ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 3

ТЕРНОПІЛЬ
2015

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – 234 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 26 травня 2015 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Ігор Райківський - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.
© Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, 2015

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН

УДК 94 (100) 05/21

Аліса Лукашенко

РЕЛІГІЙНІ ВЧЕННЯ ТА НАРОДНИЙ ПРОТЕСТ ЯК СПРОБА ПОВЕРНЕННЯ ДО ВИТОКІВ ХРИСТИЯНСТВА: ВАЛЬДЕНСИ, КАТАРИ, ЛОЛАРДИ

У статті проаналізовані витоки релігійних вчень таких як катари, вальденси. Визначено спільні та відмінні риси релігійних вчень катарів та вальденсів. Охарактеризовано специфіку аскетично-дуалістичного світогляду релігійних вчень катарів та вальденсів. Досліджено особливості взаємовідносин між представниками релігійних вчень та офіційною Церквою. Визначено релігійне підґрунтя та передумови повстання на чолі з Уотом Тайлером. Під час написання статті було використано низку методів, серед яких такі: метод аналізу та синтезу, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний тощо.

Ключові слова: католицизм, хрестовий похід, Церква, дуалізм, аскетизм.

Проблеми релігії завжди були актуальними в наукових колах, оскільки стосуються так званих вічних питань, які не змінюються протягом всієї історії людства. Починаючи другого тисячоліття нашої ери католицька Церква поступово піддається само руйнації, перетворюючись у розбещений мирський інститут влади. Звісна річ, на цей процес не могли не відреагувати свідомі кола тогочасного суспільства. Вивчення подібної реакції носить актуальний характер з огляду на загрози повторюваності процесів деградації на сучасному етапі розвитку. І саме в такі часи людство звертається до моральних основ своєї цивілізації – християнства.

Мета статті полягає у аналізі витоків, особливостей аскетично-дуалістичних релігійних вчень катарів і вальденсів та з’ясуванні історичної ролі лолардів.

Проблематику релігійних вчень досліджувала низка вчених, які присвятили свої праці як дослідженню окремих єресей так і інквізиційних процесів в цілому, в контексті яких рокривали і питання релігійних вчень. Так, в першу чергу ми можемо назвати імена таких відомих вчених: Л. Карсавін, М. Осокін, А. Веселовський, Генрі Чарльз Лі, М. Шейнман, С. Лозинський. Наша стаття здебільшого і спирається на фактологічний матеріал праць зазначених дослідників.

На теренах Західної Європи процес феодалізації і християнізації був тісно пов'язаний, на відміну від Східної Європи. Крім того, враховуючи раціоналізм західноєвропейської цивілізації саме тут, на теренах західнохристиянської ойкумени відбулося поступове отримання Церквою фінансової незалежності. Так, Церкві вдалося вибудувати власну ієрархію. На думку, Б. Флоря в Західній Європі згодом населенню вдалося також звільнитися від тотального авторитету Церкви та світської влади [1, с. 107]. Для Західної Європи то був закономірний процес. Витоки останнього сягають доби XII–XIV ст. і пов’язані з існуванням таких християнських вчень та груп як вальденси, альбігойці, катари, лоларди. Прихильники перерахованих релігійних вчень виступали проти засилля світської влади та змужнілої в фінансовому контексті Церкви, використовуючи той же самий інструмент, що і два останні інститути, а саме – християнське вчення. Якщо світська влада і Церква укорінювали релігію провини і страх перед Страшним Судом та віддали прихожан на поталу Дияволу та бісам, то послідовники релігійних вчень звернулися до витоків християнства, до його основ, які скасовували устої тогочасного суспільства і владу королів та Церкви. Розглянемо особливості вищезазначених релігійних вчень.

Так, вальденси – послідовники єретичного вчення ліонського купця П'єра Вальдо (кінець XII ст.), які, закликаючи до «євангельської бідності», вважали, що розбещена багатством римська церква втратила святість і її таїнства не мають сили. Вальденси стверджували, що будь-який мирянин, який, за заповідями Христа, веде жебрацьке життя, позбавлений постійного притулку, а інколи взагалі даху над головою, може здійснювати таїнства; проповідували аскетизм, відмову служителів церкви від власності, проведення богослужінь не латиною, а рідною мовою. Вчення вальденсів було засуджено як єресь на Третьому Латеранському соборі. і надалі переслідувалися католицькою церквою [2, с. 12].

Катари – назва, яку теологи Римо-католицької Церкви дали християнському релігійному рухові доби Середньовіччя XI–XIV ст., поширеному в деяких країнах Західної Європи (особливо Лангедок, Арагон, Італія, деякі землі Німеччини і Франції). Період розквіту руху припадає на XII–XIII ст., а

боротьба з катарами, як з «небезпечною єресю» довгий час мотивувала політику римських Пап [23, с. 16].

Внаслідок жорсткої позиції вищого кліру Римо-католицької Церкви щодо єресі був прийнятий ряд антиєретичних заходів юридичного характеру. Кульмінацією цих заходів стало санкціонування Папою Інокентієм III першого хрестового походу до християнських земель (1209–1229 рр.) – так званого хрестового походу проти альбігойців. Наслідком цієї війни стала анексія Францією одного з найприхильніших до катаризму регіонів Європи – Лангедоку. Створена у 1229–1233 рр. спеціально для боротьби з катарами, папська інквізиція, за підтримки короля Франції у Лангедоку та партії гвельфів в Італії організувала систематичні репресії, що завершилися повним знищенням руху [2, с. 10].

Перед тим як перейти до детального аналізу суті релігійних вчень, зазначимо, що вони отримали надзвичайну широку популярність серед різних прошарків населення, починаючи від знаті, закінчуючи простолюдинами. Кількість прихильників була наскільки вражаючою і непереможною для звичайних інквізиторів, що проти послідовників цих релігійних вчень було врешті організовано хрестовий похід. Пропонуємо детальніше зупинитися на дуалістичній природі релігійних вчень вальденсів та катарів.

Передусім важливим для нас є з’ясування причин виникнення релігійних вчень, які тісно преплітаються із суттю католицької Церкви, яка стала самостійною фінансовою ієрархією та ідеологією християнського дуалізму. Станом на XII ст. католицька Церква набула ознак мирського інституту, священнослужителі наскільки віддалилися від першопочаткових християнських чеснот, що її часто почали називати вавилонської блудницею. Але до цього Церква впоралася із своїм завданням, пов’язаним із формуванням християнського світогляду, стрижневою ідеєю якого було спасіння душі в умовах тотального протистояння з Дияволом. Тому не дивно, що саме в таких умовах прихильники релігійних вчень, прагнучи врятувати душу, віддавали своє тіло аскезі, вважаючи, що Диявол ховався саме в плоті. Так, для катарів і вальденсів традиційним шляхом до Бога було умертвління плоті. І не дивно, адже напередодні виникнення цих релігійних вчень Церквою було сформовано соціальний ідеал аскетичного послідовника Христа. Зважаючи на це, не дивно, що так звані єресі набули широкої популярності, адже душу хотіли врятувати всі: від багатого до бідного, від знатного до простолюдина. Враховуючи ще й факт тотального переслідування та бешкетництва з боку Диявола, фактами яких перенасичені історичні джерела середньовічної доби і які влучно наводить Л. Карсавін, проблема спасіння душі стояла надзвичайно гостро [3, с. 242].

Тепер з’ясуємо спільне і відмінне у релігійному вченні катарів і вальденсів та особливості реалізації у ньому християнського дуалізму. На думку Л. Карсавіна, у катарів домінувала доктрина, а життя не мало цінності, у вальденсів же життя мало самоцінність і мораль домінувала над доктриною. Спільним у доктрині вальденсів і катарів, на думку Н. Осокіна було таке: прагнення до управління почуттями та емоціями; підкорення тіла духу; умертвіння плоті; уникання втіх; невизнання воскресіння тіла; невизнання Церкви-блудниці; невизнання повсякденного аспекту буття феодального суспільства [3, с. 259]. Наголошуємо, хоча вальденси і катари виступали проти низки традиційних понять феодального суспільства вони не продукували ідей революційних змін феодального суспільства, максимум до якого вони могли прагнути – це реформа католицької Церкви. Адже як ми вже і зазначали вище на порядку денному у них стояло спасіння душі.

Найгостріше аскетично-дуалістичні настрої проявилися у вченні катарів. Так для катарів життя – це протистояння двох протилежних начал: поганого, злого Бога, якого вони знаходили в Старому Заповіті і Бога доброго (Новий Заповіт). Варто також зазначити, що серед катарів були крайні дуалісти та поміркованi. Крайні в своїх інтерпретаціях християнства доходили до того, що Ісус Христос породження демонічної сили. Поміркованi ж так не вважали. Але в цілому поширеною серед катарів було наступне дуалістичне бачення картини світу: демон створив людину, але не міг вдихнути в неї життя і тому попросив Бога, в результаті чого людина відразу промовила демону: «Я тепер не твоя Дияволе!» - і саме з цих часів Диявол почав робите все для того, щоб забрати душу в людини. Саме на фоні такої парадигми зрозумілим є аскетичний спосіб життя катарів, адже на їх думку Диявол обрав саме тіло як ключ до людської душі. Також катари вважали, що Іоанн Хреститель теж був демоном, оскільки хрестив не духом, а водою. На думку ж поміркованих катарів Христос наскільки був сильним духом, що не піддався демонічному впливу, що підтверджує сам факт його народження від Діви Марії, яка була безтілесною [3, с. 270].

Не менш цікавим є переконання катарів про перевтілення душі. Ця концепція виникла у останніх в зв’язку з незрозумілою долею тих душ, які проживали в тілі до появи істинного вчення катарів. Тому вони вирішили, що душа буде втілюватися в різну плоть до тих пір доки не пізнає істинне вчення. Саме цим пояснюється вегетаріанський спосіб життя катарів, оскільки вони вважали, що душа може скитатися в будь-якій плоті.

Вальденси ж на відміну від катарів не пішли так далеко в логічному обґрунтуванні складних богословських питань. Їх вчення зводилося здебільшого до заперечення зовнішніх інститутів, а сенсом життя вони вважали постійну проповідь.

Цікавим є дві сторони медалі тогочасного дуалізму. Так, поняття християнський дуалізм в основному в історіографії зводять до єресей, але не менш виражений він був і в офіційній Церкві, яка створила культ Диявола, щоб тримати маси в покорі. Так, для Церкви представники згаданих релігійних вчень були єретиками, а єретики вважалися вісниками Антихриста. А зворотній бік цього – для єретиків втіленням Диявола була сама Церква.

Лоларди – прихильники релігійного вчення доби середньовіччя (XIV ст.), яке виникло в Антверпені (нині Бельгія) і поширилося на інші країни. В Англії так називали у 1360–1381 рр. послідовників Джона Болла. У своїх проповідях таврували багатства і пороки духовенства, вимагали скасування церковної десятини, конфіскації церковного майна, скасування церковної ієрархії тощо. Після 1382 року в Англії так стали називати послідовників мислителя Джона Вікліфа, який критикував католицьку церкву, заперечував головування папи в духовних питаннях, виступав проти світської влади папства [4, с. 47].

Повстання Уота Тайлера стало можливим саме за рахунок збігу зазначених вище обставин: раціоналізму та прагненню населення звільнитися від тотального авторитету Церкви та світської влади. Крім того ідейним натхненником повстання був Джон Болл, лолард, послідовник Д. Вікліфа. Соціально-економічні реалії в тогочасній Англії були наслідком ранніх паралельних процесів феодалізації та християнізації. Не зважаючи на винайдення прогресивніших методів господарювання населення залишалося «в полоні» світської та церковної влади. Зупинимося дещо детальніше на перебігу повстання і особливостях впливу ідеології лолардів на хід та наслідки подій.

Так, у Великобританії чотирнадцятого століття відбувся великий промисловий бум. Феодальне господарство, засноване на панщині, поступово занепадало. Феодали дедалі більше відмовлялися від панщини і обкладали селян грошовим оброком. Розвиток товарно-грошових відносин, начебто, мав полегшити долю селян. Так, деякі селяни навіть змогли розбагатіти і зайнятися власним виробництвом. Інша ж частина селян остаточно розорилася і перетворилася на наймитів. У 1348–1349 рр. в Європі пройшла «Чорна смерть» – чума, яка не оминула і Англію. Крім того між Англією і Францією точилася Столітня війна. На ведення війни були потрібні витрачати величезні кошти. Усі тяготи війни лягли на плечі простого народу. Король Едуард III в 1349 р. видає ордоканс, згідно з яким дорослим людям віком від 12 до 60 років наказувалося найматися на працю а плату, яка була встановлена до чуми, а роботодавці, які платили б більшу платню, накладався штраф.

У зв'язку з війною вкрай збільшилися податки «… кожен четвертий пенні має йти королю…». Народ був у вкрай скрутному становищі, нічим було годувати сім'ї, феодали забирали останнє у селянина. «Щоб сплатити податок королю, я продав зерно, призначене на посів, і тепер моя земля порожня і звикає до відпочинку. З того часу, як вони вивели із мого хліва мою найкращу худобу, я готовий плакати, думаючи про свою долю, – так народжуються злидні …» [5, с. 47] – йдеться в пісні орача – джерелі кінця XIII ст. Наприкінці XIV ст. становище народу стало ще гірше.

Росла серед пересічного населення ненависть і до католицької Церкви. Крім церковної десятини призначалися нові побори. Народний рух проти свавілля із боку католицької верхівки знайшов підтримку серед нижчого духівництва. У Великобританії з'явилися народні проповідники, лолларди – бідні священики. Подорожуючи по всій країні, вони виступали із різкою критикою як проти багатої і владної Церкви, так і проти феодалів і королівських чиновників. Найвідомішим з них був Джон Болл. Подорожуючи взимку і влітку босоніж й у одній шерстяний рясі, він стверджував, що Бог створив всіх людей рівними. З його слів серед народу поширився відомий вислів: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто був дворянином?»

Проповіді бідних попів, які підігрівають протест народу проти зловживань влади, викликали у Англії соціальний вибух, який отримав назву селянського повстання під керівництвомУотаТайлера. Повстання спалахнуло навесні 1381 року у графстві Эссенс у Південно-Східній частини Англії. Безпосереднім приводом до повстання було запровадження нового податку, який збільшував колишню суму втроє. Невдовзі його підтримали селяни сусіднього графства Кент, які звільнили з в'язниці заарештованого проповідника Джона Бола. Невдовзі повстанням було охоплена вся Південно-Східна частина королівства.

Керував повстанцями покрівельник з Кента Уот Тайлер. Він мав організаторські здібності і військові знання – можливо, брав участь у війні з Францією у складі англійської армії. Його ім'ям і названо повстання. Ідейним вождем повстанців був Джон Болл. Він закликав до винищення всіх сеньйорів та їх поплічників – королівських суддів. Також він говорив, що суспільство справедливо влаштовано буде лише тоді, коли все майно буде спільним і усі будуть рівні.

В ході повстання король був змушений піти на переговори. Повстанці висунули дві програми. Перша програма була недосконалою оскільки не стосувалася життя всіх верств населення і майже не суперечила існуючому порядку. Друга ж програма носила системний характер і по своїй суті передбачала руйнацію феодальної держави й створення геть нового виду суспільного ладу – союзу вільних громад, що цікаво на чолі з королем і єпископом. Ось такими були вимоги повстанців: «І тоді Уот прочитав в голос пункти, які вони вимагали до виконання наголосив, щоб не було ніякого іншого закону, крім Уінчестерського закону, і що тепер в жодному судовому процесі не буде оголошено поза законом і що жоден сеньйор не буде мати сеньйорії, і всі вони будуть справедливо розділені між всіма, і тільки один сеньйор король буде мати їх, і що майно святої церкви не повинно знаходитися в руках монахів, приходських священників і вікаріїв, але ті, хто володіє ними, будуть отримувати достатнє для життя утримання, а все інше майно має бути розділене між прихожанами; єпископів не буде в Англії, крім одного, і прелатів, крім одного, і всі їхні землі, будуть забрані у них і розділені між общинами із залишенням їм помірного утримання, і в Англії не буде жодного кріпосного, холопа, всі повинні бути вільними і одного стану» [6, с. 212]. Але повстання було придушено, а ватажків вбито. По Англії пролилися ріки крові – такою була розправа короля над послідовниками Джона Болла і Уота Тайлера.

Отже, релігійні вчення катарів, вальденсів та проповіді лолардів були результатом зловживань та гріхопадіння Церкви. Якщо катари та вальденси були більшою мірою теоретиками, то лоларди в силу історичних подій стали натхненниками великого соціально-економічного потрясіння в Англії – повстання Уота Тайлера. Так, в свої теоретико-богословських висновках далі пішли катари, в яких і була гостріше виражена аскетично-дуалістична фразеологія, що часом не тільки заперечувала божественну природу Ісуса Христа, а аргументувала його демонічну природу. Вальденси ж сприймаючи Церкву як продукт виродження і наслідок діяльності Диявола, не заглиблювались у занадто теоретизування і основну свою увагу направили на спасіння душі шляхом умертвіння плоті, яка була інструментом Диявола.

Список використаних джерел

1. Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье / Б. Н. Флоря. – М., 2007. – 272 с. 2. Элиаде М. Словарь религий, обрядов и верований / М. Элиаде. Санкт-Петербург, Университетская книга – 1997. – 310 с. 3. История ересей / [сост. А. Лактионов]. – М.: АСТ, 2007. – 576 с. 4. Керов В. Л. Народные восстания и еретические движения во Франции в конце XIII начало XIV вв. / В. Л. Керов. – М., 1986. – 576 с. 5. История средних веков / [под ред. Н. Ф. Колесницкого]. – М.: Просвещение, 1986. – 428 с. 6. Социальная история средневековья / [под ред. Е. А. Косминского, А. Д. Удальцова]. – М, 1927. – Т. II. – 362 с.

Алиса Лукашенко

РЕЛИГИОЗНЫЕ УЧЕНИЯ И НАРОДНЫЙ ПРОТЕСТ КАК ПОПЫТКА ВОЗВРАЩЕНИЯ К ИСТОКАМ ХРИСТИАНСТВА: ВАЛЬДЕНСЫ, КАТАРЫ, ЛОЛАРДЫ

В статье проанализированы истоки религиозных учений катаров, вальденсов. Определены общие и отличительные черты религиозных учений. Охарактеризована специфика аскетично-дуалистического мировоззрения религиозных учений катаров и вальденсов. Исследованы особенности взаимоотношений между представителями религиозных учений и официальной Церковью. Определена религиозная подоплека и предпосылки восстания во главе с Уотом Тайлером. При написании статьи были использованы ряд методов, среди которых: метод анализа и синтеза, историко-сравнительный, хронологический, ретроспективный и др.

Ключевые слова: католицизм, крестовый поход, Церковь, дуализм, аскетизм.

Alisa Lukashenko

RELIGIOUS DOCTRINE AND PEOPLE PROTEST AS AN ATTEMPT TO RETURN ORIGINS OF CHRISTIANITY, WALDENSIAN, QATER, LOLARDY

The article analyzes the origins of religious teachings such as Cathars, Waldensians. Determined common features religious teachings of the Cathars and Waldensians. Characterized specifics ascetic-dualistic worldview religious teachings of the Cathars and Waldensians. When writing the article was used a number of methods, including the following: the method of analysis and synthesis of historical and comparative, chronological, retrospective and so on.

Key words: Catholicism, Crusade Church, dualism, asceticism.

УДК 929: 272

Оксана Мусієнко

ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИЦЬКОГО МИТРОПОЛИТА С. БОГУШ-СЕСТРЕНЦЕВИЧА ТА ВПЛИВ НА НЬОГО ІДЕЙ ПРОТЕСТАНТИЗМУ

У статті досліджено основні аспекти функціонування римо-католицької Могилівської архідієцезії в період, коли її очолював архієпископ Станіслав Богуш-Сестренцевич (1773–1826 рр.). З’ясована роль єпископа у суспільно-громадському житті Могильова.

Ключові слова: архієпископ, єпархія, митрополит, суспільно-громадське життя, ідеї протестантизму

Тема, представлена у статті, містить наукову новизну та є актуальною. Вона є маловивченою проблемою в українській історіографії. Історія Могилівської архідієцезії є важливою частиною не лише історії Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) XVIII–XIX ст. в Могильові, але й для її історії в Російській імперії. Без врахування діяльності духовенства неможливо вичерпно охарактеризувати політичний, соціально-економічний, культурний розвиток суспільства у той чи інший період його історичного розвитку.

Стан наукової розробки даної проблеми не є вичерпним. Проблемами становища Римо-католицької Церкви у XIX ст. частково займалися польські історики. Щодо вітчизняної історіографії, то за радянських часів ця тема вважалася не актуальною і була забороненою. Радянська історіографія лише епізодично зверталася до деяких аспектів даної проблематики у контексті дослідження історії національних меншин Російської імперії.

Переважна більшість праць сучасних українських дослідників з даної проблеми висвітлюють, як правило, лише окремі аспекти. Інші праці охоплюють політичні, економічні, суспільні та культурні аспекти історії РКЦ, загалом, та Могилевської архідієцезії, зокрема, звертаючись до релігійної тематики лише побіжно.

Історія РКЦ на території Волині та Київщині від найдавніших часів – до сьогодення викладена житомирським дослідником Ю. Білоусовим у праці «Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис». Він зупинився як на політичних подіях, які відбувалися в дієцезії, так і на культурно-освітній діяльності духовенства, у тому числі митрополита С. Богуша-Сестренцевича [1].

Історія Церкви, її взаємин з державою, роль духовенства у політичному житті та соціальній структурі традиційно займають помітне місце в польській історіографії. Як віруючі, так і священики, у переважній більшості, були поляками за походженням. Це стало причиною, яка притягувала увагу польських дослідників до вивчення становища Римо-Католицької Церкви в Російській імперії.

Джерелами до написання даної статті стало дослідження графа Д. Толстого, у якому автор [2], окреслює основні віхи життя та діяльності С. Сестренцевича. Важливу інформацію несуть про законодавчі акти [3–4]. Таким чином, опрацювання матеріали дають змогу висвітлити головні аспекти урядування С.Богуша-Сестренцевича, архієпископа-митрополита Могилівського упродовж 1773–1826 рр.

Мета дослідження полягає у вивченні суспільної діяльності римо-католицького архієпископа С. Богуш-Сестренцевича. Для досягнення цієї мети слід реалізувати наступні завдання: охарактеризувати діяльність єпископа як керівника могилівської дієцезії; дослідити роль єпископа у суспільно-громадському житті Могильова.

Народився Станіслав Богуш-Сестренцевич 3 вересня 1731 р. в маєтку Занки Трокського воєводства (нині – Свіслоцький район Гродненська область Республіки Білорусь) в родині литовських дворян протестантів. Його батько за віросповіданням був кальвіністом. Навчався Станіслав Сестренцевич в Слуцької гімназії (нині – Республіка Білорусь). Природній розум та схильність до наук звернули на нього увагу та допомогли йому в подальшому вдосконаленню у Франкфуртському університеті, де навчався упродовж 1748–1751 рр. Подорожував Європою, зокрема відвідав, Амстердам та Лондон та вивчив декілька європейських мов. Служив у прусській піхоті, а потім прапорщиком литовської гвардії, де прослужив до 1761 р. Пішов у відставку 1761 р. у званні капітана. Влаштувався учителем до родини Радзивілл. У цей час він змінив погляди і став католиком. Цьому сприяло розташування маєтку Радзивілла недалеко від міста Вільно – центру католицизму в Литві, а також католицьке оточення князя Радзивілла мало вплив на те, що він став детально вивчати догмати, слухав курс богослов’я у головній колегії піярів, що знаходилася у Варшаві. У 1763 році був висвячений у священики [2, с. 9].

У 1763 році отримав духовне звання, працював настоятелем в Гомелі і Бобруйську, каноніком у Вільні [5]. 12 липня 1773 р. призначений титулярним єпископом Малло. Із жовтня 1773 р. монсеньйором Гюльценом висвячений у сан Смоленського єпископа.

Призначений вікарним єпископом Віленської дієцезії, тієї частини, яка відійшла до Росії. На початку грудня 1773 р. Катерина II оголосила про створення Білоруської католицької єпархії та про призначення Богуша-Сестренцевича єпископом Білоруським із центром в Могильові [3, с.179]. Новопризначеному єпископу підпорядковувалися усі католики Російської імперії. У 1774 р. в Могильові Сестренцевич заснував типографію, яка видавала не лише духовну літературу, але й світську. Указом від 26 січня 1782 р. імператриця Катерина II призначила С. Богуш-Сестренцевича архієпископом [2, с.12]. Він отримав право призначати священиків у парафіях та настоятелів монастирів, але лише з числа підданих. Духовенству заборонялося виконувати накази будь-яких церковних органів, розташованих поза кордонами Російської імперії, вступати у контакти з Ватиканом чи навіть надсилати листи за кордон. Заборонялося, щоб іноземці, які є релігійними авторитетами, перебували на території римо-католицьких дієцезій. Йому наказано створити консисторію, до якої мав увійти делегат від цивільної влади [6, 134–138]. Щоб припинити протистояння 15 квітня 1783 р. вийшла булла папи «Onerosa pastoralis oficii», якою він затверджував Могилівське архієпископство [4, с. 231].

Це призначення було без узгодження з папою Римським. Для урегулювання ситуації в 1783 р. у Санкт-Петербург приїхав надзвичайний посол Святого Престолу Джованні Аркетті. За підсумками переговорів, в обмін на деякі поступки, папа Римський затвердив кандидатуру С. Богуша-Сестренцевича на посаді архієпископа та вручив йому паллій 22 лютого 1784 р. [3]. У 1798–1800 рр. – голова Католицького департаменту Юстиць-колегії [1]. У 1801–1810 рр. – голова Римо-католицької духовної колегії [3, с. 45]. С. Богуш-Сестренцевич був щедрим благодійником (меценатом). За його кошти збудовано храм святого Станіслава в Санкт-Петербурзі та храм у селі Молятичі (нині – Кричевський район Могильовська область Республіки Білорусь). Із власних коштів надавав стипендії 15 білоруським студентам. У 1783 р. створив театр в Могильові. Мав приватну бібліотеку, яка нараховувала близько 3 тисяч книг, яку С. Богуш-Сестренцевич заповів храму святого Станіслава у Санкт-Петербурзі, а маєток у столиці – гімназії. Помер на 96 році життя. Похований у костелі святого Станіслава, що в Санкт-Петербурзі.

Таким чином, С. Богуш-Сестренцевич, походив з протестантської родини – став митрополитом РКЦ в Російські імперії. Він виніс та зберіг зі свого протестантського виховання не богословські тонкощі чи полеміку з католицизмом, а розумове просвітлення.

Список використаних джерел

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с. 2. Толстой Д. Римский католицизм в России: Историческое исследование. СПб., 1876. – Т. 2. – 578 с. 3. Полное собрание законов Российской империи. Т. XVIII. – № 13251, 13252. – С. 179–180. 4. Белоголов И. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-Католической Церкви в России. – Т. 1: 1762–1825 гг. – Петроград, 1915. – 484 с. 5. Шостак І. В. Церковна політика у Російській імперії в першій половині XIX століття (на прикладі римо-католицької Луцько-Житомирської дієцезії) / І. В. Шостак // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції: Матеріали щорічної науково-практичної конференції 23 січня 2004 р. / за заг. ред. А.Чемериса. – Львів, 2004. – Ч. 2. – С. 134–138. 6. Зваричук Е. О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / Е. Зваричук. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/osobluvosti %20derjavno-pravovoi.pdf.

Оксана Мусиенко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАТОЛИЧЕСКОГО МИТРОПОЛИТА С. БОГУШ-СЕСТРЕНЦЕВИЧА И ВЛИЯНИЕ НА НЕГО ИДЕЙ ПРОТЕСТАНТИЗМА

В статье исследованы основные аспекты функционирования римо-католической Могилевской архиепархии в период, когда ее возглавлял архиепископ Станислав Богуш-Сестренцевич. Выяснена роль епископа в социально-общественной жизни Могилева.

Ключевые слова: архиепископ, митрополит, диецезия, общественно-культурная жизнь, идеи протестантизма.

Oksana Musiienko

PUBLIC ACTIVITY OF CATHOLIC ARCHBISHOP STANISLAV BOGUSH-SESTRENTSEVYCH AND INFLUENCE FOR HIM PROTESTANT THOUGHT

In the article the basic aspects of functioning of the Roman Catholic the Mogilev archdiocese at a time when it was headed by Archbishop Stanislav Bogush- Sestrentsevych (1773–1826). The role of the bishop in social and public life of Mogilev.

Key words: archbishop, dioceses, Metropolitan bishop, social-public life, protestant thought.

УДК 94 (477): 282

Олександр Буравський

РИМО-КАТОЛИЦЬКІ ТОВАРИСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті на основі архівних документів проаналізовано діяльність римо-католицьких товариств на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: римо-католицькі товариства, Правобережна Україна, Білорусь, «рожанцеві» товариства, конфесії.

Важливим питанням сучасної історії України є роль і місце різних конфесій у суспільно-політичному житті регіонів. У цьому контексті науковий інтерес має проблема участі римо-католицького духовенства в організації та діяльності польських релігійних товариств на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині XIX – на початку XX ст.

Становище Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині XIX – на початку XX ст. було предметом досліджень дорадянських, радянських, сучасних вітчизняних, російських та білоруських істориків.

Метою цієї статті є подальше вивчення маловідомих аспектів діяльності РКЦ у даний період на Правобережній Україні, з використанням нових архівних джерел, а також виявлення особливостей її стану на території білоруських губерній.

Автор ставить завдання простежити діяльність польських релігійних організацій на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині XIX – на початку XX ст. в умовах репресивної політики російського самодержавства на основі введених до наукового обігу документів Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ф. 442), Державного архіву Житомирської області (ф. 178) та Государственного архива Российской Федерации (ф. 102).

Першими римо-католицькими громадами на Правобережжі початку 60-х рр. XIX ст., діяльність яких мала антидержавницьку спрямованість, були «рожанцеві» товариства. Вони закликали католиків до протистояння православній вірі й непокори рішенням законодавчої та виконавчої влади. У костелах і громадських місцях виявляли себе проповідями та співом релігійно-патріотичних гімнів [1, с. 149].

На Волині, у Троянівському приході Житомирського повіту в селі Гвоздаві, за сприяння місцевого ксьондза Кожуховського та Луцько-Житомирської консисторії селяни були записані в «рожанцеві братства.» «Братства, – зазначено в офіційних документах, – поширювали полонізаційні ідеї, сприяли відкриттю при костелах бібліотек із підбором книг, які видавалися польською мовою в польсько-католицькому дусі». Весь Південно-Західний край був покритий густою мережею цих братств [2, арк. 27 зв., 2, 6 зв., 22, 20, 28]. Таким чином, ці товариства виступали проти офіційної влади та Православної церкви.

У 1887 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор Драгомиров висловив невдоволення єпископу Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії Козловському з приводу діяльності на Правобережжі римо-католицьких товариств і братств. Він нагадував, що в 1876 р. уряд заборонив засновувати товариства і братства. Однак у деяких римо-католицьких приходах і костелах вони були організовані з осіб обох статей та всіх станів; мали свої статути та майно, яке надходило їм від добровільних пожертвувань та духовних заповітів. Генерал-губернатор дав розпорядження місцевій владі негайно їх закрити. Такі братства були ліквідовані в Літинському костелі на Поділлі, у Клеванському костелі Новоград-Волинського повіту на Волині, половина членів якого мала православне віросповідання [3, арк. 1–23].

Наприкінці XIX ст. на Правобережжі поширювалися терціянські громади. 30 травня 1883 р. папа Лев XIII у буллі зазначав, що «... терціянство є не звичайне братство чи товариство релігійних осіб, а дійсний орден ченців, бо, відповідно до інших чернецьких орденів, у нього є свій статут...» [4, с. 24–25].

На початку XX ст. діяльність терціян на Правобережній Україні викликала занепокоєння місцевої влади. Царські чиновники вважали, що вони займалися пропагандою католицизму та поширенням польських патріотичних ідей серед місцевого населення краю. Зокрема, 7 липня 1905 р. волинський губернатор дав наказ повітовим справникам та житомирському поліцмейстеру повідомити, у яких приходах губернії існують римо-католицькі братства. Виконуючи розпорядження губернатора, поліцмейстер просив Луцько-Житомирську римо-католицьку духовну консисторію надіслати йому відомості про чисельність римо-католицьких братств, зокрема терціянських, які існували в м. Житомирі. 4 жовтня 1905 р. консисторія подала такі відомості: у Житомирі з давніх часів існують два римо-католицькі братства при кафедральному костелі Пресвятої Трійці, при семінарійському – Пресвятої Євхаристії. Найбільш відомими є Братство Серця Спасителя, два братства Пресвятої Діви Марії, Непорочного Зачаття та Терціянство. У документі зазначено, що братства були прикладом для мирян у дотриманні заповідей Господніх, життя в християнській любові та смиренні. Члени терціянського братства присвячували себе турботам про тих, хто перебував у матеріальній скруті, про хворих і знедолених [5, арк. 11].

Архівні документи дають підстави стверджувати, що гуртки «терціян» і «рожанців» відкривали таємні польські школи, у яких виховували дітей у польському патріотичному дусі.

У Подільській губернії, зокрема в м. Вінниці, діяло сім терціянських гуртків (два чоловічих і п’ять жіночих). Кожен гурток складався з 15 осіб, керували ними ксьондзи Ловінський, Голензовський і Дембровський. Основним завданням цих гуртків була боротьба з православ’ям та відродження Польщі.

29 листопада 1912 р. у м. Вінниці в квартирі Марії Оржеховської була виявлена таємна польська дитяча школа, якою керував гурток терціянок. У березні 1913 р. у будинку міщанина Франца Ловіцького на хуторі Баришковецька Мукша, що під Кам’янець-Подільським, виявлена таємна польська школа, якою керувала полька Марія Блонська. Під час обшуку знайдено також польську літературу і список осіб таємного гуртка «рожанців» із Блонською на чолі [6, арк. 149].

У Гайсинському та Летичівському повітах римо-католицькі священики заснували підпільні гуртки для поширення агітації серед місцевого українського православного населення. Із метою поповнення рядів борців за незалежність Польщі, ксьондз Мурафського костелу в 1913–1914 рр. закликав православне населення вступати в терціянські братства [7, арк. 1–15].

Однією з найвпливовіших римо-католицьких організацій на Правобережжі на початку XX ст. було братство «Святого Серця Пресвятої Богородиці» [8, арк. 1–6]. У 1901 р. у селах Войтковець і Писарівці Старокостянтинівського повіту Волинської губернії діяло римо-католицьке «Товариство рожанців» [9, арк. 76]. Із донесення волинського губернатора від 12 жовтня 1905 р. дізнаємося про існування у Подільській і Волинській губерніях терціянських та «рожанцевих» товариств, діяльність яких викликала занепокоєння влади [10, арк. 50].

Царські чиновники вважали, що товариства займалися пропагандою католицизму та поширенням польських патріотичних думок серед місцевого населення краю. Циркуляром волинського губернатора від 26 листопада 1910 р. заборонялося римо-католицькому духовенству створювати в краї терціянські гуртки [11, арк. 19–20].

У 1912 р. департамент духовних справ іноземних віросповідань просив департамент поліції надіслати відомості про римо-католицькі братства в Київській, Подільській і Волинській губерніях за такими пунктами: 1) кількість католицьких братств у губернії; 2) цілі братств; 3) вплив їх на місцеве населення як у релігійному, так і в національному сенсі; 4) діяльність братств щодо православ’я; 5) сприяння братств полонізації місцевих непольських народностей; 6) участь у братствах місцевого римо-католицького духовенства [6, арк. 66–67].

Цього ж року особливий відділ Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ надіслав повідомлення, у якому зазначалося, що у Вінницькому повіті терціянські гуртки існують майже при кожному костелі. У м. Вінниці ними керують ксьондзи Ловінський, Голензовський і Дембровський. Ці гуртки переслідують цілі релігійної боротьби з православ’ям і відродження великої Польщі. Зокрема, у Вінницькому костелі після служби ксьондз Дембровський збирав членів гуртків і закликав їх підготувати польське населення, яке проживало в Росії, до виступу (повстання – прим. автора), коли це буде потрібно.

5 грудня 1912 р. начальник Київського губернського жандармського управління надіслав повідомлення в Департамент поліції про існування римо-католицьких товариств у м. Бердичеві під назвою «Роженстове» і «Шпаклерне», які переслідували релігійні й етичні цілі. Основну роль в організації товариств відіграв місцевий ксьондз Зданович, який на кожному богослужінні давав повчання триматися прихожанам згуртовано, вести етичний спосіб життя, виконувати суворо всі обряди Римо-католицької церкви, допомагати один одному матеріально. Проповіді ксьондза Здановича мали великий вплив на місцеве населення не лише римо-католицького віросповідання, але й православних. Останні часто переходили в католицтво [6, арк. 66–67].

29 березня 1913 р. начальник Подільського губернського жандармського управління доносив у Департамент поліції про існування в Подільській губернії римо-католицьких польських товариств: «Братство терціянів», «Терціянки», «Братство милосердя», «Братство Св. Франциска», «Братство рожанок», члени яких були агентами й безпосередніми помічниками ксьондзів. У доносі наголошувалося на тому, що «ксьондзи з особливою послідовністю пропагують у своїй пастві виховання юнацтва в дусі польського патріотизму, у прагненні паралізувати вплив російської школи і в ухваленні всіляких засобів до спокушання православних у католицизм. Виконуючи доручення ксьондзів, терціянки та рожанки збирають членські внески й різні приношення від прихожан і передають їх у розпорядження ксьондзів, які потім відкривають на ці кошти польські дитячі притулки, таємні польські школи та школи рукоділля» [6, арк. 146].

У Летичівському повіті виділялися такою діяльністю ксьондзи Станіслав Зеленський і Владислав Михайлівський. При Куминовецькому костелі С. Зеленський заснував гурток із терціянок «Братство Св. Франциска». На ксьондза неодноразово поступали скарги з боку місцевих православних жителів із проханням перевести його в інший приход, але С. Зеленський знайшов захист у консисторії і був залишений у Куминовецькому костелі» [1, с. 165].

Зі зведення агентурних відомостей Волинської губернії за липень 1911 р. дізнаємося, що в м. Житомирі під керівництвом ксьондза Скальського діяло товариство «Польське Коло», яке передбачало виховання дітей у дусі націоналізму [12, арк. 8 зв. – 9].

У 1913–1914 рр. антиурядова діяльність терціянських громад набирає ще більших масштабів. Наприклад, на Поділлі ксьондз Мурафського костелу закликав православне населення міста до вступу в терціянські братства, намагаючись таким чином поповнити ряди борців за незалежність Польщі. У м. Новій Ушиці поліція виявила таємне товариство терціян, які відвідували навколишні села й пропагували ідеї боротьби за вільну Польщу. Товариство налічувало понад 20 членів на чолі з ксьондзом Руфалевським [1, с. 152].

Окремі дослідники відмічають, зокрема, той факт, що російська влада не наважувалася закрити польські неформальні товариства, побоюючись того, що не зможе тоді контролювати підпільний польський рух. Польські товариства на Правобережній Україні особливо контролювалися поліцією у 1912–1913 рр. (п’ятидесятиріччя Січневого повстання). Тоді ж, напередодні Першої світової війни, влада розуміла, що поляки можуть підтримати Австро-Угорщину [13, с. 148].

На території Білорусі перше римо-католицьке братство, що активізувало свою діяльність в умовах русифікаційної політики царизму, було товариство «Діви Марії цариці Польської», створене ще в 1850 р. Воно займалося поширенням католицтва серед населення Гродненської губернії. У 1864 р. всіх членів товариства ув’язнили.

Діяльність римо-католицьких братств у Північно-Західному краї привернула увагу генерал-губернатора М. Муравйова, який зажадав від римо-католицького єпархіального керівництва надати відомості про їх діяльність. Могильовський римо-католицький митрополит М. Станевський інформував, що у Могильовській епархії існували братства «рожанців», «шкаплерне», імені Пресвятої Богородиці, імені Пресвятої Трійці, Серця Ісуса Христа і святого Михайла Архангела.

20 квітня 1868 р. віленський, ковенський, гродненський і мінський генерал-губернатор розпорядився про закриття братств при костелах. Однак ці товариства продовжували діяти. Наприклад, у Гродненському деканаті існувало 13 братств. У Слонімському повіті існували братства при Слонімському, Дворецькому, Ружанському, Деречинському, Молчадському, Косовському римо-католицьких приходських костелах [14, с. 120–123].

У Пружанському повіті існували три братства. Повітовий справник повідомляв гродненському губернатору: «Братства ці шкідливі, бо поширюють латино-польську пропаганду». У 1869 р. ксьондзові Езерському при Шерешевському костелі за допомогою селян Петра та Андрія Тайневичів вдалося створити таємне товариство. В ході обшуку поліція виявила польські книги, буквар і «обурливі гімни». Селян покарано штрафом – 10 крб., а ксьондза позбавлено приходу [15, с. 362].

У 1867 р. римо-католицькі товариства виявлені поліцією у Дінабургському повіті – при Креславському (в ім’я святої Трійці), Індріцькому, Аглонському, Ворновському, Осузькому, Борховському («рожанцеве»), Ліснянському («шкаплерне»), Рагденському, Аулійському (на честь Серця Ісуса Христа) костелах. У Городокському повіті існувало 6 братств. У Люцинському повіті діяло 9 братств. Мінському губернаторові були відомі римо-католицькі братства, що існували в Мінському повіті при Раковському і Дубровському («рожанцеве»), Першайському (в честь Пресвятої Богородиці) костелах; у Слуцькому повіті – при Несвижському (святої Трійці), Недведецькому, Клецькому, Бобовенському, Грозовському («рожанцеве»), Тімковічському («шкаплерне») костелах. У Новогрудському повіті діяло 9 братств. У Мінській губернії римо-католицькі товариства існували при 32 костелах.

У 1874 р. в м. Гродно виявлено товариство терціянок, підтримуване ієромонахом францисканского монастиря Орловським, що нараховувало 26 жінок. Головною метою діяльності терціянок, як зазначалось в статуті, було поширення набожності серед населення.

Від ксьондзів терціянки отримували вказівки для своєї діяльності. Члени товариства були зобов’язані піклуватися про добробут костелу, приймати діяльну участь в проведенні релігійних процесій та свят. У цих товариствах брали участь і чоловіки. У 1898 р. в Гродненській губернії була виявлена організація терціянів. Гродненський губернатор зазначав: «Знайомлячись з тими несприятливими умовами увіреного мені краю, виявлена на релігійному ґрунті, шкідлива з державної точки зору, діяльність братств, зокрема, терціянів. Вони за намовлянням ксьондзів забороняли селянам посилати дітей до народних училищ. Внаслідок чого контингент учнів в них зменшився». Серед членів товариства були заможні люди – шляхта й орендарі містечок. Вони збирали гроші на потреби костелу, брали участь в хресних ходах. Як свідчив ксьондз Юлій Елерт, товариство терціянів було добре організовано: головним центром управління був Рим [14, с.125–126].

Зазначимо, що у 1893 р. з метою посилення русифікації та православізації в білоруських губерніях діяло понад 30 православних братств. Серед них Вітебське св. рівноапостольного князя Володимира, Могильовське богоявленське, Полоцьке святителя Миколая та преподобної княгині Евфрасинії та ін. Наприклад, Віленське братство надавало допомогу тим, хто перейшов у православ’я, видавало літературу, а також утримувало школу й притулок для сиріт [16, с. 17].

У Вітебській губернії в 1905 р. виявлено терціянські організації в Двінському повіті при Прельському, Яшлуйжському, Варковському, Рушанському, Біржагольскому і Аглонському костелах. При Креславському і Ужволдському костелах діяли богадільні, в яких перебували жінки похилого віку, за словами повітового справника, «фанатично віддані католицизму».

Поряд з товариствами терціян діяли римо-католицькі братства тверезості. У Віленській, Ковенській і Гродненській губерніях вони виникли наприкінці 50-х р. XIX ст. Місцева влада заборонила діяльність цих організацій, вважаючи, що вони є загрозою «російській справі» в краї [14, с. 126–127].

Таким чином, діяльність римо-католицьких товариств на теренах Правобережної Україні та Білорусі була виявом протесту римо-католицького костелу проти русифікаційної політики російського царизму, який розглядав ці організації як пропагандистів католицизму, що переслідували мету полонізації місцевих непольських народностей. Тому російські чиновники робили все можливе, щоб заборонити діяльність цих громад, мотивуючи це тим, що товариства поставили за мету підтримувати лише поляків, що могло спричинити загострення відносин із місцевим населенням.

Список використаних джерел

1. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: дис .... канд. іст. наук: 07.00.01 / Едуард Олександрович Зваричук. – Кам’янець-Подільський, 2005. – 229 с. 2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 861, спр. 218. 3. Держархів Житомирської обл., ф. 178, оп. 13, спр. 134. 4. Ковальчук Я. Ксьондзи на Україні / Я. Ковальчук. – К.: Держ. видав. України, 1930. – 160 с. 5. Держархів Житомирської обл., ф. 178, оп. 10, спр. 1298. 6. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 102, оп. 242, д. 131. 7. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 842, спр. 418. 8. Там само, оп. 862, спр. 271. 9. Там само, оп. 851, спр. 56. 10. Там само, оп. 855, спр. 73. 11. Там само, оп. 860, спр. 66. 12. ГАРФ, ф. 102, оп. 241, д. 149, ч. 15. 13. Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі / М. В. Гаухман // Дриновський збірник: Збірник наукових праць. – 2011. – Т. IV. – С. 141–150. 14. Ганчар А.И. Римско-католический костел в Беларуси (1864–1905 гг.): монография / А. И. Ганчар. – Гродно: ГГАУ, 2008. – 276 с. 15. Ганчар А. И. Обьединения при римско-католических костелах: традиция и современность / А.И. Ганчар // 60-летие образования Гродненской области: Материалы Междунар. науч. конф., 3–4 марта 2004 г., Гродно / [Отв. ред. В. А. Белозорович]. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 456 с. 16. Линкевич В. Н. Межконфессиональные отношения в Беларуси (1861–1914 гг .) / В. Н. Линкевич. – Гродно: ГрГУ, 2008. – 105 с.

Александр Буравский

РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКИЕ ОБЩЕСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ И БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье на основе архивных документов проанализирована деятельность римско-католических обществ на Правобережной Украине и Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: римо-католические общества, Правобережная Украина, Беларусь, «рожанцеви» общества, конфесии.

Oleksandr Buravskiy

ROMAN CATHOLIC SOCIETIES IN RIGHT-BANK UKRAINE AND BELARUS IN THE SECOND PART OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES

In the article on the basis of archival records activity of Roman Catholic societies in Right-Bank Ukraine and Belarus in the second part of XIX – beginning of XX centuries is analyzed.

Key words: Roman Catholic Societies, Right-Bank Ukraine, Belarus, «rozhantsevi» Society, denominations.

УДК 94: [281.9] «18/19»

Олена Балухтіна

ГОСПОДАРСТВО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1905 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

Досліджено основні джерела прибутків та головні статті видатків парафіяльних церков у період між двома демократичними революціями, якому притаманна особлива динаміка історичних процесів; встановлено зростання церковних доходів за вказаний проміжок часу; підтверджено тезу про те, що церковна влада розглядала парафію як джерело одержання грошових коштів; визначено чинники, що впливали на прибутковість церковного та монастирського господарства; простежено процес накопичення церковних капіталів на рахунках банківських установ.

Ключові слова: Російська православна церква, церковні доходи, свічні заводи, Південь України, церковні капітали.

Важливим питанням сучасної історії України є господарська діяльність різних релігійних конфесій. У цьому контексті, враховуючи панівну позицію в південному регіоні Російської православної церкви (далі – РПЦ), науковий інтерес має проблема особливостей її господарювання. Актуальність нашого дослідження підсилює той факт, що на сьогодні РПЦ намагається відтворити основні напрямки господарської діяльності, що існували до 1917 р. Зазначимо при цьому також, що багатогалузеве господарство РПЦ завжди було засобом самозабезпечення та функціонування церковних структур.

Історія господарської діяльності РПЦ привертає увагу науковців. В українській історіографії ця проблема знайшла висвітлення у дослідженнях І. Лимана [1], Г. Надтоки [2]; у російській – О. Бєглова [3] та В. Морозана [4]. При цьому різняться хронологічні та територіальні межі їх наукових праць. Зокрема, І. Лиман розглядав господарську діяльність РПЦ на Півдні України кінця XVIII ст. – середини XIX ст., усі інші – в цілому на українських землях, що перебували у складі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Зауважимо, що дослідження церковної історії на Півдні України ще не можна вважати комплексним, бо мало вивченим залишається період початку XX ст. – 1917 р. Виходячи з того, маємо на меті прослідкувати зміни, які відбувалися в господарстві РПЦ південноукраїнських єпархій упродовж 1905–1917 рр.

Джерельну базу роботи склали матеріали, що зберігаються у державних архівах міст Запоріжжя [9], Києва [14; 19], Одеси [11], Симферополя [8; 10; 12–13], а також матеріалів місцевої церковної періодики [7, с. 17–18].

Верхня хронологічна межа дослідження, згідно з назвою статті пов’язана з революційними подіями 1905–1907 рр., нижня хронологічна межа – передодні Лютневої революції.

Можемо стверджувати, що церковні прибутки упродовж 1905–1917 рр. постійно зростали і становили значні кошти. Передусім, прибутки парафіяльних церков складалися зі свічного прибутку, особливих пожертв парафіян на ремонт та оздоровлення храму, дрібних та випадкових

прибутків, гаманцево-карнавкових та тарілчаних зборів, прибутків від обігових статей та відсотків з церковних капіталів.

Але далеко не всі ці суми залишалися місцевим церквам. За церковними нормами майже 1/3 частину свічного та гаманцево-тарілчаних прибутків парафіяльних церков вираховували на користь єпархіального керівництва, а потім розподіляли на забезпечення духовних консисторій, навчального комітету Св. Синоду та духовних навчальних закладів. По суті, парафія розглядалася церковною владою як джерело для одержання грошових коштів. Кількість постійних та тимчасових (загальноцерковних та місцевих) зборів коливалася від 50-ти на початку ХХ ст. – до 80-ти на 1910 р. Загальна сума відрахувань складала половину або навіть більше від валового прибутку церков [3, с. 76]. Усе це призводило до того, що у парафіяльних церков не залишалося вільних коштів, утворювався дефіцит бюджету. Суми видатків були більшими за суми прибутків.

Російський дослідник О. Бєглов, аналізуючи матеріали фонду «Канцелярія Синоду» Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі (Ф.796), наводить цифрові дані щодо двох південноукраїнських єпархій. Так, у 1902 р. дефіцит бюджету усіх православних церков Катеринославської єпархії складав 19516 крб. 58 коп. при 33,2 % відрахувань від валового прибутку церков, в Таврійській єпархії відповідно – 20491крб. 39 коп. при 31,5 % відрахувань від валового прибутку церков [3, с. 72].

Значний відсоток відрахувань з церковних прибутків викликав незадоволення парафіяльного духовенства, яке могло б знайти застосування цим коштам безпосередньо в парафії. Невдоволені таким станом речей, парафіяни в період 1905–1907 рр. відмовлялися жертвувати кошти як на місцеві потреби церков, так і на духовні навчальні заклади. У 1908 р. навіть бюджетна комісія Державної Думи підтримала ідею необхідності зменшення кількості та зниження розмірів зборів [4, с. 328]. Однак на усі ці скарги Св. Синод не реагував. Це свідчить про те, що вищий церковний орган підтримував такий стан речей, вбачаючи в цьому ресурс матеріального забезпечення власних управлінських структур (консисторій) та духовних навчальних закладів, які утримувалися на такі відрахування.

Вказавши на загальну тенденцію збільшення церковних прибутків, зазначимо той факт, що в період Першої світової війни відбулося значне збільшення свічних доходів. Пояснюється це тим, що у воєнний час стало більше богослужінь, як за здоров’я воїнів, так і за упокій тих, хто загинув. Збільшилися доходи від продажу проскомидій (проскури, на яких писалися імена воїнів – примітка автора).

Зростали суми так званих «спеціальних пожертв», до яких належали, наприклад, пожертви на користь бідних духовного звання, хворих та поранених воїнів, жертв війни, біженців, сліпих тощо. У фінансовій звітності церков та монастирів, а саме клірових зведеннях та прибутково-видаткових книгах, вони фіксувалися із залишками та перехідними сумами за відповідний період. Зростали збори (пожертви) по окладних книгах за рахунок збільшення їх кількості та терміну дії. Так, в Таврійській єпархії за 1915 р. таким чином зібрано 5100 крб. [5, арк. 8].

Визначаючи прибутковість церковного та монастирського господарств, звернемося до сучасних словників, у яких прибутковість розглядається як можливість або здатність підприємства (або іншого об’єкта) приносити прибуток; вимірюється як різниця між сумою прибутків і сумою поточних витрат [6, с. 93]. У якості прикладу наведемо дані за 1915 р. у Таврійській єпархії. Так, прибутковість 20 церков Михайлівського округу зросла на 5 % та складала 27978 крб., збільшившись за попередній рік на 1399 крб. (на одну церкву тут припадало 1399 крб.; на третину збільшилися прибутки церков Симферопольського округу [5, арк. 31–35]. Додамо, що через хороший врожай повільно, але постійно збільшувалися земельні церковні прибутки.

Виникає питання: за рахунок чого збільшувалася прибутковість. У першу чергу, за рахунок збільшення кількості парафіян у зв’язку з інтенсивним заселенням Південної України, яке продовжувалося в перші десятиліття ХХ ст. По-друге, зростали обсяги грошових сум вже існуючих джерел доходів, по-третє, РПЦ активно займалася підприємницькою діяльністю, створюючи все нові підприємства. Швидко зростали активи та обсяги так званих «обігових» («оброчних» – приміта автора) статей доходів. До них відносилося майно, що здавалося в оренду або приносило прибуток. Окрім землі, активно здавалися в оренду власні доходні будинки, лавки, млини, рибні ловлі, землі поза нормою, будинки та будівлі різного призначення, які не використовувалися кліром на власні потреби.

Кожна церква, крім свічної, обов’язково відкривала кам’яні лавки, через які реалізовувала різний крам, і не завжди релігійного призначення. Середній розмір доходу таких лавок – 40 крб. щороку [7, с. 45]. Монастирі отримували значні прибутки від мукомелень, вітряків, цегляних заводів. Масово створювалося проскурне виробництво. Майже кожен монастир займався виготовленням ікон та предметів культу, власної друкованої продукції на продаж. Усі жіночі монастирі мали власні майстерні з виготовлення церковного одягу, його вишивки та оздоблення. У Херсонській єпархії на

початку XX ст. набула розголосу та популярності вишивка майстерні Чечелевського Іоанно-Предтеченського жіночого монастиря.

З метою збуту церковної та монастирської продукції, все це почали активно пропагувати в перші десятиліття XX ст. на сторінках місцевих єпархіальних часописів, коли з’явилися рекламні оголошення. Завдяки цьому маємо, зокрема, інформацію про місцезнаходження у Херсонській єпархії Одеського єпархіального складу церковного майна та парчі. Власна майстерня з ремонту церковних речей приймала замовлення на виготовлення іконостасів, кіотів, дзвонів (старі приймалися в рахунок сплати за нові), на розпис храмів, на писання ікон. Також у майстерні був широкий вибір священицького та дияконського одягу, церковних речей. Пропонувалося все «на виплату та на найбільш пільгових умовах» [7, с. 94]. Саме через такі підприємства була налагоджена система закупівлі церковних речей для богослужіння та інших предметів, необхідних для функціонування парафії.

Попередньо ми вже робили висновок про те, що усі монастирі, як і церкви, були прибутковими. Це стосується і невеликих, так званих «приписних» монастирів та подвір’їв великих монастирів. Інформація щодо прибутків Ялтинського подвір’я Таврійського архієрейського дому за 1912 р. подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Прибутки Ялтинського подвір’я за 1912 р. (у крб.)

Види прибутків	За місяць	За рік
гаманцевий	21	252
карнавковий	14	168
свічний	145	1740
продаж свічних огарків	27	324
продаж проскур	36	432
Разом	243	2916

[8, арк. 3].

Стає зрозумілим, що основні прибутки (243 крб. на місяць) монастир одержував від свічного доходу (разом із продажем свічних огарків) і продажу проскур, та значно менші – від гаманцево-карнавкового збору. За рік виходила сума майже у три тисячі карбованців. При цьому видатки становили 239 крб. на місяць, ймовірна сума за рік – 2868 крб. Проживало на території близько десяти осіб. Таким чином, зробимо висновок про те, що прибутки подвір’я Таврійського архієрейського дому, який знаходилося у м. Ялта, переважали над видатками, прибутковість складала в середньому 100 крб. на 1913 р. Це свідчить про самоокупність та економічну незалежність подвір’я від основного монастиря.

Використовуючи мікроісторичний підхід визначимося з основними джерелами прибутків та головними статтями видатків парафіяльних церков на прикладі 13 церков першого благочиння Олександрівського повіту Катеринославської єпархії за 1917 р. [9, арк. 11–20]. Серед надходжень грошових сум церков домінуюче місце займав свічний прибуток (65,5 %), друге – пожертви на користь місцевих церков (20 %), і лише третє – гаманцево-карнавкові збори (6,4 %). Прибуток від обігових статей отримували лише Покровський Собор та Миколаївська церква м. Олександрівська. Остання мала чотири кам’яні лавки в одному приміщенні. Дрібних та випадкових прибутків (1,6 %) було значно менше, ніж в середньому в єпархіях за 1914 р. За підрахунками Г. Надтоки, вони складали 10 % [2, с. 45].

Серед витрат грошових сум церков перше місце займали витрати на ремонт (57,4 %), друге – на дрібні та випадкові потреби (18,6 %) і лише третє – на необхідні предмети для богослужіння та таїнств, а саме – на вино, олію, ладан (14,6 %). Сім церков із тринадцяти половину або майже половину сум витрачали на ремонт, ймовірно – капітальний; на ремонт ризниці та церковного посуду витрачали лише міські церкви Олександрівська. Лише одна Різдво-Богородицька церква с. Копанів, не витративши ані копійки на ремонт, 2/3 суми відвела на дрібні та випадкові потреби (до яких відносилися також замовлення метричних та клірових книг), а 1/3 – на потреби богослужіння. Загальні витрати 13 церков у сумі 38622 крб. співвідносилися з доходами на суму 47066 крб. [9, с. 11–20]. Залишок готівкою був меншим, ніж залишок білетами, які постійно примножувалися.

Отже, в середньому суми відрахувань складали близько 10 %, хоча й коливалися при цьому від 6,8 % – до 30,5 %. Зазначимо, що цей загальний відсоток відрахувань у 10 % був значно меншим, ніж по країні в цілому, який, на думку В. Морозана, складав третину всіх доходів парафіяльних церков [4, с. 329]. Нагадаємо, інший дослідник фіскальної політики церковної влади щодо місцевих церков О. Бєглов називав середню цифру в 50 % і більше [3, с. 76]. Враховуючи

можливість похибки або виключень все-таки очевидно, що церквам Південної України залишалося більше коштів на власні потреби й отже, вони були багатші, ніж по Україні в цілому.

Усі капітали церков, як і раніше, зберігалися в готівці та білетах (білети – це кошти, розміщені в банківській установі). При цьому грошей у білетах було у декілька разів більше, аніж у готівці (саме в ній проводилися всі відрахування). Очевидно, що всі церкви без винятку продовжували виконувати розпорядження Св. Синоду про постійний обмін готівки на білети. При цьому вони могли самостійно, без участі благочинного, обирати місце зберігання коштів: в ощадній касі чи відділенні банку. Так, за 1908 р. Свято-Миколаївський Собор м. Євпаторії на пожертвувані 500 крб. купив два 5 % білети, решту суми причт віддав на зберігання в ощадну касу [10, арк. 54]. Факт розміщення грошей обов’язково повідомлявся благочинному та фіксувався у прибутково-видатковій книзі та кліровій відомості церкви.

Аналізуючи клірові відомості та «Справочные книги…», зазначимо, що на Півдні України церков, які не мали коштів в банках, чи хоча б в ощадних касах, були одиниці. Це були найбідніші парафії. Незважаючи на постійні розпорядження Св. Синоду на початку ХХ ст. про необхідність збереження коштів лише в державних банках, маємо дані про все більше користування РПЦ послугами комерційних банків. На 1917 р. в усіх повітових містах південноукраїнських губерній Державний банк мав свої відділення. Серед комерційних банків найбільше церковних та монастирських коштів розміщувалися у міських банках. Наприклад, у Херсонській єпархії зафіксовано факти вкладів у Київському комерційному банку, Одеському відділенні Селянського поземельного банку, Земському банку, Бесарабо-Таврійському банку.

Накопичення церковних коштів на рахунках останніх відбувалося за рахунок того, що значна кількість вкладів на помин душі («вічні вклади») за бажанням пожертвувачів оформлялася через будь-які відділення комерційних банків. Звісно, що ставлення церкви до таких вкладів було дуже позитивним. При цьому здійснювався контроль з боку благочинного та консисторії за обов’язковим записом такого факту до кліровоі відомості та прибутково-видаткової книги церкви. У всіх розпорядженнях Св. Синод наполягав на переоформленні таких вкладів з комерційних – до державних банків, на обміні білетів приватних закладів на державні відсоткові папери [11, арк. 103]. Маємо припущення, що переоформлення відбувалося за рахунок самих церков. Обсяги таких коштів були дуже значними. Для прикладу, згідно зі звітом Міністерства фінансів за 1911 р., церкви та монастирі Таврійської єпархії володіли відсотковими паперами на 1603472 крб. [12, арк. 74].

Відомо також про те, що на вільні кошти церкви та монастирі купували у банків безперервно-прибуткові білети та облігації внутрішнього займу. Так, Корсунський Богородицький монастир Таврійської єпархії купив облігації воєнного займу 1916 р. [5, арк. 63]. Окрім того, уряд також мав можливість користуватися церковними коштами, що знаходилися на рахунках губернських та повітових казначейств. Нам відомий факт про те, що 10 серпня 1906 р. уряд в особі Міністерства фінансів прийняв рішення про закупівлю на вільні кошти «спеціальних пожертв» церков та монастирів строкових купонів Селянського поземельного банку під 5 % річних. Метою такого залучення було збільшення грошових коштів вказаного банку, який видавав їх селянам для купівлі землі [13, арк. 23 зв.].

На початку ХХ ст. у країні почали з’являтися єпархіальні банки. У 1913 р. були спроби створити їх в Києві, в 1917 р. – Кишиневі. Їх метою було надання позик для розвитку загальноєпархіальних та парафіяльних закладів та видача допомоги для самозабезпечення представників духовенства. Формування основного фонду, на прикладі Київського єпархіального банку, планувалося із капіталів єпархіального попечительства, єпархіального пожежного комітету та кас взаємодопомоги. Позики планувалися довгострокові (від 10 – до 50 років) та короткострокові (від 1 – до 10 років) [14, арк. 6]. Відомо, що такий банк в Києві не відкрився через нестачу коштів на створення основного капіталу. Керівництво єпархією не дозволило використати для цього капітал єпархіального попечительства, вважаючи його недоторканним. Отже, спроба акумулювати вільні кошти церков та монастирів з метою використання на власні потреби була невдалою. На жаль, ми не маємо інформації про існування єпархіальних банків в Південній Україні.

Більш детально зупинимося на розвитку найбільш прибуткових підприємств РПЦ – свічних заводів. При відсутності даних щодо приватних свічних заводів, проаналізуємо відомості про кількість та об’єми виробництва таких підприємств, що належали церкві. Інформацію щодо свічних заводів Катеринославської губернії за 1909 р. подаємо у таблиці 2.

Таблиця 2

Свічні заводи Катеринославської губернії у 1909 р.

Місце розташування	Кількість заводів	Сума виробництва (у крб.)	Кількість робітників
м. Катеринослав	2	624253	41
Новомосковський повіт	1	3000	4

Павлоградський повіт	1	3000	2
Слов’яносербський	1	700	2
м. Маріуполь	1	5000	2
Маріупольський повіт	4	3010	15
Всього по губернії	10	638963	66

[15, с. 14].

Порівняємо з даними за 1895 р. на 14 свічних заводів, на яких працювало 32 робітники та було випущено свічок на суму 161340 крб. [16, с. 104]. Результат порівняння: зменшилася кількість свічних заводів, але збільшилася сума виробництва. На усій території південноукраїнських єпархій продовжувала розвиватися широка мережа церковних лавок та складів. У Херсонській єпархії ще в 1902 р. було 23 єпархіальні лавки, лише в одній Одесі – п’ять відділень однієї лавки. Відомо, що чотири єпархіальні лавки Херсонської єпархії (Бобринецька, Новобузька, Миколаївська, Новомиргородська) за 1908 р. принесли православній церкві прибутку на 672285 крб. [17, с. 44]. У кожному окрузі існували церковні склади. В цілому по єпархії їх кількість вимірювалася десятками.

Маємо також дані про основні капітали Катеринославського єпархіального свічного заводу за 1917 р.: запасний (20355 крб.), амортизаційний (749 крб. готівкою та 43300 крб. білетами), оборотний (251977 крб. готівкою та 9000 крб. білетами), сирітський капітал (38 крб. готівкою та 15000 крб. білетами), капітал архієпископа Онисифора (64 крб. готівкою та 400 крб. білетами) [18, с. 316]. Як особливість вкажемо на велику кількість застав (від артілі, від службовців, від благочинних, від окремих людей).

Для постійно зростаючих потреб у свічках в цей період не вистачало воску через кризу національного бджільництва. Проблема не могла вирішитися лише посиленням контролю православної церкви за продажем огарків для свічних заводів. Потрібні були системні заходи на загальнодержавному рівні для підтримки та розвитку бджільництва. З цією метою IV Всеросійський з’їзд представників єпархіальних свічних заводів виробив наступні заходи, що були затверджені Св. Синодом: створювати в єпархіях курси для бджолярів серед представників духовенства; організовувати при церквах пасіки на місцеві кошти (на зразок Грузинського екзархату) та благочинні пасіки на кооперативних основах (на зразок пасік Благовіщенської єпархії); організовувати бджолярські товариства та єпархіальні бджолярські комітети, до складу яких обов’язково включити одного члена правління свічного заводу; ввести при церковнопарафіяльних школах курси бджільництва [19, арк. 2].

За період Першої світової війни різко зріс попит на свічки, єпархіальні свічні заводи почали закуповувати віск за кордоном. З матеріалів цього з’їзду стає відомим, наприклад, що закупівля за кордоном відбувалася через англійську фірму «Сасун». Потреба у закордонному воску складала 400 тис. пудів. Починаючи з 1915 р., його розподіл між свічними заводами відбувався пропорційно до проданих свічок. В умовах воєнного часу свічні заводи, як і інші підприємства, з перебоєм одержували паливо. Тож ними запропоновано звернутися через обер-прокурора Св. Синоду до Кабінету Міністрів з проханням в першу чергу поставляти їм паливо залізницею. Своє прохання вони мотивували тим, що «… свічні заводи обслуговують найбільш необхідні потреби православного населення» та пропонували уряду включити їх до низки підприємств, що працювали на оборону [23, арк. 4].

На вказаному з’їзді обговорювалися питання про організацію церковного виноробства та постачання церквам вина для богослужінь. З метою вирішення першого з них створювалися три комісії для огляду територій для купівлі в Криму, на Кавказі та в Бесарабії. Членами першої (Кримської) комісії стали протоієреї Олександр Сердобольський від Таврійської єпархії та Платон Лук’янов від Херсонської. Результати оглядів виноробних помість повинні були бути представлені у Св. Синод. Кошти на цю діяльність повинні були бути виділені за статтями екстраординарних видатків на 1917 р. Достеменно не відомо, чи були здійснені якісь заходи в цьому напрямі. На нашу думку, втілення цієї ідеї могло б призвести до того, що у володінні православної церкви могли бути цілі виноробні на Кримському півострові. З одного боку, це б здешевило закупку вина церквами та монастирями, а з іншого – вони могли стати комерційними підприємствами з його продажу. Тут, скоріше за все, зіткнулися б інтереси церкви і держави з монополією останньої на продаж алкоголю.

Підсумовуючи вкажемо на позитивні зміни, що відбувалися в церковному та монастирському господарстві того часу: церковні доходи та загальна прибутковість постійно зростали; завдяки банківській системі відбувалося велике накопичення капіталів; співвідношення готівки та білетів було на користь останніх; були спроби, хоча і невдалі створення власних єпархіальних банків з метою залучення коштів на власні церковні потреби; прибутки приносили всі, навіть невеликі приписні монастирі; завдяки потребам свічних заводів у сировині (воску) розвивалося бджільництво.

Господарська діяльність РПЦ, як і сама Церква в цілому вже давно потребувала реформаційних змін, які так і не відбулися. Церква стала бюрократичною системою. Спротив чинила верхівка церковної влади в особі Св. Синоду та єпископату з одного боку, з іншого – світська влада. Реформа, яка мала б надати економічної самостійності парафії не була реалізована. Все більш складним ставало господарське становище парафій. Однією з причин їх економічної слабкості частіш за все називали багаточисленні відрахування до вищих церковних інституцій. Нічим не виправдана відсутність церковних реформ призвела до конфлікту влади та церкви. В результаті повалення монархії та зміни влади РПЦ підтримала Тимчасовий уряд.

Список використаних джерел

1. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. – 400 с. 2. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с. 3. Беглов А. Л. Православный приход Российской империи как объект фискальной политики светских и церковных властей в конце XIX – начале XX в. / Беглов А.Л.–[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http: // www.cyberleninka.ru/ 4. Морозан В.В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века / В. В. Морозан // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 312–362. 5. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – Держархів АР Крим), ф. 118, оп. 1, спр. 5028, 72 арк. 6. Бухгалтерський словник / за ред. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: Рута, 2001. – 224 с. 7. Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1917. – № 8. – 15 апреля. – С. 94. 8. Держархів АР Крим, ф. 640, оп. 1, спр. 12, 3 арк. 9. Держархів Запорізької обл., ф. 19, оп. 1, спр. 94, 152 арк. 10. Держархів АР Крим, ф. 765, оп. 1, спр. 201, 46 арк. 11. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 2а, спр. 20, 108 арк. 12. Держархів АР Крим, ф. 118, оп. 1, спр. 4280, 89 арк. 13. Держархів АР Крим, ф. 138, оп. 1, спр. 28, 35 арк. 14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1006, спр. 159, 7 арк. 15. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. – Екатеринослав: Тип. губернского правления, 1910. 16. Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. [Под ред. Я. Г. Гололобова]. – Екатеринослав: Тип. губернського правления, 1894. – 274 с. 17. Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. – 1910. – № 2. – 16 января. – С. 11–44. 18. Екатеринославские епархиальные ведомости. Официальный отдел. – 1917. – № 18. – 21 июня. – С. 316–322. 19. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 874, спр. 190, 5 арк.

Елена Балухтина

ХОЗЯЙСТВО РОССИЙСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ НА ЮГЕ УКРАИНЫ МЕЖДУ ДВУМЯ РЕВОЛЮЦИЯМИ (1905–ФЕВРАЛЬ 1917 ГГ.)

В исследовании проанализированы основные источники доходов и главные статьи расходов приходских церквей в период между двумя демократическими революциями, который характеризовался особенной динамикой исторических процессов; установлено увеличение церковных доходов за указанный промежуток времени; определены факторы, влияющие на прибыльность церковного и монастырского хозяйств; прослежен процесс накопления церковных капиталов на счетах банковских учреждений; подтвержден тезис о том, что церковная власть рассматривала приход как источник получения денежных средств.

Ключевые слова: Российская православная церковь, церковные доходы, свечные заводы, Юг Украины, церковные капиталы.

Olena Balukhtina

ECONOMY OF RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ON THE SOUTH OF UKRAINE BETWEEN TWO REVOLUTIONS (1905 – FEBRUARY 1917)

The main sources of profit and major articles of expenses of paraphiya churches have been examined, increasing of church income during the mentioned period has been determined, the thesis, that the church authority considered a paraphiya as a source of receiving money, has been proved, the factors which influenced on profitability of church and monastery economy have been defined, the process of accumulation of church capital on accounts of banking institutions has been traced.

Key words: Russian orthodox church, church income, profit, expenses, candle manufactures, the South of Ukraine, church capital.

УДК 271.2:94(477.52)

В’ячеслав Оліцький

РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНІ У 1920-І РР.

У статті на основі архівних даних та історіографії досліджується становлення та розвиток радянської репресивної політики проти Православної церкви на Сумщині у 1920-і рр. Аналізується вилучення церковних цінностей у Сумській області, міжконфесійна політика більшовиків та перереєстрація статутів релігійних громад, як засоби впливу на православну церкву. Окреме місце відводиться переслідуванню та арештам священиків. Простежується еволюція їх звинувачень від підозри в бандитизмі та переховуванні церковних цінностей на початку 1920-х рр., до контрреволюційної діяльності в кінці 1920-х рр.

Ключові слова: Православна церква, переслідування, репресії, антирелігійна робота, вилучення церковних цінностей.

Сьогодні в історичній науці актуальною залишається проблема репресій 1920–1930-х рр., важливою складовою яких є переслідування православної церкви. Попри те, що піком репресій в СРСР була друга половина 1930-х рр., перші спроби придушити невдоволених та зменшити вплив церкви у суспільстві сягають 1920-х рр. Саме в цей період розробляються і втілюються у життя шляхи та сценарії переслідування церкви, які в 1930-х рр. лише удосконаляться та піднімуться на новий рівень. Незважаючи на значну кількість історичних досліджень з даного питання, залишається ряд невирішених проблем, зокрема регіональний аспект проблематики. Крім того варто відзначити, що питання репресій проти православної церкви на Сумщині у 20-ті рр. XX ст. не було об’єктом окремого історичного дослідження.

Тому, у даному дослідженні ставиться за мету на основі архівних документів дослідити переслідування православної церкви на Сумщині у 1920-х рр.

Джерельну базу проблеми можна умовно поділити на три групи: накази та розпорядження стосовно церковного життя, статистичні та звітні відомості, кримінальні справи репресованих священиків.

Перша група джерел представлена копіями циркулярів НКВС про зміну статутів релігійних громад [1, арк. 2], циркулярами та розпорядженнями НКВС щодо відношення до тих чи інших релігійних напрямів [2, арк. 107; 3, арк. 7]. Цей комплекс документів дає змогу зрозуміти відношення радянської влади до релігійних конфесій, різних напрямів у православ’ї та визначити причини розколу і становище громад.

Другий блок матеріалів висвітлює становище та зміни релігійного життя: кількість громад, їх орієнтацію, основні віхи антирелігійної роботи [4, арк. 3].

Третя група джерел висвітлює безпосередньо переслідування духовенства, інкриміновані йому злочини [5–7]. В обвинувальних вироках часто зазначається роль і авторитетність священнослужителя, основні етапи його життя та служіння тощо.

У комплексі ці три групи архівних документів дають загальне уявлення про методи та принципи антирелігійної боротьби на Сумщині, тенденції релігійного життя, міжконфесійні відносини.

Говорячи про історіографію, варто виокремити роботи краєзнавців О. Сотника [8–9], А. Чугай, В. Анацького [10]. Але необхідно зазначити, що переслідування православної церкви на Сумщині у 1920-ті рр. висвітлене у цих роботах досить поверхнево та фрагментарно. У книзі «Реабілітовані історією. Сумська область» вступна стаття дає уявлення загальної картини репресій в області, формування та функціонування каральних органів. Крім того, в ній містяться відомості про вилучення церковного майна із декількох храмів і монастирів Сумщини. Зазначається, що вилучення церковних дзвонів подекуди супроводжувалося руйнуванням дзвіниць, що у свою чергу викликало обурення віруючих, яке подекуди виливалося у відкриті протистояння [11, с. 18–20].

Один із українських дослідників державно-церковних відносин у 1920–1930-і рр. в Україні В. Пащенко, аналізуючи процес вилучення церковних цінностей зазначав, що ця акція насправді була спрямована не на допомогу голодуючим, а на підрив церкви. Одним із аргументів на його думку є те, що на місцях приступають до виконання постанови із запізненням, а вносити вартість майна, яке передбачалося вилучити грошима чи продовольством не дозволялося [12]. М. Щербань зазначав, що у 1920-і рр. основний удар радянської репресивної машини на релігійному фронті був спрямований проти найвпливовішого та найавторитетнішого духовенства тихонівської орієнтації [13].

Зі встановленням у 1920 р. в Україні радянської влади, розпочинаються репресії проти незадоволених, у тому числі духовенства. На репресивну політику Сумщини на початку 1920-х рр. впливав той факт, що територія області постійно перебувала у зоні бойових дій військ А. Денікіна, Директорії, тому боротьба з так званими «петлюрівськими та білогвардійськими елементами», проявами політичного бандитизму набула значного розмаху [11, с.13]. А. Чугай та В. Анацький зазначають, що першим заарештованим священиком на Сумщині був ув’язнений у 1923 р. настоятель Покровської церкви Білопілля Григорій Ружицький [10, с. 8]. Нами з’ясовано, що священиків Сумщини ув’язнювати починають раніше. Так, влітку 1921 р. за підозрою у бандитизмі та підбуренні до вбивства місцевого більшовицького функціонера Ігора Самойловича, заарештовано священика с. Басівка Михайла Олександровича Гонтаровського. Йому інкримінується співпраця із денікінцями під час окупації села та заява про визнання лише влади адмірала О. Колчака. У липні-серпні 1921 р. громадськість с. Басівка виносить суспільні ухвали, в яких просить владу звільнити священика з під варти, «так, як він не помічався у сварках, чи веденні контрреволюційних розмов, або ж вів розмови про вбивство Ігора Самойленка» [5, арк. 5], «ні до якої партії не входив, і контрреволюційних висловів від нього не чули» [5, арк. 13]. Незважаючи на це, військова рада при Роменському повітовому виконкомі приймає рішення застосувати щодо М. Гонтаровського вищу міру покарання, проте із незрозумілих причин вирок не було виконано. У грудні 1921 р. помічником уповноваженого в слідчих справах справу переглянуто, 5 грудня рішення про застосування вищої міри покарання скасовано [5].

Радянська влада усіма можливими засобами намагається обмежити вплив «ідеологічно-ворожих елементів» у державі. До них віднесено і релігійні організації, в тому числі православну церкву. Відповідно до положення про вибори до місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 6 липня 1921 р., служителі церкви разом із підприємцями, заможними селянами та торгівцями були позбавлені виборчих прав. Серед 824 осіб, позбавлених виборчих прав у 1922 р. у Конотопському повіті, священнослужителів було 38 [11, с. 57]; а із 1309 позбавлених виборчих прав у 1927 р. в м. Суми священиків – 51 [11, с. 59]. Таким чином, релігійні діячі не могли представляти свої інтереси та інтереси віруючих у радянських органах влади.

З метою ліквідації Церкви, держава застосовує проти неї будь-які приводи. Так, було використано голод 1921–1923 рр. 2 січня 1922 р. Президія ВЦВК приймає постанову «Про ліквідацію церковного майна», а 23 лютого – постанову про вилучення церковних цінностей. Вона приймається нібито з метою допомоги голодуючим, але як зазначав В. Пащенко, вилучення цінностей було самоціллю більшовиків, адже замість вилучених речей заборонялося вносити грошовий еквівалент, та і до виконання постанови приступили з певним зволіканням. М. Щербань зазначав, що саме з постанови про вилучення церковних цінностей розпочинається рішучий наступ на Церкву [13, с. 214]. На Сумщині до вилучення приступають не відразу. У Ромнах вилучення церковних цінностей розпочинається 16 травня 1922 р. [12, с. 234–237]. Незважаючи на зволікання із виконанням постанови, результати в цілому набули значного розмаху. Лише із Софроніївської пустині вилучено близько 1 кг золота, 208 кг срібла, 14 алмазів та 21 діамант; з Глинської пустині – понад 160 кг срібла; з Молчанського монастиря понад 32 кг срібла [11, с. 19]. Значно меншими були успіхи більшовиків при вилученні майна із приходських церков. Акції з вилучення церковного майна в Україні припиняються влітку 1922 р. З цих подій почався процес обвинувачень духовенства в приховуванні та протидії вилученню церковного майна. На початку 1920-х рр. це було найпоширенішим звинуваченням проти священнослужителів на Сумщині [10, с. 9]. У 1923 р. двічі заарештовується настоятель Покровської церкви м. Білопілля Григорій Феофанович Ружицький. Вперше його звинувачують в участі у контрреволюційній організації, вдруге – у вчиненні безпорядку прихожанами пов’язаного із прибуттям на приход священика-обновленця та приховуванні церковних цінностей. Проте, кожного разу справа закривається за рішенням прокурора [7].

17 листопада 1925 р. на місця відправляється термінова таємна постанова начальника адміністративного відділу НКВС УРСР Невського та заступника завідувача відділу культів Саратова про перереєстрацію статутів релігійних організацій [8, с. 53]. Цей захід мав уточнити кількість релігійних громад та їх скерованість. Для реєстрації релігійної громади необхідно було зібрати 50 нотаріально завірених підписів членів общини. Але через високу вартість цієї процедури (близько 50 карбованців) далеко не всі релігійні громади могли це зробити. Так, у звіті Сумського окружного ліквідаційного комітету за листопад 1925 р. зазначається, що реєстрація релігійних общин відбувається повільно, через високу плату, яку релігійні громади не в змозі сплатити [1, арк. 2]. Внаслідок цього, значна кількість релігійних громад діяла відповідно до колишніх статутів, а тому, фактично виявилася поза законом.

У ході компанії з перереєстрації статутів, за вказівкою НКВС УСРР, проводиться облік всіх служителів культу. В анкети вносяться дані про походження священиків, освіта, соціальний стан, службу в армії до революції та після тощо. Таким чином, каральні органи офіційно отримують всі

дані про релігійних діячів. Служителів релігійних культів ставлять на облік внутрішні органи. При переміщенні або зміні проживання священики повинні були знятися з обліку за колишнім місцем проживання і стати на облік за новим місцем. Таким чином, слідкувати за переміщенням релігійних діячів внутрішнім органам стало набагато простіше. Увага до Церкви посилюється.

Наступним етапом побудови комуністичного суспільства, що болісно відобразилося на становищі Православної церкви стала політика із нагромадження коштів на індустріалізацію країни. Розпочинається кампанія вилучення церковних дзвонів та їх переплавлення. Вона супроводжувалася руйнуванням дзвіниць. Не оминув цей захід і Сумщину. Проте, якщо віруючі терпляче ставилися до вилучення церковних цінностей, терпіти руйнування храмів не вистарчало сил. Обурення інколи виливалися у відкриті виступи. Один із них відбувся у с. Берюх (нині – Руднєве) Путивльського району. Але незадоволення і виступи штовхали радянську владу не до компромісу, а до більш радикальних дій. Вина за невдоволення віруючих покладалася не на радянських активістів та їх антирелігійні методи, а на священиків. Так, в інформаційному повідомленні до ЦК КПУ(б) від 20 грудня 1929 р. секретар Глухівського партійного комітету виступ в с. Берюх назвав контрреволюційним, під керівництвом антирадянських та ворожих елементів села. До таких елементів він відніс духівництво та куркулів. Причину ж виступу вбачав у недостатній роботі серед бідноти та відсутності чіткої директиви з боку Путивльського районного комітету партії щодо проведення антирелігійної роботи на селі, а також Берюхівського партосередку при втіленні в життя гасла про зняття та передачу церковних дзвонів на індустріалізацію [11, с. 20]. Таким чином, влада використовувала будь-які приводи для посилення антирелігійної політики. Не останнє місце в цьому процесі відігравали місцеві політичні функціонери.

З кінця 1920-х рр. партійно-державна політика щодо Церкви здійснюється відповідно до концепції «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР». У цей час на Сумщині священиків звинувачують у контрреволюційній агітації та антирадянській діяльності, визнають соціально небезпечним елементом. У 1927 р. втретє заарештовано Г.Ф. Ружицького. Цього разу він обвинувачувався в тому, що організував куркульські та антирадянські групи, проводив антирадянську агітацію, прикриваючись релігійною діяльністю, здійснював шпигунську діяльність на користь Польщі. Разом з тим, в обвинувальному вироку підкреслювалося, що Г.Ф. Ружицький – тихонівець. Зазначалося, що на його квартирі збирається місцеве духовенство, серед якого він проводить контрреволюційні розмови і є роду маяком тихонівської орієнтації – оплоту колишнього ладу. Слідчий просив визнати обвинуваченого соціально небезпечним елементом та порушити перед особовою нарадою при колегії ДПУ УРСР питання про висілення священнослужителя за межі України на 3 роки. Проте особова нарада при колегії ДПУ УРСР 15 серпня 1927 р. приймає рішення про закриття справи [7, арк. 52–59].

17 червня 1927 р. заарештовано і священик Преображенської церкви містечка Смілого Роменської округи Єфим Михайлович Ващенко. Його також підозрювали у систематичній антирадянській агітації. Обвинувачення зазначало, що священнослужитель роз’яснював віруючим, що влада веде гоніння на Церкву, зокрема на тихонівську течію, а інші церковні угрупування підтримує. Слідчий просив скерувати до особової наради при колегії ДПУ прохання про адміністративне вислання підозрюваного за межі України, на північ, терміном на 3 роки [6, арк. 542]. 20 лютого 1928 р. на засіданні колегії ДПУ приймається рішення про закриття справи [6, арк. 532].

Дані справи свідчать проте, що в другій половині 1920-х рр. тиск на Церкву посилюється, злочини. Влада намагається перекласти на плечі духівництва свої невдачі у проведенні політики колективізації. Їх звинувачують у зв’язках та підтримці куркулів. Таким чином, священики, а відповідно і Церква стають одним із головних ворогів влади.

За допомогою арештів ведеться насамперед боротьба із найрадикальнішою частиною духовенства тихонівської орієнтації. У 1920-ті рр. на Сумщині саме цей напрям Православної церкви мав більшість парафій та храмів, а відповідно і найбільший вплив у суспільстві. Зменшити її вплив можливо лише шляхом переорієнтації приходів. Проте більшість священиків не йде на цей крок, а деякі із них відкрито виступають проти таких заходів влади. Невипадково, що і Г. Ружицький і Є. Ващенко характеризуються слідчими, як оплот тихонівської Церкви. Доказом того, що арешти були цілеспрямованою боротьбою проти радикального духовенства може слугувати лист В. Леніна до В. Молотова від 19 березня 1922 р., у якому йдеться про таке: «Чим більше число представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії… нам вдасться розстріляти, тим краще» [13, с. 216].

У другій половині 20-х рр. XX ст. таким реакційним духовенством, яке не підтримувало радянської влади та її заходів на Сумщині були представники двох православних конфесій – тихонівці та автокефалісти. Других було значно менше, а відповідно і влив їх у суспільстві був не значним, тому каральні органи повертають репресивну машину в першу чергу проти представників тихонівської орієнтації. В наслідок такої цілеспрямованої політики органів влади із виявлення

прихованих ворогів серед віруючих та духовенства на Сумщині впродовж 1925–1928 рр. кількість релігійних громад зменшилася у десятки разів [11, с. 21]. Проте, органи державної безпеки поки що не наважуються масштабно знищувати або висилати священиків, вони вважають, що арешти змусять духівництво припинити свою активну діяльність.

З метою зменшення їх впливу у суспільстві розпочинається політика спрямована на розділення церкви, утворення нових православних конфесій, які будуть підтримувати владу, поширення ворожнечі між православними різних напрямів. Новоутворені православні конфесії, такі як Синодальна та Соборно-Єпископська користуються активною підтримкою з боку влади. Так, 21 квітня 1926 р. адміністративний відділ Роменського окружного виконавчого комітету надсилає всім районним виконавчим комітетам таємний обіжник «Про умови користування молитовними будинками і культовим майном та про розірвання». У ньому, опираючись на таємний обіжник НКВС від 26 лютого 1926 р., даються вказівки про розподіл Церков та майна між православними різних конфесій. Зокрема зазначається, що вразі коли виникне ситуація про передачу храмів у спільне чи почергове користування, перевагу надавати Синодальній або Соборно-Єпископській громаді. Якщо ці громади повністю контролюють культову споруду, іншим відмовляти в праві на спільне або почергове користування, особливо громадам тихонівської або автокефальної Церкви. Коли ситуація склалася таким чином, що підтримувані владою парафії ще досить слабкі і нечисленні храми, дозволялося тимчасово передавати в спільне користування, але з часом під будь-яким приводом розірвати ці угоди, а храми врешті-решт залишити за Синодальною або Соборно-Єпископською церквою [2, арк. 107].

Незважаючи на таку релігійну політику, Православна церква продовжує займати домінуючі позиції у релігійному житті Сумщини. У Конотопському окрузі в кінці 1926 р. вона нараховувала 194 громади, в той час, як Синодальна церква мала лише 8. Кількість об’єднань Синодальної церкви за 1924–1926 рр. скоротилася із 90 – до 8, за рахунок переходу їх до складу Православної церкви. У той же час за рахунок виходу зі складу Православної церкви збільшується чисельність автокефальних громад, яких нараховувалося 43 [4, арк. 3].

Через проукраїнську політику та активне збільшення кількості приходів з кінця 1920-х рр. починаються кримінальні переслідування діячів автокефальної Церкви. Якщо подивитися на статті Кримінального кодексу за якими їх звинувачували, на перший погляд начебто нічого особливого. Як і в абсолютної більшості звинувачень проти духовенства в кінці 20 – початку 30-х рр. інкримінується ст. 54 КК УРСР – контрреволюційна діяльність та антирадянська пропаганда. Досліджуючи кримінальні справи, звертаємо увагу, що дії, які кваліфікувалися діячам автокефальної Церкви були відмінними від дій решти репресованих за цією статтею. Так, 30 вересня 1929 р. заарештовується священик с. Сміле Роменського району Л.В. Терлецький. Звинуватили його у контрреволюцій діяльності, яка полягала в його твердженнях, що автокефальна Церква є виразником ідеї української нації та оберігає її від асиміляції з іншими народностями. Лунають звинувачення священика в шовінізмі [9, с. 39]. Ці звинувачення інкримінуються не випадково, адже призначений у квітні 1925 р. на пост голови ЦК КПУ(б) Л. Каганович відразу визначав автокефальну Церкву як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну організацію. На засіданні Політбюро партії 25 лютого 1926 р. схвалено пропозиції щодо посилення інформаційної роботи, створення мережі агентів середовищі церковників, посилення репресій проти автокефальної Церкви, доведення її контрреволюційності [9, с. 39].

З цього часу можемо говорити про три напрямки антиправославної боротьби на Сумщині. Перший полягав у знищенні найактивнішої та найрадикальнішої частини Православної церкви. Другий – у знищенні священиків автокефальної Церкви. І нарешті третій напрямок, покликаний обмежити вплив обох течій у суспільстві та поставити на їх місце створені і керовані державою – Синодальну та Соборно-Єпископську церкви. Підтверджує цю думку і те, що 22 грудня 1929 р. Сумський окружний адміністративний відділ надсилав до всіх голів районних відділів таємний обіжник із прямою вказівкою про обов’язкову безперешкодну перереєстрацію статутів громад, які прагнуть перейти із старослов’янської до синодальної конфесії [3, арк. 7]. Силовий тиск на церкву було фактично санкціоновано надісланою з Москви на початку 1929 р. директивою, в якій релігійні організації оголошувалися однією з найнебезпечніших контрреволюційних сил [13, с. 221]. Ця директива, починає новий, більш жорстокий етап репресій проти церкви.

Отже, 1920-ті рр. на Сумщині – період зародження та наростання репресій радянської влади, чільне місце серед яких посідає переслідування Православної церкви. У цей час репресивна політика більшовиків на Сумщині щодо Православної церкви проходить від вилучення церковних цінностей – до переслідування священиків, зняття дзвонів та руйнування культових споруд. У переслідуванні духовенства основне місце займають арешти. Передусім репресивна машина скеровується проти найактивніших священнослужителів Православної церкви, а коли зростає вплив та чисельність громад автокефальної Церкви, вона поширює свої дії і проти них.

Особливістю радянських репресій проти духовенства у 20-х рр. XX ст. є те, що в цей період, незважаючи на арешти духовенства, смертні вироки не виносяться. Майже усі кримінальні справи закриваються до суду, священики звільняються з-під варти. Арешт був не покаранням, а способом залякати священнослужителя, змусити його припинити або обмежити релігійну діяльність. Обвинувачення еволюціонують від звинувачення в бандитизмі та переховуванні церковних цінностей – до контрреволюційної діяльності. Саме у 1920-ті рр. розробляється система та сценарій знищення церкви і духівництва, які будуть втілюватися у життя вже у 1930-х рр.

Список використаних джерел

1. Держархів Сумської обл., ф. Р-128, оп. 3, спр. 1, 26 арк. 2. Там само, ф. Р-5631, оп. 1, спр. 292, 405 арк. 3. Там само, ф. Р-7, оп. 2, спр. 102, 21 арк. 4. Там само, ф. Р-4653, оп. 1, спр. 849, 102 арк. 5. Управління МВС України в Сумській області ф. 6, спр. СО-5904, 144 арк. 6. Там само, ф. 7, спр. 115, 544 арк. 7. Там само, ф.7, спр 119, 61 арк. 8. Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині / О. Сотник. – Суми: Собор, 2005. – Випуск 1. – 116 с. 9. Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині / О. Сотник. – Суми: Мак Ден, 2007. – Випуск 2. – 124 с. 10. Чугай А. Мученики за віру / А. Чугай, В. Анацький. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. – 80 с. 11. Реабілітовані історією. Сумська область: у 3 т. – Суми: ТОВ «Мрія-1», 2005. – Т. 1. – 756 с. 12. Пащенко В. О. Більшовики і православна церква. Війна замість співпраці / В. О. Пащенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Випуск 31. – С. 228–239. 13. Щербань М. В. Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20 рр. XX ст.: суть, принципи, наслідки / М. В. Щербань // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Історичне краєзнавство». – Випуск 11. – С. 213–223.

Вьячеслав Олицкий

СОВЕТСКАЯ РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА ПРОТИВ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНЕ В 1920-Е ГГ.

В статье на основе архивных данных и историографии исследуется становление и развитие советской репрессивной политики против православной церкви на Сумщине в 1920-е гг. Анализируются изъятия церковных ценностей в Сумской области, межконфессиональная политика большевиков и перерегистрация уставов религиозных общин, как средства воздействия на православную церковь. Отдельное место отводится преследованию и арестам священников. Прослеживается эволюция их обвинений от подозрения в бандитизме и укрывательстве церковных ценностей в начале 1920-х гг., к контрреволюционной деятельности в конце 1920-х гг.

Ключевые слова: Православная церковь, преследования, репрессии, антирелигиозная работа, изъятие церковных ценностей.

Vyacheslav Olitskyi

SOVIET REPRESSIVE POLICY AGAINST THE ORTHODOX CHURCH IN SUMY OBLAST IN 1920S.

In this article, based on historical data and historiography, the formation and development of Soviet repressive policy against the Orthodox Church in Sumy region in 1920s are investigated. We analyze the set-off of church property in Sumy region, interconfessional bolshevik policy and re-registration of the statutes of religious communities as means of influencing on the Orthodox Church. Special attention is paid to persecution and priests' arrests. The evolution of accusations of banditry and suspicion of fencing church property in the early 1920s to counter-revolutionary activities in the late 1920s are being traced.

Key words: Orthodox church, persecution, repression, anti-religious work, fencing of church property.

УДК 94(477)

Тетяна Горан, Ігор Пилипів

УЧАСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В НАВЧАННІ РЕЛІГІЇ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ (1919–1939 РР.)

Розглянуто участь греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії в організації навчання релігії української шкільної молоді. Показано проблеми шкільної освіти для українців у період Другої Речі Посполитої. Проаналізовано форми і методи релігійної освіти учнів українських шкіл.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Перемишльська греко-католицька єпархія, митрополит, єпископ, катехизація,

У теперішній непростий для України час боротьби із зовнішньою військовою агресією Росії перед українським суспільством стоїть питання внутрішньої духовної зміни особистості. Адже основними причинами порушень загальновизнаних норм суспільства, корупція, зловживання посадами, недбальство та багато іншого виникають через низькі моральні критерії кожної особистості та не виконання «Законів Божих». Тому актуальними для нашого часу є досвід греко-католицького духовенства в питанні морального та духовного виховання української молоді в період польської окупації краю. Вивчення відношення Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) до питання освіти та навчання релігії в школі в міжвоєнний період має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити один з важливих напрямів діяльності церкви.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі комплексного підходу зроблено спробу дослідити роль ГКЦ у збереженні української мови та освіти, вивченні основ релігії в українських школах у період Другої Речі Посполитої у найбільш західному регіоні Галичини.

Об’єктом дослідження виступають культурно-освітні заходи єпископату та духовенства перемишльської єпархії ГКЦ в міжвоєнний період з метою передачі релігійних знань українській молоді. Предметом дослідження – діяльність ГКЦ на захист шкільної та релігійної освіти для українців. Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити основні напрями політики греко-католицького духовенства регіону в галузі шкільництва.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Її дослідження в основному обмежуються низкою статей науково-популярного та публіцистичного змісту в періодичних виданнях міжвоєнного періоду. Зокрема Г. Герасимович досліджував українські школи під польською владою [13], Л. Ясінчук – фінансові проблеми товариства «Рідна школа» [28], Б. Загайкевич вивчав розвиток освіти і школи в Перемишлі [19]. Польські дослідники А. Хойновскі [30], М. Фелінські [31], Е. Коко [32] розглядали шкільну політику польської влади щодо українців в міжвоєнний період. Серед сучасних дослідників можна назвати праці І. Зуляка [20], Г. Білавич, Б. Савчука [14] та В. Перевезія [22], І. Андрухіва, О. Лисенка, І. Пилипіва [12], які досліджували діяльність українських культурно-просвітніх товариств та Станіславівської єпархії. П. Шкраб’юк [27] та А. Великий [15] розкрили історію та діяльність монарших чинів василіян та сестер-служебниць Непорочної Діви Марії. У той же час освітня політика ГКЦ та катехизація учнівської молоді не була предметом їх наукової роботи.

Ареал, в якому функціонувала ГКЦ, відзначався політичним, а значить багатомовним ландшафтом. Приналежність до однієї з етнічних груп здебільшого визначали зміст, а також рівень освіти. Разом з тим, одним з вагомих чинників, що впливали на освітянські процеси українського населення став конфесійний. Міжнаціональне пограниччя приходило по лінії вододілу між двома найчисельнішими Церквами Другої Речі Посполитої – Римо-Католицької (далі – РКЦ) та ГКЦ. Та якщо вести мову про стартові позиції освітянській сфері то вони були неспівмірними. Римо-католицький костел відігравав домінуючу роль в освітньо-виховному процесі. Ксьондзи та члени різних чернечих орденів (бенедиктинці, домініканці, реденптористи, згромадження сестер-місіонерок Святої родини та інші) не лише здійснювали катехизацію, а й активно працювали на освітній ниві, створюючи власні школи і навіть університети. Цим самим забезпечувалось єдність світської духовної освіти, що сприяло формування відповідного світогляду. Історично склалося так, що «римо-католик» автоматично означав «поляк» і це стало третьою складовою ментальності поляків-католиків.

По-іншому складалася доля українців і ГКЦ у місцях спільного проживання польських та українських етнічних анклавів. Найбільш чітко це проглядалося в межах перемишльської греко-католицької єпархії, де українство не асоціювалося лише з однією конфесією, оскільки значна його частина Польщі сповідувала православ’я, а інша – католицизм «східного обряду». Враховуючи ту обставину, що якась кількість етнічних українців перейшла до РКЦ (головною причиною прийнято вважати стратегію пошуку привабливою життєвої перспективи), слід констатувати відсутність

єдиного ментального типу українців. Серед них були полонофіли та москвофіли, зденаціоналізовані, маргінальні прошарки населення, а також ті, для кого їх національна ідентичність важила не менше (коли не більше), аніж «хліб насущний», заради якого вони щоденно важко працювали. Саме серед останніх налічувалось найбільше греко-католиків. ГКЦ також надавала великого значення інтеграції духовної та світської освіти, вихованню молоді на християнських цінностях і традиціях, а також національно-патріотичних засадах. До освітянської роботи долучалися не тільки парохи, а й члени чину Святого Василя Великого, згромадження серед служебниць Непорочної Діви Марії.

Та якщо праця римо-католицьких ксьондзів і ченців діставала підтримку і заохочення польської влади, то аналогічні зусилля греко-католицького кліру супроводжувалися різноманітними перешкодами й абсцесами. Причиною такого становища стала виразно українська позиція ГКЦ, що сприймалася значною частиною польського політику і громадськості (не тільки радикально налаштованих) як зазіхання на цілісність Польщі та її безпеку.

Жорстка освітня і мовна політика Варшави залишала українцям альтернативу: або спольщитися, або стати на шлях тривалої і впертої боротьби за право на власну мову.

ГКЦ активно використала можливість викладати основи християнської релігії серед українських учнів. Навчання релігії мали здійснювати священики конфесій, представники якої відвідували цей навчальний заклад. Зазвичай, польська влада керувалися результатами плебісциту, але досить часто урядові приписи порушувалися, що приводило до численних скарг і суперечок. Катехити отримували довідку з єпископського ординаріату про наявність кваліфікації для ведення таких занять, на підставі якої шкільна кураторія ухвалювала своє рішення (позитивне чи негативне) при його призначенні на посаду. Катехитами могли бути греко-католицькі священики будь-якого віку, фізично здатні регулярно проводити заняття з дітьми. Інколи священики просили звільнити їх від виконання цих обов’язків (здебільшого у зв’язку з поганим станом здоров’я) [10, s.107]. На катихизацію в початкових і середніх школах відводилося від 2 год. на тиждень, які включалися в шкільний навчальний план. Необхідно зазначити, що уроки релігії одночасно велися для дітей греко-католицького, римо-католицького та іудейського віросповідань призначені своїми церковними урядами. Оскільки школи були не в кожному селі, катехитам доводилося доїжджати, що також створювало певні труднощі. Але там, де влада, громада і священик доходили згоди, проблем з навчанням основ релігії не виникало. Але були й школи, в яких були труднощі з уроками релігії. Так, у листі Перемишльської єпархії до парафіяльного духовенства Ліського повіту повідомлялося, що на її засіданні 17 жовтня 1932 р. нарешті вдалося врегулювати деякі питання та дійти порозуміння в справах катехизації греко-католицького обряду в школах повіту [10, s. 662]. Діти мали вітатися зі священиком, учителем у школі та за її межами тільки рідною мовою: «Слава Ісусу Христу», «Христос Воскрес» і т.д. Митрополичий ординаріят звертав увагу всіх катехитів на необхідність виконувати розпорядження шкільних властей щодо складання планів лекційних курсів на цілий рік задля їх узгодження з загально шкільними планами. За основу брати програми, затверджені єпархіями у 1924 р. [10, s. 664]. Далі повідомлялася, що в поточному навчальному році кураторія Львівського шкільного округу виділила на цілий повіт тільки 360 платних годин на вивчення всіх релігій, у тому числі іудаїзму – 14 год. Греко-католицького та римо-католицького обряду – 346 год. Усі ці години розподілено між усіма 76 школами повіту і тільки ця кількість входить до офіційного розподілу годин на підставі організаційного ступеня школи: в однокласних – 2 год., двокласних – 4 і т.д. [10, s. 665–668].

Перемишльський єпископ Й. Коциловський просив катехитів укладати платні години таким чином, щоб, не перешкоджаючи викладанню інших предметів, продовжувати вивчення релігії понад офіційно запланований час. Крім того, священикам нагадували про відповідальне ставлення до своїх обов’язків, оскільки, за повідомленням шкільного інспектора, деякі з них під різними приводами не приходили на заняття, залишаючи години незаповненими (особливо у двокласних школах). Деканів зобов’язували ознайомити зі змістом обіжника всіх парафіяльних священиків на найближчому деканатському соборчику, а також надіслати точні дані про кількість платних годин для подальших зусиль єпископського ординаріату щодо їх збільшення [10, s. 665]. За рік до того єпископський ординаріат розіслав усім парохам «квостіокар» («опитувальник» – примітка авторів) для парохій, у яких не було шкіл. Навіть сам перелік питань, вміщених у ньому, переконував у тому, наскільки детально вивчена ситуація в Перемишльській єпархії і які заходи передбачалося вжити для налагодження катехизації [9, s. 34–42].

Польська влада прискіпливо відстежували характер і спрямування катихізації, яку проводили греко-католицькі священики. При цьому йшлося не стільки про духовні якості чи дисциплінованість викладачів, стільки про їх політичну лояльність до режиму. У випадку політичної нелояльності греко-католицького священика до влади, його усували від викладання у школі. Крім участі в навчально-виховному процесі у державних школах кліром ГКЦ зроблено й чимало для організації

власних навчально-виховних закладів різних типів (гімназій, ремісничих шкіл, захоронок, притулків) для української молоді. ««Особливо високими показниками у системі української освіти Галичини в міжвоєнний період відзначалися створені черницями ЧСВВ навчальні заклади для дівчат – гімназії, інститути, ліцеї, фахові школи [2, арк. 1]. Зокрема, гімназії загальноосвітнього типу ними були створені у Львові, Станіславі, Яворові, Перемишлі [24]. Це мало велике значення для української жіночої освіти, оскільки державних українських жіночих шкіл у Галичині не було зовсім.

Напередодні Другої світової війни завдяки співпраці монастирів сестер-василіянок з «Рідною школою» у Східній Галичині також діяли кооперативний ліцей із трирічним терміном навчання, дві купецькі гімназії (чотири роки навчання), кравецька гімназія (чотири роки навчання), торгівельно-кооперативні курси (один рік навчання) [3, арк. 10, 78]. Василіанські навчальні заклади створювали відповідні передумови для різнобічного культурного розвитку молоді, готували її до вступу у вузи, до участі в громадському житті. Кожен із закладів розробляв свій індивідуальний напрям освітньо-виховної діяльності. Чільне місце у морально-релігійному вихованні посідало формування в учениць таких рис як милосердя, доброчинність. Характер життя вихованців шкіл під опікою чернецтва формували духовні особи, віддані сестри. Гімназії існували не лише при жіночих, а й при чоловічих монастирях ЧСВВ в яких навчалися хлопчики. Так, у Бучачі ченці-василіяни відкрили три гімназійні класи. Перший клас відвідували діти від 11 – до 14 років, четвертий – від 14 – до 17 років, п’ятий – від 15 – до 18 років. У 1928 р. тут навчалося 46 учнів [1, арк. 32]. Значну роль у процесі виховання молодого покоління при монастирях виконували інститути. Ці установи в своїй організації були схожими на гуртожитки. Крім дешевого утримання, підопічні отримували різнобічне виховання, дбайливу опіку. При можливості монастир надавав малозабезпеченим учням пільги в оплаті як з власних фондів монастиря, так і з інших джерел.

Питання фінансування і покращення харчування вихованців вирішувалися на засіданнях педагогічних рад. З 1921 р. отці-василіяни відновили діяльність Місійного інституту в Бучачі. У закладі виховувалися юнаки, які готувалися до місіонерської діяльності. Інститут забезпечував житлом 50–60 учнів [22, с. 293]. У 1928–1929 рр. А. Шептицький утримував 8 дівчат з інституту сестер-василіянок у Львові по вул. Потоцького, 95, монастир забезпечував 23 осіб, столові маєтки – 60 осіб. Місячна оплата за 1 особу в інституті становила 90 злотих. Упродовж 1929–1930 рр. на утриманні митрополита перебувало 44 осіб, монастиря – 6, з маєтків митрополії користало 32 осіб [6, арк. 1–6]. У 1928 р. ігумен К. Шептицький заснував при Святоіванській Лаврі отців-студитів у Львові «Виховно-науковий сирітський інститут», який очолив о. С. Савицький [16]. У 1918 р. відновлено «Місійний інститут ЧСВВ у Перемишлі. За чверть століття Інститут закінчила одна тисяча учнів. У вихованні домінували дві лінії – релігійна патріотична. Як зазначав П. Шкрабюк, поляки через високий патріотизм українських вихованців називали інститут «гніздом шершнів» [27, с. 191].

Інститути створювалися не лише при тих монастирях, у яких функціонували школи. Вихованці окремих інститутів відвідували державні школи різного рівня – як середні, так і вищі. Мовою викладання в цих установах була українська. Чернецтво ГКЦ теж не стояло осторонь проблеми підготовки добрих фахівців у різних галузях. Так, у заснованій 1927 р. сестрами-висиліянками кравецькій школі у Львові, навчання здійснювалося за програмами для державних та приватних шкіл. Спеціальну підготовку отримували за трирічний період навчання і такий же термін практики. Висококваліфіковані педагоги допомагали ученицям опановувати не лише класичні дисципліни, а й основи моделювання та дизайну. Школа відкривала можливість вихованцям здобувати вищу освіту [17]. У 1933–1934 рр. у закладі навчалося 78 дівчат [25, с. 130–131], у 1938–1939 рр. – 115 [24]. Таку ж кравецьку школу для дівчат у 1936 р. відкрили й сестри-служебниці в Бориславі [4, арк. 5]. У 1930 р. А. Шептицький подарував земельну площу і будівлю у Львові (в районі Збоїщ) монастирю отців-редемптористів з метою утримання та виховання в бурсі юнаків, передусім сиріт. Монастир прийняв і покривав витрати на навчання для 30 юнаків, які оволодівали столярським, ковальським, шевським, кравецьким, слюсарським, малярським ремеслами. Талановитіші хлопці вивчали класичні науки і готувалися до вищих студій, в першу чергу богословських [7, арк. 1]. У заснованій 1922 р. в Жовкві ремісничій бурсі отці-василіани не тільки щорічно навчали до 50 осіб дітей, а й утримували заклад [18, с. 162]. У 1935р. отці-студити заснували майстерні для юнаків-гуцулів у с. Дорі (Надвірнянський повіт Станіславського воєводство). Навчання у цьому закладі передбачало оволодіння учнями, крім теоретичних знань, ще й практичними навичками у галузі шевства, теслярства, кушнірства [23].

З метою забезпечення духовенству можливостей перевірки і контролю, корекції навчально-виховного процесу монастирських шкіл, у 1935 р. митрополичий ординаріат створив при своєму відомстві шкільну раду. До компетенції цієї ради належало складання виховних і навчальних планів, підбір відповідної навчальної літератури, апробація педагогічного персоналу, проведення іспитів [21]. До складу ради входили як світські, так і духовні особи. Отже, педагогічний досвід церкви відобразився у створенні власної національної системи освіти.

У загальноосвітніх школах священики ГКЦ проводили уроки релігії і таким чином прилучали молодь не лише до християнських моральних цінностей, а й виховували у національно-патріотичному дусі. Певною мірою стояли на заваді реалізації польським урядом політики полонізації шкільництва. Значну роль відіграло греко-католицьке духовенство і в питанні розвитку фахового шкільництва, відкриваючи та утримуючи власним коштом різного роду господарські, ремісничі та інших видів курси, школи, бурси тощо. У трьох єпархіях створено організаційну основу для церковного контролю над освітньою сферою, що мало на меті зміцнити позиції церкви в ній. Цим самим греко-католицьке духовенство прилучалося не лише до справи з виховання кваліфікованих національних кадрів, а й готувало їх до нелегкої справи з відродження української державності.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 179, оп. 3, спр. 594, арк. 32. 2. ЦДІАЛ України, спр.1571, арк. 1. 3. Там само, спр. 1795, арк. 10, 78. 4. Там само, оп. 4, спр. 685, арк. 5. 5. Там само, ф. 358, оп. 3, спр. 293. 6. Там само, ф. 408, оп. 1, спр. 172, арк. 1–6. 7. Там само, ф. 409, оп. 1, спр. 632, арк. 1. 8. Держархів Львівської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 621, арк. 22. 9. Arhiwum Państwowe w Przemyślu. – Zespól. 142. – Arhiwum Biskupstwa Grecko-Katolickiego w Przemyślu. – Sygnatura 5371. 10. Там само. – Sygnatura 5615. 11. Там само. – Sygnatura 5540. 12. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект: наукова монографія / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів – Надвірна: Надвірнянська друкарня, 2010. – 500 с. 13. Герасимович Г. І. Українські школи під Польською владою / Г. І. Герасимович – Станіславів: Бистриця, 1924. – 22 с. 14. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.). / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 208 с. 15. Великий А. Нарис історії згромадження сс.Служебниць НДМ. – Рим: Видавництво сестер Служебниць, 1968. – 767 с. 16. Виховно-науковий сирітський інститут у Львові, вул. Корняктів 1/ІІ // Нива. – 1932. – Жовтень. – С. 373 17. Жіноча фахова школа сс.Василіанок у Львові // Мета. – 21 травня 1933. 18. Жовківщина: Історичний нарис. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – Т. 1. –326 с. 19. Загайкевич Б. Освіта і школи в Перемишлі / Б. Загайкевич // Перемишль – західний бастіон України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі. – Нью-Йорк – Філаделфія: Перемиський видавничий комітет. 1961. – С. 239–284. 20. Зуляк І. Діяльність «Просвіти «у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль: «Воля», 2005. – 946 с. 21. Митрополича ординаріатська шкільна рада встановлена // Львівські архієпархіальні відомості. – 1935. – Серпень. – С. 262–263. 22. Перевезій В. О. Просвітницька діяльність греко-католицьких монаших чинів у 20–30-х роках ХХ ст. / В. О. Перевезій // Історія релігій в Україні. Праці Х-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). – Львів: Логос, 2000. – С. 292–299. 23. Промислова школа оо.Студитів у Дорі // Мета. – 16 червня 1935. 24. Статистика українського середнього шкільництва // Рідна школа. – 1 січня 1939. – С. 12. 25. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність сс.Василіанок / С. Цьорох. – Львів: Накл. Богосл. наук. т-ва, 1934. – 254 с. 26. Шептицький А. Послання до духовенства з нагоди 25-літнього ювілею священства / А. Шептицький // Львівські архієпаріяльні відомості. – 15 липня 1921. – 26 с. 27. Шкраб’юк П. Монаший чин отців Василіян у національному житті України / П. Шкраб’юк. – Львів: ВВП «Місіонер», 2005.– 439 с. 28. Ясінчук Л. Фінансові потреби Р.Ш. та внутрішня позичка / Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1 березня 1934. – С. 49–52. 29. Діло. – 27 грудня 1923. 30. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 262 s. 31. Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej / M. Feliński. – Warszawa – Lwów, 1931.–180 s. 32. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1923 / E. Koko. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. – 234 s. 33. Sprawy Narodowościowe. – Warszawa., 1927. – Nr. 1. – S. 45–46.

Татьяна Горан, Игорь Пылыпив

УЧАСТИЕ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОГО ДУХОВЕНСТВА В ОБУЧЕНИИ РЕЛИГИИ ШКОЛЬНОЙ МОЛОДЕЖИ (1919–1939 ГГ.)

Рассмотрено участие греко-католического духовенства Перемышльской епархии в организации обучения религии украинской школьной молодежи. Показано проблемы школьного образования для украинцев в период Второй Речи Посполитой. Проанализированы формы и методы религиозного образования учеников украинских школ.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, Перемышльская греко-католическая епархия, митрополит, епископ, катехизация.

Tatiana Horan, Igor Pylypiv

PARTICIPATING OF GREEK-CATHOLIC CLERGY IN THE RELIGIOUS STUDIES FOR SCHOOL YOUTH (1919–1939)

The article deals with participation of greek-catholic clergy of Przemysl diocese in organization of religius studies for Ukrainian school youth. The problem of school education during a period of the Second Rich Pospolyta is showed. Forms and methods of religious education in Ukrainian schools are analysed.

Key words: Greek-catholic church, greek-catholic diocese of Przemysl, metropolitan, bishop, catechization.

УДК 94 (477. 83)

Наталія Захарчин

ПОЛІТИЧНІ СИМПАТІЇ ДУХОВЕНСТВА ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ КІНЦЯ 20-Х РР. XX СТ.

Висвітлено позицію та політичні переконання духовенства Львівського повіту в міжвоєнний період. Найбільшими релігійними громадами Львівського повіту були римо-католицька та греко-католицька. Провідники цих громад, церковний клір, незважаючи на офіційне відокремлення політики і Церкви в Другій Речі Посполитій, дотримувалися власних політичних прихильностей. Вони частково проявилися під час виборчої кампанії до сейму та сенату держави. У статті простежуються особливості прояву політичних переконань духовенства Львівського повіту.

Ключові слова: західноукраїнське духовенство, Римо-католицька церква, Греко-католицька церква, Львівський повіт, Друга Річ Посполита.

Проблема взаємовідносин Церкви та держави, світського та духовного завжди зберігала свою актуальність. У цьому контексті питання політичних симпатій духовенства Львівського повіту є надзвичайно цікавим для розкриття специфіки духовного, політичного та соціального розвитку регіону у міжвоєнний період. Навіть зі зміною політичних акцентів упродовж останнього часу, сила традиції залишається такою, що зумовлює інтерес до цього роду досліджень.

Окремими аспектами проблеми займалися такі вітчизняні дослідники як Т. Горбачевський, В. Дудар, Л. Пунько, У. Яцишин. Приміром, В. Дудар цікавився особливостями державно церковних відносин в міжвоєнній Польщі на прикладі Української греко-католицької церкви [1, с. 59]. Організаційну структуру, правове становище, соціальну політику римо-католицької громади у Львові у 20–30-х рр. XX ст. досліджував Т. Горбачевський [2]. У. Яцишин. висвітлювала роль Церкви та духовенства у виборчих процесах в Західній Україні у міжвоєнний період, а також роль їхї взаємодії з українськими політичними партіями [3]. Взаємини християнських церков Галичини у контексті етнічних процесів, які мали місце у 20-х рр. XX ст. висвітлює у своїх роботах Л. Пунько [4]. Дослідниця розкриває позицію ієрархії щодо представників інших віросповідань і національностей.

Незважаючи на висвітлення окремих елементів функціонування Церков та духовенства Галичини та їх зацікавленість у політичному житті II Речі Посполитої, розглядувана проблема не знайшла свого розкриття у названих нами працях. Так, не розглядалася прихильність духовних пастирів Львівського повіту, зокрема на рівні сіл і містечок регіону, до політичних організацій, які брали участь у виборах наприкінці 20-х рр. XX ст., до сейму та сенату Польської держави.

Дослідити та проаналізувати політичні симпатії та політичну прихильність духовного кліру Львівського повіту у період найвищої політичної стійкості Другої Речі Посполитої, зокрема під час виборчої кампанії весною 1928 р.

У березні 1928 р. населення Львівського повіту, як і усі громадяни Другої Речі Посполитої, взяли участь у виборах до сейму та сенату. У виборчій кампанії брали участь як польські, так і українські та єврейські, німецькі, тощо політичні об’єднання – був представлений увесь політичний спектр, від лівих до правих політичних партій. Населення повіту перебувало під політичними агітаційними впливами не тільки політичних партій, але й уряду. Так, міністр внутрішніх справ Ф. Славоєм-Складовський видав спеціальний циркуляр для старост, де пропонувалося добирати склад обласних виборчих комісій відповідно до їх відданості політиці уряду [5, с. 373]. Референтні групи також намагалися вплинути на виборчий процес та уподобання виборців. Однією з таких груп було духовенство.

За офіційними статистичними даними (перепис 1921 р.), у Львівському повіті проживало 146354 особи (143 279 осіб у ґмінах та 3075 осіб у містечках повіту). З них найбільшими релігійними

громадами були римо-католики – 68104 осіб, та греко-католики – 64177 особи. Окрім них, конфесійно були представлені вірмено-католики, протестанти, іудеї, православні, меноніти тощо. Інформацію щодо населення Львівського повіту за релігійною ознакою подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Населення Львівського повіту за релігійною ознакою

Римо-католики	Греко-католики	Протестанти (євангеліки)	Інші християнські визнання	Іудеї	Інші вірування	Невідомі
68104	64177	2561	128 (88 православних, 40 менонітів)	11372	5 (4 без визнання, 1 караїм)	7

[6, s. 24].

Римо-католицька парафія мала найбільшу кількість вірних, але не набагато більшу, ніж Греко-католицька церква (далі – ГКЦ). Духівництво Римо-католицької церкви (далі – РКЦ), відповідно, підтримувало та пропагувало ідею асиміляції та об’єднання усіх націй і народностей Другої Речі Посполитої під однією національно-державницькою ідеєю. У цьому контексті значна увага приділялась у тому числі й заснуванню нових костьолів у повіті. Так, у комітеті із будівництва костелу в с. Брюховичі зазначалося, що «костели в околицях Львова – то не тільки Божий дім, посвячене Богу місце, – але то найсильніший оплот і найсильніша порука польськості міста Львова. Львів мусить бути ніби оборонним пасом (поясом – примітка автора), оточеним костелами, тими правдивими фортами католицизму і сторожами польськості» [4, с. 41].

Римо-католицьке духовенство у своїй більшості, за прикладом та під ідейним впливом архієпископа Львівського Б. Твардовського, підтримували Національний Католицький союз (далі – НКС) («Zwiazek Katolicko narodowy» – примітка автора). Традиційно підтримував НКС і вірмено-католицький очільник Й. Теодорович. Львівське повітове староство у звіті щодо релігійних стосунків у повіті зазначало, що римо-католицький клір неодноразово агітував за союз, маючи підтримку переважно з боку жіноцтва [7, арк. 37]. Однак, незважаючи на агітацію, певна частина католицьких священиків перебувала під ідейним впливом маршала Й. Пілсудського з його безпартійним блоком співпраці з урядом (BBWR). Блок, зокрема підтримували ксьондз І. Дзедзелевич з Брюховичів, ксьондз Пенара, ксьондз Козловський з Пустомитів. У політичному плані духовенство не проводило активну пропаганду діяльності політичних партій, які брали участь у виборах. Зрештою, як зазначалося Львівським староством, у соціальному плані священики римо-католицького обряду були малоактивними: «На 35 ксьондзів можна з трудом знайти 12 активних громадських діячів» [7, арк. 37]. Діяльність «активних» церковних діячів обмежувалась роботою у «Товаристві народної школи» («TSL» – примітка автора), так званих «касах Стефчика», «рільничій спілці» [7, арк. 37].

На відміну від нейтрально-пасивної діяльності польського кліру, греко-католицькі священики активно заявляли про себе як в соціальному, так і в економічному та політичному житті повіту. Ще на початку 20-х рр. у релігійних колах точились дискусії щодо засад власної участі у політичному житті Східної Галичини. Так, на засіданні Української християнської організації Львівщини у 1925 р. вирішено, що священики мають право бути членами політичних партій, якщо це не суперечить християнському світогляду та інтересам українців [8, с. 110]. Як зазначав Т. Горбачевський, «Польські єпископи латинського обряду керувалися державними інтересами і пропагували польськість Східної Галичини. У цій ситуації греко-католицьке духовенство опинилося перед складним вибором бути лояльним до держави, яку не вважали своєю, або ж солідаризуватися з власним народом, пастирями якого були» [2, с. 47]. Солідарність проявилася як у підтримці економічного життя українців Львівського повіту, зокрема, у розвиткові кооперативного руху, так і у політичному плані – українські священики підтримали національно-орієнтовані, проукраїнські сили. Такою силою під час виборів 1928 р. стало УНДО (далі – Українське національно-демократичне об’єднання). «Щодо греко-католицького кліру, то він, за невеликим виключенням (3 священиків старорусинів), в усій своїй кількості 54 пастора був послідовним і непохитним захисником УНДО» [7, арк. 37].

Львівське повітове староство повідомляло, що УНДО не потребувало жодної виборчої агітації у регіоні, оскільки це за неї робили церковні діячі та учителі [7, арк. 37]. Так, з загальної кількості 22 тис. виборців-українців у Львівському повіті 17 тис. голосів отримало УНДО. Така ситуація була характерна для всієї греко-католицької спільноти. Як зазначав В. Дудар, «хоча у деяких виступах митрополит А. Шептицький заявляв про невтручання Церкви у політику, ситуація змушувала УГКЦ співпрацювати з національно-демократичним політикумом – УНДО, а також творити свої політичні структури – Українську християнську організацію (1925–1929 рр.), Українську католицьку народну партію (1930 р., у 1932–1939 рр. – Українська народна обнова), Український католицький союз (1931), які виступали з ідеєю польсько-української угоди на засадах національно-територіальної автономії українських земель, виховання народу на релігійно-моральних основах» [1, с. 60]. Однак,

поряд із активними діями духовенства Львівського повіту можна було спостерігати і приклади певної пасивності галицького духівництва. Зокрема, греко-католицькі священики нерідко виступали проти зборів на підтримку українських організацій та проведення різноманітних національних свят [4, с. 40].

Нечисленними євангеліками у повіті були німці, які проживали у колоніях, заснованих тут ще за часів Австрійської імперії – Фалькенштейні (Falkenstein), Вейнберген (Weinbergen), Дорнфельд (Dornfeld) тощо. Деякі з німецьких колоній, як, наприклад, Ейнсідель (Einsiedel), були відкриті до зовнішніх впливів. Інші, зокрема, Дорнфільд були національно однорідними і закритими до проникнення інших національних впливів. Пояснювалось це існуванням тут німецької приватної школи та протестантської Церкви. Ці два суспільних інститути, репрезентовані німецькими приватними вчителями та пасторами, практично забезпечили захист колоній від асиміляційних процесів. «Наслідком такого явища є те, що німець, народжений і вихований у Дорнфільді, а, отже, у Польщі, або зовсім не говорить, або дуже погано розмовляє польською» [9, арк. 8]. Протестантів-німців у повіті репрезентував пастор Сіфельд з Дорнфельда. Це був німецький націоналіст, який всіляко пропагував та підтримував національну окремішність колоністів. Переважна більшість німецьких посіленців були аполітичними та мінімально приймали участь у політичному житті краю, зберігаючи свою відособленість та замкненість щодо зовнішнього суспільно-політичного життя. Щодо політичних переконань, то мешканці німецьких колоній, які голосували на виборах 1928 р., віддали свій голос в основному або за Безпартійний Блок співпраці з урядом (BBWR), або за УНДО [7, арк. 42].

Іудейська громада на чолі із своїми провідниками голосувала переважно за східногалицьких сіоністів.

Констатуємо високу ступінь впливу кліру усіх релігійних конфесій (від іудейської до християнських напрямів і відламів) на власну паству у справі політичної орієнтації виборців. Разом з тим, відмічаємо, що об’єктами підтримки релігійних організацій та установ ставали здебільшого помірковані політичні сили, натомість радикали, як-от УВО-ОУН, КПП та КПСГ, радикальні сіоністські організації, такої підтримки традиційно не отримували. Останнє зауваження стосується й польського сегменту електорату. Сучасна Українська держава проголосила в Конституції принципи відокремлення Церкви і держави, хоча при цьому періодично спостерігаємо спроби втручання кліру не лише у виборчі, але й інші політичні процеси.

На нашу думку, офіційний Київ має активніше співпрацювати з кліром усіх віросповідань та конфесій у справі забезпечення внутрішнього миру у державі. При цьому історичний досвід Східної Галичини 20–30-х рр. XX ст. може виявитися доволі корисним і повчальним.

Список використаних джерел:

1. Дудар В. Українська греко-католицька церква в Східній Галичині у 20–30-х рр. XX століття / В. Дудар // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Випуск 34. – С. 59–63. 2. Горбачевський Т. Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939) / Т. Горбачевський // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – С. 44–56. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/ukr-pol_5/006-horbachevskyy.pdf. 3. Яцишин У. Церковно-партійна взаємодія у виборах у Західній Україні у міжвоєнний період / У. Яцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку – 2008. – Вип. 20. – С. 163–166. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/1770/1/34.pdf. 4. Пунько Л. Християнські церкви в етноконфесійних взаєминах у Галичині (1919–1930 рр.) / Л. Пунько // Мандрівець: всеукраїнський науковий журнал. – (Тернопіль). – 2008. – № 3. – С. 39–46. 5. Мокляк Я. Лемківщина на парламентських виборах Другої Речі Посполитої / Я. Мокляк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С. 368–382. 6. Skorowidz miejscowosci Rzeczypospolitej Polskiej. Wojewodztwo Lwowskie. – Warszawa, 1924. – Tom XIII. – 65 s. 7. Держархів Львівської обл., ф.7, оп. 3, спр. 183, арк. 37, 42. 8. Пилипів І. Греко-католицька церква в консолідації українського населення Східної Галичини (1923–1925 рр.). – 2013. – № 1 (121) – С. 107–110. 9. Держархів Львівської обл., ф. 7, оп. 3, спр. 232, арк. 8.

Наталия Захарчин

ПОЛИТИЧЕСКИЕ УБЕЖДЕНИЯ ДУХОВЕНСТВА ЛЬВОВСКОГО УЕЗДА КОНЦА 20-Х ГГ. XX СТ.

Рассматривается позиция и политические убеждения духовенства Львовского уезда в междувоенный период. Крупнейшими религиозными общинами Львовского уезда были римо-католическая и греко-католическая. Предводители этих общин, церковный клир, несмотря на

официальное отделение политики и Церкви во Второй Речи Посполитой, придерживались собственных политических привязанностей. Они частично проявились во время избирательной кампании в сейм и сенат государства. В статье прослеживаются особенности проявления политических убеждений духовенства Львовского уезда.

Ключевые слова: западноукраинское духовенство, Римо-католическая церковь, Греко-католическая церковь, Львовский уезд, Вторая Речь Посполита.

Natalia Zakharchyn

POLITICAL SYMPATHIES OF THE CLERGY OF LVIV POVIAT IN THE END OF 1920TH

The position and political opinions of the clergy of Lviv poviat in the interbellum period are analyzed. The biggest religious communities of the Lviv poviat belong to Catholic and Greek-Orthodox Churches. Clerical leaders of these communities, disregarding official disestablishment of the Church and the State, had their own political devotions. Such devotions had a definite effect during the elections campaigns to the Senate and the Sejm of the State. The article studies peculiarities of manifestation of political opinions of the clergy of Lviv poviat.

Key words: clergy of the western Ukraine, Catholic Church, Greek-Orthodox Church, Lviv poviat, Second Polish Republic.

УДК 94–057.85:271.4(477. 83/.86)«193»

Софія Предка

ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ 1930-Х РР.: ІНДИВІДУАЛЬНІ ДОСВІДИ

Проаналізовано шляхи формування релігійного світогляду української інтелігенції Галичини міжвоєнного періоду. Для прикладу обрано біографії греко-католицьких священиків Юрія Процюка та Йосифа Кладочного, адвоката Степана Шухевича та ідеолога західноукраїнського фемінізму Мілени Рудницької. Формування релігійних уявлень, їх пізніша трансформація та чинники, які на неї впливали, простежуються на підставі особових джерел. Зазначається, що на кристалізацію образу Церкви в індивідуальних вимірах впливала низка зовнішніх поштовхів, кожен з яких призводив до поступової зміни ціннісних орієнтирів. Стверджується, що свідоме визначення ролі релігійного феномену відбувалося впродовж всього життя і безпосередньо залежало від сфери діяльності особи та способів переживання нею складних життєвих випробувань.

Ключові слова: Греко-католицька церква, українська інтелігенція в Галичині, релігійний світогляд, фемінізм, релігійний феномен.

Сформований війною новий тип людини, яка зустрілася зі смертю, розрухою та особистими втратами, став справжнім випробуванням для Церкви. Священики повоєнного часу мали пояснювати віруючим, чому ці події взагалі відбулися. Оптимізму українців Галичини не сприяла й повоєнна політична ситуація. Поразка спроби створити Українську державу в поєднанні з надмірною емоційністю, породженою відчуттям марних спроб боротьби, штовхала населення до пошуків альтернативних, нерідко радикальних засобів вирішення своїх проблем, які помітно відрізнялися від закликів церкви.

Галичани постали перед потребою пошуку моральних орієнтирів, які б задавали певний напрям та орієнтири подальшого розвитку. Координаторами цих процесів виступали священики. Якщо у містах їх вплив не був настільки помітним, то в селах саме духовенство найчастіше представляло собою чи не єдиний рушій перетворень. Розвиток духовенства чітко показував зміни в церковному житті, і саме священики стали тими людьми, які вправно балансували на межі традиції – модерну. Служіння ставало справжнім викликом і ті, хто не шкодував сил для здійснення свого покликання, у міжвоєнний час користувалися значним авторитетом серед віруючих.

На сторінках тогочасної преси до священиків лунали заклики використовувати нові форми взаємодії з громадою – духовні бесіди та газетну агітацію. Поступово релігійна практика показувала, що саме «довірочними розмовами більше приєднується для Церкви, чим офіційно, хоч би найкраще виголошеною проповіддю» [14, с. 268]. Щодо преси, то її називали «силою і міццю» [12, с. 7], котра має «дати поміч католицькій церкві в праці над уморальненням суспільності, яка через війну і великі катаклізми дуже стратила в теперішніх часах» [13, с. 241].

У контексті вивчення релігійності населення можна виокремити низку особливостей цього явища. З одного боку, традиційно сформована думка про те, що мешканці Галичини відрізняються особливою побожністю. Це одразу кристалізувало певний стереотипний образ жителя регіону, який покладає усі надії на Божу допомогу. З іншого боку, саме в міжвоєнній Галичині найактивніше розвинулися радикальні течії, набрав обертів націоналізм та фемінізм, які у більшості проявів вступали в суперечності з церковним ученням. Традиційний релігійний світогляд зазнавав дедалі суттєвіших впливів модерного суспільства та нових ідейних віянь. Це зумовлювало трансформацію усталених уявлень про церкву як інституцію, що становило для неї реальну загрозу.

У цьому протиставленні формується визначення релігійності як індивідуального сприйняття чогось трансцендентного, яке відкривається і трактується по-різному, залежно від особливостей конкретної людини. Досвіди зустрічі з «вищими» силами є дуже персоналізовані, за винятком деяких спільних рис, вони відрізняються емоційним наповненням і способами трактування явищ, котрі виходять поза рамки пояснень науки та матеріального світу. Метою цієї статті є відкрити нові аспекти приватної релігійності в людських досвідах, зважаючи на їх множинність і різноманітність, та пояснити, яким чином житель міжвоєнної Галичини поєднував у собі сакральне та світське. Об’єктом вивчення виступає внутрішнє розуміння релігії, а предметом – чинники його формування та змін, форми та обставини вияву.

Це питання ще не виступало об’єктом спеціальних досліджень в українській історіографії, однак досить широке коло робіт стосується окремих його аспектів, передусім діяльності Греко-католицької церкви в міжвоєнний час. Наукові розвідки І. Андрухіва [1] та І. Пилипіва [10; 11] висвітлюють загальні аспекти розвитку Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ), наголос автори роблять на суспільній діяльності та акцентують на зростанні авторитету Церкви через налагодження контактів з Ватиканом. Продовжує вивчення церковного життя Галичини на основі архівних матеріалів Римської Курії Л. Гентош. Дослідниця порушує питання про загальноєвропейський контекст історії Греко-католицької церкви та аналізує трансформації в релігійному житті регіону під впливом модернізаційних змін [4]. Ідеологічні впливи на становище церкви в Галичині вивчають О. Беген, О. Зайцев, В. Стефанів [2; 3], а в роботах І. Гнипа [5] та І. Шумського [18] висвітлено внесок молоді в утвердження нових віянь у церковному середовищі.

Для обраної теми найбільш інформативною є методика дослідження індивідуальних досвідів, яка детально відображає зміни у свідомості людей упродовж життя. Щоб продемонструвати відмінні шляхи формування релігійного світогляду, для аналізу обрано постаті, що відрізнялися за сферою діяльності та життєвими орієнтирами. Найцінніше, що можна отримати на підставі мікроісторичного дослідження, – це наближення до дуже особистісних та сокровенних речей, які супроводжували людину впродовж життя. Для того, аби простежити процес формування релігійної свідомості, обрано постаті представників духовенства (Юрія Процюка та Йосифа Кладочного), адвоката (Степана Шухевича) та жінки, котра вважається одним із ідеологів українського фемінізму (Мілени Рудницької). Зрозуміло, що обрані для дослідження особистості мали цілком відмінні власні досвіди у сфері віри та релігійних практик. Протилежні досвіди, які накладалися на міжвоєнні реалії, набували нових ознак, на підставі аналізу яких можна стверджувати про існування конкретних моделей реалізації приватної релігійності.

Одну з таких форм можна спостерігати на прикладі представників духовенства. Особові джерела священиків містять чимало сюжетів на релігійну тематику, яка була сенсом їх життя, але водночас налаштування на священицьке служіння обмежувало їх відвертість. Відображення парохами власного життєвого досвіду супроводжувалося поясненням багатьох моментів біографії крізь призму релігійного пізнання. Однак традиційне уявлення про ідеальний обрах пароха, який з ранніх років усвідомлював своє покликання, диктоване певними внутрішніми відчуттями, не завжди відповідало дійсності.

Юнаки в Галичині обирали шлях священицького служіння з двох головних мотивів. Такий вибір міг випливати з внутрішнього покликання та щиро релігійних переконань. Але також навчатися в духовній семінарії йшли тому, що це був єдиний варіант здобуття освіти, прийнятний для родини з матеріальних міркувань. Так, наприклад, в Ю. Процюка бажання стати священиком не було чітко вираженим, адже до останнього моменту він вагався між професіями лікаря, юриста та військового. Однак, помірна плата за навчання, протекція в ректора Львівської духовної семінарії та можливість отримувати стипендію зробили свою справу, і його зарахували до числа питомців [8, арк. 224].

Греко-католицький священик Ю. Процюк (1907–1979 рр.), доктор богослов’я, походив із незаможної родини і після завершення навчання вповні відчув на собі проблеми становлення випускника семінарії в умовах пошуку парафії. Рукоположення Ю. Процюка у священики відбулося в 1936 р., спершу його призначено парохом у с. Грибовичі, а згодом переведено в с. Стоянів. Детально простежити процес формування релігійного світогляду Ю. Процюка можна на основі його щоденника. Рукопис, який зберігся ще з 1928 р., містить інформацію про навчання автора у

Львівській духовній семінарії. У цей період його розуміння церкви та релігійної сфери відчутно змінювалось. Автор щоденника додавав до записів фотографії, що робить це джерело більш інформативним та наповненим. Між записами в щоденнику трапляються значні хронологічні перерви. Це пояснюється специфікою навчання, коли під час канікул, які вихованці семінарії проводили на різноманітних заходах, не було можливості фіксувати всі події.

Іншим був досвід священика – капелана ГКЦ, доктора наук Йосифа Кладочного (1906–1994 рр.). Він народився у м. Бучачі на Тернопільщині. Мати майбутнього пароха була лікарем, а батькові через матеріальні труднощі довелося емігрувати в Канаду. Теологічну освіту він здобув у Польщі, згодом продовжив навчання в Італії, а після отримання докторського ступеня в 1930 р. митрополит Андрей Шептицький рукоположив його у священики. Злам поглядів Й. Кладочного на релігію відбувся під впливом сімейного виховання. У наймолодшому віці він не бачив проявів поваги до церкви зі сторони батьків. Їх байдужість змушувала його шукати для себе місця для розради і спокою, яким став монастир. Усвідомлене відчуття покликання до священицького служіння привело Й. Кладочного до духовної семінарії, де він, після знайомства з митрополитом Андреєм Шептицьким, остаточно зрозумів, що саме тут зможе найкраще себе реалізувати: «Я доперва тепер відчуваю, яке то щастя бути священиком і що я яко не священик буду найнещасливішим чоловіком» [16, с. 43].

Вже у процесі навчання сприйняття релігії обома діячами поступово змінювалося, ставало більш серйозним та осмисленим. У Ю. Процюка ключову роль відіграли наставники, яких він називав «високохарактерними та високо освіченими людьми» [8, арк. 228]. У стінах семінарії він «вчився любити Бога і називати Його паном світу» [8, арк. 238]. Щоденник семінариста переповнений дуже особистими переживаннями й турботами. Повсякденне життя, навчання, зустрічі, – усе знайшло відображення на його сторінках. Не останнє місце серед записів відведено роздумам про майбутнє одруження та сім’ю. Як майбутній представник духовенства, Юрій Процюк дуже прискіпливо ставився до вибору нареченої й у кожних стосунках бачив «волю небес». Невдачі він трактував як своєрідне випробування, яке необхідно було достойно прийняти [8, арк. 372]. В особистому житті Й. Кладочного у стінах семінарії відбувся злам, і він прийняв целібат, однак згодом таки одружився. Він сам не хотів писати нічого на цю тему, а досліднику коментувати причини такої зміни досить важко. Про навчання він писав досить тепло і з нотками гумору: «Питомці шанували жарт, видавали газету «Фарисеї всіх країн, єднайтесь!», співали в семінарійному хорі, щочетверга виходили на прохід» [16, с. 29].

Після закінчення семінарії перед обома кандидатами на священство постало питання отримання парафії. Як згадував Ю. Процюк, процес облаштування священика було досить складним і затяжним: «Міг серед чужих людей загинути від голоду та холоду», – писав він. Та навіть у таких умовах він досить стримано сприймав такі проблеми і зазначав, що «всі прикрости треба зносити терпеливо» [7, арк. 106]. Продовжити навчання за кордоном після закінчення семінарії вирішив Й. Кладочний, фах історика став для нього другою професією, і він на кілька років занурився у процес збирання історичних пам’яток. Однак серйозною перевіркою для його внутрішніх сил став перший сеанс екзорцизму, на якому йому довелося побувати. Під час цього «люди старалися навіть голосно не дихати, а священик був убраний у всі ризи, з хрестом в руках» [16, с. 43]. Незламність у вірі стала для священика постійним викликом, перш за все самому собі. Часті візити до засуджених у в’язницях, де Й. Кладочний «пережив страшну боротьбу та страшний біль – причастя крізь грати» [16, с. 65], назавжди змінили його сприйняття світу та церкви зокрема. Після спілкування з ним ув’язнені писали про «величне духовне піднесення» [16, с. 70], але сам Й. Кладочний з кожним разом після відвідин в’язниць усе важче повертався до звичного життя [16, с. 228].

На відміну від представників духовенства, світська інтелігенція сприймала релігію і Церкву стриманіше, без надмірної емоційності. Одним із представників тогочасних громадських діячів був Степан Шухевич (1877–1945 рр.), який народився на Станиславівщині, в сім’ї священика Євгена Шухевича. Як виходець з відомої родини галицького духовенства, де на першому місці завжди стояла відданість традиціям, він повинен був продовжити справу батька і діда. Однак його бажання подолати усталені консервативні бар’єри виявилося сильнішим, і С. Шухевич обрав навчання на юридичному факультеті Львівського університету. Після закінчення навчання він займався не лише адвокатською практикою, а й долучився до створення військового формування Українських січових стрільців та сам брав участь у воєнних діях. Таким чином, його релігійний світогляд був сформований як поєднання традиційного побожного родинного виховання з професійною реалізацією у світському фаху, досвіду війни та нових суспільних реалій, в яких доводилося жити [6, с. 206].

У спогадах С. Шухевича чітко простежується вплив релігійного виховання, особливо в ранньому віці. За словами С. Шухевич-Строкон, автор хотів донести до майбутніх читачів, що саме

«на тлі родинної традиції кристалізуються характери» [19, с. 13]. З раннього віку він захоплювався своїм дідом Осипом, який не лише наголошував на необхідності дотримання християнської віри, а й активно відстоював проукраїнські погляди. Саме з нього згодом братиме приклад онук, з гордістю заявляючи, що в їх роді не було «ні одного хруня, ні одного кацапа, всі були щирими українськими громадянами» [19, с. 24]. Найбільшою цінністю С. Шухевич вважав сім’ю, де зберігалися традиційні для того часу патріархальні відносини, засуджувалися шкідливі звички, які забороняла Церква. Він писав, що «декотрі з-поміж нас взагалі не вживали алкоголю і не курили, всі були дуже товариські і гостинні» [19, с. 30]. Важливими і приємними були для нього спогади про дотримання в сім’ї релігійних обрядів: «Ніч перед Святим Миколаєм була для нас чимось святочним і великим. Цієї ж ночі сам Святий отець сходив з неба і приносив гостинці» [19, с. 64].

Новий етап розпочався в житті автора після вступу в гімназію. Вже там, згадував С. Шухевич, йому говорили: «Ти будеш генералом!». І хоча цього рангу він не досягнув, однак у зрілому віці вважав ці слова пророчими. Рівень вивчення релігії в гімназії його не влаштовував, насамперед через незадовільне викладання. Якщо катехит о. Іван Гушалевич «не викладав релігії ніколи», а тільки змушував учнів читати й відповідати за книжкою і не вмів утримати в класі дисципліни, то його наступника о. Олексія Торонського «хлопці боялися, але, мабуть, не долюблювали». Через байдужість катехитів, увага С. Шухевича до релігії, порівняно з атмосферою родинного дому, зменшувалася [19, с. 98].

Рішення С. Шухевича обрати правничий факультет, «впровадило хату у певне поденервування». Він говорив, що не мав бажання навчатися на теології та став слухачем цього факультету «для хліба». Родина Шухевичів була не надто заможною, батько Степана служив у досить бідних селах. Ймовірно, через це син вирішив шукати для себе кращого життя та фінансової стабільності [19, с. 162]. В університеті С. Шухевич долучився до громадського життя і виступив ініціатором відзначення в Академічній громаді сторіччя від виходу «Енеїди» І. Котляревського. Традиційно такі заходи починалися богослужінням, однак цього разу це викликало опір частини радикально налаштованих студентів. Аби запобігти конфлікту, С. Шухевич погодився усунути богослужіння з програми, пославшись на приналежність І. Котляревського до православ’я [19, с. 163]. На цьому прикладі видно, що для С. Шухевича першорядну роль вже відігравали громадські інтереси, а релігійні переконання могли бути їм підпорядковані.

Підтвердженням тому може служити також його характеристика М. Грушевського, який у той час почав викладати у Львівському університеті. Говорячи про його популярність серед українського студентства, С. Шухевич патетично зазначав: «Грушевський був для нас майже Богом» [19, с. 165]. Як бачимо, авторові на той час притаманне вже досить вільне оперування поняттям «божественного» й виразна сакралізація не духовних, а національно-політичних авторитетів. Із початком адвокатської практики спостерігаємо ще одну особливість – у кожному місті, де йому доводилося працювати, насамперед С. Шухевич шукав Церкву, проте не знаходив храму, який би цілком йому сподобався – Раву-Руську він називав «багном», а місцевого пароха з Долини – «спокійним кацапом» [19, с. 208].

Подальша робота у правничій сфері значно вплинула на погляди С. Шухевича. Релігійні питання відійшли на другий план, коли перед ним постало військо, численні судові процеси та повоєнні реалії Галичини. Якщо порівняти опис подій першої половини його життя з більш зрілим віком, він постає дещо спрощеним. Згадка про Різдвяні свята викликала вже не радість, як у молодості, а усвідомлювалась як проблема пошуку коштів на святкування. Характерні для раннього періоду його життя художні описи та емоційно наповнені образи змінюються звичними фактами та спостереженнями. Очевидно, громадсько-політична робота заповнила весь простір С. Шухевича, у якому не залишилося надто багато місця на те, аби згадувати, які релігійні цінності сповідувала його родина. Трансформація його релігійного сприйняття була проявом часу. Діяльність С. Шухевича також була пов’язана зі служінням, однак це було служіння закону та громадським інтересам.

«Поборниця жіночого рівноправ’я» Мілена Рудницька (1892–1976 рр.) народилась у м. Зборові на Тернопільщині в сім’ї нотаріуса, але після смерті батька родина переїхала до Львова. Там М. Рудницька здобула філософську освіту у Львівському університеті,а згодом захистила докторську дисертацію і заглибилась у громадську роботу. Вона стала Головою центральної управи Союзу Українок, Українського жіночого конгресу в Станіславові та Світового Союзу Українок, очолювала низку політичних жіночих організацій. Така активна громадянська позиція жінки впливала не лише на її становище в суспільстві, а й на особистісний світоглядний розвиток. Як символ західноукраїнського фемінізму, М. Рудницька поєднувала власні релігійні уявлення з модерними європейськими підходами до зміни ґендерних ролей у суспільстві. Консервативні галицькі кола, які звикли підтримувати погляд церкви на жінку як берегиню домашнього життя, та

феміністичний рух не надто взаємодіяли між собою. Натомість вона намагалася поєднати ці обидві світоглядні моделі, які перемагали в ній з перемінним успіхом.

Сім’я, з якої походила М. Рудницька, мала давню історію. Ще в XVII ст. її прапрадід був єпископом у Луцьку, а дід о. Михайло Рудницький на початку XIX ст. служив у Золочеві [15, с. 38]. Брат о. Михайла – Іван Рудницький теж був греко-католицьким священиком [15, с. 42]. Дитячі роки М. Рудницької минули у спокої та гармонії. Близьким другом батька був о. Данило Танячкевич. Однак у родині не прийнято наголошувати дітям на глибинному змісті релігійності. Ймовірно, причини того корінились у змішаному характері подружжя: мати М. Рудницької Іда була єврейкою, яка заради шлюбу прийняла хрещення. І хоча вона інтегрувалася в середовище, однак до кінця життя вповні не оволоділа українською мовою та зберігала якесь відчуття «іншості». За тогочасними звичаями, вважалося самозрозумілим, що «вихрещена жінка приналежить до суспільства чоловіка, але в практиці доводилося батькам певне проковтнути не раз гірку пилюлю» [15, с. 48].

За спогадами М. Рудницької, «не був татко практикуючим католиком, не пригадую, щоб ходив у неділю до церкви чи молився» [15, с. 54]. Релігійне виховання дітей він покладав на катехитів та матір. За спостереженнями авторки, «приналежність до греко-католицької церкви зводилась у практиці до зберігання традиційних національно-релігійних обрядів, зокрема тих, що були пов’язані з святами Різдва, Великодня, Йордану тощо. Татко дуже пильнував, щоб усі ці свята святкувались у нас дома по традиції і сам контролював, чи Мама й служниці підготовили все як слід» [15, с. 55]. На думку доньки, такі святкування нагадували татові його дитинство й батьківський дім, служили засобом зв’язку з минулими поколіннями. Таким чином, бачимо, що релігійність у родині фактично була синонімом традиціоналізму.

Релігійний світогляд батька не був доньці повністю зрозумілим, оскільки він помер у її п’ятнадцятирічному віці й вона не могла з ним порозмовляти на цю тему. Однак М. Рудницька припускала, що він не належав «до людей, які живуть тільки інстинктом і не застановляються над питаннями життя і смерти». До найяскравіших спогадів її дитинства належав епізод відвідин із батьком церкви у Великодну п’ятницю, коли він «був поважний, урочистий, мовчазний. Молився і плакав. Я була така зворушена, що не зважувалася глянути на нього» [15, с. 55]. Після того, як батько серйозно захворів і надій на його порятунок не залишилося, для останньої Сповіді вирішили закликати священика. Називаючи його «вісником смерті» [15, с. 64], М. Рудницька розповідала, що тато не визнавав Євхаристії, помітно нервував, однак таки наважився на це і достойно прийняв смерть [15, с. 65]. Похорон М. Рудницька не пам’ятала. Ця подія стала для неї такою, яку «ні розумом збагнути, ні чуттям сприйняти не можна», однак писала, що за традицією, кімнату оббивали чорним полотном, приносили свічки та квіти [15, с. 69].

Релігійний світогляд М. Рудницької формувався також під впливом уявлень її оточення про надприродні явища, які не завжди вписувались у християнські догмати. За її визнанням, у час її дитинства не лише серед неосвічених селян, а й у середовищі інтелігенції багато говорили про різних духів, чарівниць і ворожок, що посилювало атмосферу містицизму. Свої зустрічі з надприродними явищами вона описала в автобіографічному нарисі «Пекло і небо». Сюжетами для цього твору послужили два нічні видіння – у першому вона бачила вночі в кімнаті чортів, у другому – нібито відвідала храм Господній на небі після смерті своєї сестри, де відчула «божественне щастя» [15, с. 70]. В обох випадках М. Рудницька була переконана, що перейшла межу між матеріальним і духовним світом та мала справу саме з видіннями, а не зі снами: «нічого більше не можу про це сказати, тільки те одне, що це не було щастя з цього світу і що всяка поцейбічна, земна радість є тільки слабим рефлексом того безконечного блаженства, якого я була учасницею в Небі» [16]. Таким чином, релігійний світогляд М. Рудницької поєднував комплекс християнських і дохристиянських вірувань, а присутність вищих сил вона найбільшою мірою відчувала у час життєвих потрясінь, здебільшого під впливом переживань через смерті рідних.

М. Рудницька стала символом галицького фемінізму, який Церква однозначно сприйняти не могла. Консервативність релігійних кіл та прогресивні ідеї новочасних жіночих організацій конфронтували між собою. Вона говорила про значну роль Церкви суспільстві, але в той же час виокремлювала постать жінки з винятково сімейного кола і переносила її на новий рівень громадської активності та професійної реалізації. Для М. Рудницької «жінка є лише тоді в силі підняти успішну конкуренцію з мущиною, коли висвободиться від домашніх обов’язків. Це рівнозначне з цим, що лише незамужня і бездітна жінка може виповнити як слід завдання поза домашнього фізичного чи розумового знання» [15, с. 85]. Декларований феміністками релігійний нейтралітет зустрівся в Галичині з опором націоналістичних сил. Ідеологи цього руху, подібно до церковних представників, зводили першочергову роль жінки до материнства, тоді як у розумінні М. Рудницької фемінізм виражав загальнонаціональні, а не конфесійні інтереси [20, с. 191].

Вивчаючи індивідуальні досвіди релігійності, можна виокремити кілька популярних моделей, які відрізнялись у зовнішніх виявах. Перш за все, це безумовна віра у християнські догмати та обрання шляху священицького служіння, який, однак, також приховував у собі чимало випробувань віри; поєднання релігійного виховання й дотримання поверхової (обрядової) релігійності з професійною кар’єрою та громадською активністю, що ніби дозволяла людині реалізувати свої пошуки сенсу життя в інших сферах і звертатися до релігії лише в міру власної потреби, під час життєвих випробувань; врешті – створення взаємовиключної формули морального вибору, що передбачала свідоме підпорядкування модерним вимогам суспільства. Ці моделі не були сталими впродовж усього життя людини і змінювалися залежно від усього комплексу життєвих обставин, які коригували переконання людей в ту чи іншу сторону.

Якщо для сільських мешканців релігійна сфера була досить відкритою, то в житті інтелігенції віра виступала радше замкнутою, дуже інтимною сферою. Про неї могли довго дискутувати, однак при цьому не вказувати нічого, що б стосувалося власних переживань. Релігію також могли сприймати як безумовну віру, як певну опору, про яку згадували у складних моментах життя, або ж кидати їй виклик, пропонуючи певні альтернативи чи намагаючись погодити власні ідеали з християнськими догматами швидше, ніж їх готова була сприйняти сама церква. Бути релігійним у міжвоєнній Галичині означало вірити у Бога і в церкву як необхідну інституцію, шукати відповіді на життєві виклики не лише в собі, а й у релігійному вченні і пам’ятати, що життям людина йде сама, але траєкторія цього руху не завжди залежить лише від неї. У щоденних церковних практиках люди шукали символи, які можна було б відчитувати як свого роду чудо. Релігійність давала надію на отримання того, чого людина очікувала від життя, дозволяла відчути те, чого не можна побачити очима, ставала своєрідною невидимою підтримкою і допомогою в переломні моменти випробувань.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. Католицька акція 30-х рр. ХХ ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини / І. Андрухів // Наукові записки Тернопільського національного педагогчного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2011. – Вип. 1. – С. 130–135. 2. Беген О. Українська Греко-католицька Церква і молодіжний католицький рух у Галичині в міжвоєнний період / О. Беген // Україна та Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. 1. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 515–520. 3. Беген О. Націоналізм і релігія. Греко-католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / О. Беген, О. Зайцев, В. Стефанів. – Львів, 2011. – 384 с. 4. Гентош Л. Ватикан та виклики модерності / Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ–Класика, 2006. – 456 с. 5. Гнип І. Роль Греко-католицької церкви у процесі виховання української молоді Східної Галичини у 20–30 рр. ХХ ст. / І. Гнип // Галичина. – Івано-Франківськ, 2009. – Ч. 15–16. – С. 288–295. 6. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с. 7. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (далі – ВР ЛННБ ім. В. Стефаника), ф. 9, спр. 550, 109 арк. 8. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника ф. 9, спр. 551, 409 арк. 9. Пилипів І. Взаємини Української греко-католицької церкви та Ватикану в 20–30-ті рр. ХХ ст. / І. Пилипів // Україна – Ватикан: державно-церковні відносини в контексті досвіду об’єднаної Європи: Матеріали V Міжнар. наук. конф. – Галич, 2011. – С. 177–184. 10. Пилипів І. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини / І. Пилипів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2010. – № 1. – С. 109–114. 11. Пилипів І. Українська греко-католицька церква та Ватикан в 20–30-х рр. ХХ ст. / І. Пилипів // Мандрівець. – Тернопіль, 2011. – № 2.– С. 50–54. 12. Преса // Місіонар. – Львів, 1930. – Ч. 1. – С. 6–8. 13. Престашевський В. Католицька преса / В. Престашевський // Нива. – Львів, 1935. – Ч. 7–8. – С. 238–243. 14. Радомський А. Потреба християнської агітації / А. Радомський // Нива. – Львів, 1928. – Ч. 7. – С. 268–269. 15. Рудницька М. Статті. Листи. Документи / Упоряд. Дядюк М. – Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1998. – 844 с. 16. Шкраб’юк П. Виноградник Господній. Історія життя о. д–ра Йосифа Кладочного / П. Шкраб’юк. – Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1995. – 354 с. 17. Шкраб’юк П. Мілена Рудницька: від зустрічі з бісами до оглядин Божого раю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.misionar.info/teksty/6422.html/. 18. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні в міжвоєнний період (1920–1939 рр.): історіографія дослідження / І. Шумський // Наукові записки Тернопільського національного педагогчного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 282–287. 19. Шухевич С. Моє життя / С. Шухевич. – Лондон, 1991. – 619 с. 20. Юрків Ю. Мілена Рудницька в українському жіночому русі Східної Галичини (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Юрків // Українська історична біографістика: забуте і невідоме. Наукові записки. – Тернопіль, 2008. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 189–194.

София Предка

ФОРМИРОВАНИЕ РЕЛИГИОЗНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЧИНЫ 1930-Х ГГ.: ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОПЫТЫ

Проанализированы пути формирования религиозного мировоззрения украинской интеллигенции Галичины межвоенного периода. Для примера выбраны биографии греко-католических священников Юрия Процюка и Иосифа Кладочнаго, адвоката Степана Шухевича и идеолога западноукраинского феминизма Милены Рудницкой. Формирование религиозных представлений, их поздняя трансформация и факторы, которые на нее влияли, прослеживаются на основании личных источников. Отмечается, что на кристаллизацию образа Церкви в индивидуальных измерениях влиял ряд внешних толчков, каждый из которых приводил к постепенному изменению ценностных ориентиров. Утверждается, что сознательное определение роли религиозного феномена происходило на протяжении всей жизни и напрямую зависело от сферы деятельности человека и способов переживания ним сложных жизненных испытаний.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, украинская интеллигенция в Галичине, религиозное мировоззрение, феминизм, религиозный феномен.

Sofiia Predka

FORMATION OF RELIGIOUS WORLDWIEW OF UKRAINIANS OF GALYCHINA IN 1930 YEARS: INDIVIDUAL EXPERIENCE

The ways of forming of religious world view of Ukrainian intelligence in Galychyna during intermilitary period are analysed. The biographies of catholic priests Yuriy Protsiuk and Yosif Kladochnyi, an advocate Stepan Shukhevych and the ideologist of west Ukrainian feminism Milena Rudnitska are selected as examples. Forming of religious beliefs and their further transformation and factors that influenced them are traced on the basis of personal sources. It is marked, that the row of external pushes influenced the crystallization of character of church by individual measuring, each of those resulted in the fade of the valued reference-points. It becomes firmly established that conscious determination of role of the religious phenomenon took place during all life and directly depended on the sphere of person’s activity and methods of experiencing difficult vital test.

Key words: the Greco-catholic church, Ukrainian intelligentsia in Galychina, religious world view, feminism, religious phenomenon.

УДК 94(477.86):281.5

Іванна Гавриш

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ РЕЛІГІЙНЕ ПІДПІЛЛЯ СТАНИСЛАВІВЩИНИ (СЕРЕДИНА 40-Х – 50-ТІ РР. XX СТ.)

У статті на основі опублікованих й архівних документів та історіографічного матеріалу проаналізовано релігійне життя греко-католиків Станиславівщини в часи радянського тоталітаризму. Організаційну структуру Греко-католицької церкви в середині 40–50-х рр. XX ст. руйнували арешти єпископату та багатьох священиків і вірних, насадження режиму православ’я та репресії проти непокірних. Однак люди берегли у своїх серцях віру христову і вірність своїй Церкві, всупереч усім труднощам і перешкодам.

Ключові слова: Греко-католицька церква, підпілля, Львівський собор, радянський тоталітаризм, репресії.

Підпільне релігійне життя греко-католиків у часи радянського тоталітаризму, їх незламна віра і боротьба за свою Церкву – доволі цікава та актуальна тема для дослідників історії релігії, оскільки являє собою багатогранний феномен християнської незламності, принциповості, мужності і самопожертви. Греко-католицька Церква (далі – ГКЦ) завжди виступала проти комуністичної ідеології та була тісно пов’язана з українським національно-визвольним рухом, тому кремлівське керівництво вбачало в ній серйозну перепону на шляху встановлення радянської влади в Галичині. Львівський собор 1946 р. став кульмінацією цілеспрямованого наступу сталінського режиму і відкрив нову, нелегальну, сторінку в релігійному житті греко-католиків Станиславівщини.

Перші роки нелегального існування ГКЦ були надзвичайно складними. Перед духовенством і мирянами стояло єдине завдання – вистояти у вірі і вижити серед несприятливих умов. За словами уповноваженого у справах з релігійних культів у Станіславській області Сердюченка, згідно з

умовами собору «греко-католицька церква…на території Станіславської області перестала існувати» [4, арк.137]. Розпочався процес переведення у православну віру греко-католицьких громад. Станом на 15 травня 1946 р. на теренах області налічувалось 674 православних храми, з них 604 діючих і 70 недіючих. Греко-католицьких храмів з цього часу на території краю більше не існує [9, арк.79].

На Львівському соборі ГКЦ офіційно була ліквідована, а її духовенство і вірні передані під юрисдикцію Російської православної церкви (далі – РПЦ). Незважаючи на те, що структура ГКЦ була зруйнована арештами єпископату, Церкві вдалося в умовах переслідувань і глибокого підпілля зберегти неперервну тяглість єпископського служіння. Забезпечення якої здійснювалося через єпископські хіротонії, які таємно звершувалися підпільними владиками. Навесні 1945 р. станиславівський єпископ Григорій Хомишин, очікуючи арешту з боку органів радянської держбезпеки, підготував собі заміну, висвятивши на підпільних єпископів-помічників о. Симеона Лукача, о. Степана Вапровича, о. Григорія Балагурака та о. Івана Слезюка [14, с.17–18]. Після арешту єпископа Г. Хомишина, від травня 1945 р., уряд вікарія у Станиславській єпархії виконував ігумен василіанського монастиря Григорій (Володимир) Балагурак. За допомогою о. Романа Бахталовського йому вдавалося таємно керувати єпархіальним життям і навіть нелегально підтримувати зв’язок із Римом, доки їх обох не заарештували у 1949 р. [3, с.101].

З точки зору радянського судочинства, кожен греко-католицький священик, який і надалі виконував свої душпастирські обов’язки, тим самим уже переступав закон і міг бути притягнений до кримінальної відповідальності як служитель забороненої релігійної організації. У зв’язку з цим, більша частина священнослужителів області погодилася перейти на православ’я. З 322 священиків, взятих на облік, 269 вступило до «ініціативної групи» [10, арк. 75]. Поступово справа з реєстрацією священиків та релігійних громад просувалася. Станом на 1 лютого 1947 р. в області у православну віру «канонічно оформилися» 274 священики [2, с. 320]. Чимало священнослужителів здатні були терпіти будь-які кривди й випробування і відмовлялися переходити у православ’я. Наражаючись на небезпеку бути заарештованими, 49 отців і 11 священиків-монахів Гошівського монастиря відмовилися від «возз’єднання». «Невозз’єднані» священики найбільше активізували свою діяльність у Болехівському (13) та Долинському (9) районах, 6 – у Тлумацькому, 4 – в Жовтневому, по 3 у Букачівському і Вигодському. В інших районах було по 1–2 таких священиків [5, арк.44]. Крім того, що ці священики старалися й надалі нелегально у церквах чи приватних будинках проводити богослужіння та відправляти релігійні обряди, вони ще й проводили «проти православної церкви, єпископа Антонія агітацію серед віруючих і священиків» [5, арк.45]. Так, о. Гончар із Жовтневого району у зверненні до своїх парафіян сказав, що «вам байдуже, яка буде служба проводитися…я присягав папі римському і не можу порушити клятву». Парох с. Жовтневе К. Левицький проводив збір підписів серед віруючих за відновлення богослужіння за греко-католицьким обрядом, а о. Іван Романовський нелегально відправляв літургію у себе на квартирі та по домівках жителів с. Пнів Надвірнянського району [5, арк.45–46]. Слід зазначити, що такі випадки були не поодинокими.

Радянсько-партійні та силові структури докладали всіх зусиль, щоб паралізувати роботу греко-католицького духовенства. Кількість «невозз’єднаних» священиків з кожним місяцем зменшувалась. Якщо у квітні 1947 р. нараховувалось 43 незареєстровані церкви і 31 «невозз’єднаний» священик, то на липень 1947 у Станіславській єпархії залишилось лише 17, а станом на 1 січня 1948 р. – 9, зокрема: у Вигодському районі – В. Бодан, Є. Мицко; у Долинському – Є. Антонович, Є. Бородайко, З. Косановський; у Жовтневому – К. Левицький; у Перегінському – М. Підлисецький; у Рожнятівському – Я. Сов’як [2, с.320–321]. Ми припускаємо, що ця цифра є не зовсім точною, оскільки частина священиків офіційно перейшли на цивільну роботу або зайнялися сільським господарством, а насправді таємно продовжували виконувати свої душпастирські обов’язки.

Упродовж березня 1946 – серпня 1949 рр. завершено майже п’ятирічну кампанію з ліквідації ГКЦ. На території Станіславської області Російська православна церква (далі – РПЦ) поповнилася майном 599 ГКЦ, 270 священиками і 203 псаломщиками [16, с.226–227]. Наприкінці 1949 р., згідно з даними влади, у західних областях залишилося лише 16 «невозз’єднаних» священиків, з яких 5 – у Станіславській області, зокрема: Кость Левицький з Жовтня, Михайло Бутковський зі Старих Скоморохів, Адам Яновський з Верхньої Липиці, Василь Космина з Жовчева, Ілля Кубарич з Бистриці, які на початку 1950 р. були арештовані й ув’язнені на різні терміни [2, с.323].

Осередком опору радянській ідеології та твердими прихильниками ГКЦ залишалися монастирі. Згідно з даними уповноваженого у справах релігійних культів, на території Станіславської області налічувалося «монастирів з філіалами 13, з яких 3 чоловічих і 10 жіночих із загальною кількістю монахів і монашок 175 осіб». [9, арк.79]. Монастирі становили найбільшу загрозу «об’єднавчій» політиці радянської влади, оскільки монахи й монахині не визнавали канонічності Львівського собору й категорично відмовлялися переходити у православну віру. Тому прийняте рішення

розпочати роботу з ліквідації й заборони діяльності всіх греко-католицьких монастирів ще задовго до проведення собору 1946 р. Упродовж 1944–1945 рр. націоналізовано усі філії монастиря сестер-служебниць «Пресвятої Непорочної Діви Марії» (залишили тільки матірний монастир на вул. Дзержинського, 94 у м. Станіславі) та Станіславівський чоловічий монастир Чину Святого Василія Великого (далі – ЧСВВ) [1, с.61].

Повномасштабна акція з ліквідації греко-католицьких монастирів на теренах Станиславівщини розпочалася із затвердженням облвиконкомом 27 березня 1946 р. «Плану-проекту переселення і злиття монастирів і монахинь греко-католицької церкви в Станіславській області», що мав проходити у два етапи. На першому етапі передбачалося так зване укріплення монастирів (зсілення всіх монахинь і монахів в один монастир чину чи згромадження) для зменшення площі проживання та впливу на населення. Усіх ченців-василіян мали пересілити до Гошева, черниць-василіянок – до Підмихайлівець, сестер служебниць непорочної Діви Марії – до монастиря на вул. Дзержинського, 94 в Станіславі, а отців-студитів із Дори – в Унівський монастир на Львівщині. Другим етапом мало стати відправлення чернечого кліру на проживання до близьких родичів або посілити в будинках для перестарілих. Приміщення монастирів планувалось використати для господарських потреб [4, арк.135]. Найперше пересілено монахів-василіян із Погоні в Гошівський монастир, мотивуючи це необхідністю використання їх приміщення для військових цілей [4, арк. 214], а згодом така ж доля спіткала й отців-редемптористів, які були пересілені в монастир такого ж чину у Львівській області [4, арк. 181].

До кінця 1946 р. «самоліквідувалися» монастирі сестер-служебниць у Коломиї і Микуличині. Монахині не бажали приймати православ’я чи переїжджати в будь-який інший монастир, тому «за власним бажанням» покинули монастирі, роз’їхавшись до рідних та знайомих. «Приміщення монастиря в Коломиї передано під обласний будинок для інвалідів і перестарілих, а в Микуличині – тимчасово не використовувався, а нині там – школа-інтернат» [4, арк.180].

Значного загострення набула ситуація навколо жіночого монастиря ЧСВВ у Станіславі на вул. Панфіловців, 17 (сучасна вул. СС Василіянок), на приміщення якого претендувало педучилище. Монахині добровільно віддали 53 кімнати для студентського гуртожитку, а самі займали тільки 20 кімнат-келій і мали окремий вхід. Спільне проживання 30 монахинь, як представників старої системи, з майбутніми педагогами не вписувалося в комуністичні морально-ідеологічні норми. Але сестри-василіянки ні за яких умов не погоджувались покинути приміщення і навіть вступили у нерівну боротьбу із представниками органів влади. Мати-ігуменя Йосифа Ісопенко написала листа особисто Й. Сталіну, в якому «просила розглянути їх справу і захистити перед напастями». Оскільки «мирні переговори» не принесли бажаних результатів, то сестри влітку 1947 р. були насильно пересілені у монастир с. Підмихайлівці [1, с.62, 64].

Після припинення діяльності монастиря сестер-василіянок, настала черга Гошівського чоловічого монастиря ЧСВВ на Ясній Горі, рішення про ліквідацію якого облвиконком прийняв 3 листопада 1949 р. [6, арк. 273].

У березні 1950 р. припинили свою діяльність жіночі греко-католицькі монастирі «Св. Вікентія від св. Павла» в Станіславі, «Св. Йосафата» у Войнилові, «Пресвятої Непорочної Діви Марії» в Станіславі, сестер-василіянок в Підмихайлівцях, а також перестали існувати монастирі «Найсвятішої Родини» в Гошеві та «Пресвятої Трійці» в с. Підмихайлівцях Букачівського району [1, с. 74].

Таким чином, весною 1950 р. на території Станиславівщини завершено процес з ліквідації всіх греко-католицьких монастирів. Найчастіше влада використовувала примусові та силові методи для висілення монахів з монастирів і передачу останніх на господарські потреби Радянської держави.

Незважаючи на всі зусилля пропагандистського і силового характеру, релігія залишалася панівною у свідомості більшості громадян Станиславівщини. Місцевим органам влади та силовим структурам так і не вдалося повністю розправитися із «залишками уніатства» на території області. Незначна частина священиків та монахів продовжували свою нелегальну діяльність, а після смерті Й. Сталіна у 1953 р. активізували боротьбу за відновлення ГКЦ. На початку 1954 р. на території Станіславської області, за словами уповноваженого, проживало 35 «невоз’єднаних» священиків, які «проводили свою огидливу антирадянську роботу серед віруючих» [2, 339]. Посиленню руху за відновлення УГКЦ на території Станіславівщини сприяло повернення упродовж 1955–1956 рр. із тюрем і заслань майже 30 священиків і монахів, з яких лише один перейшов у православ’я [12, арк. 23, 40]. Станом на грудень 1956 р. у західних областях УРСР проживало 426 «невозз’єднаних» священиків, з яких 84 – на території Станіславської області [15, с.120].

Навесні 1956 р. з ув’язнення повернувся єпископ Іван Лятишевський, який після смерті Г. Хомишина вважався главою Станиславівської греко-католицької єпархії. Його повернення значно активізувало боротьбу, оскільки, на думку уповноваженого у справах релігії, єпископ став «духовним наставником» групи за відродження ГКЦ на чолі з о. А. Казновським [2, с.343].

У середині-другій половині 50-х рр. XX ст. підпільна діяльність греко-католицького духовенства краю зазнала найбільшого піднесення. Так, у с. Дора Яремчанського району отець Казновський «зірвав пломбу з монашої церкви…кожної неділі та кожного свята відправляв богослужіння, хрестив дітей, вінчав та підправляв похоронні обряди». А згодом забрав культові речі з Церкви у свій будинок, де обладнав невеличку капличку і продовжував надавати релігійні послуги вірним [13, арк. 73]. У Болехівському районі активну роботу проводили колишні монахи Гошівського монастиря Богдан (Василь) Городинський, Микола (Данило) Шайбан, Йосиф (Василь) Янтух, Петро (Павло) Роскин, а також приїжджі священики з Львівщини – Зеновій Калинюк, Дуда, Сикста, Герста, Шепітко. На території Тлумацького й Отинійського районів – священики Іван Плав’юк, Зеновій Кісилевський та Павло Василик, у Станіславі – о. Іван Слезюк [13, арк. 92].

Отже, радянська влада так і не змогла зламати опір греко-католицького духовенства і ліквідувати «релігійні пережитки» на території Станіславської області.

Соціально-релігійна ситуація в області серед віруючих після «собору», за словами уповноваженого, залишалася спокійною, оскільки «частина селян пішла працювати на підприємства та установи, та колгоспи…Церковний рух…на молодь не впливає. Тому, що більшість молоді іде до Ленінського комсомолу…Вінчання молоді в церкві пояснюється не почуттям віри, а просто церковною обрядовістю, звичаями, а також під натиском старих батьків та матерів. Явище вінчання по Області не прогресує, а значно спадає» [10, арк.51]. На нашу думку, можна говорити не про спад релігійності населення області, а про небажання відвідувати православні храми. Так, жителі с. Надорожна Тлумацького району заявляли, що «вони правовірні і не хочуть, щоб у них була православна церква, в якій будуть служити служби священики, прислані «совітами»«. За словами уповноваженого, релігійні громади сіл Драгомирчани, Радчі, Іванківців – Лисецького району, Бортників – Отинійського, Церковної та станківців – Болехівського району категорично відмовлялися переходити у православну віру й богослужіння тут нелегально проводили греко-католицькі священики [13, арк.95].

Залишаючись вірними Католицькому Престолу і не бажаючи приймати православ’я, вірні ГКЦ зближуються із римо-католиками і відвідують богослужіння у польських костелах. На 1958 р. із 500 осіб віруючих римо-католиків м. Станіслава «70–80 % складали греко-католики» [8, арк.84], костел у м. Болехів «відвідують 40–50 осіб, серед яких більша половина колишніх греко-католиків» [7, арк. 10].

Таким чином, після ліквідаційного Львівського собору 1946 р. ГКЦ офіційно оголошена поза законом. Репресивні дії радянської влади, втрата матеріально-духовної бази частково послабили її діяльність на території краю, але остаточно не знищили. Основними організаторами опору Церкви радянському насиллю залишалися патріоти-священики, монахи, єпископи, які підпільно проповідували Слово Боже, нелегально відправляли богослужіння перед закритими церквами і по домівках вірних. Міцна підтримка Церкви серед населення області, їх глибинне внутрішнє взаємопов’язання дозволила не тільки пережити перші десятиліття підпільної діяльності, але й вистояти у вірі та активізувати рух за відродження ГКЦ.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. Галицька Голгофа. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1997. – 84 с. 2. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів. – Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. – 500 с. 3. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950 рр.) / Б. Боцюрків. – Львів: Вид-во Укр. Католиц. ун-ту, 2005. – 268 с. 4. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388, оп. 1, спр. 4, 344 арк. 5. Там само, спр. 5, 153 арк. 6. Там само, спр. 8, 404 арк. 7. Там само, спр. 20, 176 арк. 8. Там само, спр. 21, 95 арк. 9. Там само, ф. Р-389, оп. 1, спр. 4, 140 арк. 10. Там само, спр. 5, 146 арк. 11. Там само, спр. 14, 183 арк. 12. Там само, спр. 15, 162 арк. 13. Там само, спр. 18, 133 арк. 14. До Світла Воскресіння крізь терни катакомб. Підпільна діяльність та легалізація Української Греко-Католицької Церкви. – Львів, 2012. – 79 с. 15. Сергійчук В. Греко-католицька церква у 1944–1973 рр. / В. Сергійчук // Український історичний журнал. –1999. – № 1. – С. 118–131. 16. Сергійчук С. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – 475 с.

Иванна Гавриш

ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЕ РЕЛИГИОЗНОЕ ПОДПОЛЬЕ СТАНИСЛАВИВЩИНЫ (СЕРЕДИНА 40-Х – 50-Е ГГ. XX В.)

В статье на основе опубликованных и архивных документов и историографического материала проанализирована религиозная жизнь греко-католиков Станиславивщины во времена советского тоталитаризма. Организационную структуру УГКЦ в середине 40-х – 50-х гг. XX в. разрушали аресты епископата и многих священников и верующих, насаждения режима православия и репрессии против непокорных. Однако люди хранили в своих сердцах веру христову и верность своей Церкви, вопреки всем трудностям и препятствиям.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, подполье, Львовский собор, советский тоталитаризм, репресии.

Ivanna Gavrish

GREEK-CATHOLIC RELIGIOUS UNDERGROUND STANYSLAV REGION SOVIET (MID 40’S – 50-IES. XX CENTURY)

In the article the religious life of Greek Catholics of Stanislav at the time of the Soviet totalitarianism is analized (on the basis of published and archival documents and historiographical material). The organizational structure of the UGCC in the mid of 40’s and 50’s of the twentieth century destroyed the arrests of bishops and many priests and believers, the obtrusion of regime of Orthodoxy and repressions against recalcitrants. But people keep in their hearts the Christian faith and allegiance to the Church, despite the difficulties and the obstacles.

Key words: the Ukrainian Greek Catholic Church, clandestine activity, the Lviv Cathedral, the Soviet totalitarianism, repression.

УДК 94 (477)»1944/1989» + 271.4:32.019.5

Тарас Ковалевич

ПОВОЄННА ПРОПАГАНДА ПРОТИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УРСР ТА РОЛЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті окреслено окремі методи та прийоми, що застосовувалися радянською владою для формування стійкого негативного образу Греко-католицької церкви серед широкого загалу. Суттєвий акцент зроблено на радянських органах держбезпеки – не тільки у контексті безпосередніх оперативних заходів проти Церкви, а й саме «викривальної» публіцистично-пропагандистської діяльності.

Ключові слова: Греко-католицька церква, органи держбезпеки, радянська пропаганда, тоталітаризм, інформаційний простір.

Серед усього масиву друкованих радянських праць та фільмів пропагандистського характеру, дещо окремішнє місце відводилося забороненій невдовзі після повернення радянської влади Греко-католицькій церкві (далі – ГКЦ). Особливість полягала у тому, що вона виявилася по суті єдиною легально діючою непідконтрольною радянській владі структурою, котра б могла розцінюватися владоможцями, як потенційна (і також легальна) опозиція. У той час, як чи не основним змістом радянського тоталітарного режиму було безумовне прагнення до всебічного контролю над усіма сферами життя і діяльності власних громадян. Та ГКЦ теж мала суттєвий вплив переважно серед населення Галичини, Буковини та Закарпаття, де мала кілька мільйонів вірних і добре налагоджену мережу церковних установ, котрі не лише опікувались душпастирськими потребами мирян. ГКЦ вносила суттєвий вклад в освіту, медицину, проводила благодійну діяльність і загалом була невід’ємним чинником соціального та й, зрештою, політичного життя всього регіону. А легальною опозицією навіть без натяку на жодні антивладні дії вона де-факто вважалася тому, що інституційно підпорядковувалася папі Римському, на якого радянська влада жодного впливу мати не могла. Та навіть за своєю суттю як релігійної спільноти, не могла чинити якого-небудь активного спротиву радянській владі. Тим не менше, залишалася серйозною для неї альтернативою у сфері впливу на населення та вибору ним своїх життєвих цінностей. І миритися з реальним існуванням такої альтернативи тоталітарний режим, зрозуміло ж, довго не міг.

Загалом тема досить мало представлена в сучасних дослідженнях – у її контексті можна згадати ґрунтовний огляд історіографії (зокрема, й радянської) в одній з праць Д. Вєдєнєєва [1], а

також статтю Р. Голика [2, с. 191–208], присвячену формуванню основних стереотипів стосовно українського націоналізму та ГКЦ.

Як відверто підтверджує всю серйозність намірів Кремля учасник тих подій, П. Судоплатов: «Що стосується самої уніатської церкви, то вона знаходилась в досить своєрідному становищі: підкоряючись Ватікану, уніати проводили богослужіння українською мовою. Очолював церкву митрополит Андрей Шептицький, польський граф і колишній офіцер австрійської армії.

Наші запевнення Рузвельту напередодні Ялти в тому, що радянські громадяни користуються свободою віросповідання зовсім не означали кінця протиборства з українськими католиками або уніатами» [3].

І дійсно – побороти цей вплив радянська влада намагалася не лише діяльністю, скерованою на безпосередню ліквідацію Церкви, але й багаторічною «антиуніатською» пропагандою, що наче б мала закріпити нові радянські підвалини у західноукраїнському регіоні. І центральною віссю, на якій ця пропаганда по суті трималася, були звинувачення греко-католицьких ієрархів та священиків у співпраці із німецькою владою та українським націоналістичним збройним рухом.

Чіткі завдання, що ставили перед собою автори таких робіт, самі вони, зазвичай, й повідомляли в описах до них: «В документально-публіцистичній книзі на підставі численних фактів і документів розкривається антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів і їх ідейних наставників – ієрархів уніатської церкви, їх зв’язки з гітлерівською та іншими ворожими розвідувальними службами, центрами ідеологічних диверсій» [4, с. 2]. Або: «У монографії викриваються соціально-класові причини виникнення альянсу уніатської церкви і українського буржуазного націоналізму, показується антинауковість ідеології і реакційність політичної практики цього різновиду клерикального націоналізму» [5, с. 2]. А в одному з фільмів крупним планом, наче натякаючи на такий «альянс», показано розп’яття з написом «Хайль Гітлер і Бандера!».

Чи не першим взявся за висвітлення діяльності ГКЦ та її всебічне викриття радянський письменник і публіцист Я. Галан, убитий у 1949 р. Масово його твори відповідного змісту почали видаватися під час посилення тиску на релігію і церковні організації в СРСР наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. Центральною фігурою у його і не тільки його критикиі ГКЦ був митрополит Андрей Шептицький (меншою мірою – Йосиф Сліпий та решта більш-менш відомих ієрархів).

Не менш відчутну роль у боротьбі з греко-католиками відіграла інша знакова постать у середовищі органів держбезпеки – підполковник С. Карін-Даниленко. Восени 1944 р. його відправили у Західну Україну, де, окрім оперативних завдань із протидії українським націоналістам, він мав безпосередні контакти із церковною верхівкою та особисто з митрополитом А. Шептицьким. Він, що під час своєї пізнішої письменницької діяльності окреслював митрополита чи не найганебнішими словами, тоді, у 1944 р. у доповідній своєму керівництву зазначав: «Вплив митрополита Шептицького й авторитет серед віруючих і духовенства уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безапеляційного авторитету і впливу не має ні один глава церковної течії в СРСР» [6, с. 15].

Незадовго перед цим відбулася довга бесіда С. Каріна-Даниленка із митрополитом віч-на-віч, відображена у спогадах першого – а також у відкритих пізніше документах. Життя Церкви в умовах німецької окупації, її стосунки із представниками нацистської влади, а також ставлення до українських націоналістів та до повернення влади радянської – усе це зафіксовано ще тоді зі слів самого митрополита. Перед цим тим же офіцером складено детальну біографічну довідку на митрополита та план самої зустрічі. Поміж іншого, у довідці зазначалося: «Политическая ориентация Шептицкого до войны была безусловно пронемецкая, поскольку он надеялся и был уверен в том, что с помощью гитлеровской Германии в каком-то виде удастся реализовать идею «самостоятельной» Украины» [6, с. 262]. Відповідно, саме з уточнення цих аспектів і розпочалася бесіда. На зауваження С. Каріна, що без «братнього союзу» українців та росіян Україна цілком очевидно опинилася б у німецькому рабстві, А. Шептицький жодних заперечень не висловив, промовисто відзначивши: «Я приветствую братский союз между украинцами и русскими, я люблю русский народ, люблю его литературу, знаю ее, знаю лучших представителей русской интеллигенции… На немцев многие украинцы возлагали большие надежды, но обманулись в этом ибо немцы стали не те. Это немцы не Гете, дети не тех лучших представителей немецкой нации, которые создали немецкую философию, культуру. Это люди, воспитанные на «Майн Кампф» Гитлера» [6, с. 287]. Описував митрополит і недвозначні візити до нього німецьких чинників з метою тиску за критику їх антигуманних заходів. За його словами, тоді резиденцію відвідували ті німці, котрі свого часу служили у лавах УСС та УГА і добре володіли українською мовою – Г. Кох, Г. Бізанц. «Я не церемонился с ними – продовжував далі А. Шептицький – и прямо упрекал их в том, что они относятся к народу, как к скоту, как к военной добыче, а знаете, что они мне отвечали? – они упрекали меня в том, как это я – потомственный аристократ, граф, забыл долг вежливости и на их «вежливость» отвечаю невежливими упреками. Хороша их вежливость! Я бы очень хотел,

чтобы Вы незримо тогда присутствовали при моем разговоре с этими немцами, – Вы бы увидели мое действительное к ним отношение» [6, с. 288]. Коментувалися митрополитом і видавані під час війни звернення під його іменем: «Вы, очевидно, читали послания, напечатанные в газетах за моей подписью с призывами молиться за немцев и поддерживать их. Вы думаете, я их писал? Ничего этого не было. Вот пожалуйста, газета «Українські щоденні вісті» от 5.7.1941 г., в ней напечатано «Слово митрополита к духовенству и верующим архиепархии» за моей подписью. Я не писал такого воззвания. Вы можете мне не поверить, но прошу Вас обратить внимание: здесь написано: «С архиепархиальных відомостей за июль месяц 1941 года» – проверьте, пожалуйста, – этих архиепархиальных ведомостей и в природе нет. Вообще же эти немцы писали то, что находили для себя нужным, а не то, что хотели люди» [6, с. 288].

Примітно, що схожі сюжети потім надовго ставали предметом для безперервних інсинуацій на адресу митрополита у однозначній прихильності до німців і нацизму. Згадуваний, до прикладу, Г. Кох вказувався як професор Кенігсберзького університету та офіцер, що на якийсь час посілився у митрополичій резиденції під час окупації – із характерно яскравим емоційним забарвленням: «Подумати лишень! На львівських вулицях ллється кров; ховаючись від куль оскаженілих фашистів, намагаються пробратися на схід матері з плачучими дітьми; націоналісти разом з есесівцями добивають поранених у госпіталях; а тут, під одним дахом, мирно живуть старий митрополит, який сотні тисяч разів повторював у проповідях відому заповідь «не убий!», і досвідчений гітлерівський розвідник Ганс Кох!» [7, с. 33]. Такі ж картини поставали і на кіноплівці. Наприклад, коли головна героїня, на той час монахиня, Іванна, в однойменному фільмі розповідала А. Шептицькому про жахи в гетто, через яке вона проходила, той холоднокровно відповідав: «Церква Христова тут безсила. Це справа світських властей». І під час цієї розмови до кімнати з сусіднього покою заходить німецький офіцер зі словами на зразок: «Який сьогодні чудовий день, ваша ексіленціє» [8]. Опісля цього в сюжеті фільму граф навіть говорить із керівником німецької розвідки – і чи не всі слова Шептицького у цьому діалозі зводяться до переліку своїх «заслуг» перед Рейхом. Насправді під час реальної такої розмови з шефом «абверу», адміралом В. Канарісом, яка, до того ж, відбулася у 1941 р., а не 1943 р., як подано в стрічці, митрополит притримувався дещо іншого тону, саркастично промовивши: «Я-то думав, що адмірали на морі, а вони – біля керма розвідки» [9, с. 95].

Ще одним із таких «ключових» закидів на адресу уніатського духовенства була певна його участь у формуванні дивізії «Галичина». І з цього приводу відповіді митрополита були зафіксовані не менш чітко – уповноваженим Ради із питань релігійних культів при РНК УРСР, як представився С. Карін-Даниленко (перед цим отримавши відповідне посвідчення з рук керівництва спецслужб). Під час перебування у Львові, як доповідав С. Карін, із матеріалів УНКДБ він дізнався, що у дивізію «СС-Галичина» А. Шептицьким призначалися в якості духівників низка уніатських священиків на чолі з В. Лабою. Окрім того, згадував чекіст, «известно, что Шептицкий будто благословлял дивизию «СС-Галиция» на борьбу с большевизмом. Я счел уместным задать ему в удобной форме об этом вопрос. Шептицкий ответил: «Дивизию «СС-Галиция» я не благословлял на борьбу с большевизмом. Это был 1943 год, когда отношение к немцам было уже определенно отрицательное. Но священник Василий Лаба, который является другом полковника Бизанца, получил от него приглашение стать главным духовником дивизии. Его и некоторых других священников я благословлял, но не на борьбу с большевизмом, а на то, чтобы они своим пастырским словом облегчали страдания людей, насильно мобилизованных немцами»«[6, с. 292].

Більш загальні настрої митрополита на той час, його загальну оцінку подій тогочасних і нещодавно минулих вміщено й у згаданій довідці на нього, складеній в НКДБ. Згідно з даними авторів цього документу, А. Шептицький радився в питаннях вибудовування стосунків із радянською владою якраз із радянським «джерелом»: «Нашему источнику, с которым Шептицкий по этим вопросам консультировался, он заявил: «Сейчас я убежден, что решается судьба всех славянских народов, поэтому они должны встать на борьбу с расовым германизмом. Действия УПА и бандеровцев я осуждаю, мельниковцев и людей, состоящих в дивизии «СС-Галиция» – оправдываю. Намерения их были хорошие, но немцы подвели и сейчас нужно отказаться от какой бы то ни было ориентации на немцев… Сейчас, при сложившейся международной ситуации, единственный выбор, видимо, идти с Советской властью, о чем я хочу дать указания всем священникам западных областей Украины – придерживаться этой ориентации и объявить об этом в проповедях на богослужениях в церквях»«[6, с. 264]. Також і у бесіді митрополит декілька разів критично висловився стосовно бандерівського руху, наголошуючи радянському представникові, що український народ і без цього надто настраждався – одночасно висловлюючи сподівання, що радянська влада не каратиме цілі села за активність УПА.

Виходячи із наведеного, С. Карін-Даниленко, що згодом різними способами принижував постать митрополита у своїх пропагандистсько-публіцистичних роботах, тут став висловлюватися

за доцільність використовувати А. Шептицького (!) у таких кампаніях влади. Ось як звучать ці пропозиції: «Следует изыскать форму, в которой можно было бы использовать Шептицкого для укрепления нашего влияния в широких массах населения Западной Украины, а также для борьбы с бандеровским движением» [10, с. 57]. А вже через тиждень, у супровідному листі наркома держбезпеки УРСР С. Савченка до доповідної записки про результати бесіди, плани щодо митрополита, були оформлені вже у декілька конкретних пунктів. У них, окрім вимоги спонукати А. Шептицького до написання публічного заклику до учасників УПА припинити боротьбу, також планувалося: «В целях борьбы с украинскими националистами и дальнейшего их разложения, побудить Шептицкого, а через него и духовенство униатской церкви, к активной религиозно-патриотической деятельности в таком направлении через послания, проповеди в церквах, специальные статьи в «Архиепархиальных ведомостях» и т. д.» Також, поряд із цією «релігійно-патріотичною діяльністю» радянській владі було потрібно «побудить через Шептицкого духовенство униатской церкви к сбору материальных средств среди верующих на нужды Красной Армии» [6, с. 303]. Підкреслювалося це своєрідним підсумковим положенням: «Исходя из этого, мы считаем своевременным и целесообразным ставить вопрос о подчинении нашему влиянию митрополита Шептицкого, а через него и униатского духовенства» [6, с. 303].

Траплялося, що у цих або схожих офіційних документах главу ГКЦ іменували «старим сепаратистом-германофілом», виводячи це означення ще з часів Першої світової війни (і, очевидно, ставлячи у провину ідею відторгнення України ще від Російської імперії). Та попри це, як можемо зауважити, загальний огляд особи митрополита, його ваги, ролі є доволі ґрунтовно складеним та об’єктивним – і з чітко сформульованими планами для спецслужб і радянської влади загалом.

І як же контрастують із цим пізніші репліки С. Каріна-Даниленка, особиста розмова якого із А. Шептицьким не відзначалася жодною гостротою з боку її учасників. Повними принизливого тону й блюзнірства виглядають навіть його описи ранньої біографії митрополита: «Цікавість посилювалася й тим, що Шептицький відмовився від гарантованої йому блискучої військової кар’єри не заради могутніх католицьких орденів, а задля якогось маловідомого уніатського чернечого ордену василіан. Навіть його друзі, правовірні католики, не могли пробачити такої зради. Що це? Черговий вибрик примхливого аристократа, який і раніш інтригував своїх коханок? А може, далекоглядний розрахунок? «Ні, панове, коли людина з власної волі скидає мундир улана, щоб сісти за студентську лаву правового факультету, а потім змінює католицизм на «понижену» віру хлопів – тут пахне смаженим», – міркували найбільш розважливі» [11, с. 8].

Не відставали, звісно, й інші автори: «С самого начала и до конца судьба отпрыска одного из богатейших помещичьих родов Польши Романа Шептицкого была предметом хладнокровного политического расчета и продавалась, как с аукциона» [12, с. 17]. Згідно із твердженнями численних публіцистів «Його аж ніяк не бентежив той факт, що за планами фашистських катів більшість населення України мала бути знищена або висілена в інші райони» [13, с. 47]. Ось іще один показовий уривок, про період німецької окупації: «Це діється в період масового винищування гітлерівцями євреїв, а бандерівцями – польського населення. Певна річ, це злочин, та сумління митрополита спокійне. Врешті решт не він же особисто вбиває; та й жертви вбивства не належать до підлеглої йому церкви…» [14, с. 129]. Зауважимо, що особисто митрополит безпосередньо обвинувачувався у бездіяльності та навіть колаборації: «Отримуючи подібні листи, «князь» уніатської церкви жодного разу не виступив на захист свого віруючого «стада». Він мовчав і тоді, коли дим печей Янівського табору смерті смердючими клубами почав застеляти Львів. У трагічний для українського народу час Шептицький вірно служив німецьким загарбникам» [15, с. 182].

У таких, як цей останній, аспектах, вказані свідчення, що примітно, є наче дзеркально протилежному до всіх основних завдань радянської пропаганди. І розповсюдження відверто неправдивих свідчень (звичне для цього жанру праць) – далеко не єдине, у чому тут справа. Звісно ж, насправді митрополит Андрей давно визнаний таким, що активно допомагав, зокрема, євреям та їх дітям переховуватись від німецьких переслідувань. Його протест також стосувався залучення української допоміжної поліції та інших одиниць до акцій нищення євреїв. І нинішня єврейська громада України кілька років тому оголосила владику А. Шептицького «праведником світу».

Чи не найбільшою неймовірністю є те, що у радянських пропагандистських працях робилися спроби такі факти заперечити, одночасно опосередковано їх підтверджуючи чи не на тих самих сторінках. Фрази загального характеру формулювалися приблизно так: «Нині ж уніатсько-націоналістичні посіпаки пропонують забути це минуле, замовчують свої антисемітські погляди, спрямовані на «повне знищення євреїв», лицемірно видають себе навіть за їх «друзів» та «рятівників» [16, с. 83]. Але можна відшукати і навдивовижу конкретні й детальні приклади порятунку євреїв, описані викривачами «ворогів соціалізму». Скажімо, в декількох працях наведений уривок зі спогадів єврейського рабина Давида Кахане, котрий із хвилюванням

розповідає, як знайшов притулок за стінами «святого Юра» під час німецької облави. Попри таку кричущу смислову невідповідність канонам висвітлення радянською публіцистикою історичних подій (особливо часів окупації), цей уривок був поданий у контексті свідчення давнього і нерозривного союзу ворожих до комуністичного ладу «українських націоналістів та сіоністів». Взагалі йшлося про те, що рабини схвалювали і підтримували (!) репресії проти єврейського населення, сподіваючись, що «життя заможної єврейської верхівки поступово буде стабілізуватися. Разом з уніатськими попами вони закликали віруючих до покори, терпіння, не «дратувати» окупантів. ця єдність інтересів, співпраця з фашистами схвально оцінювалася митрополитом Шептицьким. У свою чергу під час масового знищення євреїв митрополит надав притулок кільком іменитим євреям, а також «врятував» львівського рабина Д. Кагане. Ставши з часом один з провідних діячів світового сіонізму і головним рабином військово-повітряних сил Ізраїлю, Д. Кагане не забув заслуги цього «рятівника євреїв», уніата А. Шептицького» [13, с. 100].

Вторять цьому й інші автори, з якихось причин, додаючи й інші деталі: ««Святий» Шептицький, який ні разу не запротестував перед своїми друзями-гестапівцями проти масового винищення населення Львова, надав у своїй резиденції надійний притулок для декількох сіоністських діячів, в тому числі синові рабина Левіна Іцхокові та головному рабину міста – Іцхокові Кахане. Правда, не тому самому Кахане, який зараз очолює найбільш екстремістську терористичну організацію сіоністів у США. Але Кахане є Кахане. Це величезне «геройство» митрополита зворушливо описує бандерівський журнальчик «Український самостійник» у номері за червень… Чи дивно, що буквально після появи наклепницького журнальчика цю зворушливу картину передрукувала сіоністська газета «Гаарец» («Країна») в Ізраїлі. Не станеться чуда (хоч і Шептицький, і Кахане вміли їх «створювати» для обдурювання і послуху своєї пастви), коли на одній із площ Тель-Авіва виросте пам’ятник «мученику-добродію» Шептицькому, а в націоналістичних установах повісять на стіну разом з «героями» УПА портрет одноокого ізраїльського Наполеона – Моше Даяна» [17, с. 33].

Екскурси в минуле Церкви, особливо на кіноекранах, набували подекуди геть лякаючого забарвлення: «В годы, когда поднимал голову фашизм, для Шептицкого и Слипого каждый день начинался молитвой: «Боже, помоги Гитлеру!». Но они не ограничивались лишь одними молитвами. По всей территории бывшей Галичины по образу и подобию «гитлерюгенда» были созданы военизированные молодежные организации «Пласт», «Сокол», «Луч»«[18]. Видається так, що у цій фразі – у хронологічному поєднанні заснування військово-спортивних товариств початку ХХ ст. та гітлерюгенду (!), і у банально неправильному написанні назви одного з них (лише згодом у сценарії фільму ручкою виправлено на «Луг») – постає весь комізм маніпуляцій із такого нав’язування перебігу історичних подій пересічному глядачеві.

У деяких випадках виявляємо неабияк сконструйовані логічно-смислові ряди, де голос митрополита під час його проповіді накладався на кадри страшних німецьких злочинів в часи окупації українських земель. Так, на початку одного з епізодів відомого фільму «Упирі» демонструється сторінка газети із написом «Слово Митрополита», а далі вмикають запис слів його самого: «В житті нашої Батьківщини Побідоносну німецьку (одразу ж у кадрі з’являються арештовані з піднятими руками) армію вітаємо з радістю і вдячністю (німецький офіцер вішає жінку) за освобождення (німецький офіцер вішає чоловіка) від ворога (німецький офіцер вішає хлопця). В тій важній (німці катують людину) історичній хвилі взиваю вас до (трупи на землі) щоб Всевишньому подякувати (німець біля повішеної) за все, що дав і просити потрібних ласк на майбутнє. Кожний душпастир відправить в найближчу неділю благодарственну богослужбу (німецький офіцер розстрілює людину). А по пісні «Тебе Богом хвалим» внесе многолєтствіє побідоносній армії (розстріл арештованих) німецькій (повішені). Українському народові. Андрей митрополит» (останній кадр – теж зі сторінками газети) [19].

На схожі ілюстрації можна натрапити і в стрічці «Хто ви, містер Климчук?». Голосом диктора озвучується, що «Тоді з першою краплиною «святого причастя» вливали духовну отруту батькам і дідам на чолі з самим митрополитом Андреєм». А поміж цими словами так само «вбудовуються» фото крупним планом митрополита із пластунами, та із надзвичайно характерними підписами – «Нацисти у Карпатах», «Шептицький з молодими нацистами» та «Нацистський знак на грудях Шептицького» (!) [20]. Знаково, що ці та інші подібні фото і нині є предметом запеклих коментарів та дискусій, часто антиукраїнського характеру. А саму цю саму «емблему» на грудях глави ГКЦ у вигляді свастики називають наочною демонстрацію мало не сповідування ним ідеології нацистів чи солідарністю з ними – забуваючи, що в організації «Пласт» віддавна була подібна відзнака, але відмінна за формою.

Своєрідним тоном описувалися і короткі факти з життєписів багатьох діячів визвольного руху, поєднуючи його із Церквою в одне явище – явище, звісно ж, глибоко антирадянське: «В організаційному плані уніатсько-націоналістичний союз мав корпоративно-індивідуальний характер.

Верхівка греко-католицької церкви і націоналістична «еліта» були зв’язані, крім класових інтересів та ідейних уз, службовими, громадсько-політичними, почасти й родинними зв’язками. Так, ватажок ОУН Є. Коновалець був ревним уніатом і прихильником А. Шептицького, один з оунівських «вождів» А. Мельник працював управителем його маєтків, С. Бандера – син уніатського священика з прикарпатського села Угринів, найближчий радник кардинала Сліпого, І. Гриньох – колишній парох міста Галича, один з націоналістичних ідеологів С. Ленкавський – син пароха із Загвіздя і т. п.» [16, с. 28].

Знайшлося місце і для огульної критики на адресу таємно та професійно ліквідованого радянською владою єпископа Теодора Ромжі: «Антикомуністична діяльність Мукачівської єпархії не припинялась і після возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною. Єпіскоп Т. Ромжа – син куркуля, змадяризований українець з Великого Бичкова – повів активну діяльність проти Радянської влади. Він постійно передавав до Будапешта кардиналові Мідсенті інформації про становище на Закарпатті, про діяльність Рад. За його наказом уніатські попи агітували проти возз’єднання Закарпаття з Радянською Україною, проти вступу добровольців у ряди Червоної Армії» [21, с. 100].

Історія ж арешту і засудження наступника о. Теодора, єпископа Олександра Хіри мабуть якнайкраще демонструватиме, за допомогою якого комплексу заходів (в тому числі й пропагандистського характеру) радянська влада прагнула «самоліквідувати» ГКЦ, одночасно упокоривши її представників. Про нього залишив цікавий спогад співкамерник Юхим Вольф, також засуджений наприкінці 1940-х рр. – за участь у єврейській молодіжній організації. Почалося все з того, що коли не стало єпископа, О. Хіра почав виконувати його обов’язки у Закарпатській єпархії. За деякий час його викликали до Міністерства державної безпеки і запропонували навернути всю єпархію на православ’я. О. Хіра рішуче відмовився. Аргументація офіцера держбезпеки, як відзначав Ю. Вольф, була парадоксальною, виходячи з уст атеїста: «Поляки накинули українцям церковну унію, щоб занапастити Православну Церкву і сполонізувати український народ. Відтоді, як український народ возз’єднано, уніатській Церкві не залишилося місця під сонцем, і хоч би що казав священик Хіра, історична справедливість переможе і весь український народ буде православний». Вислухавши заперечення отця по всіх цих пунктах і озвучення його наміру піти у відставку, офіцер продовжив: «Не підеш, а будеш діяти так, як ми скажемо, тобто в інтересах українського народу! Завтра виголосиш проповідь на користь переходу єпархії в православ’я. Якщо ні, то судитимемо тебе за саботаж і наклеп на політику радянської влади: народ всією душею бажає повернутися до віри батьків, а ти цьому заважаєш та ще брешеш, що повернення до православ’я нібито не відбувається добровільно» [22, с. 34]. Наступного дня священик просто попрощався зі своїми парафіянами, так і не виголосивши потрібної владі проповіді – а ще за кілька днів його та інших керівників єпархії заарештували і майже всіх засудили до 25-ти років ув’язнення.

Примітно, що окрім цього, один із моментів перебування заарештованого вже у в’язниці несподівано привідкрив процес зародження тез про «антинародну» діяльність ГКЦ – згодом найбільш поширених на сторінках радянських праць. Ю. Вольф, переказуючи розповідь самого О. Хіри про перебування в карцері, наводить такий випадок: «Допити були не тривалі і виснажливі, як у мене, а, навпаки, короткі і загадкові – одне не доречне, з погляду допитуваного, питання, і все – повертають назад до камери. Ця загадковість подій дуже мучила О. Хіру. Нарешті він зрозумів – Москва незадоволена з формулювання вироку і вимагає замість саботажу «пришити» зраду батьківщини. Для цього треба домогтися від звинувачуваних визнання щодо таємних зв’язків з Ватиканом. Хірі щораз показували свідчення знайомих йому людей, які присягали, що він, Хіра приймав таємних посланців від папи. «Як уміло МДБ підробляє почерки і стиль мови цих людей!» – думав О. Хіра. Тоді він ще не розумів, що більшість свідчень – справжні, бо ці люди або завербовані до праці в МДБ, або свідчать під тиском, під тортурами» [22, с. 35]. Зрештою, він відмовився підтвердити правдивість таких закидів і його повернули у карцер.

Незважаючи на такий дійсно потужний комплекс заходів, різноманітних за способом впливу, ефективність тут очевидно залишалася безпосередньо протилежною цьому розмаху. Адже авторитет ГКЦ залишався по суті непохитним навіть під час перебування її у нелегальному статусі. Наведені приклади із самого процесу виникнення та розповсюдження незмінних пропагандистських постулатів лише додатково засвідчують, що навіть у всуціль монополізованому владою офіційному інформаційному просторі не вдавалося уникати часто безглуздих суперечностей, що «підставляли» саму ж пропагандистську машину.

Список використаних джерел

1. Вєдєнєєв Д. В. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945 / Д. В. Вєдєнєєв, Г. С. Биструхін. – Київ: Генеза, 2006. – 408.: іл., схеми. 2. Голик Р. Радянська влада та український визвольний рух у контексті ідеологічних стереотипів / Р. Голик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність . Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. Львів, 2012. – С. 191–208. 3. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. [Електронний ресурс] / П. А. Судоплатов. – Режим доступу: http://victory.mil.ru/lib/books/memo/sudoplatov_pa/index.html. 4. Дмитрук К. Приречені / К. Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1981. – 327 с. 5. Мигович І. І. Реакційна суть клерикального націоналізму / І. І. Мигович. – Київ, 1984. – 293 с. 6. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / [упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк]. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с. 7. Бєляєв В. Формула отрути / Бєляєв В. – Львів: Каменяр, 1971. – 267 с. 8. Іванна. – Кіностудія ім. О. Довженка, 1959. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://onlite.net.ru/11070-ivanna.html. 9. Веденеев Д. В. – Украинский фронт в войнах спецслужб / Д. В. Веденеев. – К., 2008. – 432 с. 10. Файзулін Я. Если бы Шептицкий задумал контрреволюционное выступление, он легко мог бы найти массовую поддержку / Я. Файзулін // Країна – 2014. – № 42 (245). – С. 55–57. 11. Даниленко С. Дорогою ганьби і зради / Даниленко С. – Київ: Наукова думка, 1972. – 339 с. 12. Ржезач Т. Разыскиваются… / Т. Ржезач, В. Цуркан. – Москва: Прогресс, 1988. – 328 с. 13. Добрецова В. В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму / В. В. Добрецова. – Львів, 1976. – 204 с. 14. Галан Я. О. На службі у сатани / Я. О. Галан. – Київ, 1957. – 152 с. 15. Добричев В. П. У тіні святого Юра / В. П. Добричев. – Львів: Каменяр, 1970. – 214 с. 16. Мигович І. І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм / І. І. Мигович. – Київ: Вища школа, 1981. – 142 с. 17. Мигаль Т. З-під ганебного стовпа / Т. Мигаль. – Київ: Дніпро, 1974. – 182 с. 18. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного), од. обліку 9429, «Фальшивый нимб», кінофільм, 1982. 19. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обліку 4992, «Упирі», кінофільм, 1971. 20. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обліку 8073, «Хто ви, містер Климчук?», кінофільм, 1978. 21. Букович Д. М. Павутиння омани / Д. М. Букович. – Ужгород: Карпати, 1974. – 128 с. 22. Іноземці про українських політв’язнів: Спогади / [упоряд. О. Голуб; передм. Є. Сверстюка]. – Київ: Смолоскип, 2013. – 736 с.

Тарас Ковалевич

ПОСЛЕВОЕННАЯ ПРОПАГАНДА ПРОТИВ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В УССР И РОЛЬ В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье обозначены некоторые методы и приемы, которые применялись советской властью для формирования устойчивого негативного образа Греко-католической церкви среди широкой общественности. Существенный акцент сделано на советских органах госбезопасности – не только в контексте непосредственных оперативных мероприятий против Церкви, но и именно «изобличительной» публицистическо-пропагандистской деятельности.

Ключевые слова: Греко-католическая церковь, органы госбезопасности, советская пропаганда, тоталитаризм, информационное пространство.

Taras Kovalevych

HE POST-WAR PROPAGANDA AGAINST THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE UKRAINIAN SSR AND ROLE IN THIS PROCESS OF STATE SECURITY

This article outlines some methods and techniques used by the Soviet authority in order to form permanent negative image of the Greek Catholic Church spread among the general public. Significant emphasis is placed on the Soviet security organs – not only in the context of direct operational measures taken against the church, but also especially aimed at the «denunciatory» publicistic advocacy.

Key words: Greek Catholic Church, state security organs, soviet propaganda, totalitarianism, information space.

УДК 94(477) 084.9 «1956/1975»

Денис Шпак

ГОНІННЯ НА «СВІДКІВ ЄГОВИ» У РАМКАХ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПІВДНІ УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1970-Х РР.)

У статті представлені факти, підтверджені архівними матеріалами, фізичних й ідеологічних гонінь на віруючих-активістів релігійних громад міленаристської секти «Свідків Єгови» на півдні УРСР, у рамках антирелігійної політики СРСР, що активізувалася після ХХ з’їзду КПРС, а також свідоцтва існування сектантської організаційної системи з керівним центром. Розкриваються форми діяльності єговістських організацій у контексті релігійного дисидентства в зазначеному регіоні України й представлені статистичні дані про кількість віруючих, об’єднаних сектантськими організаціями.

Ключові слова: «Свідки Єгови», секта, гоніння з ідеологічних мотивів, антирелігійна політика, УРСР.

Дослідження такого багатогранного явища в історії України радянського періоду як опозиційний рух середини 1950-х – 1980-х рр. ХХ ст., останнім часом привертає до себе все більшої уваги, як з боку вчених, так і громадськості, набуває все більшого значення й масштабності. Відразу слід зазначити, що загалом й в цілому проблема виникнення, становлення й розвитку опозиційного руху в Українській РСР, сьогодні вже досліджена майже в повному обсязі. Звичайно, фактичний архівний матеріал, що став надбанням громадськості, вимагає подальшого критичного аналізу, архівні фонди міст України ще містять цікаві суперечливі історичні факти, а в науковій картині цього феноменального явища ще містяться білі плями. Однією з таких плям є діяльність єговістських підпільних організацій, окремих віруючих активістів на Півдні України й питання впливу їх діяльності на суспільну свідомість жителів південного регіону, у контексті руху спротиву радянському режимові, що базувався на релігійних началах.

Різним аспектам історії опозиційного руху в Україні присвятили окремі наукові праці А. Русначенко [1], О. Бажан [2], М. Брегеда [3], Б. Захаров [4], Г. Гончарук [5] й ін. Для конструювання повної наукової картини опозиційного руху в УРСР, особливої уваги заслуговують публікації, у яких представлений ґрунтовний аналіз демографічної, професійної, національної й територіальної структури дисидентського руху, видатних українських істориків, таких, як Ю. Котляр [6], І. Кривдина [7], В. Адамовський [8], Л. Ведмідь [9], В. Дмитрук [10], Ю. Зінчено [11], І. Стасюк [12] й ін. Питанню історії становлення й розвитку протестантизму на Україні присвятили окремі роботи В. Любащенко [13], В. Мельник [14], С. Савинський [15].

Мета статті – проаналізувати факти гонінь на віруючих-активістів релігійних громад міленаристської секти «Свідків Єгови» на півдні УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1970-х рр.

Основні завдання – дослідити свідчення щодо існування сектантської організаційної системи з керівним центром у Станіславській області; розкрити форми діяльності підпільних єговістських організацій у контексті релігійного дисидентства в зазначеному регіоні України.

Радянська влада невпинно переслідувала «Свідків Єгови» – одну з найпоширеніших квазіхристиянських сект в Україні радянського періоду, помітну, насамперед, своєю активною пропагандистською діяльністю й неприхованими зв’язками з сектантським Всесвітнім управлінським центром у Брукліні. Виходячи з матеріалів статистичного звіту нелегального центра єговістського підпілля, сьогодні встановлено, що для поширення усної пропаганди віросповідання у 1956 р. використано 23 тис. годин, упродовж 1952–1957 рр. – 2,8 млн год. У 1955–1956 рр. у підпільних друкарнях виготовлено і згодом поширено серед населення, понад 20 тис. примірників журналів і брошур релігійного змісту. Тільки лише у 1956 р. члени єговістських громад зібрали на організаційні потреби близько 643 тис. карбованців, з яких понад 440 тис. карбованців використано на місіонерську діяльність і надання матеріальної допомоги для нових членів при вступі в громади [16, арк. 185].

Двічі у 1949 р. крайовий комітет «Свідків Єгови» України намагався зареєструватися, але висунуті владою умови легалізації були неприйнятними для віруючих – від яких вимагалося відмовитися від зв’язків з «Бруклінським центром», проповіді Армагедону й проповідування за принципом «від хати до хати», а також відмовитися від встановленої сектою заборони служби в армії для членів громади.

За релігійні переконання в травні-червні 1957 р. потрапили на лаву підсудних жителі Одеської області Р. Іванов, Д. Тирновян, Ф. Мандриченко, С. Середа, И. Тостоган, В. Вакар, які обвинувачувалися в активній участі в діяльності секти «Свідки Єгови» [17, с. 311]. У березні 1959 р. органи державної безпеки в Миколаївській області ліквідували підпільну єговістську «стрефу» («групу» – примітка автора), заарештувавши трьох активних учасників. За узгодженням із ЦК КПУ з упродовж 7–11 липня 1959 р. проведено відкрите судове засідання над активістами «антирадянського єговістського підпілля» у м. Первомайськ Миколаївської області в приміщенні Палацу культури – Я. Лесюком, М. Ковальчуком, П. Олефіренко й П. Нижник, що була арештована 7 квітня 1959 р. одеським УКДБ за проведення «ворожої діяльності» на території Миколаївської, Одеської, Кіровоградської й Горьковської областей [18, арк. 93–105]. Провідну роль в організації єговістського підпілля (з точки зору працівників КДБ) відігравала саме П. Нижник. При її затриманні у неї вилучено 58 екземплярів антирадянської єговістської літератури, більша частина якої була надрукована у США [18, арк. 95].

На суді було «підтверджені епізоди політичного обвинувачення» єговістів. Констатувалося, що секта є реакційною, діяльність якої скерована проти демократії й соціалізму та на пропаганду війни. Щоб довести провину сектантів допитали 68 свідків, у тому числі 20 єговістів. З метою створення видимості законності, на судове засідання запросили чотирьох адвокатів. Обласний суд, керуючись Законом СРСР від 25 грудня 1959 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», засудив перерахованих «злочинців» від 6 – до 10 років ув’язнення [18, арк. 104]. М. Олефіренко на підставі ст. 7 ч. II був засуджений до 10 років ув’язнення; Я. Лесюк – до 6 років; М. Ковальчук – на 5 років [19, арк. 46–56].

За матеріалами доповідної записки секретаря Миколаївського обкому КПУ О. Маленкіна, засуджені П. Олефіренко і Я. Лесюк, за вказівкою керівника єговістського підпілля П. Харчия створили в Миколаївській й Одеській областях єговістські групи й очолили їх, ставши «слугами груп». Після арешту П. Харчия «одеську стрефу» очолила, відбувши термін покарання, П. Нижник, зв’язавшись зі станіславським єговістським центром, одержала вказівку про активізацію пропагандистської діяльності, після чого очолила єговістське підпілля, об’єднавши віруючих в семи групах, у кількості 154-х осіб: Первомайської й Старо-Головлевської Миколаївської області, Одеської, Лукашевської й Цебриківської Одеської області, Кіровоградської й Сухобезводневської Горьківській області» [18, арк. 94]. Доповідна записка секретаря Миколаївського обкому КПУ являла собою важливий і неоднозначний документ, що свідчив (можливо лише в односторонньому порядку) про зв’язану між собою мережу єговістських організацій, які досить активно діяли у своїх територіальних межах, являли собою організаційну систему, що мала керівний центр й, що помітно протиставляла себе радянському режиму.

За вказівкою місцевих партійних органів організовувалися відкриті політичні збори із засудження єговістів у селах Конецпіль і Катеринка Первомайського району, в с. Старе-Головльове Доманівського району. На деяких зібраннях були організовані акти «зречення» єговістів своєї віри. Так, на зборах колгоспників с. Катеринка виступив 19-річний єговіст С. Філюс, який розповідав про «ворожу діяльність єговістів» і зрікся єговістської віри [18, арк. 96].

Незважаючи на гоніння з боку КДБ, в умовах підпілля, продовжувала зростати кількість релігійних громад «Свідків Єгови». Сьогодні відомо, що на початок 1965 р. в Україні організації «Свідків Єгови» поєднували понад 7 тис. членів [19, арк. 33]. У 1969 р., за офіційним даними, існувало 275 єговістських груп [20, арк. 78]. В основній своїй масі «Свідки Єгови» концентрувалися на території західноукраїнських областей, але варто визнати, що досить багато єговістських організацій було й на півдні України, наприклад, в Одеській області діяло 14 груп [21, арк. 10]. КДБ встановлено, що в Кримській області ще в 1969 р. керівниками «Східної частини Українського округу єговістів» створено «Кримський обвід», що нараховував (разом з херсонською групою, що входила до його складу) більше 250 осіб [22, с. 235]. У результаті реалізованих органами влади заходів, виявлено: керівний склад єговістського підпілля і його структуру, магнітофонні записи «ворожого змісту», місця зберігання релігійної літератури, її фотонегативи, а також осіб, які займалися її поширенням і розмноженням. На основі зібраних матеріалів п’ять лідерів єговістів у Симферополі, Джанкої і Ялті були притягнуті до кримінальної відповідальності. К. Литвинов констатував, що на місцях були реалізовані заходи щодо виконання постанови ЦК КПУ від 12 серпня 1968 р. «Про посилення роботи партійних органів по припиненню антирадянської діяльності єговістів» [23, арк. 10–11].

Архівні документи містять значну кількість письмових як індивідуальних, так і колективних (у тому числі – анонімних), скарг у вищі й місцеві органи влади віруючих про порушення їх конституційних прав на свободу совісті, віросповідання, порушення, на цій основі, інших прав з боку представників влади. Наприклад, згідно з доповідною запискою уповноваженого Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР К. Литвинова за перші 6 місяців 1974 р. на адресу уповноваженого у

справах релігії Миколаївської області надійшло 14 письмових й 133 усних скарг [18, арк. 69]. Але, як відомо, гоніння «Свідків Ієгови» в УРСР тривали до кінця 80-х рр. ХХ ст. Проти них відкривалися судові справи, насамперед, за нелегальні збори, за проповідницьку діяльність і за відмову служити в армії.

Виходячи із представлених документів, можна прийти до висновку, що в Україні, та в її південному регіоні зокрема, наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. діяла, зв’язана між собою мережа організацій «Свідків Єгови», що представляла собою організаційну систему, яка мала керівний центр у Станіславській області (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківська область), і яка, як можна припустити, і поставляла (в основній своїй масі) релігійну літературу й інші матеріали в сектантські територіальні відділення півдня України. Складно говорити про діяльності організаційної системи пізніше, беручи до уваги відсутність інформації у відкритих архівних документах, але, нескладним буде припустити, що організації продовжували місіонерську діяльність у своїх територіальних межах, не порушуючи зв’язок з Управлінським центром в Івано-Франківську або у Львові, що вважається таким по сьогоднішній день.

Органи КДБ, які невпинно стежили за станом релігійного життя в УРСР, у своїх повідомленнях на адресу вищого політичного керівництва відзначали, що в центрі уваги «церковно-сектантських елементів» перебуває переважно молодь, що піддається спеціальній «обробці»: методом індивідуального впливу й поширення усної пропаганди під гаслом «від житла до житла»; шляхом поширення різного роду релігійних листівок, брошур і журналів; методом залякування різними провокаційними біблійними трактуваннями, наприклад: «про швидкий кінець світу», «наближення страшного суду», «загибелі невіруючих й одвічне небесне царство для віруючих» та інше; шляхом надання благодійної допомоги особам, які виявилися в складному матеріальному становищі; організації при сектантських громадах музичних і хорових кружків для молоді [24, арк. 181].

Як бачимо з представлених даних, досить багато єговістських організацій діяло й на півдні України. Навіть в умовах ідеологічних переслідувань з боку партійних органів й КДБ в Україні продовжувала зростати кількість релігійних громад цієї секти. І, незважаючи на той факт, що в радянській пресі й численній атеїстичній літературі велася відверта кампанія проти «антирадянських» єговістських організацій. Партійні органи й спецслужби постійно вживали заходи для боротьби з релігійними організаціями, були внесені також деякий зміни в законодавство СРСР, з метою обмеження створення й реєстрації релігійних суспільних об’єднань.

В цілому, слід зазначити, що організації «Свідків Ієгови» відігравали важливу роль у релігійному дисидентстві на півдні України радянського часу, здійснюючи постійний зв’язок з іншими релігійними нелегальними організаціями протестантського віросповідання в інших регіонах України, про що вказував В. Любащенко [13]. Єговістські організації, у своїх нонконформістських проявах стосовно існуючого режиму, використовували в основному легальні методи боротьби в рамках чинного законодавства СРСР, намагаючись реалізувати свої конституційне право на свободу віросповідання й об’єднань. Адміністративний тиск, жорстке регламентування діяльності релігійних організацій, судове переслідування – це неповний перелік засобів, які використовувала радянська влада в політичній війні з віруючими в хрущовську епоху й часи «застою». «Свідки Єгови» разом із представниками інших релігійних течій, що не бажали співробітничати з режимом, становили непропорційно більшу частину «в’язнів совісті» у СРСР.

Список використаних джерел

1. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х рр. / А. М. Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с. 2. Бажан О. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К.: Ін-т історії України НАН, 2000. – 332 с. 3. Брегеда М. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. / М. В. Брегеда. – Миколаїв: Іліон, 2010. – 187 с. 4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987 роки) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 154 с. 5. Гончарук Г. Украина: предрассветные сражения: Сопротивление власти в советских документах 1975–1991 годов / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев, Е. А. Шановская. – Одесса: Астропринт, 2011. – 312 с. 6. Котляр Ю. Боротьба за українську національну ідею на Миколаївщині в 50-х – 80-х рр. ХХ ст. / Ю. Котляр // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Миколаїв: Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2008. – Т. 83. – Вип. 70. Історичні науки. – С. 154–159. 7. Кривдіна І. З історії правозахисного руху в Україні / І. Кривдіна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 2001. – Випуск 10. – С. 11–23. 8. Адамовський В. І. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР / В. І. Адамовський // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Випуск 31. – С. 200–208. 9. Ведмідь Л. Меморандуми Української Гельсінської групи як джерело до вивчення правозахисного руху в Україні /

Л. А. Ведмідь // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К., 2004. – Випуск 74–76. – С. 121–124. 10. Дмитрук В. Незгодні: події 1968 р. в Чехословаччині крізь призму архівно-слідчих справ КДБ УРСР / В. Дмитрук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Випуск 34. – С. 289–312. 11. Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації) / Ю. Зінченко // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 61–73. 12. Стасюк І. «Самвидав» в українському національному русі 1960–1970-х років / І. Стасюк // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – № 408. – С. 122–126. 13. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні / В. І. Любащенко. – Львів: Просвіта, 1995. – 350 с. 14. Мельник В. І. П’ятидесятництво: нові тенденції / В. І. Мельник. – К.: Знання, 1998. – 48 с. 15. Савинский С. История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. – Одесса: Богомыслие, 1995. – 128 с. 16. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп.5-а, спр. 3, 442 арк. 17. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991. Аннотированный каталог. – М.: Россия XX век, Материк, 1999. – 944 с. 18. Держархів Миколаївської обл., ф.П.7, оп. 8, спр. 969, 184 арк. 19. ГДА СБУ, ф. 1, оп. 18, спр. 12, 377 арк. 20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 2, спр. 449, 37 арк. 21. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 128, 228 арк. 22. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 15, спр. 2717, 24 арк. 23. Бондаренко Н. Церква єговістів в УРСР в 1970-ті – першій половині 1980-х рр. / Н. Бондаренко // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 232–242. 24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 872, 89 арк. 25. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5-а, спр. 3, 442 арк.

Денис Шпак

ГОНЕНИЯ НА «СВИДЕТЕЛЕЙ ИЕГОВЫ» В РАМКАХ АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА НА ЮГЕ УССР (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1950-Х – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1970-Х ГГ.)

В статье представлены факты, подтвержденные архивными материалами, физических и идеологических гонений на верующих-активистов религиозных общин милленаристской секты «Свидетелей Иеговы» на юге УССР, в рамках антирелигиозной политики СССР, активизировавшейся после XX съезда КПСС, а также свидетельства существования сектантской организационной системы с руководящим центром. Раскрываются формы деятельности иеговистских организаций в контексте религиозного диссидентства в указанном регионе Украины и представлены статистические данные о количестве верующих, объединенных сектантскими организациями.

Ключевые слова: «Свидетели Иеговы», секта, гонения по идеологическим мотивам, антирелигиозная политика, УССР.

Denis Shpak

THE PERSECUTION OF THE «JEHOVAH’S WITNESSES» IN THE ANTIRELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET STATE IN THE SOUTH OF THE USSR (THE SECOND HALF OF THE 1950TH – THE FIRST HALF OF THE 1970TH XX CENTURY)

The article presents facts of the physical and ideological persecution of the millenarian sect «Jehovah’s Witnesses» members within the antireligious policy of the Soviet Union in the South of the Ukrainian SSR. These facts are supported by the archival materials. The forms of activity of Jehovist’s organizations in the context of religious dissidence in this region of Ukraine are disclosed in the article.

Key words: «Jehovah’s Witnesses», sect, persecution on ideological grounds, antireligious policy, USSR.

УДК 94(477) «1989/1991»

Ярослав Стоцький

ДІАХРОНІЯ ВІДРОДЖЕННЯ ПАРАФІЙ УГКЦ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1989–1991 РР.) (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ)

У статті досліджено причини, хід і наслідки відновлення парафій Української греко-католицької церкви з грудня 1989 р. – по грудень 1991 р. духовенством підпільної церкви і священиками Російської православної церкви, розкрито конфесійні трансформації духовенства і цих релігійних громад в західних областях України загалом і, зокрема, детально в Тернопільській області.

Ключові слова: трансформація, релігійна громада, парафія, духовенство, підпілля.

Актуальність досліджуваної проблеми має важливе наукове значення, оскільки дає можливість проаналізувати полівекторний процес відродження Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) як інституції, її низової структурної ланки – парафій, а також перехід духовенства Російської православної церкви (далі – РПЦ) до УГКЦ.

Наукова новизна статті ґрунтується на тому, що у публікації вперше досліджено: причини як трансформації священиків РПЦ до УГКЦ у зазначений період, так і ті чинники, які зумовили не перехід православного духовенства до УГКЦ; наслідки як трансформації, так і атрансформації зазначеного духовенства; діахронію утворення греко-католицьких парафій як цілісних, так і конфесійно поділених у населених пунктах Тернопільщини, розкрито їх географію і введено в історіографічний обіг, що до цього часу не здійснено науковцями; роль духовенства підпільної УГКЦ у ренесансі греко-католицьких парафій; статистично-порівняльний аналіз становлення УГКЦ після її легалізації у перші два роки діяльності.

Об’єктом дослідження є процес відродження УГКЦ у 1988–1989 рр., її становлення у 1990–1991 рр. в західному регіоні загалом і в Тернопільській області зокрема.

Предмет дослідження – процес відродження парафій УГКЦ з грудня 1989 р. – по грудень 1991 р. на Тернопільщині та роль у цьому процесі духовенства підпільної УГКЦ і священиків РПЦ (УПЦ МП).

Мета статті – проаналізувати: діахронію відродження УГКЦ і її парафій на Тернопільщині; конфесійні трансформації релігійних громад і духовенства як в причинно-наслідковому контексті, так і в географічному.

Завдання статті ґрунтується на тому, щоб охарактеризувати процес відродження УГКЦ як на Тернопільщині, так і в галицькому регіоні загалом, визначити чинники, які сприяли або перешкоджали переходу релігійних громад і духовенства РПЦ (УПЦ МП) в лоно УГКЦ та розкрити наслідки таких дій для релігійного життя віруючих, скласти, через таблиці, відповідну мапу цього процесу відродження парафій УГКЦ та її монастирів у зазначені роки.

Для дослідження цієї проблеми, крім зазначених джерел, використано як писемну, так і усну інформацію, отриману від діючого теперішнього греко-католицького духовенства Тернопільсько-Зборівської архієпархії, Бучацької єпархії та Івано-Франківської архієпархії, зокрема ґрунтовні уточнення до зібраної автором інформації щодо прізвищ імен духовенства, яке відроджувало парафії УГКЦ в 1989–1991 рр. та назв населених пунктів (парафій), яка наповнила подані в публікації таблиці, надали архієпископ та митрополит Тернопільсько-Зборіський Василій (Семенюк), священики: Володимир Білінський, Євген Бойко, Михайло Валійон, Роман Гриджук, Григорій Канак, Іван Колодій, Павло Репела, Іван Сеньків, Іван Хрептак, Володимир Хома. Однак слід зазначити, що кілька позицій із таблиці 2 ще уточнюються, але це не впливає на загальний зміст дослідження.

Враховуючи певні здобутки науковців у дослідженні конфесійних трансформаційних процесів, державно-церковних і міжконфесійних відносин в Україні періоду 1980–1990-х рр., поза межами їх уваги все ж залишаються важливі нерозв’язані проблеми, зокрема, роль духовенства підпільної УГКЦ і священиків РПЦ (УПЦ МП) у відновленні інфраструктури УГКЦ та її парафіяльного життя у конкретному як регіональному, так і обласному рівнях. Ця конкретика, яка включає такі компоненти, як персоналії священиків і релігійні громади із назвами населених пунктів у адміністративно-географічному масштабі, дає можливість детальніше розкрити причинно-наслідкові чинники трансформаційних конфесійних процесів, але в історіографічний аналіз ще не була введена ні українськими, ні зарубіжними науковцями, хоча повинна була б увійти у широкий полівекторний комплекс дослідження діахронії відновлення легальної діяльності УГКЦ наприкінці 1989–1991 рр., її відносин із державою, в т. ч. із місцевими органами партійно-державної влади, з іншими конфесіями, що має актуальний вплив на сучасні конфесійні процеси в українському суспільстві.

У горбачовський період, з його політикою перебудови і гласності, підпілля УГКЦ активізувало боротьбу за легалізацію своєї Церкви. Легалізація УГКЦ була головною метою утвореної в 1982 р. Йосипом Терелею і Василем Кобрином релігійної правозахисної організації «Ініціативної групи для захисту прав віруючих і Церкви» перейменованої згодом у «Комітет захисту Української Католицької Церкви» (далі – КзУКЦ), яка після арештів і засудження її керівників наприкінці 1984 р. припинила свою діяльність. Але у 1987 р. її естафету підхопив відновлений дисидентом Іваном Гелем КзУКЦ, який узгодив діяльність комітету і отримав на це благословення від архієпископа Володимира Стернюка – предстоятеля підпільної УГКЦ в Україні.

Стратегічною метою легалізації УГКЦ, вектор якої скерований до державних органів влади, було: визнання неправомірності ліквідації УГКЦ в березні 1946 р.; надання Церкві статусу юридичної особи; повернення усього конфіскованого державною владою майна; відновлення діяльності її монастирів і семінарій; створення умов для повернення з т. зв. «вимушеного вигнання» ієрархів УГКЦ [1, с. 93]. Методами для досягнення визначеної мети були: написання скарг і заяв віруючих до органів радянської влади із проханнями легалізації і реєстрації їх громад як греко-католицьких; висвітлення через «Християнський голос» – підпільний орган КзУКЦ, становища УГКЦ в СРСР; розкриття проблеми легалізації УГКЦ у зустрічах із представниками західних держав (політиками і дипломатами), які відвідували чи перебували в СРСР; проведення прес-конференцій і надання інтерв’ю членами КзУКЦ і підпільними ієрархами засобів масової інформації країн Заходу; голодування активних священнослужителів і мирян на Арбаті в Москві; проведення масових акцій членами КзУКЦ, підпільним духовенством і мирянами, приурочених до важливих релігійних, національних і політичних дат-подій.

4 серпня 1987 р. єпископи підпільної УГКЦ Павло Василик, Іван Семедій та група духовенства, чернецтва і мирян надіслали листа-заяву до папи Римського Івана Павла II, у якому оголосили про вихід із підпілля і просили папу про його заступництво. Згодом їх підтримали й інші єпископи УГКЦ. А вже 17 липня 1988 р. владика П. Василик із декількома випускниками своєї підпільної семінарії, яка діяла впродовж 1970–1980-х рр. у південних районах Тернопільщини, священиками Миколою і Григорієм Сімкайлами, Володимиром Війтишиним, Іваном і Тарасом Сеньківими, чернецтвом і декількома тисячами мирян-паломників із Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської і Закарпатської областей провів відкрите нелегальне богослужіння біля святого місця-джерела у с. Зарваниця на честь 1000-ліття хрещення Руси-України [2, арк. 7]. Усе це, з одного боку, надало більшої сміливості вірним УГКЦ у боротьбі за легалізацію Церкви, а з другого – лякало владу, підтверджуючи певний формалізм її боротьби із забороненою УГКЦ.

Натхненні цим богослужінням, 23–24 липня того ж року греко-католики сіл Росохач, Білобожниця, Улашківці, Криволука Чортківського району, Зарваниця Теребовлянського району, Осівці і Цвітова Бучацького району намагалися провести подібні відправи у своїх селах, але міліція і місцева влада зуміли не допустити цього [2, арк. 9]. Щоб і в наступному блокувати процес виходу УГКЦ з підпілля, в Тернопільському обкомі КПУ створена оперативна група, очолювана секретарем обкому Михайлом Бабієм і в яку увійшли керівники силових структур. Також намічено створити такі групи в районах і посилити таким чином «антиуніятську пропаганду».

На липень 1988 р. в Тернопільській області постійно мешкали 17 греко-католицьких священиків і 38 черниць [3, арк. 15], більшість із котрих були пристаркуватого віку і тому активної діяльності не проводили. Проте тривав поступовий процес поповнення їх рядів молоддю (висвяченими у підпіллі священиками і облечиними черницями), яка під керівництвом старших священиків енергійно активізувала вимоги легалізації УГКЦ не тільки серед мирян підпільної УГКЦ, але й серед мирян легальної РПЦ.

Тому в 1988 р. значно збільшилася кількість заяв (понад триста) греко-католицьких віруючих із вимогами реєстрації їх громад і легалізації богослужінь, які надійшли на ім’я обласного уповноваженого в справах релігій, у партійні й радянські органи влади. Тернопільський обком КПУ відмовляв заявникам, усвідомлюючи, що реєстрація громад УГКЦ призведе до виходу близько 50 % віруючих (колишніх греко-католиків) із громад РПЦ. Щоб якось вплинути на них, зменшити існуючу напругу, Тернопільський обком КПУ дав вказівку обласному уповноваженому в справах релігій реєструвати раніше зняті з реєстрації релігійні громади і дозволити їм відкривати закриті храми РПЦ (у 1961–1964 рр. знято з реєстрації 311 парафій і стільки ж закрито храмів – 38 % від усіх тоді діючих), щоб у такий спосіб заблокувати активізацію віруючих підпільної УГКЦ. Таким чином, упродовж жовтня 1988 р. – жовтня 1989 р. в області зареєстровано 303 релігійні громади і стільки ж відкрито храмів у приналежності до РПЦ, що загалом із раніше діючими становило 792 парафії РПЦ, які обслуговували 320 священиків [4, арк. 12], у той час як вимагали реєстрації майже 50 громад УГКЦ, котрі обслуговували близько 20 підпільних священиків, яких не задовольняло таке хитре й підступне рішення обкому КПУ.

Тому поступово із підпільних богослужінь, греко-католики у 1989 р. активніше виходять на легальні, відкриті, незважаючи на те, що влада такі відправи не санкціонувала. Вони проводилися у Тернополі, районних містах, у селах на площах, на цвинтарях, біля могил жертв НКВС, фігур-хрестів, закритих храмів. Несанкціоновані відкриті богослужіння у багатьох випадках проводилися скоординовано із обласними організаціями Української Гельсінської Спілки (далі – УГС), Народного руху України (далі – НРУ), КзУКЦ і мали не тільки релігійний зміст і мету, але й антирадянський, український національно-патріотичний, і були, загалом, спрямовані на легалізацію УГКЦ і відродження Української держави. Вони охопили галицькі області і Закарпаття. Наприкінці весни – на початку осені 1989 р. тиск греко-католиків на місцеві органи влади ще більше посилився, від помірних вимог мирянські лідери, ієрархія і активне підпільне духовенство, активні віруючі миряни почасти в ультимативній формі вимагали від партійно-державної влади справедливих рішень щодо легалізації УГКЦ.

Отож, враховуючи зазначені внутрішні і зовнішні чинники, партійно-державна влада визнала право УГКЦ на свободу віросповідання, бо вже не могла більше протистояти руху за легалізацію, а з іншого боку, легалізація УГКЦ створювала позитивний міжнародний імідж М. Горбачову напередодні його зустрічі із папою Римським Іваном Павлом II, яка мала відбутися 1 грудня 1989 р. Тому 20 листопада 1989 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР опублікувала заяву про дозвіл на реєстрацію громад УГКЦ, що означало закінчення періоду підпілля.

Отож, греко-католики отримали право утворювати й реєструвати свої релігійні громади згідно із законодавством для релігійних організацій в УРСР, водночас й органи місцевої влади також повинні були дотримуватися закону щодо реєстрації громад УГКЦ. Однак органи державної влади прагнули контролювати процес відродження УГКЦ, мінімізувати його динаміку і, одночасно, у зв’язку з цим, зменшити втрати парафій і храмів протегованої РПЦ та дистанціювати греко-католиків від громадсько-політичного руху за суверенність України. Тому-то, хоча у грудні 1989 р. в області вже легально діяли понад 40 греко-католицьких громад, але влада не квапилася їх зареєструвати. Греко-католики таке гальмування розглядали як прагнення влади зберегти монопольний статус РПЦ в регіоні, що, по суті, заклало фундамент у міжконфесійну боротьбу за сфери впливу між греко-католиками і православними. Слід відзначити, що юридично УГКЦ, як інституція, отримала визнання і затвердження свого статусу аж 15 червня 1991 р., але це не означало її повної реабілітації.

Тим не менше, у 1990 р. влада повільно розпочала реєстрацію громад УГКЦ згідно із «Положенням про релігійні об’єднання в Українській РСР» від 1 листопада 1976 р., в якому передбачалося, що для реєстрації статуту громади необхідно мінімально 20 повнолітніх громадян даного віросповідання, які у виконком районної чи міської ради подають відповідні встановлені положеннями документа, а далі вони передавалися у вищі інстанції. Така процедура тривала до 23 квітня 1991 р., коли вийшов Закон Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» у якому зазначено, що «для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти» повнолітніх осіб мали право подавати заяву та статут на реєстрацію в обласні чи міські державні адміністрації, а релігійні управління, монастирі, духовні навчальні заклади тощо реєструвати свої статути в державних органах України у справах релігій.

Одночасно з другого півріччя 1989 р. в західних областях України активізується процес відродження Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) і утворення її громад, яких влада до 1990 р. також не реєструвала. УАПЦ, як інституція, зареєструвала свій статут у Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР 2 жовтня 1990 р.

Отож, наприкінці 1989 р. в РПЦ у західних областях і в Закарпатті виникло декілька суттєвих проблем. Перша – це можлива втрата своїх віруючих у зв’язку з легалізацією УГКЦ; друга – ймовірний перехід у лоно УГКЦ «возз’єднаного» і національно-патріотичного духовенства; третя – перехід і приєднання частини духовенства і віруючих до УАПЦ; четверта – пов’язана із зазначеними, майнова, а саме – втрата храмів, монастирських споруд тощо, яка, до речі, не була передбачена ні заявою, ні положенням, ні законом, тож не мала юридичного механізму розв’язання, а тому створила міжконфесійне т. зв. майнове протистояння, яке в багатьох випадках призвело до розколу місцевих громад на віруючих УГКЦ і віруючих УАПЦ, чи віруючих УГКЦ і віруючих РПЦ (із 1990 р. – Українська православна церква (далі – УПЦ), в науковому обігу трактується як УПЦ МП), чи віруючих УАПЦ і віруючих РПЦ – УПЦ МП.

Трансформація громад РПЦ до УГКЦ зіткнулася із головною проблемою – питанням повернення храмів, бо греко-католики вважали, що після дозволу на реєстрацію їх громад, державна влада мала б повернути їм усе майно, яке належало УГКЦ до т. зв. Львівського собору 1946 р. і таке повернення, на їх думку, було б історично справедливим. Але державна влада не прагнула відновити таку історичну справедливість, продовжуючи й надалі підтримувати РПЦ – УПЦ МП і тому не вводила в діюче законодавство юридичних механізмів, які б вирішили таку актуальну

проблему і зняли б міжконфесійне протистояння. Тому органи місцевої влади фактично опинилися в епіцентрі проблеми із культовими спорудами, яка була широкомасштабною, бо стосувалася усіх трьох західних областей. Наприклад, Івано-Франківська обласна рада рішенням від 25 квітня 1990 р. пропонувала повернути майно УГКЦ, яке їй, Церкві, належало до 1946 р., а в тих населених пунктах, де відбувся конфесійний поділ, храм використовувати почергово, поки «менша» чисільно конфесійна громада не збудує свій храм [5, арк. 3–5]. Подібним було рішення Львівської облради від 4 травня 1990 р. [6, с. 1]. Натомість, постійна комісія з питань культури та духовного виховання Тернопільської обласної ради у своєму рішенні від 10 травня 1990 р. пропонувала повернути усі культові споруди УГКЦ, якими вона володіла до 1946 р., а в Кременецькому, Ланівецькому і Шумському районах церковне майно мала отримати УАПЦ, водночас УПЦ МП мала право на збереження своїх громад і будівництво нових храмів [7, арк. 129–131].

Такі рішення обласних рад не розв’язували міжконфесійного протистояння, бо не задовольняли віруючих і духовенство конфліктуючих Церков. Тому республіканська Рада у справах релігій рекомендувала орієнтувати громади на будівництво нових храмів або купівлю й переобладнання приватних чи інших будівель; передавати закриті або використовувані не за призначенням храми; передавати релігійним громадам інші приміщення на правах оренди; якщо, наприклад, греко-католицька громада утворилася шляхом трансформації із РПЦ (УПЦ МП), то місцева влада могла передати їй храм тієї громади, але, якщо був у насіленому пункті конфесійний поділ, то питання володіння храмом виносилося на розгляд змішаної православно-католицької комісії і на основі її рекомендацій ухвалювалося відповідне рішення [7, арк. 28–29].

У реальності знаходилися різні компромісні рішення між релігійними громадами (будівництво, ремонт, реставрація храмів, переобладнання інших приміщень) і почасти місцева влада допомагала в цьому громадам, але основний тягар несли громади. Та слід зазначити, що не всюди вдалося в такі способи вирішити майнову проблему, навіть із врахуванням постанов судів про почергові богослужіння. Конфлікти жевріють і донині, наприклад, їх є ще понад двадцять в населених пунктах Тернопільщини.

Отож, міжконфесійна майнова проблема 1989–1991 рр. стала супроводжуючим чинником конфесійних трансформацій громад РПЦ (УПЦ МП), УАПЦ і УГКЦ. Нерозривно з нею виникла т. зв. «кадрова проблема», а саме – наповнення відроджених громад УГКЦ духовенством, бо свого, підпільного, явно не вистачало, його налічувалося тільки близько 200 осіб в усіх західних областях. Тому таке наповнення відбувалося тріадним комплексом: підпільним духовенством УГКЦ; духовенством РПЦ, яке перейшло наприкінці 1989 р. і в наступних роках в лоно УГКЦ; духовенством, яке отримало хіротонію, закінчивши перед цим у 1990–1991 рр. прискорені семінарські курси під проводом греко-католицьких священиків-викладачів. У таблицях подано діахронію відродження парафій УГКЦ у 1989–1991 рр. зазначеними групами духовенства.

На час виходу з підпілля УГКЦ мала в Україні тільки три єпархії: Львівську (до неї також належали деканати центрально-східних і західних районів Тернопільщини), Івано-Франківську (із південними районами Тернопільщини) і Мукачівську. Остання, через Апостольського нунція в Україні, підпорядкована Ватиканові. Львівська та Івано-Франківська (Станіславська) єпархії складали Львівську митрополію УГКЦ, якою під час виходу з підпілля керував архієпископ Володимир Стернюк. У той час Глава УГКЦ – Верховний архієпископ і кардинал Мирослав Іван Любачівський, який у 1984 р. очолив УГКЦ, знаходився за кордоном. Він прибув на свій престіл у Львів навесні 1991 р.

Досліджуваний період (1989–1991 рр.) стосується парафій і духовенства трьох конфесій: РПЦ (УПЦ), УГКЦ і УАПЦ й тому статистично-порівняльний аналіз тяжіє саме до них. Отже, в загальноукраїнському масштабі у 1988 р., тобто, якби напередодні активізації конфесійних трансформацій і динаміки зростання – відновлення парафій РПЦ, цих парафій в Україні налічувалося 3971 [8, с. 25]. Та, коли у 1989 р. почався рух за відродження і легалізацію УГКЦ та УАПЦ й партійно-державна влада, щоб заблокувати або мінімізувати цей процес, дозволила реєстрацію знятих з реєстрації у 1959–1964 рр. парафій РПЦ, то їх кількість на 1 вересня 1990 р. вже становила 6505 релігійних громад. Але це не зупинило утворення громад УГКЦ і УАПЦ, які на 1 вересня 1990 р. налічували відповідно 298 і 102 [8, с. 25] зареєстровані парафії, але процес реєстрації тривав і охоплював значно більшу кількість парафій. Підтвердженням цього є дані Ради у справах релігій станом на 1 січня 1991 р. щодо зареєстрованих релігійних громад. Отже, на цю дату УПЦ налічувала 5031 релігійну громаду, УГКЦ – 1912, УАПЦ – 811 [9, с. 41]. А всього тоді в Україні діяли 26 конфесій, які налічували 9994 релігійні громади. Отож, кількість релігійних громад УПЦ із 6505 у 1990 р. зменшилася до 5031, станом на 1991 р. Основна причина цього спаду полягає в тому, що впродовж 1990 р. тривав активний процес переходу духовенства та парафій УПЦ до інших Церков, насамперед до УГКЦ і УАПЦ. УПЦ ототожнювалася серед населення, особливо західних областей України і Закарпаття, із російським окупаційним поневоленням

українців, а це вносило дисонанс в ідею національної незалежності України. РПЦ, чи згодом УПЦ, серед національно свідомих українців вважалася не тільки як Церква, яка в період руїни поглинула первинне українське православ’я; не тільки як Церква, яка доклалася до заборони діяльності УГКЦ, але й як Церква, яка завжди була (і є) на службі імперських інтересів Росії.

Тому негація до УПЦ в західних областях Україні – П’ємонті сучасного національного відродження, була очевидна, через що саме в цьому регіоні УПЦ й втратила свої позиції [10, с. 57].

Одночасно, як за рахунок переходу духовенства і вірних із УПЦ в УГКЦ та УАПЦ, так і через активне створення нових релігійних громад у 1991 р., значно зросли кількісно і УГКЦ, і УАПЦ. Так, у 1991 р. від загальної кількості парафій в Україні УГКЦ мала 1912 релігійних громад, що становило 19,1 %. Це дало їй можливість вийти, за кількістю парафій, на другу позицію після УПЦ. У 1991 р. УАПЦ мала 811 парафій, що становило 8,1 % від загальної кількості релігійних громад в Україні – четверта позиція після громад євангельських християн-бабтистів.

Наприкінці грудня 1991 р. зазначені конфесії нараховували в Україні відповідно: УПЦ – 5473 релігійні громади, УГКЦ – 2644, УАПЦ – 1490 [10, с. 61] із загальної кількості 12962 усіх громад діючих конфесій [11, с. 435].

Згадані конфесії у західних областях України наприкінці 1991 р. налічували парафій у Львівській: УПЦ – 166, УГКЦ – 1222, УАПЦ – 578; у Івано-Франківській: УПЦ – 18, УГКЦ – 594, УАПЦ – 368; у Тернопільській: УПЦ – 273, УГКЦ – 625, УАПЦ – 393 [10, с. 61]. Отож, від загальної кількості громад в Україні, у цих областях УПЦ мала 8,35 % парафій, УГКЦ – 92,32 %, УАПЦ – 89,87 %, з цього випливає, що УГКЦ і УАПЦ домінували в цих областях не тільки в регіональному, але й в загальноукраїнському масштабі, натомість УПЦ, яка тут домінувала в повоєнний радянський період, суттєво втратила своєї кількісні позиції, домінуючи, в основному, у північних районах Тернопільщини, у так званих «волинських», а в загальноукраїнському – за Збручем на сході і півдні.

На цьому загальноукраїнському і одночасно регіональному конфесійно-трансформаційному тлі проаналізуємо, згідно з проведеними дослідженнями, на основі методів анкетування й інтерв’ю духовенства із підпільної УГКЦ і того, яке перейшло із РПЦ в УГКЦ у грудні 1989–1991 рр., процес переходу та творення парафій УГКЦ та похідних, внаслідок поділу громади насіленого пункту, парафій УАПЦ у районах Тернопільської області.

Розглянемо трансформації парафій РПЦ (УПЦ МП) і одночасно відзначимо повну приналежність громади насіленого пункту до УГКЦ або її конфесійний поділ на приналежність до УГКЦ і УАПЦ. Трансформаційний процес здійснювали, як зазначалося вище, три групи (за духовно-освітнім вишколом) духовенства: підпільне УГКЦ, кадрове РПЦ і екстернатне УГКЦ, що висвітлено у поданих таблицях нашого дослідження. Також висвітлимо відновлення або утворення в 1990–1991 рр. жіночих і чоловічих монастирів УГКЦ та парафій, яким ченці надають духовну опіку. Інформацію щодо конфесійних трансформацій парафій РПЦ (УПЦ МП) до УГКЦ здійснені підпільним духовенством УГКЦ у 1989–1991 рр. в Тернопільській області подано в таблиці 1.

Таблиця 1

№ з\п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
1	2	3	4	5
1989 р.				
1.	Кисіль Михайло	с. Жилинці, с. Озеряни	- -	Борщівський
2.	Долішняк Дмитро, Івасюк Василь, Семенюк Василь, Шафран Роман	-	с. Боришківці	
3.	Долішняк Дмитро, Івасюк Василь, Семенюк Василь, Шафран Роман	с. Доброполе	-	Бучацький
4.	Василик Павло, Сеньків Тарас	-	с. Нагоряни	Заліщицький
5.	Сеньків Тарас	-	м. Заліщики*	
6.	Долішняк Дмитро, Івасюк Василь,	с. Лиса, с. Носів,	с. Сільце -	Підгаєцький

№ з\п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
	Семенюк Василь, Шафран Роман	с. Старе Місто	-	
7.	Семенюк Василь	с. Зарваниця,	-	Теребовлянський
		с. Гайворонка,	-	
		с. Котузів,	-	
		с. Сапова	-	
		-	м. Теребовля	
8.	Возьняк Ігор, Колодій Іван, Смаль Євстахій, Хрипа Михайло	с. Великий Глибочок	-	Тернопільський
		-	-	
			м. Тернопіль	
9.	Семенюк Василь	с. Острів	-	
10.	Сеньків Іван	с. Мухавка	-	Чортківський
11.	Сеньків Тарас	-	м. Чортків	
		1990 р.		
12.	Долішняк Дмитро	с. Комарівка	-	Бережанський
13.	Івасюк Василь	-	с. Божиків,	
		-	с. Шибалин,	
		-	с. Куропатники	
14.	Івасюк Василь, Половко Петро	с. Писарівка	-	
15.	Половко Петро	с. Жуків,	-	
		с. Лапшин	-	
		-	с. Словятин,	
		-	с. Котів,	
		-	с. Рибники,	
		-	с. Підлісне	
16.	Шафран Роман	-	м. Бережани*	
		-	с. Волощина, с. Квіткове	
		-		
17.	Долішняк Дмитро	-	с. Боришківці	Борщівський
18.	Кисіль Михайло	с. Ланівці,	-	
		с. Озеряни	-	
19.	Подущак Микола	с. Бурдяківці,	-	
		с. Гуштин	-	
20.	Прибула Петро	с. Дзвиногород,	-	
		с. Трубчин	-	
21.	Сеньків Іван	с. Мушкатівка,	-	
		с. Вовківці, с. Іванків,	-	
		м. Борщів	-	
		-	-	
		-	с. Олексинці,	
		-	с. Верхняківці,	
		-	с. Глибочок,	
			с. Гермаківка	
22.	Василик Павло, Мороз Йосип, Сімкайло Григорій	с. Жизномир	-	Бучацький
		-	м. Бучач,	
		-	с. Язловець	
23.	Канак Григорій	-	с. Білявинці,	
		-	с. Осівці, с. Переволока,	
		-	с. Сороки	
		-		
24.	Монастирський Зиновій	с. Киданів	-	
		-	с. Бобулинці	

№ з\п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
25.	Прибула Петро	с. Помірці, с. Ріпинці - - -	- - с. Звенигород, с. Бариш, с. Трибухівці	
26.	Василик Павло	-	с. Литячі	Заліщицький
27.	Василик Павло, Сеньків Іван, Сеньків Тарас, Війтишин Володимир	-	с. Дорогичівка	
28.	Сеньків Тарас, Мороз Йосиф	-	с. Нирків	
29.	Колодій Іван	с. Данилівці, с. Озерна, с. Осташівці, с. Нестерівці, с. Кукутківці, с. Серединці, с. Висипівці, с. Курівці, с. Вільшанка, с. Ярчівці, с. Волосівка, с. Підгайчики, с. Жуківці - -	- - - - - - - - - - - - - с. Мшана, с. Чистопади	Зборівський
30.	Долішняк Дмитро	с. Дибще, с. Геленки, с. Теофіпілка	- - -	Козівський
31.	Семенюк Василь	-	смт Козова	
32.	Половко Петро	с. Августівка, с. Хоростець	- -	
33.	Дуда Анатолій	с. Лядське, с. Велеснів	- -	Монастириськ ий
34.	Валійон Михайло	с. Рожиськ, с. Оріховець, с. Турівка, с. Фащівка -	- - - - с. Іванівка	Підволочиськи й
35.	Говера Андрій (Іван)	с. Остап’є	-	
36.	Гончарик Зиновій	с. Голощинці, с. Староміщина, с. Клебанівка - -	- - - с. Супранівка, с. Жеребки	
37.	Гончарик Зиновій, Валійон Михайло	- - -	смт Підволочиськ, с. Качанівка, с. Магдалівка	
38.	Мочук Степан	- - -	с. Нове Село, с. Токи, с. Гнилички	

№ з\п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
39.	Івасюк Василь (Ярослав)	с. Лиса, с. Носів -	- - м. Підгайці	Підгаєцький
40.	Шафран Роман	-	с. Голгоча	
41.	Долішняк Дмитро	- -	с. Бурканів, с. Гвардійське	Теребовлянський
42.	Дудкевич Віталій	- -	с. Лошнів, с. Семенів	
43.	Репела Павло	-	смт Струсів	
44.	Семенюк Василь	-	с. Гумниська	
45.	Вінтонюк Михайло	-	с. Ігровиця	Тернопільський
46.	Возьняк Ігор	-	с. Забойки	
47.	Говера Йосафат (Олег)	- -	с. Мишковичі, с. Драганівка	
48.	Пастух Михайло (Василь)	с. Кип’ячка	-	
49.	Квич Дмитро (Петро)	с. Дичків	-	
50.	Репела Василь (Павло)	с. Підгороднє, с. Петриків, с. Красівка, с. Кутківці, с. Пронятин, с. Застінка,	- - - - - -	
51.	Іванів Василь	смт В. Бірки	-	
52.	Семенюк Василь	с. Серединки, смт Велика Березовиця, с. Білоскірка, с. Грабовець -	- - - - - с. Буцнів	
53.	Шафран Володимир	с. Козівка	-	
54.	Сеньків Іван	-	с. Росохач	Чортківський
55.	Сеньків Тарас	- -	с. Шманьківці, с. Звиняч	
		1991 р.		
56.	Половко Петро	- -	с. Котів, с. Рибники	Бережанський
57.	Шафран Роман	с. Рай, с. Лісники	- -	
58.	Канак Григорій	-	с. Старі Петликівці	Бучацький
59.	Майкович Іван (Теодозій)	с. Макушівка -	- с. Медведівці	
60.	Гончарик Зиновій	с. Красне	-	Гусятинський
61.	Колодій Іван	с. Покропивна	-	Козівський
62.	Говера Андрій (Іван)	- - -	с. Чернелівка, с. Городниця, с. Поділля	Підволочиський
63.	Придатко Михайло	с. Климківці -	- с. Скорики	
64.	Івасюк Василь	с. Яблунівка	-	Підгаєцький
65.	Дудкевич Віталій	-	с. Сущин	Теребовлянсь

№ з\п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
				кий
66.	Іванів Василь	-	смт Дружба	
67.	Вінтонюк Михайло	-	с. Дубівці,	Тернопільськи
		-	с. Плотича	й
68.	Возьняк Ігор	-	с. Почапинці	
69.	Шафран Володимир	-	с. Баворів	
70.	Батіг Віктор, Гуралюк Никодим, Крецул Теодозій	-	с. Милівці	Чортківський
71.	Канак Григорій	-	с. Біла	
72.	Сеньків Іван	-	с. Капустинці	
73.	Сеньків Тарас	-	с. Косів,	
		-	с. Скомороше,	
		-	с. Білобожниця,	
		-	смт Заводське	

* в насіленому пункті ще була громада РПЦ (УПЦ МП).

Інформацію щодо конфесійних трансформацій духовенства і парафій РПЦ (УПЦ МП) до УГКЦ у 1989–1991 рр. в Тернопільській області подано в таблиці 2.

Таблиця 2

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
1	2	3	4	5
		1989 р.		
1.	Бідула Зеновій	с. Надрічне,	-	Бережанський
		с. Пліхів,	-	
		с. Урмань	-	
2.	Климкович Роман	с. Волиця, с. Куряни,	-	
		с. Підвисоке	-	
			-	
3.	Немелівський Михайло	с. Вербів	-	
4.	Гриджук Роман	с. Пищатинці,	-	Борщівський
		с. Висічка,	-	
		с. Стрілківці,	-	
		с. Шершенівка	-	
5.	Смішко Михайло	с. Худиківці, с. Іване	-	
		Пусте	-	
6.	Сус Микола	с. Завалля,	-	
		с. Урожайне	-	
7.	Бігун Василь	с. Губин	-	Бучацький
8.	Погорецький Василь	-	с. Солоне	Заліщицький
9.	Романець Микола	с. Городок	-	
10.	Пісьо Володимир	с. Охримівці,	-	Збаразький
		с. Чернихівці	-	
11.	Кутний Григорій	с. Піщане	-	Зборівський
12.	Снак Микола	с. Хомівка,	-	

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
		с. Мшанець	-	
13.	Павлик Ярослав	с. Затишне	-	Монастириський
		-	с. Вербка	
14.	Грицишин Ярослав	с. Бенева	-	Теребовлянський
15.	Килиман М.	с. Деренівка	-	
16.	Галайко Григорій	с. Чернелів-Руський	-	Тернопільський
17.	Хома Володимир	с. Байківці,	-	
		с. Смиківці,	-	
		с. Товстолуг,	-	
		с. Великі Гаї	-	
18.	Шевчук Іван	с. Коцюбинчики	-	Чортківський
19.	Шлапак Роман	с. Нагірянка	-	
		1990 р.		
20.	Бідула Зеновій	с. Мечищів	-	Бережанський
21.	Кінах Ярослав	с. Нараїв,	-	
		с. Рогачин	-	
22.	Маруда Володимир	с. Тростянець,	-	
		с. Литвинів,	-	
		с. Рудники	-	
23.	Немелівський	с. Гиновичі,	-	
	Михайло	с. Вербів,	-	
24.	Підлипний	с. Базниківка,	-	
	Михайло	с. Саранчуки	-	
25.	Попівчак Іван	с. Вільховець,	-	
		с. Жовнівка,	-	
		с. Літятин,	-	
		с. Потутори	-	
26.	Антків Йосип*	с. Дубівка, с. Цигани	-	Борщівський
			-	
27.	Боднар Богдан	с. Кудринці,	-	
		с. Латківці,	-	
		с. Михайлівка	-	
28.	Гладяк Ростислав	с. Королівка	-	
		-	с. Юр’ямпіль	
29.	Ковальчук Василь	с. Устя	-	
30.	Крицький Павло	-	с. Горошова	
31.	Михайлюк	с. Зелене,	-	
	Володимир	смт Мельниця-Подільська	-	
32.	Сус Микола	с. Вільховець,	-	
		с. Дзвинячка	-	
33.	Бігун Василь	с. Возилів,	-	Бучацький
		с. Золотий Потік,	-	
		с. Рублено,	-	
		с. Миколаївка,	-	
		с. Губин,	-	
		с. Скоморохи,	-	
		с. Сновидів,	-	
		с. Костільники,	-	
		с. Соколів	-	
34.	(уточнюється)	с. Верхівці	-	Гусятинський
35.	Бойчук Ігор	-	с. Яблунів	
36.	Буштинський	с. Увисла	-	

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
	Тимофій			
37.	Вайда Василь	с. Личківці	-	
38.	Гіркий Василь	с. Сидорів	-	
39.	Гура Іван	с. Оришківці, с. Чабарівка -	- - с. Тудорів, м. Копичинці	
40.	Квік Василь	- с. Швайківці, с. Гадинківці, с. Теклівка	- - - -	
41.	Кріль Іван	- -	с. Мала Лука, с. Монастириха	
42.	Михайлюк Геннадій	с. Вільхівчик	-	
43.	Мохун Ігор	с. Жабинці	-	
44.	Пилипів Михайло	с. Малі Бірки	-	
45.	Погорецький Василь	- -	с. Васильківці, с. Щитівці	
46.	Цвях Іван	с. Оленівка -	- с. Хоростків	
47.	Шкондрій Ярослав	с. Глібів	-	
48.	Щиголь Степан	с. Суходіл	-	
49.	Барновський Степан	с. Глушка, с. Торське	- -	Заліщицький
50.	Гладяк Ростислав	с. Колодрібка	-	
51.	Двірник Петро	с. Дуплиська	-	
52.	Джиджора Павло	-	с. Шутроминці	
53.	Жук Ярослав	с. Зелений Рай	-	
54.	Масловський Віталій	с. Печорна	-	
55.	Мотуляк Василь	с. Угриньківці, с. Хартонівці	- -	
56.	Погорецький Василь	-	с. Садки	
57.	Романець Микола	с. Вигода, с. Кулаківці	- -	
58.	Семків Василь	с. Буряківка	-	
59.	Смішко Йосип	- -	с. Поділля, смт Товсте	
60.	Чир Степан	с. Устечко	-	
61.	Чорноокий Володимир	с. Бересток, с. Ворвулинці, с. Гиньківці	- - -	
62.	Швигар Онуфрій	с. Лисівці, с. Шипівці	- -	
63.	Шмиглик Тарас	-	с. Кошилівці	
64.	Дудкевич Мирослав	с. Іванчани -	- с. Мала Березовиця	Збаразький
65.	Рогач Тарас	с. Гущанки, с. Добромірка	- -	
66.	Хомкович Володимир	с. Красносільці, с. Розношинці	- -	
67.	Янішевський Йосип	с. Нижчі Луб’янки, с. Кретівці,	- -	

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
		с. Вищі Луб’янки	-	
		-	м. Збараж	
68.	Борсук Павло	с. Гарбузів,	-	Зборівський
		с. Манаїв,	-	
		с. Нище,	-	
		с. Івачів	-	
69.	Возняк Ярослав	с. Загір’я	-	
70.	Головчак Микола	с. Вовчківці,	-	
		с. Монилівка	-	
71.	Івашко Корнилій	с. Глядки	-	
72.	Кирич Богдан	с. Тростянець,	-	
		с. Лопушани		
73.	Костів Євген	м. Зборів,	-	
		с. Присівці,	-	
		с. Футори	-	
74.	Кутний Григорій	с. Гаї-за-Рудою,	-	
		с. Гаї Розтоцькі	-	
		-	смт Залізці	
75.	Пиж Володимир	с. Богданівка,	-	
		с. Сировари,	-	
		с. Яцківці	-	
76.	Пиріг Іван	с. Тустоголови,	-	
		с. Храбузна	-	
77.	Пошва Михайло	с. Дітківці	-	
78.	Снак Микола	с. Мшанець	-	
79.	Чайковський Михайло	с. Городище,	-	
		с. Іванківці,	-	
		с. Кобзарівка,	-	
		с. Малашівці,	-	
		с. Носівці,	-	
		с. Плесківці	-	
80.	Бойко Євген	с. Геленків,	-	Козівський
		с. Теофіпілка	-	
		-	с. Потік	
81.	Борисюк Іван	с. Городище,	-	
		с. Плотича,	-	
		с. Слобідка,	-	
		с. Великий Ходачків	-	
82.	Вересюк Михайло	с. Козівка,	-	
		с. Купчинці	-	
83.	Гамиш Андрій	с. Щепанів,	-	
		с. Криве	-	
84.	Драпінський Омелян	смт Козлів, с. Таурів,	-	
		с. Дмухівці	-	
			-	
85.	Канюга Петро	с. Вибудів,	-	
		с. Вимислівка,	-	
		с. Олесине,	-	
		с. Уритва	-	
86.	Комарницький Євстахій	с. Ценів	-	
87.	Мушинський Євген	с. Бишки, с. Конюхи	-	
			-	

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
88.	Оберлейтнер Мар’ян	с. Будилів, с. Золочівка, с. Медова	- - -	
89.	Смачило Михайло	с. Кальне, с. Вівся	- -	
90.	Штибель Михайло	с. Золота Слобода, с. Ішків, с. Росохуватець	- - -	
91.	Бойчук Михайло	с. Бертники, с. Григорів, с. Чехів	- - -	Монастириський
92.	Велиган Ярослав	с. Лука	-	
93.	Джиджора Ігор	смт Коропець, с. Садове	- -	
94.	Малярчук Микола	с. Комарівка	-	
95.	Михайлишин Дем’ян	с. Гончарівка - -	- с. Горішня Слобідка, м. Монастириська	
96.	Петришин Григорій	с. Заставці, с. Швейків	- -	
97.	Подоба Дмитро	с. Криниця	-	
98.	Савіцький Петро	с. Тростянці, с. Устя-Зелене	- -	
99.	Станчак Йосафат	с. Дубенка	-	
100.	Хомета Петро	с. Ковалівка, с. Савелівка	- -	
101.	Цап’юк Іван	с. Лазарівка	-	
102.	Бочан Михайло	с. Нове Село, с. Гнилички, с. Токи, с. Гущанки	- - - -	Підволочиський
103.	Зарічний Володимир, Довгошия Ілля, Буртник Михайло	с. Колодіївка	-	
104.	(перейшла без священика)	с. Гнильче	-	Підгаєцький
105.	Маруда Володимир	с. Боків, с. Литвинів, с. Рудники, с. Тростянець	- - - -	
106.	Мисак Григорій	-	с. Завалів	
107.	Петрущак Мирослав	с. Вага	-	
108.	Прищ Василь	с. Вербів, с. Мужилів	- -	
109.	Стахнів Михайло	с. Мирне, с. Мужилів	- -	
110.	Сухарський Микола	с. Білокриниця, с. Новосілка, с. Степове, с. Юстинівка	- - - -	
111.	Авганець Ігор	-	с. Ласківці	Теребовлянський

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
112.	Бочан Михайло	с. Боричівка, с. Глещава	- -	
		- -	с. Плебанівка, с. Буданів	
113.	Гладяк Мирослав	-	с. Тютьків	
114.	Дацьків Михаїл	с. Ілавче	-	
115.	Келимен Михайло	с. Мшанець	-	
116.	Кухарський Михайло	с. Дворіччя, с. Конопківка	- -	
117.	Манорик Степан	-	с. Нова Могильниця	
118.	Новіцький Михаїл	с. Великий Говилів	-	
119.	Петришин Петро	с. Залав’є	-	
120.	Романів Михайло	с. Сороцьке	-	
121.	Сивак Іван	с. Довге -	- с. Долина	
122.	Табака Ярослав	-	с. Романівка	
123.	Шулик Іван	с. Іванівка	-	
124.	Якимів Іван	с. Золотники	-	
125.	Галайко Григорій	с. Жовтневе, с. Ступки	- -	Тернопільський
126.	Дудка Володимир	- -	с. Лучка, с. Мишковичі	
127.	Зарічний Володимир	с. Костянтинівка, с. Малий Ходачків	- -	
128.	Козій Василь	с. Біла -	- с. Чистилів	
129.	Павко Михайло	с. Курники	-	
130.	Полівчак Олексій	с. Велика Лука, с. Миролюбівка	- -	
131.	Симець Михайло	с. Йосипівка, с. Мар’янівка, с. Настасів	- - -	
132.	Собчук Василь	с. Скоморохи, с. Смолянка, с. Прошова	- - -	
133.	Чайковський Михайло	с. Шляхтинці	-	
134.	Штибель Михайло	с. Стегниківці	-	
135.	(уточнюється)	с. Антонів, с. Свидова	- -	Чортківський
136.	Гончарик Роман	с. Малі Чорнокінці, с. Пробіжна	- -	
137.	Дрібнюк Йосип	с. Стара Ягільниця	-	
138.	Дячок Петро	-	с. Джурин	
139.	Зілітинкевич Борис	с. Базар	-	
140.	Костецький Кіндрат	с. Шульганівка	-	
141.	Недільський Богдан	- -	с. Залісся, с. Колиндяни	
142.	Погорецький Василь	с. Кривеньке, с. Товстеньке	- -	
143.	Романюк Михайло	-	с. Полівці	
144.	Смішко Йосип	с. Заболотівка, с. Улашківці	- -	

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
145.	Шкільницький Богдан	с. Чорнокінецька Воля	-	
146.	Шлапак Роман	с. Ягільниця, с. Нагірянка	- -	
		1991 р.		
147.	Антків Йосип*	с. Гуштин	-	Борщівський
148.	Дутка Володимир	-	с. Лосяч	
149.	Жук Микола	-	с. Сапогів	
150.	Ковальчук Василь	с. Михалків	-	
151.	Сабала Іван	-	с. Нивра	
152.	Смішко Михайло	с. Іване-Пусте	-	
153.	Сус Микола	с. Панівці	-	
154.	Чверенчук Василь	с. Берем’яни - - -	- с. Нові Петликівці, с. Пишківці, с. Жнибороди	Бучацький
155.	Вайда Василь	с. Трибухівці	-	Гусятинський
156.	Гура Іван	с. Котівка -	- с. Сухостав	
157.	Мацьків Михайло	-	с. Хлопівка	
158.	Михайлюк Геннадій	-	смт Гусятин	
159.	Мохун Ігор	с. Клювинці, с. Коцюбинці, с. Чагарі, с. Перемилів - -	- - - - с. Кут, с. Сорока	
160.	Пилипів Михайло	с. Постолівка -	- с. Городниця	
161.	Шкандрій Ярослав	с. Пізнанка	-	
162.	Барновський Степан	с. Іване-Золоте	-	Заліщицький
163.	Гриджук Роман	-	с. Новосілка	
164.	Двірник Петро	-	с. Добрівляни	
165.	Должук Микола	-	с. Зозулинці	
166.	Мотуляк Василь	с. Ставки	-	
167.	Пасічник Зиновій	с. Синьків	-	
168.	Погорецький Василь	-	с. Виноградне**	
169.	Романець Микола	с. Дунів	-	
170.	Смішко Йосип	с. Головчинці	-	
171.	Черничук Василь	-	с. Бедриківці	
172.	(уточнюється)	с. Семиківці	-	Збаразький
173.	Єднорович Григорій	с. Гори Стрийовецькі, с. Максимівка, с. Чагарі Збаразькі	- - -	
174.	Смалюх М.	с. Синягівка	-	
175.	Шкільний Михайло	с. Киданці -	- с. Романове Село	
176.	Юрик Олег	с. Добромірка	-	
177.	Янішевський Йосип	-	с. Травневе	
178.	Біль Роман	с. Бзовиця,	-	Зборівський

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
		с. Білоголови,	-	
		с. Нетерпинці	-	
179.	Венгирак Михайло	с. Жабиня	-	
180.	Возняк Ярослав	с. Панасівка,	-	
		с. Підберезці,	-	
		с. Серетець	-	
		-	с. Ратищі	
181.	Головчак Микола	с. Ярославичі	-	
182.	Гордійчук Мирослав	с. Білківці,	-	
183.	Івашків Корнилій	с. Чернихів	-	
184.	Кирич Богдан	с. Білокриниця,	-	
		с. Оліїв	-	
185.	Ковалик Юрій	с. Кабарівці,	-	
		с. Метенів	-	
		-	с. Кудобинці	
186.	Костів Євген	с. Красна, с. Погрібці	-	
			-	
187.	Марщівський Іван	с. Воробіївка,	-	
		с. Курівці	-	
188.	Пиріг Іван	с. Грабківці,	-	
		с. Плісняни,	-	
		с. Славна	-	
189.	Снак Микола	с. Вертелка	-	
190.	Шестак Роман	с. Мильне,	-	
		с. Ренів	-	
191.	Бойко Євген	с. Мала Плавуча,	-	Козівський
		с. Велика Плавуча	-	
192.	Борисюк Іван	с. Великий Ходачків,	-	
		с. Слобідка,		
		с. Городища,	-	
		с. Плотича	-	
			-	
193.	Галиш Андрій	с. Криве	-	
194.	Мушинський Євген	с. Заберезки	-	
195.	Велиган Ярослав	с. Міжгір’я	-	Монастириський
196.	Вербовий Антон	с. Завадівка	-	
197.	Ворончак Іван	с. Яргорів	-	
198.	Джиджора Ігор	с. Горигляди	-	
		-	с. Вістря	
199.	Дзюбак Нестор	с. Підлісне	-	
200.	Дребіт Григорій	с. Пилипче	-	
201.	Костенко Михайло	с. Красіїв	-	
202.	Мохнатий Михайло	с. Сеньків	-	
203.	Петришин Петро	с. Рідколісся	-	
204.	Романів Михайло	с. Митниця	-	Підволочиський
		-	с. Хоптянка	
205.	Дзюбак Нестор	с. Пановичі	-	Підгаєцький
206.	Петришин Григорій	с. Нова Гута,	-	
		с. Мозолівка,	-	
		с. Середнє	-	
207.	Петрущак Мирослав	с. Михайлівка	-	

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
208.	Сухарський Микола	с. Поплави	-	
209.	Хомета Петро	с. Олеша	-	
210.	Бучинський	-	с. Зубів,	Теребовлянський
	Методій	-	с. Острівець	
211.	Грицишин Ярослав	с. Багатківці,	-	
		с. Маловоди,	-	
		с. Соснів,	-	
212.	Зубаль Микола	-	с. Застіноче	
213.	Кухарський	с. Ладичин	-	
	Михайло	-	с. Заздрість	
214.	Новіцький Михаїл	с. Малий Говилів	-	
215.	Подущак Микола	с. Констанція	-	
216.	Сивак Іван	-	с. Кам’янка	
217.	Шулик Іван	с. Іванівка, с. Лозівка	-	
			-	
218.	Якимів Іван	с. Вишнівчик	-	
219.	Драпінський	с. Довжанка,	-	Тернопільський
	Омелян	с. Домаморич	-	
220.	(уточнюється)	с. Босири	-	Чортківський
221.	(уточнюється)	с. Сокирінці	-	
222.	Гончарик Роман	-	с. Тарнавка	
223.	Зінченко Богдан	с. Зелена	-	
224.	Недільський	с. Колиндяни	-	
	Богдан	-	с. Шманьківчики	
225.	Петрів Володимир	-	с. Сосулівка**	
226.	Шкільницький Богдан	с. Великі Чорнокінці	-	

*католицький священик, який у 1945 р. перейшов до РПЦ, був учасником Львівського псевдособору 8–10 березня 1946 р. Служив на парафії с. Сидорів Гусятинського району. Богослужіння проводив за греко-католицькою традицією. Був засуджений. Повернувся із ув’язнення у 1957 р. Знову возз’єднався з РПЦ. Служив на парафії с. Устечко Заліщицького району.

** також в населеному пункті ще була громада РПЦ (УПЦ МП).

Інформацію щодо конфесійних трансформацій парафій РПЦ (УПЦ МП) до УГКЦ здійснені духовенством, яке отримало хіротонію, закінчивши перед цим у 1990–1991 рр. прискорені семінарські курси під проводом греко-католицьких священиків-викладачів подано в таблиці 3

Таблиця 3

№ з/п	Прізвище та ім’я священика	Назва парафій (населених пунктів), які повністю перейшли в УГКЦ	Назва парафій (населених пунктів), громади яких конфесійно поділилися під час трансформації на парафії УГКЦ і УАПЦ	Назва району
1	2	3	4	5
		1990 р.		
1.	Козій Іван	с. Красне	-	Гусятинський
2.	Церулик Богдан	-	с. Кривки,	Теребовлянський
		-	смт Микулинці,	
		-	с. Різдвяни	
		1991 р.		
1.	Козій Іван	-	с. Буцики,	Гусятинський
		-	с. Вікно,	

		-	смт Гримайлів,	
		-	с. Саджівка,	
		-	с. Кут	
2.	Сарабул Олег	-	с. Новосілка	
3.	Дідур Степан	с. Зарубинці	-	Підволочиський
4.	Єднорович	-	с. Богданівка,	
	Григорій	-	с. Кам’янки	

Інформацію щодо чоловічих монастирів УГКЦ відновлені або утворені в 1990–1991 рр. у Тернопільській області подано в таблиці 4.

Таблиця 4

№ з/п	Назва монастиря і приналежність до чину чи згромадження	Місце знаходження монастиря	Дата відновлення діяльності	Дата утворення парафії, якій ченці монастиря надають духовну опіку
1.	Монастир Матері Божої Неустанної Помочі Чину Найсвятішого Ізбавителя	м. Тернопіль	1991 р.	1991 р.
2.	Монастир Різдва Івана Хрестителя Чину Святого Василія Великого	с. Краснопуща Бережанського району	1991 р.	1991 р.
3.	Монастир Чесного Хреста Господнього Чину Святого Василія Великого	м. Бучач	1991 р.	1990 р.
4.	Монастир Різдва Божої Матері Чину Святого Василія Великого	с. Улашківці Чортківського району	1990 р.	1990 р.

Інформацію щодо жіночих монастирів УГКЦ відновлені або утворені в 1990–1991 рр. у Тернопільській області подано в таблиці 5.

Таблиця 5

№ з/п	Назва монастиря і приналежність до чину чи згромадження	Місце знаходження монастиря	Дата відновлення діяльності
1.	Монастир Пресвятого Серця Христового Чину Святого Василія Великого	м. Тернопіль	Діяв у підпіллі УГКЦ, легалізувався у 1990 р.
2.	Монастир Співстраждання Пресвятої Богородиці Згромадження Сестер Служебниць Непорочної Діви Марії	м. Бережани	Діяв у підпіллі УГКЦ, легалізувався у 1990 р.
3.	Монастир Покрови Пресвятої Богородиці Згромадження Сестер Служебниць Непорочної Діви Марії	м. Заліщики	Діяв у підпіллі УГКЦ, легалізувався у 1990 р.
4.	Монастир Сестер Пресвятої Родини Згромадження Сестер Пресвятої Родини	м. Чортків	Діяв у підпіллі УГКЦ, легалізувався у 1990 р.
5.	Монастир Сестер Студійського Уставу	м. Тернопіль	Діяв у підпіллі УГКЦ, з 1990 р. – легально, а в 1993 р. черниці переїхали у монастир св. Йосифа с. Великі Гаї
6.	Будинки за місцем помешкання Згромадження Сестер Служебниць Непорочної Діви Марії	м. Тернопіль	Черниці діяли у підпіллі УГКЦ, з 1990 р. – легально

Перша група, – підпільне духовенство УГКЦ, здійснило в грудні 1989 р. повний перехід парафій із РПЦ в УГКЦ в Борщівському районі – 3 громади, Підгаєцькому – 3, Теребовлянському – 4, Тернопільському – 2, Чортківському – 1, тоді ж під час переходу із РПЦ конфесійно поділилися на парафії УГКЦ і УАПЦ громади населених пунктів у таких районах: 1 – Борщівському, 1 – Бучацькому, 2 – Заліщицькому, 1 – Підгаєцькому, 1 – Теребовлянському, 1 – Тернопільському, 1 – Чортківському. Цей перехід релігійних громад здійснили сумарно 11 священиків.

У 1990 р. священики із підпільної УГКЦ повністю повернули в лоно УГКЦ парафії у населених пунктах таких районів: 4 – у Бережанському, 9 – Борщівському, 4 – Бучацькому, 13 – Зборівському,

5 – Козівському, 2 – Монастириському, 8 – Підволочиському, 2 – Підгаєцькому, 14 – Тернопільському.

У тому ж році ними були утворені, внаслідок переходу, греко-католицькі парафії у тих населених пунктах, громади яких конфесійно поділилися на парафії УГКЦ і УАПЦ у таких районах: 10 – Бережанському, 4 – Борщівському, 10 – Бучацькому, 3 – Заліщицькому, 2 – Зборівському, 1 – Козівському, 9 – Підволочиському, 2 – Підгаєцькому, 6 – Теребовлянському, 5 – Тернопільському, 3 – Чортківському.

У 1991 р. духовенство підпільної УГКЦ повністю трансформувало із РПЦ в УГКЦ релігійні громади у таких районах: 2 – Бережанському, 1 – Бучацькому, 1 – Гусятинському, 1 – Козівському, 1 – Підгаєцькому, 1 – Підволочиському.

У тому ж році цим духовенством утворено греко-католицькі парафії у населених пунктах, громади яких під час трансформації із РПЦ конфесійно поділилися на парафії УГКЦ і УАПЦ у таких районах області: 2 – Бережанському, 2 – Бучацькому, 4 – Підволочиському, 2 – Теребовлянському, 4 – Тернопільському, 7 – Чортківському.

Отож, сумарно, у грудні 1989 р. духовенством підпільної УГКЦ відновлено у лоні Церкви 21 релігійну громаду, із яких 13 у населених пунктах, громади яких повністю перейшли до УГКЦ і 8 – де відбувся конфесійний поділ; у 1990 р., відповідно, 116: 61 і 55; у 1991 р. – 28: 7 і 21. Таким чином, із грудня 1989 р. по грудень 1991 р. 40 священиків підпільної УГКЦ трансформували із РПЦ і утворили у приналежності до УГКЦ 165 релігійних громад. У грудні 1989 р. цей процес тільки розпочинався, у 1990 р. він набув апогею, а в 1991 р. пішов на спад, це пояснюється тим, що це духовенство було повністю задіяне у структуризації і розбудові деканатів, творенні припарафіяльних спільнот, вирішенні міжконфесійного конфлікту (в основному у боротьбі за храми і його майно), формуванні благодійних фондів і осередків, відновленні чернечих чинів і згромаджень, реставрації храмів і прихрамових приміщень тощо.

Друга група, – кадрове духовенство РПЦ, у грудні 1989 р. повністю трансформовано до УГКЦ релігійні громади у населених пунктах таких районів: 7 парафій у Бережанському, 8 – Борщівському, 1 – Бучацькому, 1 – Заліщицькому, 2 – Збаразькому, 3 – Зборівському, 1 – Монастириському, 2 – Теребовлянському, 5 – Тернопільському, 2 – Чортківському. Тоді ж цим духовенством утворено греко-католицькі парафії у населених пунктах, громади яких поділилися на парафії УГКЦ і УАПЦ, а саме: 1 – у Заліщицькому районі і 1 – у Монастириському.

У 1990 р. повністю перейшли із РПЦ до УГКЦ релігійні громади у населених пунктах таких районів: 14 – у Бережанському, 11 – Борщівському, 9 – Бучацькому, 15 – Гусятинському, 17 – Заліщицькому, 8 – Збаразькому, 28 – Зборівському, 28 – Козівському, 17 – Монастириському, 5 – Підволочиському, 14 – Підгаєцькому, 12 – Теребовлянському, 16 – Тернопільському, 14 – Чортківському. Тоді ж це духовенство утворило греко-католицькі парафії у населених пунктах, громади яких поділилися на парафії УГКЦ і УАПЦ, а саме: 2 – у Борщівському районі, 8 – Гусятинському, 5 – Заліщицькому, 2 – Збаразькому, 1 – Зборівському, 1 – Козівському, 2 – Монастириському, 1 – Підгаєцькому, 7 – Теребовлянському, 3 – Тернопільському, 4 – Чортківському.

У 1991 р. православне духовенство перейшло і повністю перевело до УГКЦ релігійні громади у населених пунктах таких районів: 4 – Борщівському, 1 – Бучацькому, 3 – Гусятинському, 5 – Заліщицькому, 7 – Збаразькому, 24 – Зборівському, 8 – Козівському, 9 – Монастириському, 1 – Підволочиському, 5 – Теребовлянському, 3 – Чортківському.

Таким чином, у грудні 1989 р. духовенством РПЦ переведено до УГКЦ із РПЦ 34 громади, із них 32 повністю і 2 у яких відбувся конфесійний поділ на парафії УГКЦ і УАПЦ; у 1990 р., відповідно, – 244, із них, 208 і 36; у 1991 р., відповідно, – 121, із них, 95 і 36.

Чисельність духовенства, яке перейшло із РПЦ до УГКЦ у 1989–1991 рр. становила понад 160 осіб.

Третя група духовенства, так зване «екстернатне» УГКЦ, повністю перевело до УГКЦ у 1990 р. 1 парафію в Гусятинському районі і 3 громади, які поділилися на парафії УГКЦ і УАПЦ у Теребовлянському районі. А в 1991 р. цим духовенством повністю переведено до УГКЦ 1 парафію в Підволочиському районі, а 6 громад у Гусятинському районі і 2 – у Підволочиському – були поділені на парафії УГКЦ і УАПЦ.

Третя група, екстернатне духовенство УГКЦ перевело до УГКЦ у 1990 р. 4 громади, із них 1 повністю, а 3 – конфесійно поділені; відповідно у 1991 р. – 9 парафій, із них, 1 і 8. Такого духовенства налічувалося 5 осіб.

Також у 1990–1991 рр. в області відновили свою діяльність деякі чоловічі монастирі і парафії при них, а саме в 1990 р. у с. Улашківці (Чин Святого Василія Великого (далі – ЧСВВ) Чортківського району і в Бучачі (ЧСВВ, парафія із 1990 р., а монастир – із 1991 р.). у 1991 р. відновили свою чернечу і парафіяльну діяльність монастирі в Тернополі (ЧНІ) і в с. Краснопуща (ЧСВВ).

Тож, слід врахувати й відновленні у 1990–1991 рр. парафії УГКЦ при чоловічих монастирях, таких у 1990 р. було 2 і в 1991 р. також – 2.

Отож, у грудні 1989 р. УГКЦ в Тернопільській області налічувала 55 парафій, у 1990 р. – 366, у 1991 р. – 160, тобто, за два роки і один місяць після виходу із підпілля в структуру УГКЦ із РПЦ трансформувалася 581 релігійна громада, які обслуговували майже 200 священиків, 75 % із яких, це – колишнє духовенство РПЦ (УПЦ). І ще понад сорок парафій УПЦ МП закінчували документальний процес переходу до УГКЦ. Таким чином на 1 січня 1992 р. кількість парафій УГКЦ майже вирівнялася із сумарною кількістю парафій УПЦ і УАПЦ, але якщо в останній чисільне зростання парафій майже стабілізувалося, динаміка була незначною, а в УПЦ й надалі спостерігався, хоча вже повільніший, але кількісний спад парафій і духовенства, то в УГКЦ очікувалося й надалі зростання чисельності парафій не тільки завдяки їх трансформації із УПЦ МП, але й за рахунок утворення нових, внаслідок конфесійного розколу громад населених пунктів, що мало подвійний зміст: з одного боку, – зростання кількості, а з другого, – виникнення міжконфесійного протистояння між УГКЦ і УАПЦ і між УГКЦ і УПЦ МП. За досліджуваний період таке протистояння було у 169 населених пунктах, де відбувся конфесійний поділ, в основному на парафії УГКЦ і УАПЦ. Але трансформаційні процеси тривали, тому міжконфесійна боротьба також буде і гострою, і актуальною в наступні 1990-і роки.

Отож, упродовж грудня 1989 р. – грудня 1991 р. кількість парафій УГКЦ в Тернопільській області досягнула їх кількості, яка була до 1945 р. і не перевищувала 600 парафій. У наступні роки цю кількісну планку УГКЦ в області перейде.

Чинниками, які випливали на перехід священиків РПЦ (УПЦ МП), а з ними й парафій Московського Патріархату (повністю або частково – внаслідок конфесійного поділу) були: збереження в родинній генетичній пам’яті священиками і парафіянами греко-католицьких традицій; конфесійно-моральне переконання правовірності греко-католицизму у порівнянні до «кишенькового» одержавленого російського православ’я; приклади таємних, а також явних переходів священиків РПЦ до підпільної УГКЦ; вплив духовенства УГКЦ на священиків РПЦ, як повернення до історичної пам’яті й справедливості, наприклад, це призвело до того, що переважна більшість парафій РПЦ у Борщівському, Бережанському, Зборівському, Монастириському, Козівському, Підволочиському районах перейшли до УГКЦ; служіння греко-католицького духовенства, а також організаційна і катехитична діяльність жіночого чернецтва катакомбної УГКЦ, що вплинуло на утворення мережі таємних парафій Церкви; певний тиск громад на священиків щодо конфесійного визначення, що в багатьох випадках призвело до поділу громад; частковий вплив лідерів місцевої влади і очільників релігійних громад на конфесійний вибір; бажання багатьох священиків не бути осторонь ренесансу УГКЦ і національного відродження України, приєднання до цих процесів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.; кон’юктурно-стратегічний, меркантильний аспект пов’язаний із змінами у релігійному, політичному і, загалом, суспільному житті; морально-психологічний тиск на духовенство в структурі РПЦ з боку її очільників та державних і партійних функціонерів; латентно-прокатолицький світогляд випускників Ленінградської духовної семінарії РПЦ.

Усі ці чинники вплинули на трансформацію як духовенства, так і релігійних громад РПЦ (УПЦ) до УГКЦ, але це жодним чином не означає, що вони дотичні до всього православного духовенства і парафій в області. Тому слід відмітити основні причини не переходу, атрансформації духовенства і парафій РПЦ до УГКЦ, а саме: небажання релігійної громади через тверду промосковсько-проправославну позицію; незнання віруючими РПЦ об’єктивної історії церкви в Україні, звідки ворожість до УГКЦ і УАПЦ; індиферентність парафіян РПЦ до суспільно-політичного відродження України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. через низьку національно-патріотичну свідомість; небажання самого священика перейти в УГКЦ через його однозначну промосковсько-православну позицію; сумніви і недовіра влади УГКЦ щодо моральної гідності окремих священиків РПЦ, а звідси – відмова їм у пересвяченні, а, значить, – в переході.

Ті священики РПЦ, щодо яких у владик УГКЦ не було недовіри і які виявили бажання перейти до УГКЦ, проходили пересвячення греко-католицькими єпископами, мета якого – при наявності сумніву важності хіротонії святителя (мається на увазі єпископа РПЦ, який уділяв тайну священства) уділялася, під умовою, тайна священства. Це не було повторним звершенням тайни священства, бо над священиком, який виявив бажання перейти в лоно УГКЦ і щодо якого були сумніви його канонічного висвячення, єпископом УГКЦ читалася тільки молитва, тобто, саме так необхідно розуміти пересвячення. Пересвяченню передувала тайна сповіді священика РПЦ у священика УГКЦ, але католицьке віровизнання промовлялося не в усіх випадках.

Зазначений чинник, неприйняття певної кількості духовенства РПЦ до УГКЦ через сумніви щодо їх моральної гідності, був суттєвою помилкою єпископату УГКЦ. Суть в тому, що, по-перше, об’єктивної, обґрунтованої перевірки такого духовенства у ті роки повністю провести неможливо,

тобто, могли бути несправедливі відмови; по-друге, якби був дозвіл такому духовенству перейти, то це, можливо, не було б моральною дискредитацією УГКЦ, а, навпаки, дало б їй можливість в короткий час навернути це духовенство на дорогу високої моральної гідності, тобто, зробити добру справу і для священика, і для Церкви; по-третє, це духовенство переходило не тільки особисто, а разом із парафіянами, таким чином збільшувалася б кількість греко-католицьких парафій; по-четверте, якщо б такий священик все ж через кілька місяців чи рік-два не став на дорогу моральної чистоти, його поведінка була б неприйнятною для громади, а тому владика був би зобов’язаний його, в кращому випадку, перевести на іншу парафію, наприклад, під опіку греко-католицького духовенства із підпілля, то, все ж для УГКЦ парафія б збереглася; по-п’яте, це неприйняте в лоно УГКЦ православне духовенство або залишилося в РПЦ, або перейшло в УАПЦ, або могло бути натхненником міжконфесійних конфліктів між очолюваними ними парафіями з одного боку і релігійними громадами УГКЦ з іншого, в одних і тих же населених пунктах.

Але неприйняття певної кількості духовенства РПЦ до УГКЦ через сумніви щодо їх моральної гідності і, відповідно, поведінки, напевно, все ж не слід вважати безапеляційною помилкою єпископату УГКЦ. Необхідно заглибитись у психологічні фактори тих років, а саме – в психологію віруючих мирян: тих, які були ними в підпільній УГКЦ, а також тих, які належали до РПЦ і прагнули повернутися в греко-католицьке лоно. Тому, якби таке духовенство прийняте до УГКЦ, то миряни цих двох груп його б не просто ігнорували, але б не сприйняли, бо таке духовенство дискредитувало б, у психологічному контексті мирян, ідеалізовану взірцеву моральну чистоту священика, яка закарбувалася в їх генетичній пам’яті і свідомості та практичному досвіді із образу греко-католицького духовенства як з періоду митрополита Андрея Шептицького, так і з катакомбних років УГКЦ. Тому прийняття такого так званого «сумнівного» духовенства РПЦ до УГКЦ було б, щонайменше, неповагою до мирян обох груп, а особливо до групи мирян із підпільної Церкви, і, одночасно, у їх очах та й, напевно, суспільства, створило б внутрішньоцерковну напругу між мирянами з одного боку і церковною ієрархією – з другого.

Тому зазначені проаналізовані причини щодо прийняття в лоно УГКЦ «сумнівного» духовенства РПЦ мають подвійні точки зору, які не суперечать одна одній, бо стосуються різних часових вимірів і розвитку УГКЦ: з одного боку, необхідно заглибитись у 1990–1991 рр. – напружені роки відновлення і становлення УГКЦ, а з іншого – в теперішній час, коли УГКЦ діє упевнено, авторитетно, стабільно і стратегічно полівекторно.

Отож, сумніви і недовіра до частини православного духовенства спричинилися до важливого небажання певної кількості священиків РПЦ переходити до УГКЦ. Тому для такого духовенства альтернативою стала відроджена, за багатьма різновекторними гіпотезами, за сприяння партійних органів й органів держбезпеки, а також, навіть, окремих осередків НРУ, зокрема крайової ради НРУ в Тернополі [12, с. 2], УАПЦ.

Та все ж слід зазначити, що важливими імпульсами у процесі відродження парафій УГКЦ і відновленні її ієрархічної структури були кілька вирішальних подій для її життєдіяльності. Так, 23 січня 1990 р. в храмі Преображення ГНІХ у Львові відбувся собор УГКЦ, на якому ухвалено, зокрема й такі рішення: вважати недійсними рішення «Львівського собору» 1946 р.; визнати участь папи Римського у справі легалізації УГКЦ й висловити йому за це особливу подяку від імені греко-католиків; розпочати процес реабілітації УГКЦ як інституції й окремих її членів тощо [13, с. 1], що активізувало як греко-католицьке духовенство і віруючих у творенні нових парафій, так і священиків й мирян РПЦ у переході до УГКЦ.

Зустріч підпільних владик УГКЦ із папою Римським Іваном Павлом II 25–26 червня 1990 р. в Римі [14, с. 1112] свідчила про офіційне визнання Ватиканом таємно висвячених єпископів, які в наступному році були внесені у списки єпископів Католицької церкви, що також сприяло відродженню УГКЦ та її ваги у відносинах із державною владою.

Ще однією важливою подією у відродженні УГКЦ та відновленні її структури було повернення 30 березня 1991 р. до свого осідку в Львові Глави Церкви кардинала Мирослава Івана Любачівського та дозвіл йому від папи Римського Івана Павла II з червня того ж року на постійне перебування у Львові, що також сприяло нормалізації церковного життя.

Реєстрація статуту УГКЦ 15 червня 1991 р., утворення і визнання державною владою її як інституції, по суті, стало завершальним етапом її відродження і початком до її полівекторної розбудови у наступних роках як в Україні загалом, так і, зокрема, в Тернопільській області.

Список використаних джерел

1. Християнський голос. Збірник пам’яток самвидаву Комітету захисту Української Католицької Церкви / [ред. Г. Теодорович]. – Львів: В-во УКУ, 2007. – 669 с. 2. Держархів Тернопільської обл., ф. П. 1, оп. 36, спр. 46, 29 арк. 3. Держархів Тернопільської обл., ф. Р. 3241, оп. 2, спр. 129, 21 арк. 4. Там само, ф. П. 1, оп. 39, спр. 46, 68 арк. 5. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р. 388, оп. 2, спр.

219, 46 арк. 6. Вільна Україна. – 6 травня 1990. 7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 542, 205 арк. 8. Дані Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР // Людина і світ. – 1990. – № 12. – С. 25. 9. Дані Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР // Людина і світ. – 1991. – № 5. – С. 41. 10. Стоцький Я. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988–1998 рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль: Астон, 1999. – 120 с. 11. Україна релігійна. Стан релігійного життя України. – Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – 436 с. 12. У Тернопільській крайовій Раді Руху // Тернове поле. – 1990. – січень. – № 1. – С. 2. 13. Собор Греко-Католицької Церкви // Віра батьків. – 1990. – № 2. – С. 1. 14. Зустріч об’єднаної єрархії УКЦ в Римі // Визвольний шлях. – 1990. – № 9. – С. 1112–1114.

Ярослав Стоцкый

ДИАХРОНИЯ ВОЗРОЖДЕНИЯ ПРИХОДОВ УГКЦ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ (1989–1991 ГГ.) (НА ПРИМЕРЕ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ)

В статье исследовано причины, ход и следствия восстановления приходов Украинской греко-католической церкви с декабря 1989 г. – по декабрь 1991 г. духовенством подпольной церкви и священниками Русской Православной церкви, раскрыто конфессиональные трансформации духовенства и их религиозных общин в западных областях Украины вообще и, в частности, детально в Тернопольской области.

Ключевые слова: трансформация, религиозная община, приход, духовенство, подполье.

Yaroslav Stockyi

OF UGCC PARISHES REVIVAL IN WESTERN REGIONS OF UKRAINE (1989–1991) (THROUGH THE EXAMPLE OF TERNOPIL REGION)

The article investigates reasons, course and consequences of Ukrainian Greek Catholic Church parishes re-establishment conducted by the clergy of underground UGCC and Russian Orthodox Church from December 1989 to December 1991, reveals confessional transformations of clergy and religious communities of ROC and UGCC in western regions of Ukraine in general, and more thoroughly within Ternopil region in particular.

Key words: transformation, religious community, parish, clergy, underground.

УДК:272 (477)

Олена Ворон

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БОГОСЛОВСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу та виявленню особливостей навчального процесу в українських римо-католицьких духовних семінаріях та теологічних інститутах, а також у тих навчальних закладах, що надають початкову богословську освіту. Зокрема, розкрито специфіку формаційного навчання Вищих духовних семінарій, розглянуто основні напрями роботи Інститутів релігійних наук, де готують богопосвячених та світських магістрів теології, висвітлено діяльність спеціалізованих шкіл.

Ключові слова: Римо-католицька церква, професійна богословська освіта, Вища духовна семінарія, Інститут релігійних наук, заклади початкової релігійної освіти.

Суспільні зміни, що відбулися в Україні із здобуттям державної незалежності створили якісно нове підґрунтя для розвитку релігійного життя у країні. Найголовнішим завданням Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) стало відродження її структурних одиниць, що забезпечило б у подальшому належну роботу всього церковного організму. Особлива увага зосереджувалась на відновленні діяльності закладів професійної релігійної освіти, адже нові можливості водночас породили проблему забезпечення римо-католицьких парафій професійними кадрами, передусім священнослужителями.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу роботи професійних закладів освіти РКЦ в Україні. Зокрема, з’ясування особливостей навчального процесу не лише вищих освітніх закладах церкви, але й тих, що надають початкову богословську освіту, готуючи мирян-католиків для роботи у парафіях.

Ідентифікуючи ступінь вивчення означеної теми слід зауважити, що наразі проблема професійної релігійної освіти РКЦ не знайшла достатнього розв’язання у релігієзнавчій та історичній науці. Більшість наукових розвідок ґрунтуються на вивченні професійної освіти РКЦ в

Україні у загальному християнському контексті. Натомість багатий фактографічний матеріал із теми нашого наукового дослідження міститься в опрацьованих матеріалах церковної періодики [1; 2; 3; 4; 5] та римо-католицьких ресурсах мережі Інтернет [6–10]. Важливим джерелом вивчення проблеми залишаються документи Другого Ватиканського собору [11]. Зокрема, «Декрет про священицький вишкіл» та «Декларація про християнське виховання», де міститься цінна для нас інформація про засади на яких будується сучасна система професійної релігійної освіти в духовних семінаріях та богословських інститутах РКЦ. Значимими для нас є також книги для внутрішнього використання РКЦ [12–13].

Першими на території незалежної України почали відновлювати роботу духовні семінарії, що на той час було особливо актуальним, адже тривалий час римо-католицькі кандидати на священство здобували теологічну освіту за кордоном.

Так, однією із перших відновила роботу Кам’янець-Подільська духовна семінарія св. Духа (м. Городок), яку очолив молодий польський священик Ян Слєповронський. Своєму відродженню семінарія завдячує першому єпископу-ординарію Кам’янець-Подільської дієцезії Яну Ольшанському, котрий у жовтні 1991 р. видав рішення про відкриття семінарії, а згодом Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України зареєструвала її статут. У вересні 1996 року семінарія стала філією теологічного факультету Папського латеранського університету в Римі.

Сьогодні Кам’янець-Подільська духовна семінарія готує майбутніх священиків, як для українських, так і закордонних дієцезій. Зокрема, тут навчаються студенти з Молдови, Польщі та Німеччини. Результати роботи семінарії були помітні уже в 1998 році, коли її перші 8 випускників стали священиками, ще 8 – отримали ступінь диякона [4, с. 2].

27 березня 1995 року державна влада зареєструвала статут Вищої духовної семінарії (ВДС) Найсвятішого Серця Ісуса у Ворзелі, поблизу Києва (Києво-Житомирська дієцезія). 19 вересня 1995 року було призначено першого ректора ВДС Ришарда Шміста з Тарнавської дієцезії (Польща), а 11 жовтня прибули перші клірики.

Києво-Житомирська духовна семінарія дає освіту на рівні богословського інституту, де навчаються не лише майбутні священнослужителі українських римо-католицьких парафій. Серед студентів цього навчального закладу є представники з таких країн, як Польща, Бразилія, Іспанія, Італія та Словаччина. Також у межах ворзельської ВДС функціонує Школа для кліриків Загромадження місіонерів св. Вікентія де Поля, а із 2005 р. семінарія Неокатехуменальної Дороги «Redemptoris Mater». Загалом, тут проходять формацію студенти із чотирьох спільнот: дієцезіальні клірики, місіонери св. Вікентія де Поля, семінаристи «Redemptoris Mater» та місіонери Облати Непорочної Діви Марії. 12 грудня 1996 р. Львівський митрополит, архієпископ Мар’ян Яворський відновив діяльність Вищої духовної семінарії у Львові (Брюховичі). Окрім архідієцезіальних студентів, у ВДС св. Йосипа також здобувають освіту ченці-василіани та майбутні священики Луцької дієцезії, яка наразі не має своєї семінарії. Філософсько-теологічні студії у семінарії проходять і ченці Товариства католицького апостольства (паллотини). Водночас у семінарії перманентно практикується закордонне студіювання. Наприклад, студенти VI курсу продовжують студії на богословському факультеті Люблінського католицького університету, а семінаристи V курсу удосконалюють свої знання у Вроцлаві. Після закінчення Львівської ВДС священики архідієцезії мають можливість навчатись в аспірантурі та докторантурі за кордоном, зокрема у Римі, Парижі та Любліні. Навчання у римо-католицьких духовних семінаріях триває сім років. Перший курс – підготовчий, далі два роки філософії, а наступні чотири – теології. Основний акцент у семінарійній освіті ставиться на викладанні богословських дисциплін. Серед яких догматичне та фундаментальне богослов’я, канонічне право, пасторальне богослов’я, Катехизм Католицької церкви, сповідництво, історія спасіння та біблійна географія, моральне богослов’я (спеціальне та загальне), богослов’я духовності, катехетика, літургіка. Читається також вступ до східної літургії. Практичне значення має введення у навчальну програму духовних семінарій такого предмету, як екуменізм. Окрім основного призначення, ця дисципліна є своєрідною формою навчання співпраці майбутніх римо-католицьких священників з духовенством інших християнських конфесій. Така екуменічна співпраця в науці та навчанні займає почесне місце і у початкових програмах богословської освіти. На рівні вищих студій співпраця ведеться у формі взаємообміну досвідом із фахівцями інших церков і церковних спільнот. Вагому складову навчального процесу ВДС становить цикл філософських дисциплін. Зокрема, студентам читається філософія природи, методологія, теорія пізнання, вступ до філософії, філософська антропологія, філософія релігії, історія філософії, метафізика. Включаючи до навчальних планів вищезазначені дисципліни, римо-католицькі семінарії ставлять перед собою завдання навчити вихованців, на основі здобутих знань, обґрунтовувати і пов’язувати між собою пізнання людини, світу і Бога, спираючись на філософську спадщину, а також належним чином підготуватись до розмов з людьми свого часу [11, с. 278].

Окрім профільних дисциплін, семінаристи вивчають іноземні мови, історію України, психологію (загальну, пасторальну та психологію розвитку) інформатику, фонетику, педагогіку, дидактику. До комплексу спеціальних навальних предметів також входять пасторальна медицина, риторика, засади доброго тону, музика, співи. Забезпечують навчальний процес у римо-католицьких семінаріях як українські, так і закордонні викладачі (серед яких священики, ченці, світські науковці). Більшість з них мають звання ліценціатів, магістрів і докторів. Однак, при складанні навчальних програм та підборі компетентних директорів і викладачів у Католицькій церкві існує правило, за яким професори курсів доктрини обов’язково повинні бути католиками [14, с. 328].

Вивчення циклу філософських та богословських дисциплін, а також комплекс спеціальних навчальних предметів становить так звану інтелектуальну формацію, з якою тісно пов’язана проблема інкультурації віри. Невід’ємною складовою навчального процесу духовних семінарій є загальнолюдська формація, що передбачає формування високоморальності майбутнього священнослужителя. Зокрема, таких чеснот, як покаяння, правдивість, повага, гідність, справедливість, вірність сказаному слову, щире співчуття, послідовність у діях, превага розуму над почуттями. Духовна формація передбачає також формування у семінаристів вміння розмірковувати над словом Божим, участь у підготовці до християнських таїнств, харитативну діяльність. Третім рівнем формаційного навчання ВДС є пастирська формація, що передбачає застосування семінаристами здобутих знань і вмінь під час заняття з катехетики, гомілетики, участі у пастирських групах та парафіяльному житті. Також студенти ВДС перманентно проходять літню пастирську практику при закріплених за ними парафіях. Практикуються майбутні священнослужителі й через проведення катехез для дітей, молоді, а також засуджених, що відбувають покарання у колоніях поблизу семінарій. У процесі здобуття необхідного рівня знань, відбувається і відповідна ступенева (поетапна) підготовка семінаристів до хіротонізації. Зокрема, на початку ІІІ курсу відбуваються облачини (одягнення духовного одягу – сутани), після чого кліриків поступово допускають до різних ступенів свячень – лекторату, аколітату, кандидатури, дияконату та власне священства. Досліджуючи особливості функціонування римо-католицьких семінарій необхідно відмітити, що незмінною вимогою для духовної освіти у професійних навчальних закладах РКЦ є її осучаснення, яке передбачає викладання християнського вчення з урахуванням вимог часу [13, с. 5]. Що, у свою чергу, забезпечує якість богословської освіти та високий професійний рівень випускників ВДС, заздалегідь готуючи їх до реальних умов та потреб сучасної людини.

Серед освітніх закладів РКЦ слід також виокремити інститути релігійних (богословських) наук, у яких готують світських та богопосвячених магістрів теології, катехитів, учителів християнської етики та органістів. Одним із них є Інститут богословських наук Непорочної Діви Марії, розташований на території Кам’янець-Подільської дієцезії (м. Городок Хмельницької області). З 1998 року інститут функціонує як філія Латеранського університету в Римі.

Навчання в інституті проводиться за чотирма спеціальностями: педагогічно-катехитична, подружньо-сімейна, музично-літургійна, суспільні комунікації. У Кам’янець-Подільському інституті готують професійних журналістів-християн, котрі можуть працювати як у конфесійних, так і світських ЗМІ; кваліфікованих інструкторів для роботи з дітьми, молоддю, батьками та вчителями з питань природного планування сім’ї, подружнього і сімейного життя; органістів та спеціалістів хорового диригування; дипломованих катехетів та учителів християнської етики. Незалежно від обраної спеціальності усі студенти вузу вивчають теологію, філософію, релігієзнавство, етику, психологію, педагогіку, історії Церкви, окремий акцент робиться на вивченні Біблії. Також навчальною програмою інституту передбачена духовна формація, що включає щоденні ранкові та вечірні молитви, індивідуальну молитву перед Пресвятими Дарами, підготовку та участь у богослужіннях.

Навчання у Кам’янець-Подільському інституті богословських наук проходить лише заочно, у формі, так званих, сесійних з’їздів. Один такий з’їзд триває 6 днів (раз на місяць) – загалом упродовж року передбачено 8 сесійних з’їздів. Навчання в інституті безкоштовне (студенти лише частково сплачують комунальні послуги у період перебування в інституті). На підставі угоди про співпрацю з Люблінським католицьким університетом від 22 лютого 2012 р., усі випускники інституту, захистивши дипломну роботу та склавши випускний іспит (складається у Польщі), отримують диплом магістра теології. Функціонує римо-католицький інститут і на території Києво-Житомирської дієцеції – Вищий інститут релігійних наук ім. св. Томи Аквінського (м. Київ). Свій початок заклад бере із Коледжу католицької теології, який надавав теологічну освіту для здобувачів лаїкату, готував катехетів та працівників харитативно-соціальної сфери. 5 травня 2000 р., згідно декрету Конгрегації «De Education Catholica», коледж було реорганізовано у Вищий інститут релігійних наук ім. св. Томи Аквінського (далі – ВІРН). У зв’язку із цим трьохрічну програму навчання було замінено на п’ятирічну (вечірня форма), що передбачає поглиблене вивчення Святого

Письма, основ католицької літургії та духовності, опанування філософських, теологічних та гуманітарних предметів, а також класичних та західноєвропейських мов [7, с. 1].

Студентами ВІРН можуть стати не лише католики, а й адепти інших християнських церков. Відвідувати пари мають право і вільні слухачі, які за умови успішного складання першої сесії можуть бути зараховані до вузу як студенти. Значимим є і той факт, що навчання у Вищому інституті релігійних наук ім. Т. Аквінського – безкоштовне, що співзвучно із настановами II Ватиканського собору, зокрема «Декларацією про християнське виховання» [11, с. 300]. Випускники Інституту релігійних наук ім. Т. Аквінського отримують ступінь магістра релігійних наук, що присуджується Папським університетом св. Томи Аквінського в Римі «Angelicum». Після завершення ВІРН магістри можуть продовжити своє навчання у закордонних католицьких університетах [7, с. 1].

На базі Інституту релігійних наук ім. Т. Аквінського (2001 р.) було створено й заочні теологічно-катехетичні студії, котрі дають змогу поглибити знання з теології, педагогіки й катехетики. Після закінчення студій слухачі отримують відповідне свідоцтво. У 2002 році навчальні студії були доповнені та модифіковані, що, у свою чергу, сприяло залученню до навчання й мирян. Навчальним планом теолого-катехетичних студій передбачено близько 400 лекційних годин з теології, педагогіки та катехетики [3, с. 4]. Лекції читають викладачі Вищого інституту релігійних наук ім. св. Томи Аквінського та запрошені фахівці з-за кордону. Наймолодшим (заснований 2009 р.) вищим навчальним закладом РКЦ в Україні є Теологічний інститут ім. св. Йосифа Більчевського (Львівська архідієцезія – Брюховичі). Навчальний процес в інституті здійснюється на двох рівнях: перший, або як його називають курс А, розрахований на семінаристів, другий – курс Б, об’єднує мирян і сестер-черниць (філософського-теологічні студії). Семінаристи, навчаються виключно на стаціонарі, а студенти курсу Б, мають можливість здійснювати навчання на заочній формі [8, с. 1].

Викладання навчальних предметів забезпечують спеціалісти з біблеїстики, догматики, моральної теології, психології, педагогіки та інших суміжних дисциплін. Доволі часто читають лекції і запрошені професори з католицьких університетів Польщі. Кращому засвоєнню матеріалу і поєднанню теоретичної бази із практикою сприяють щорічні біблійні, філософські, педагогічні та катехетичні симпозіуми, Міжнародні конгреси. Практикує навчальний заклад й міжконфесійні зустрічі.

Успішне закінчення Теологічного інституту дозволяє студентам отримати диплом магістра. А завдяки підписанню Акту наукової співпраці між Теологічним інститутом ім. св. Йосифа Більчевського та Католицьким університетом ім. Івана Павла II у Любліні студенти інституту отримали можливість здобувати наукові ступені.

Для отримання початкової богословської освіти функціонують спеціальні школи. Наприклад, в Одесі у монастирі отців-паллотинів при парафії св. Климента функціонує Школа апостольства мирян ім. Станіслава Шульмінського (далі – ШАМ), заснована о. Анатолієм Сіцінським та мирянином Олександром Доброєром. Заклад дає можливість своїм студентам здобути початкову богословську освіту й опанувати основи християнського служіння. У ній здійснюється підготовка світських католицьких лідерів для проведення біблійних занять, допомоги єпископам і священикам у катехізації, роботі в парафіяльних Центрах сім’ї. Навчання, що триває два роки, проходить у формі семінарів, присвячених методиці надання необхідної допомоги наркозалежним, алкозалежним та їх родинам; організації роботи з ВІЛ/СНІД-інфікованими.

З 2005 року на базі ШАМ сформувалось два основних напрями-факультети: біблійний (факультет біблеїстики) та соціальний (факультет соціальної роботи). Факультет біблеїстики покликаний допомогти учням ШАМ ґрунтовно вивчити історію Священного Писання, а факультет соціальної роботи (зокрема, спеціалізація «Соціальне опікунство») – отримати знання у сфері організації соціальної діяльності та психологічної роботи з найбільш вразливими та незахищеними верствами населення. Значимість запровадження такої спеціальності сьогодні не можливо переоцінити. Адже активізація харитативної роботи РКЦ в Україні повсякчас потребує волонтерів та спеціалістів з відповідною освітою і належним рівнем знань, чим по суті займаються не лише Духовні семінарії та інститути, але й, як бачимо, спеціальні школи. А це, у свою чергу, значною мірою актуалізує функціонування таких закладів, діяльність яких має не теоретичний, а практичний вимір.

Активно розвиваються і школи, призначенням яких є кваліфікована підготовка мирян-євангелізаторів. Серед них можна виокремити Францисканську школу євангелізації (далі – ФШЄ) та Школу християнського життя і євагелізації.

ФШЄ виникла в середовищі світських францисканців м. Київ. Зокрема, восени 1995 р. у новоствореній капуцинами парафії було започатковано євангелізаційні курси [10, с. 1]. Згодом, 1996 р., навчання у ФШЄ набуло більш усталеної форми (започатковано три курси, кожен з яких складається з шести зустрічей, названих «скликаннями»). Основним завданням Школи християнського життя і євангелізації (заснована 1996 р.) є створення так званої койнонії – мережі

християнських лідерів, які спільно проводитимуть та організовуватимуть різні євангелізаційні заходи для молоді у всеукраїнському масштабі [10, с.1]. Навчальна програма школи розрахована на шість років: 0 (пропедевтичний) – катехитично-керигматичне навчання, I – керигмат і навчання про життя Христа, II – ідея визволення, III – спільнота і лідерство; IV – євангелізація, V – теологія внутрішнього життя. Кожен навчальний рік, що має чотири сесії, передбачає також індивідуальну молитву, роздуми над Святим Письмом, участь у конференціях і малих групах, колективні молитви та відпочинок. Членами Школи християнського життя і євангелізації є не лише римо-католики та греко-католики, а й православні, які здобувають знання з основ ведення молитовних груп.

Отже, можливість реалізації освітніх планів у незалежній Україні дозволила Римо-католицької церкві не лише відновити роботу Духовних семінарій, але й створити розгалужену мережу релігійних інститутів та спеціалізованих шкіл, де отримують професійну освіту не лише богопосвячені особи, але й миряни-католики. Водночас розглянуті особливості навчального процесу, як у теологічних інститутах, так і духовних семінаріях дозволяють нам говорити про високий рівень надання професійної релігійної освіти із необхідним врахуванням вимог часу, що закладено в документах II Ватиканського собору.

Список використаних джерел

1. Вища духовна семінарія Найсвятішого Серця Ісуса, м. Ворзель // Парафіяльна газета. – 2002. – № 20. – С. 5. 2. Вища духовна семінарія у Ворзелі // Парафіяльна газета. – 1998. – № 9. – С. 6. 3. Колосович Я. «Як мене послав отець, так я посилаю вас» / Я. Колосович // Парафіяльна газета. – 2002. – № 37. – С. 4. 4. Паркін В. Рукоположення у Кам’янці-Подільському / В. Паркін // Парафіяльна газета. – 1999. – № 24. – С. 2. 5. Чавага К. Вогнище надії, світла і правди / К. Чавага // Парафіяльна газета. – 2001. – № 29–30. – С. 1. 6. Духовна семінарія св. Йосипа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rkc.lviv.ua/iu/1x1.gif. 7. Інститут релігійних наук ім. Т. Аквінського. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://it.dominic.ua. 8. Отець-доктор Яцек Уліяш: «Навчання в нашому інституті – це виклик». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://catholicnews.org.ua. 9. Францисканська школа євангелізації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kapucyni.org.ua/621. 10. Школа християнського життя і євангелізації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kapucyni.org.ua/622. 11. Документи II Ватиканського Собору. – Л.: Свічадо, 1996. – 753 с. 12. Вишковський П. Пізнай своє покликання / П. Вишковський. – Обухів, 2004. – 136 с. 13. Вказівки по підготовці вихователів для семінарій. Львівська богословська академія. – Л.: Свічадо, 1999. – 64 с. 14. Знаки часу: до проблеми порозуміння між церквами / [Упоряд. З. Антонюк, М. Маринович]. – К.: Сфера, 1999. – 504 с.

Елена Ворон

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ БОГОСЛОВСКИХ ЗАВЕДЕНИЙ ОБРАЗОВАНИЯ РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В УКРАИНЕ

Статья посвящена анализу и выявлению особенностей учебного процесса в украинских римо-католических духовных семинариях и теологических институтах, а также в тех учебных заведениях, которые предоставляют начальное богословское образование. В частности, раскрыта специфика формационной учебы Высших духовных семинарий, рассмотрены основные направления работы Институтов религиозных наук, где готовят богопосвященных светских магистров теологии, отражена деятельность специализированных школ.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, профессиональное богословское образование, Высшая духовная семинария, Институт религиозных наук, заведения начального религиозного образования.

Olena Voron

THE PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF INSTITUTIONS OF THEOLOGICAL EDUCATION OF ROMAN CATHOLIC CHURCH IN UKRAINE.

This article is devoted to the analysis and clearing up the peculiarities of learning process in Ukrainian Roman Catholic Theological seminaries and theological institutions, and in those educational institutions, which give primary theological education. In particular, there is disclosed the specificity of formation the education of Higher Theological seminaries, also there is reviewed the main directions of working the Institutions of Religious Sciences, where temporal masters’ degrees of Theology and specialist schools are trained.

Key words: Roman Catholic Church, Theological education, Theological seminary of Higher education, Institutions of Religious Sciences, Institutions of Primary Religious education.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОГРАФІЯ

УДК 392

Андрій Темченко

ОПОЗИЦІЯ «УСТА/РОТ» В МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ СЛОВ’ЯН (НА МАТЕРІАЛІ ЗАМОВЛЯНЬ)

У статті на прикладі лікувальних текстів досліджується семантика бінарних протиставлень уст/рот, які трактуються як частина ключової міфологічної опозиції життя/смерть. Уста становлять позитивний локус, асоціюються з космічним верхом, є тілесною ознакою сакральних покровителів, які здійснюють обряди творення, установлення, захисту, ототожнюється з людським голосом і комунікацією. Рот має протилежні якості, асоціюється з низом, тому межує з обрядами знищення, звуками тварин, агресією, мовчанням, просторовою і часовою дезорієнтацією.

Ключові слова: замовляння, уста, рот, звук, спів.

На відміну від інших тілесних органів (очей, брів, шиї, щік) у фольклорних творах оминається згадування рота, натомість для повноцінного опису обличчя застосовується поняття уста. Відповідна смислова диференціація не випадкова і розмежована в часі. Дослідниця Н. Пушкарьова переконливо доводить, що ці органи в історичній ретроспективі (X–XIX ст.) сприймалися по-різному. Об’єктом її вивчення є авторські писемні пам’ятки, що певним чином суб’єктивізують погляд на проблему [1].

Натомість перед нами постає інше завдання, а саме показати семантичну відмінність уявлень щодо рота й уст у традиційній культурі, зокрема вербальній лікувальній практиці слов’ян. Відповідний підхід дає можливість максимально «самоусунутися» від авторського суб’єктивізму, оскільки лікувальні тексти пов’язані з найдавнішими прошарками культури, що передбачає безпосереднє (без літературних штампів) сприйняття тілесності. Разом з тим, не варто заперечувати вплив церковної книжності на образну структуру лікувальних текстів, який є доволі відчутним, однак здійснюється переважно на рівні дублювання функцій головних персонажів (наприклад, Богородиця, на кшталт «Великій Матері» є покровителькою пологів, Юрій-Громовик знищує змій тощо).

У текстах замовлянь, що за своєю структурою є бінарними (це викликано їх функціональністю), поняття «рот» (–)/«уста» (+) перебувають в опозиційних відношеннях. Уста Божої Матері, які сприяють народженню, протиставляються «роту/пащі», що не згадуються у текстах на щасливі пологи: «На Сіянской горє, на братанькой зємлє Божья Маті ходіла, золотимі устамі <...> золотиє ворота откривала і рабє Божьєй Ганнє младєнца на цєй свєт пускала» [2, № 1]. Називання губ устами (пор. з давньопруськ. «austo» – «рот», лит. «áuščioti» – «говорити, шепотітися», давньоінд. вед. «ṓsthas» – «губа» [3, с. 182]) є давньою формою двоїни і зіставляється з іншими частинами обличчя як-от: вуха, очі, ніздрі, брови. В словнику І. Срезневського, складеного на основі писемних джерел, поняття уста має декілька споріднених значень, зокрема: рот / губи, орган смаку / мови, слова-свідчення / одкровення (давньор. изъ устъ – «напам’ять»), гирло ріки (давньор. «устье»), вістря списа (óæàñí <...> óñòû êîïûà åãî). Усі перераховані поняття вживаються переважно в контексті Свято Письма і не стосуються фізіології, указуючи на процес пізнання / передачі сакральної інформації і покарання за гріхи [4, с. 1273–1274]). У зв’язку з цим уста асоціюються з установленням / устаткуванням. Знаковими в цьому аспекті видаються чергування глухих с/т з дзвінкими з/д (уста / узда), що пояснює застосування поняття в контексті стримування / мовчання.

Виникнення опозиції уста/рот зумовлене ставленням до процесу озвучення як сакральної дії, за допомогою якої окреслюються межі освоєного людиною простору – голосними вигуками «установлювали» грозову хмару, змій, хижих тварин. У цьому аспекті голос/гласъ має перевагу над зором/глазом, оскільки є основним способом нічної комунікації і захисту. Особливого значення в традиційній культурі набуває спів, виконання якого часто супроводжує / «уста-тковує» обрядові дії, зокрема лікувальні: 1) »<...> Я цябє заспяваю і вибіваю і висякаю <...>«[2, с. 67]. Сприйняття співу як сакральної дії, здатної до стимулювання активної діяльності, регламентує час і місце, де він може виконуватися. Заборонялося голосно співати після заходу сонця або під час поминальних відправ («будити» покійника), тобто у завершальні часові періоди, коли продуктивна діяльність є недоцільною. В противному випадку чорт може позбавити виконавця голосу (уособлення німоти), забравши його разом з душею через відкритий рот. У зв’язку з цим під час замовляння хвороби, точніше її обрядового виспівування, голос маскували, імітуючи спів півня або крик ворона: 1) »На

сінім мори стаяў дуб, двінацаць какатóў, двінацаць каренóў, ў старшим какацє сідзєў старший пєўнік. Йоя пєсінкі співаў, з раба Божєга (ім’я) начніци угайўараў»; 2) »На дубє сідзєлі ворони <...> і пєсні пріпєвалі <...> головную, косцяную боль ізгонялі» [2, № 77, 638]

На відміну від уст, рот не сприймається як те, що належить сакральному верху і стосується сфери буденного застосування. Про це свідчить семантика слова, яка вказує на його зв’язок не з культурою, а з природою: д-р. ръть – «дзьоб», болг. «рът» – «пагорб», словен. «ŕta» – «вістря, дзьоб», «Свинорт» (власна назва Новгородської губернії) походить від *«свинъ ръть» – «свиняче рило». Можливе споріднення з лтш. «rutulis» – «дерев’яна колода» [5, с. 506]. Незважаючи на смислові обмеження, семантика роту є ширшою. А) Сприймається як межа, оскільки сполучає «нутро» людини із зовнішнім світом, що пояснює значення запобіжних заходів: «Ка, – солóдкє прокоўтнú, горкє ўуплюнь. Тпу!» [2, № 574]. Захисною дією є хрещення мимовільно розкритого при позіханні рота, що співвідноситься із зображеннями косих хрестів на інших лімінальних об’єктах (дверях, воротах, вікнах). Вважається, що графема × є знаком вогню, оскільки візуалізує дві перехрещені палички – первісні знаряддя для його добування. Крім «вогняного» захисту вдавались до інших табустичних дій, що імітували природні перепони, зокрема водяні. Від пристріту набирали повний рот води (звідси: «Мовчить, як у рот води набрав»), що сприяло фізіологічній неспроможності говорити. Можливо з цим пов’язані лексичні паралелі говоріння (д-р. «рЪчь») і течії води («рЪчать» – «русло ріки»). Вода, яка знаходиться в роті, набуває значення межі, нагадуючи образ міфічної ріки, що розділяє «той» і «цей» світи. Губи асоціюються з дверима, відкривання яких порушує символічний захист. У ритуалах «від зурочення» також набирали в рот води, після чого «міряли» навхрест двері 2, прикладаючи по діагоналі руку до верхнього правого і нижнього лівого, згодом до нижнього лівого і верхнього правого одвірків [2, № 235] (пор. з косими хрестами на дверях/вікнах). Ототожнення рот-а з во-рот-ами, як знаку межі, відбилось у замовлянні «від гикавки»: «Ікалка, ікалка, стань у варот, хто прігаворіть, таму ў рот» [2, № 624]. Аналогічні співвідношення зумовлені етимологією слова вор: д-р. воръ – «забор, огорожа», споріднене з лит. «vãras» – «жердина в огорожі», гот. «warjan» – «перешкоджати», оськ. «veru» – «двері» [6, с. 350], укр. «варта». Подібним чином виводили бородавки («чуже тіло»): «Виходили на улицю («за ворота», на чужу територію – примітка автора, <...> бири правою рукою с-под лівиї ноги землі прикидаєш чириз моє тіло од пришчів (тричі). Пирид гетим натирали бородавки зимльою» (семантика потойбічного – примітка автора) [2, № 346]. Звичай набирати в рот води зустрічаємо в деяких календарних обрядах, зокрема в дівочих ворожіннях на заміжжя. На святого Андрія дівчата пекли балабушки, за допомогою яких потім ворожили. Обов’язковою складовою їх приготування була вода, принесена в роті. Однак по дорозі дівчат переймали парубки, намагаючись їх розсмішити. Випльовування води внаслідок провокативних дій парубків асоціюється з моделюванням майбутньої дефлорації і пов’язується з виходом родових вод. Для успішного ворожіння важливим було не виплюнути воду, утримати її в собі, не піддавшись на жартівливі витівки протилежної статі. У разі збереження недоторканності межі (не-розкривання рота) можливе об’єктивне «прочитання» майбутнього, оскільки віщування тісно пов’язане з семантикою незайманості, тобто не-приналежністю до процесу народження/умирання. Звідси подвійне ставлення до жінки: незайманим («цілим») дівчатам непокриту голову прикрашали вінком, одруженим («не-цілим») – обов’язково її прикривали. Б) В окремих випадках спостерігаються семантичні паралелі між поняттями ротъ/родъ: 1) слов. *«гъть» зіставляється з сербохорв. «pnȳa» – «діра», словен. «rúpa» – «печера/яма», чеськ. «rýpati» – «копати, рити, штовхати»; 2) родъ – д-р. родъ пов’язане з чергуванням голосних ц-с. редъ, словен. «redíti», «redím» – «годувати, ростити». Споріднене з лит. «rasmẽ» – «урожай», лтш. «rads» – «рідня/рід», «rasma» – «процвітання/родючість/урожай» [5, с. 491, 506]. У зв’язку з цим рот може асоціюватися з жінкою: осет. «woes» – «жінка», але і-є. *«ons» – «рот» [7, с. 170-171]. Г) Одним із способів обрядового знищення хвороби є її уявне згризання: ст-с. «ãðûçòí», болг. «гриза», словен. «grísti», чеськ. «hrýzti», слвц. «hrýzť», польск. «gryść»; споріднене з лит. «gráužti» – «гризти», лит. «grũžtis» – «болі у животі», грецьк. «βρϋχω» – «скрегіт зубів»; «βρϋχάομαι» – «гарчу, реву» [6, с. 466]. Ймовірно, мотив згризання є досить давнім, що підтверджується мовними паралелями, а також тим, що воно відбувається первісним способом – без вогню, води і солі: 1) «На сінєм море дуб стояв, бєз кори, бєз голья, бєз лісту. На том дубє журавель сідіць бєз крильєв, бєз пірьєв, бєз кіпцьов. Я ж того журавля зарєжу бєз ножа і звару бєз огня, а з’єм бєз солі» [2, № 253; 379, 386]

За допомогою імітації гризіння лікували ревматизм, який у народі називали «гризем». В.Милорадович так описував цей процес: «Баба бере хворе місце до рота і жує досить боляче зубами. Гризти з успіхом можуть лише первістки, останні – мізинець, мізинка – і незаконнонароджені». При цьому говорили: 1) «Гризь, гризь! <...> не ти мене гризеш, а я тебе гризу. Тьфу, тьфу, і я тебе загризаю»; 2) «Я тебе, дубе, з’їм, з корінням, з насінням»; 3) »У мене зуби щучини. Я не тіло гризу, а я гризь загризаю» [8, с. 87]. Асоціація людського рота з пащею

хижака («зуби щучини»), якою загризають хворобу, а також те, що цією здатністю володіють лише первістки або останні й незаконнонароджені діти (у певному розумінні лімінальні істоти), наштовхує на думку про існування ритуалів, пов’язаних з регресивними процесами повернення в стан тварини. Семантика подібних обрядів, крім звичного тотемного трактування, може пояснюватись тим, що хижак, з’їдаючи хворе чи, навіть, неживе тіло, залишається неушкодженим. Вербальна імітація згризання хвороби співвідноситься також з архаїчними обрядами ритуального канібалізму, які здійснювались з метою забирання життєвої сили пращура/ворога що пояснює мотив з’їдання дуба «з корінням, з насінням». Можливо, що дуб у цьому контексті розуміється як тотем і стосується образу пращура: «Я вас (ночниці) визиваю, я вас висилаю на ліса, в лісі дуб, а дубі дід, а в його дочка Наталочка»; пор.: «День добрий тобі, [дубе]! У тебе дівка, у мене парубок, посватаймось, побратаймось <...>. Дубе, дубе, нелине, я тебе з’їм з гіллям зо всім! Гам, гам, гам!» [8, с. 57, 66]. Підтвердженням цієї гіпотези можуть бути звичаї літописних лютичів, які «убивали і поїдали батьків» [9, с. 118]. Мотив згризання/з’їдання хвороби є досить стійким і зустрічається в текстах з християнською символікою: 1) «Ішло трі святиє мужи, а за імі йшло трі звєрі люті. А воні (ім’я) ўстрєлі, воні з його пальчика, воні з його крові, воні з його кості всю биль гостримі зубамі зєлі» [2, № 379].

Ще однією ілюстрацією сприйняття рота як засобу долучення до потойбічного є застосування ложки покійного в лікувальній практиці: «Як він умре [чоловік] не дай нікому їсти, да сховай його ложку, і ложку держи. Нàвет попадає так, у детини вийде кутница [грижа], бери ту ложку да поткни да вона вóйде: «Як етий мрец уже не встане, щоб ета кутница не виходила». Да возьме да так попхне ложкою, а там кутница пійде в середину да там стане» [2, № 579]. Д) Гризіння супроводжується періодичним випльовуванням, що має знешкодити негативний вплив хвороби, а також унеможливити її проникнення в «нутро» людини: 1) «Гризь гризу воўчімі зубамі, кабýлячімі губамі, і гризь гризý, на сук плюю» 2) «Ти, гризь, я тебе кусаю. Тьфу!» [2, № 568–569, 577]. Антисептичні якості слини (тілесний верх) зіставляються з аналогічними властивостями сечі (тілесний низ). Щоб оберегти дитину від зурочення, мати лизала тричі язиком лоба дитині, після чого спльовувала. Після цього вона мочилася собі на руку і сечею вмивала лице дитині або пальцями в сечі мастила їй лоба і щічки, «тоді вроки не мають сили» [10, арк. 17]. У число подібних асоціацій потрапляють співвідношення рота і статевих органів, що фіксуються в загадках, де рот зіставляється з криницею (1), яка у свою чергу порівнюється з vagin(ою), а засіб діставання води – з falos(ом) (2): 1) «Кістками хліб б’ють, а в колодязь кидають (рот)» зіставляється з: 2) «У нашого парубка на кінці зарубка (коромисло)»; 3) «У баби блищить, а в діда талала висить (вода, цебер і колодязь)» [11, с. 122–123]. Наявними є також мовні співвідношення відра/цебра з тілесним низом або його характерними ознаками: 1) д-р. «вЪдро», сербохорв. «вјѐдро», чеськ. «vědro», польск. «wiadro» споріднені з нім. «Wasser», д-інд. «udakám» – «вода», герм. *«wēta» – «вологий». Наявним є зв’язок з д-інд. «udáram» – «живіт, черево», лит. «vèdaras» – «шлунок», д-пруськ. «weders» – «живіт», лтш. «vêders» – «живіт» [6, с. 283–284]; 2) прасл. *«čьbьгъ» пов’язане з лит. «kibìras» – «відро», лтш. «ciba» – «невелика посудина для масла», слов. «čьbanъ» – «жбан/те, що висить», лит. «kìbti», «kimbù» – «висіти» [3, с. 294].

У зв’язку з тим, що рот сприймається як засіб знищення, в описах Страшного Суду фігурує образ пекельної пащі. У «Житії» коптського святого Пизенція читаємо: «В цьому місці (пеклі) жив Великий Хробак, вигляд якого був жахливий <...> у його пащі були зуби, схожі на залізні кілки» [12, с. 250]. Подібні описи зустрічаємо в апокрифі «Одкровення Іоанна Богослова»: «І почув я голос, що говорив мені. Обличчям він був похмурий, волосся на голові його було гостре, як стріли, брови у нього, як у звіра, око праве – як зоря, що сходить вранці, інше – як у лева, уста його – у лікоть завширшки, зуби його – у п’ядь завдовжки, пальці його – неначе серпи, а ноги його – у дві п’яді, а на чолі його надпис – «Антихрист». У лікувальних текстах схожі образи є засобом знищення недуги: 1) «Ти єврєйская красавіца (лихоманка), отоді от раба Божьєго N, а єслі нє отойдьош, то візьмуться на тя четирє євангеліста: Матвєя, Лука, Марка і Іоанна Златоустого, і будєш ввергнута в тьму зубов, гдє будєши во вєкі горєть» [13, с. 127 ж]. Можливо, що відповідні міфологічні образи пов’язані з храмовими настінним розписом, зокрема зображеннями «пекельного звіра» в картинах страшного суду, які споглядала паства під час богослужінь (див. іл.1) [14, іл. 181].

Іл. 1
Страшний суд. Фреска храму святої Нередиці. XII ст.

Розміщення «пекельної пащі» в нижньому світі зближує її з образом землі, яка «поглинає» мертві тіла, що пояснює культове ставлення до печери і могили як її аналогу. В цьому аспекті зрозумілими стають обряди освячення земних отворів, зокрема будування печерних монастирів і опечатування могили. У загадках рот порівнюється з погребом/ямою: «Стоїть погребець, а в тим погребці два рядки яєць»; «Кругом ями стоять люди з киями» [11, с. 122]. Можливо, з цим пов’язаний звичай періодичного перехрещування рота при позіханні, що має періодично «повертати» його у світ культури, що не відповідає тваринним функціям бездумного кусання, гризіння, жування, плювання і кричання. Будь-які необумовлені обрядом мимовільні прояви тваринного є причиною порушення соціального балансу, тому розцінюються як ознаки потойбічного: «У лєсі на орєсі лежала колода. На той колодзі лєсовой дєд, лєсовая баба. Там кричаць і верещаць, з крику трескаюца» [2, № 82]. Цікавими в цьому контексті є етіологічні міфи, у яких розмежовується «верхій» і «нижній» слиз, за допомогою якого творився світ. З людської сльози (праслов. *«slьza» – споріднене зі «слизький»), яка є знаком тілесного верху, твориться собака, тоді як органічні нечистоти, болота і «круті гори» (місця не придатні для проживання) творяться зі слини диявола (прасл. *«slina»): 1) «І пішов Господь Бог очі взяти від сонця, і залишив Адама самого лежати на землі, та прийшов окаянний Сатана до Адама і обмазав його багнюкою, намулом і возгрями (соплями – примітка автора). І повернувся Господь до Адама <...> зняв з його пакості сатанинські, і тоді створив Господь собаку і, змісивши з Адамовими сльозами й глиною, що лишилася після створення Адама й була зшкрябана з нього, очистив його, як дзеркало від усіх скверн, і приставив собаку, і звелів сторожити Адама»; 2) «Бог сотворив людину із глини і поставив сушитися, а сам полетів на небо за душею. Диявол побачив, що Бог щось поставив і йому стало цікаво, що там стоїть біля тину. Крадеться повз собаку, а той давай гарчати на нього. Він подмухав на собаку і той відчув страшний холод. Диявол запропонував йому шубу, щоб собака пустив його продивитись на людину. Нечистий покрив собаку шерстю, а людину всю обплював. Побачивши своє творіння покрите нечистотою, Бог вивернув його так, що всі нечистоти опинились у середині»; 3) «Під час творення землі Бог послав Лукавого за землею на дно океану. Диявол поліз у воду і дістав землі, але й собі набив її у рот. Бог узяв землю і почав її сіяти по воді – так постав суходіл. Лукавий не міг утримати землю у роті, оскільки вона почала там рости, і почав плюватись – так виникли гори, долини і пагорби» [15, с. 82, 89, 91]. З цим пов’язане ставлення до плювання взагалі, як висловлення презирства і зневаги. Звідси ритуальні заборони плюватися, особливо вагітним жінкам, щоб у новонародженого не було з рота неприємного (нечистого) запаху [16, с. 75].

Бінарні протиставлення уст і рота зумовлені природою замовляння, мета виголошення яких полягає у розмежуванні понять, пов’язаних з життям/смертю, недугою/здоров’ям, верхом/низом, творенням/знищенням. Уста/рот презентують діаметрально протилежні смислові відтінки цих ключових бінарностей на рівні тілесної просторовості, функціонального обрядового призначення.

Уста становлять позитивний локус, зіставляються з космічним верхом, є тілесною ознакою сакральних покровителів, які здійснюють обряди творення, установлення, захисту, ствердження, зіставляються з людським голосом і комунікацією. Рот має протилежні якості, асоціюється з низом, тому межує з обрядами знищення, звуками тварин, агресією, мовчанням, просторовою і часовою дезорієнтацією.

Виникнення опозиційних відношень пояснюється різною функціональністю і природою звуку, що видають уста/рот. Уста є джерелом слова, молитви, співу, рот – стосується сфери буденного і «призначений» для фізіологічних потреб: плювання, позіхання, гризіння, лизання, кусання, смоктання, жування, ковтання. Разом з тим, обрядом використовуються фізіологічні функції рота під час лікування окремих хвороб, де необхідно в хижий спосіб її знищити (виплюнути, загризти, зализати, вкусити недугу). У зв’язку з цим рот є межею, що відокремлює тіло від зовнішнього світу, тому сприймається як «вхід в тіло» і охороняється обрядом, зокрема хрещенням, водною

перепоною (набирання у рот води), Відповідні аналоги зустрічаємо в інших культурних локусах, зокрема архітектурі, де аналогом тілу виступає будинок/двір, а роту відповідають двері/ворота, які також перебувають під охороною сакральних знаків – косих хрестів і розеток.

Ставлення до замовлянь як до обрядового співу може пояснюватися сприйняттям пісні, як моління сонцю: пор. хор з гр. «χορός» – «груповий танець», болг. «хоро» – «коло», перськ. «horsed» – «сонце».

Двері, як і вікно, є місцем переходу з «чужого» у «свій» простір. Можливим видається зіставлення вогню з дверима, але за умови, коли йдеться про їх захисні функції: лит. «vartaĩ», д-пруськ. «warto» – «двері» [6, с. 354], а також чергування приголосних рт/тр у словах «варта» – «охорона»/ватра – «велике багаття».

Перехрещування по діагоналі застосовували для магічного захисту, тому християнське хрещення тіла було близьким слов’янським народам. Прямий хрест перебирає захисні функції і застосовується як оберіг: 1) «Мій синочок у путі, Господь йому впереді, Матір Божа позаді, ангели по боках, мечі держать від злих людей, душу і тіло хронять» [17]. Під час лікування переляку тіло мили навхрест: спочатку лице і маківку, потім – долоні і ноги [2, № 194].

Вважається, що перед ворожінням на колоді карт має посидіти «нецілована» дівчина, тілесний низ якої є «цілим»/закритим. Зазначений текст ілюструє левістросівську опозицію «сире-варене» в розумінні «дике-свійське». Плювання «на сук», тобто на неживе дерево, здійснюється для того, щоб не зашкодити процесу зростання.

Список використаних джерел

1. Пушкарева Н. Л. «Мед и млеко под языком твоим...» // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1.– С. 63–76. 2. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М.: Индрик, 2003. – 752 с. 3. Фасмер М. Этимологический словарь русского язика: в 4 т.; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина] М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. – Т. 4 (Т–Ящур). – 864 с. 4. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным пам’ятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1903. – Т. 3. – 1683 с. 5. Фасмер М. Этимологический словарь русского язика: в 4 т.; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина]. – М.: Прогресс, 1987. – Т. 3 (Муза–Сят). – 832 с. 6. Фасмер М. Этимологический словарь русского язика: в 4 т.; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина]. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1 (А–Д). – 576 с. 7. Маковский М. М. Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев. Сущность – формы – развитие. – [2-е изд., доп.] / М. М. Маковский. – М.: КомКнига, 2005. – 280 с. 8. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К.: Либідь, 1992. – С. 32–95. 9. Писаренко Ю. Г. Смерть Святогора: відголосок передісторії людства у билинах / Ю. Г. Писаренко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 113–125. 10. Іванов О. В. Селянські замовляння («пристріт» або «вроки» і «переляк»). 1930 р . – Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 1–4, 298, 18 арк. 11. Етнографічні записи Якова Демченка 1857–1858 р. // Україна. – 1930. – Книга 1. – С. 89–129. 12. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1996. – 366 с. 13. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: в 2 т. /П. П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 224 с., іл. 14. Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым: [в 6 выпусках]. – Выпуски 1–6. – Спб.: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1889–1899. – Выпуск 6. Памятники Владимира, Новгорода и Пскова. С 233-ю рисунками в тексте. (1899). [2], 186 с., VIII с. с илл. 15. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – 414 с. 16. Ящуржинский Хр. Поверья и обряды родин и крестин / Хр. Ящуржинский // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI. – июль. – С. 74–83. 17. Польові матеріали автора, записано с. Капустине Шполянського району Черкаської обл.

Андрей Темченко

ОППОЗИЦИЯ УСТА/РОТ В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ СЛАВЯН (НА МАТЕРИАЛЕ ЗАГОВОРОВ)

В статье на примере лечебных текстов исследуется семантика бинарных противоположностей уст/рта, которые понимаются как части ключевой мифологической оппозиции жизнь/смерть. Уста представляют позитивный локус, ассоциируются с космическим

верхом, телесностью сакральных покровителей, которые совершают обряды творения, установления, защиты, отождествляются с человеческим голосом и коммуникацией. Рот представляет противоположные качества, ассоциируется с низом, поэтому граничит с обрядами уничтожения, звуками животных, агрессией, молчанием, пространственной и временной дезориентацией.

Ключевые слова: миф, заговор, уста, рот, звук, граница, пение.

Andriy Temchenko

POSITIONS OF LIPS AND MOUTH IN THE SLAVIC NOTIONS (ON THE BASE OF SPELLS)

In the article on the materials of the spells is exposed semantic of binary comparison of mouth and lips that are interpreted as a part or symbols of the key mythic comparison of life and death. The lips are represented the positive locus and associated with cosmic top. The symbol of the lips is connected with sacramental patrons who initiated the devotions of creating, development, protection. Such ceremonies are identified with human voice and communication. The mouth has contrary characteristics. It is associated with bottom and border with ceremonies of destruction, sounds of animals, aggression and silence, space and chronological disorientation.

Key words: myth, spells, lips, mouth, sound, border, singing.

УДК 398(477)

Галина Гордієнко

СМІХОВА СТИХІЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ ДАВНЬОЇ РУСІ

У статті аналізуються особливості народної культури Давньої Русі. Розкриваються світоглядні основи давньоруського свята і його соціальна місія. Показано зв’язок давньоруського свята з язичницькими святами аграрного циклу. Встановлено значення і культурологічний зміст сміхових аспектів народного свята. Виявлено генезис явища скоморошества і охарактеризовано образ скомороха у наративних джерелах давньоруської держави. Акцентовано увагу на опозиції сміховим компонентам народного свята з боку християнської церкви.

Ключові слова: народна культура, карнавал, аграрне свято, язичництво, скоморох.

Невід’ємною складовою життя давніх русичів було свято. Важке повсякдення періодично переривалося яскравими спалахами веселощів і сміху. Свято було способом утвердження життєвої сили народу і вираженням постійного прагнення до художньої творчості та естетичного самовираження. Культурологічний зміст свята з його язичницькою сміховою стихією, неповторними ритуалами, емоційними сплесками дає можливість збагнути глибинні, екзистенційні основи кожного народу, і нашого, зокрема. Дослідження карнавальних жанрів в давньоруському святі, розшифрування культурних кодів різних елементів цієї сфери народного життя необхідне не тільки для осмислення сутності духовної культури середньовічної епохи, але й для об’ємної реконструкції давньоруської історії. Варто зазначити, що проблематика народної культури середньовіччя є доволі розробленою видатними фахівцями в галузях культурології, філософії, історії, антропології, етнографії. Фундаментальні роботи з народної культури середньовіччя, у тому числі й з народної культури Київської Русі, залишили такі відомі дослідники ХХ ст., як М. Бахтін [1], В. Даркевич [2], А. Бєлкін [3], В. Пропп [4], А. Гуревич [5], Б. Рибаков [6], А. Ястребицька [7] та ін. Вони виявили сутність свята, карнавалу, сміху як буття без відчуження, а також встановили неможливість розділення «піднесеного» і «майданного», сміху і страху в культурі. Дослідники, використовуючи різноманітні джерела – міфологію, усну народну творчість, пам’ятники образотворчого мистецтва, історичні тексти, показали органічність, динамізм і повноту життя середньовічного суспільства. Крім цього, було виявлено тісний зв’язок народної культури з ритуалами і традиціями свят аграрного циклу. Фахівці встановили численні драматичні елементи в давньоруських обрядах і особливу роль в театралізованих дійствах давньоруського свята скоморохів і народного гумору. Реконструкція сміхових аспектів і скоморошества в давньоруській культурі, щоправда здійснювалася, переважно за аналогією, на основі більш пізніших історичних, фольклорних, лінгвістичних, етнографічних джерел.

Ми маємо намір в цій роботі проаналізувати образи, в які втілювалася сміхова стихія народної карнавальної культури, зокрема образ скомороха, як атрибут давньоруського свята, спираючись на свідчення нечисленних наративних джерел, що дійшли до нас від Київської Русі.

Спочатку варто окреслити найважливіші аспекти сучасної концепції народного свята-карнавалу. Свято як вибух радості і веселощів притаманне тій спільноті, яка в повсякденні в поті чола здобуває собі засоби для існування, переживає злидні, страждання і гноблення з боку несправедливої соціальної системи. Свято переживалося нашими предками як звільнення від постійного, невідступного релігійного страху і відчуття своєї ницості і гріховності. Жан Делюмо з цього приводу наводить думку середньовічного письменника, згідно з якою, число обраних для спасіння, хоча й не піддається обліку, все ж воно є мізерним у порівнянні з числом відринутих Господом [8, с.389]. Розгнуздана стихія свята відсувала на деякий час трагічні роздуми про Страшний Суд і покарання за земні провини на небесах.

Піднесене відчуття переживання єднання в житті давніх русичів виявлялося в двох абсолютно відмінних за змістом і смислом сферах: у християнській літургії з її величавою урочистістю, гармонійними піснеспівами, мерехтливим світлом свічок, дорогоцінним облаченням священнослужителів і церковнослужителів, ароматом ладану і відчуттям спільного прилучення до Бога під час причастя і під час народного святкування, коли відчуття цілісності світу переживаються колективно [2, с. 4].

Сільські свята мали глибокі корені, які ховалися в язичницькій давнині. Вони були пов’язані з природними аграрними циклами і давали можливість пересічному русичеві орієнтуватися в часі. Кожне покоління сприймало свята як належний компонент давнього укладу, який йде від предків. Це відчуття було характерним і в епоху «двовір’я», яка розпочалася на рубежі XII–XIII ст., коли утвердилася рівновага між офіційним християнством і давнім язичництвом [6, с.4]. Свято в давньоруській культурі – це особливий час, коли люди переживали піднесений стан, радісну відкритість до світу і його урочисте життєстверджуюче прийняття. Свято – це й подолання відчуженості, вікових, статевих і соціальних бар’єрів.

Давньоруські свята, передусім мають аграрне походження. Вони складали істотну частину селянського побуту. Це – Святки, які містили святкове застілля, колядування, ряджених, гадання і т.п. Потім – Масниця зустріч і проводи її, випікання і споживання млинців і різні веселощі. Важливим аграрним святом русичів була «Зустріч весни», яке включало співання весняних пісень, випікання з тіста жайворонків. «Русальний тиждень» і «Семик», що передував церковному святу Трійці і під час якого «завивали берізки». Популярним в народі було «свято Івана Купала» з його вогнищами і перестрибуванням молоді через нього [4, с.15].

Річний цикл аграрних свят давніх русичів містив свята пов’язані з виробничою діяльністю. Кожне зі свят мало однакові компоненти, які втілювались в різну образно-міфологічну форму, а подекуди й тотожну. Зокрема, поминання померлих міститься на Святки, і на Масницю, і на Трійцю (Зелені свята) і т.п. Спалювання, або знищення опудала було властивим не тільки для Масниці, але й для інших свят.

Від самого початку становлення культури мав місце подвійний образ світу у сприйнятті людей. Вже у первісних народів можна знайти поряд з урочистими, серйозними культами культи сміхові, які не прославляли божество, а глумилися і висміювали його. Такий сміх називається «ритуальний сміх». Подвійність виявлялася також в існуванні поруч з серйозними міфами, міфів сміхових і лайливих. Серйозних персонажів міфів супроводжували їх пародійні двійники. Історичні джерела засвідчують, що під час тріумфу римського полководця паралельно відбувалося і його вшанування, і осміювання. Покійника в Римі також одночасно оплакували і насміхалися над ним.

Становлення цивілізації, формування держави зумовили руйнацію давньої рівноправності обох сторін світосприйняття. Сміховий аспект втрачає свій статус і на відміну від офіційного (серйозного) переживає істотне переосмислення і, відповідно, трансформацію в напрямку ускладнення, поглиблення. Згодом, цей аспект світосприйняття стає формою вираження культури народу і народного світосприйняття. Середньовічний карнавал, давньоруська Масниця відносяться до таких форм. Ставити знак рівності між первісним «ритуальним сміхом» і народним святом не можна через набагато складнішу структуру феномену цього свята.

Розмаїття вираження народної сміхової культури М. Бахтін поділяв на три основні види форм: «1. Обрядово-видовищні форми (свята карнавального типу, різні майданні сміхові дійства і т.п.). 2. Словесні сміхові (у тому числі пародійні) твори різного роду: усні і письмові, латинською мовою і на народних мовах. 3. Різні форми і жанри фамільярно-майданної мови (лайка, божба, клятва, народні блазони і т.п.). Всі ці три види форм, що відбивають – при всій своїй різнорідності – єдиний сміховий аспект світу, тісно взаємозв’язані і розмаїто переплітаються один з одним» [1, с. 7].

Своєрідним проявом феномену «двовір’я» на Русі був розподіл свят на офіційно-церковні і народні свята карнавального типу. Переважна частина давньоруських свят продовжували відтворювати компоненти язичницьких свят аграрного циклу, що обов’язково містили у власних ритуалах сміховий елемент.

Дослідники вказують на те, що офіційне свято завжди серйозне. Його місія – усталення існуючого суспільного порядку, збереження його стабільності. Урочиста піднесеність офіційного свята формувала уявлення людей про незмінність, вічність пануючої соціальної ієрархії, створювала видимість гармонії політичних, релігійно-церковних структур, моральних цінностей, норм і заборон.

Абсолютно інший дух містився в народному святі карнавального типу. На Святки, Масницю, Івана Купала давні русичі ненадовго поринали в стихію радості і сміху, де відчували єдність і фамільярно-близькі стосунки. Замість напруженої серйозності релігійних свят учасники народного свята відкривалися для суто людських стосунків, живого матеріально-чуттєвого контакту. Стосунки під час такого свята набували істинної людяності. Карнавальне світовідчуття органічно поєднувало у собі ідеально-утопічне і повсякденно-реальне. Майдан, на якому відбувалося народне свято, зумовлював унікальний тип стосунків, які були неможливими в буденному житті. Фахівці, які вивчали карнавальну культуру, довели, що карнавал – це і особлива майданна мова, і неповторний майданний жест, які вирізняються відвертістю і свободою. Майданне спілкування не визнає ніякої соціальної дистанції, норми етикету і пристойності.

Мова народного свята виражає динаміку буття, плинність і відносність пануючих істин і влад. Радісним пафосом оновлення просякнуті форми і символи карнавальних дійств. Серед невід’ємних атрибутів народного свята принцип «навпаки», тобто унікальна логіка постійних взаємопереміщень верху і низу, обличчя і заду. Втіленням цієї логіки виступають травестія, пародія, профанація, блазнівські увінчання і розвінчання. Фахівці відзначають, що світ народного свята – це, переважно, пародія на людське повсякдення, «світ навиворіт». Водночас вони підкреслюють життєстверджуючу силу карнавальної пародії, оскільки вона символізує відродження, і оновлення світу.

Серед елементів сміхової народної культури Давньої Русі особливе місце займало скоморошество. А. Бєлкін наводить у своїй книзі міркування про те, що скоморохи з’явилися у результаті складної трансформації уявлень русичів-неофітів християнської віри про долю своїх язичницьких богів. Померлі боги стали героями, кожен з яких мав свого двійника-протагоніста. Метафорою смерті є божевілля, дурість, що з часом набуває сакрального значення. Персонаж блазня втілив у собі божественну семантику. Злостивий і глумливий блазень, що знаходиться біля володаря, потрібен йому, бо перебирає на себе загрозу смерті, оскільки й символізує смерть. У подальшому, блазні відособлюються від свого патрона і починають жити своїм власним бродячим життям, у тому числі і як скоморохи. Глумці-скоморохи знаходять собі місце в народному святі [3, с.51–52]. Дослідниками встановлено, що давньоруських скоморохів побоювалися, вважаючи що вони можуть напустити «порчу», принести шкоду, бо володіють таємничим знанням відунів і знахарів.

Уперше в давньоруських джерелах згадуються скоморохи під 1068 р. у «Повісті минулих літ». У «Повчанні», фрагменті тексту «Повісті», що вміщений в епізод поразки давньоруських князів від половців на річці Альта, йдеться про те, що поразка – це розплата за гріхи, в тому числі за захоплення скоморохами, музикою і танцями [9, с.53].

Доволі складною була історія терміну «скоморох», а також вивчення обставин його походження у слов’янській гуманітаристиці. Дослідники зійшлися на думці, що термін прийшов на Русь з Візантії, як і багато чого іншого, за посередництва болгарської культури. Остаточне його утвердження в літописній традиції припадає на кінець XIII ст. Найвживанішими в давньоруській літературі домонгольського періоду словами, які використовували тодішні автори для позначення пересмішників-скоморохів, були: «игрец», «глумец», «глумотворец», «шпильман» (рідко). Крім цього, близьким за смислом до «скомороха» були слова «прелестник», «смехотворец», чи «весілий» [9].

Крім «Повчання» в «Повісті минулих літ» згадка про скоморохів міститься в давньоруському тексті під заголовком «Слово витлумачене мудрістю від святих апостолів і пророків і отців про твар і про день, що зветься неділя…». Цей текст міститься в «Паїсієвому збірнику» XIV ст., хоча саме «Слово» створене приблизно в XII–XIII ст. Цей текст близький за змістом до «Повчання». В ньому виражається обурення тим, що люди живуть у «злі» і не дотримуються настанов божих і апостольських. Люди не тільки живуть в гріху, але й не бажають слухати «Боже слово». Далі йдеться про те, що людям більш цікавими є вистави «плясцов», «гудцов», «игрецов» (тобто, скоморохів), які вони готові споглядати, не зважаючи на погодні умови. До церкви ж йдуть неохоче, «зіваючи, почісуючись», чи, відмовляються, посилаючись на дощ чи холод. Критичні слова автора – вболівальника за моральність християн видають важливий факт – скоморохи були серйозним конкурентом для священиків і проповідників. А. Бєлкін зазначав, що «не було б скоморохів, скоріш слухали б їх, проповідників, йшли б за ними, тобто, до церкви. Багаторічна лють церковників проти скоморохів – це непряме свідчення слабкості християнського проповідника у порівнянні зі скоморохом» [3, с. 57]. Якщо оцінювати цей факт ширше, то виявиться, що народно-карнавальна сміхова стихія залишалася для русичів привабливою і необхідною навіть в умовах панування офіційно-християнської культури. Про поширеність скоморошества може свідчити уривок з «Житія преподобного Феодосія, ігумена Печерського». В ньому йдеться про весілий бенкет при дворі

великого князя, на якому виступали співаки і музики (скоморохи) [10, с.40]. Із оповіді видно, що такого роду розваги були звичними для тодішньої суспільної верхівки. В «Києво-Печерському Патерику» можна виділити ще один житійний твір, в якому йдеться, хоча й в іншому контексті, про скоморохів. Це оповідь «Про преподобного Ісакія печерника». У фрагменті оповіді про спокушання бісами Ісакія, біси, які змушують танцювати преподобного, виступають у личині музик-скоморохів: «… І ударивши у флейти, і в гуслі, і в бубни, почали грати. Натомивши Ісакія, полишили його ледь живого й відійшли, поглумившись над ним» [10, с. 98].

К. Туровський у «Повчанні» застерігає грішників: «…горе тим, що п’ють вино з гуслями і танцями, горе сопільникам і тим, хто слухає їх: дияволу є величання, а християнам пагуба» [11, с.81–82]. Оповідаючи про «митарства» у своєму «Слові про вихід душі і сходження на небо» давньоруський письменник говорить про гріхи: «…Безстудная словеса и плясаніе, еже въ пиру и на свадьбахъ и въ павечерницахъ, и на игрищахъ и на улицахъ… и еже в басни бають и въ гусли гудуть» [12, с.206]. Перед нами перелік дійств, де провідними дієвцями були скоморохи.

Традиції сміхової народної культури були ненависні церковникам не тільки через її язичницький зміст. Народні ігри, розваги під час свят засуджувалися церквою через дух народної святковості, який був прямо протилежний тому, до чого закликала церква. Звідси, і ненависть до скоморохів, блазнів і «глумців». Відомо, що число святкових днів в Західній Європі було близько 90. На Русі таких свят налічувалося ще більше – близько 140. Тому проблема дозвілля тут була доволі важливою. Ігрища і святкові заходи займали не останнє місце в житті русичів. Церква з її офіційною культурою була нездатна заповнити цей великий простір життєдіяльності.

Блазні-скоморохи смішили народ на кожному святі, або ігрищі в Давній Русі. Як вже зазначалось, лихослов і «глумец» став атрибутом видовищно-майданної культури. Але й у несвяткові дні блазні зберігали личину сміхової карнавальної стихії. Для скомороха, як і для західноєвропейського блазня, характерним було втілення універсального комізму, асоціальності. Провідним способом виявлення комічного скоморохом-блазнем була пародія як антитеза серйозному, офіційному. Серед функцій, які вони виконували була функція глашатая початку видовища. Для «глумця-скомороха» важливим було вміння грати на музичних інструментах. Крім цього, скоморохи повинні були детально знати сценарій «ігрища», щоб управляти його ходом і запалювати присутніх танцями, піснею і веселощами гри. «Повість минулих літ» містить фрагменти, в яких йдеться про те, що на ігрищах молоді люди вибирали собі майбутніх дружин. Пізніше, скоморохи розробили і запровадили в дійство ігрища особливі пародійні «женихання» та «весілля». Пародіювали скоморохи також і церковні церемонії і служби, розігруючи їх перед народом.

Зовнішній вигляд скоморохів мав відповідати його суспільній місії – смішити народ. На Заході блазні в епоху Середньовіччя мали відповідне вбрання: капюшон на голові з двома, або трьома кінцями з дзвіночками, короткі сорочки з рукавами до ліктів (на Русі їх іноді зображали з занадто довгими рукавами). Атрибутом блазня було брязкальце у вигляді висушеного свинячого пузиря з горохом усередині і прив’язаного до короткої палички. Знаком скомороха вважався дерев’яний жезл з булавою на одному кінці у вигляді зображення голови блазня – так звана «дубина». Знайдені археологами в давньоруському Новгороді схожі на описані жезли дерев’яні «булави» (близько 180), які спочатку ідентифікувалися, як ідоли «домовики», тобто обереги сімейного вогнища, деякі дослідники схильні вважати предметом, що належав давньоруським скоморохам [2, с.155].

Отож, сміхова стихія народної культури Давньої Русі значною мірою виражалася з допомогою такого персонажа як скоморох. Його подекуди злі, але завжди життєстверджуючі пародії, активність, кмітливість забезпечували реалізацію основного призначення народного свята – розрив з буденністю і наповнення життя образами відродження і оптимізму. З іншого боку, наявність феномену скоморошества в давньоруському народному святі засвідчує розвиток давньоруської культури в загальноєвропейському контексті середньовічної культури.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанаса / М. М. Бахтин. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с. 2. Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX–XIII вв. / В. П. Даркевич. – М.: Наука, 1988. – 344 с. 3. Белкин А. А. Русские скоморохи / А. А. Белкин. – М.: Издательство «Наука», 1975. – 192 с. 4. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники / В. Я. Пропп. – СПб: Терра – Азбука, 1995. – 176 с. 5. Гуревич А. Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. – СПб.: Изд-во С-Петерб. ун-та, 2007. – 544 с. 6. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Издательство «Наука», 1987. – 783 с. 7. Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. Учебное пособие / А. Л. Ястребицкая. – М.: Наука, 1995. – 416 с. 8. Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII вв.) / Ж. Делюмо. – Екатеринбург: Изд-воУрал. ун-та. 2003. – 752 с. 9. Нестор Летописец. Повесть временных лет. – М.: Искусство древности, 2010. – 96

с. 10. Києво-Печерський Патерик. – Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра. Видавничий відділ «Свічадо», 2007. – 103 с. 11. Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности / Н. К. Никольский // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1907. – Т. 82. – № 4. 12. Афанасьев А. Н. Славянская мифология / А. Афанасьев. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 1520 с.

Галина Гордиенко

СМЕХОВАЯ СТИХИЯ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ ДРЕВНЕЙ РУСИ

В статье анализируются особенности народной культуры Древней Руси. Раскрываются мировоззренческие основы древнерусского праздника и его социальная миссия. Показана связь древнерусского праздника с языческими праздниками аграрного цикла. Установлено значение и культурологический смысл смеховых аспектов народного праздника. Выявлено генезис явления скоморошества и охарактеризован образ скомороха в нарративных источниках древнерусского государства. Акцентировано внимание на оппозиции смеховым компонентам народного праздника со стороны христианской церкви.

Ключевые слова: народная культура, карнавал, аграрный праздник, язычество, скоморох.

Galyna Hordiyenko

COMIC ELEMENT OF OLD RUS FOLK

In this article the peculiarities of Old Rus folk culture are analyzed. World-view basis of Old Russian holiday and its social mission are reviled. It is shown the connection between Old Russian holidays and pagan holidays of agrarian cycle. The meaning and cultural content of comic aspects of folk holiday are determined. The origin of buffoonery phenomenon is found out, and the buffoon image in narrative sources of Old Russian state is described. The attention is focused on opposition to comic element of folk holiday from the side of Christian church.

Key words: folk culture, carnival, agrarian holiday, paganism, buffoon.

УДК 392.81:392.51(=161.2)

Уляна Мовна

МЕД ЯК ЕРОТИКО-СЕКСУАЛЬНИЙ МАРКЕР УКРАЇНСЬКОГО ВЕСІЛЛЯ

У статті досліджується роль меду як еротико-сексуального маркеру українського весілля. Розкривається вітальна, еротико-фертильна та магічно-примножувальна семантика меду як універсального знаку солодкості. Семантичне поле весільного ритуалу включає у свою площину активне функціонування меду як важливого еротико-сексуального маркеру, що виявляється на усіх етапах українського весілля (заручини, коровайницьке дійство, вінкоплетини, підготовка до шлюбного благословення молодих, зустріч молодят як повінчаної пари, весільна гостина у молодої, обряд комори і перезва, покривання молодої). Але якщо на початковій стадії весілля у фольклорних текстах простежуються еротичні паралелі, алюзії, алегорії, то у перезв’янських піснях у фінальній оргіастичній частині весілля, ритуальна насиченість меду сягає свого апогею.

Ключові слова: мед, еротико-сексуальний маркер, весілля, семантика, фольклор.

Потужний еротичний пласт весільної обрядовості, як цілком слушно констатує О. Курочкін [1, с. 28], все ще донині залишається на маргінесі сучасного наукового дискурсу. Ця оцінка також значною мірою стосується й такого важливого компоненту цієї дослідницької проблеми, як встановлення сексуально-еротичної знаковості меду в українському весіллі. Водночас, у даному контексті доречно підкреслити, що зазначеної проблематики ми вже частково торкалися, окресливши весь пучок семантичних значень меду на етнографічному матеріалі з Карпат і Прикарпаття [2, с. 106–117]. У ході дослідження було встановлено, що мед у весільному ритуалі в контексті дій, спрямованих на досягнення щастя і благополуччя молодими, вважається універсальним символом солодкості з цілим віялом позитивних конотацій – наділенням здоров’ям, багатством і щасливим сімейним життям; суттєвим елементом останнього є еротична насолода та сексуально-прокреативна активність пошлюбленої пари. Сьогодні перед нами постає інше, напевно складніше завдання – вичленити і заакцентувати лише один із аспектів ритуального застосування меду у весільній звичаєвості, а саме – еротико-сексуальний, водночас розширивши територіальні межі дослідження до всього українського етнічного обширу, а джерельною базою визначивши передусім фольклорні тексти.

Складність, а водночас й привабливість задекларованого завдання полягає в тому, що у багатьох випадках (особливо на початкових етапах весілля) еротична ритуалістика меду далеко не очевидна, тому доводиться «відчитувати» еротичний «медовий» код, за допомогою якого здійснюється значна частина символічних «повідомлень», крок за кроком розшифровувати завуальований еротичний підтекст цілком «безневинних», на перший погляд, рядків обрядових пісень – зразків весільного фольклору, які навіть не увійшли до вже опублікованих нині збірок сороміцьких пісень [3–4]. Хоча важко не погодитись із думкою одного з їх упорядників – М. Красикова, що прихований еротичний присмак деяких фольклорних текстів власне у «мерехтінні смислів, двозначності, двоплановості, грі слів», а еротичний пласт значно сильніший від того, який лежить на поверхні [5, с. 8].

Мед як ритуальний символ набував еротичного забарвлення уже на першій стадії весілля – заручинах. Заручини звичайно відбувалися в суботу, в урочистій обстановці, у присутності численних родичів потенційних наречених та супроводжувалися співом обрядових пісень, спеціально призначених для цієї прелюдії весільного дійства. Так, у гуцулів «згідних» частували медом з одного келиху, у який вони одночасно опускали мізинці й давали облизати своєму візаві, а тоді за чергою усім присутнім. З уст старости лунало: «Я вас благословлю так, аби вас ніхто не міг розщепити, як не розщепиш бджолу від меду» або «Хай ваша любов буде солодка як мед» [6, с. 13; 7, с. 201]. Пов’язаність з медом першої шлюбної форми занотована В. Кравченком на волинському Поліссі [8, с. 88]. Основну мету заручин – темпорально першу прокламацію «згідних» як нероздільної пари (за аналогією з медом, невіддільним від бджіл) адекватно віддзеркалюють ритуальні пісні, у яких вловлюємо перші, спочатку дуже завуальовані натяки на майбутнє подружнє поєднання (на шлюбний вибір зарученої дівчини), де мед відіграє не останню роль:

На заручинах були,
Мед-горілку пили.
У кубочки наливали –
Марусину намовляли [9, с. 147].

В обрядовій ситуації, коли молодий (Юрась), сидячи за столом, випиває чарку води, яку підносить йому молода (Маруся) на тарілці з перснем, який він одягає на палець, з’являється вже більш прозорий, хоча й з ще доволі стриманими нотками, еротичний «медовий» підтекст. Молодого приваблюють дівочі чари уже «його» Марусі:

Заручена Марусенька!
Да подай Юрасю водиці:
Що твоя водиця солодка,
Солодій за меду, за вина, –
Коли-б моя Маруся здорова була! [10, с. 127; 11, с. 81].

Еротичний «медовий» код фольклорного тексту весілля вже більш яскраво простежується у коровайницьких піснях, що співають під час приготування весільного короваю. Сам процес «бгання» короваю як магічне дійство, спрямоване на досягнення успішної дефлорації і забезпечення фертильності молодої (основної мети весільного обряду) та водночас сакральне «замішування» й «випікання» нової родини, густо насичений еротичними елементами [5, с. 12]. Власне ці еротичні елементи в ході коровайницького дійства виявляють тенденцію до поступового наростання. Спочатку мед фігурує як символ солодкості та засіб номінації короваю як молодих та їх майбутнього подружнього життя:

Із суботоньки на неділеньку година,
Та збиралася Хведоркова родина,
Та привезла липівку меду на коровай,
Та хвалить Бога, солодкий буде наш коровай [12, с. 398].

Прихована еротика надає особливого колориту тим жартівливим коровайницьким пісням, які звучать вже після посадження короваю до печі. Таким, зосібна, є зразок весільного фольклору з Волині, де парубок приваблює кохану «медком» (мед тут, на нашу думку, виступає символом взаємного сексуального задоволення), який вони удвох питимуть під яблунею (загальновідомим символом плідності):

Чом, чом не прийшов,
Як ще місяць не зійшов.
Тоді тебе принесло,
Як вже сонечко зійшло.
Прийди, прийди ти до мене,
Є гостинчики у мене...
Сядемо під яблунею,
Будем пити медок [9, с. 157–158].

Сексуально-еротична символіка, коли коровай метафорично позначає жіночий статевий орган, а мед – чоловіче сім’я, набуває все більш виразного, хоча й виключно алегоричного, звучання у виконанні хору коровайниць після вийняття короваю з печі:

Притечи, медочку, притечи,
Бо ще наш коровай у печі.
Поки ми коровай виймемо
Бочечку меду ♣ вип’ємо.
Бочечку меду, вина – дві,
Поставили коровай на столі [9, с. 160].

Як символ еротичної злуки закоханих мед фігурував в обряді вінкоплетин, що в різних етнографічних районах України відбувалися від п’ятниці до недільного ранку. Так, наречена-лемкиня разом з дружками плела два вінки з барвінку (символу кохання та шлюбу) – для себе та свого судженого й намазувала їх медом, а мати одягала готовий вінок доньці на голову, щоб та була «така солодка як мід» [13, с. 369; 14, с. 196]. Ним же змочували барвінковий вінок наречених й вкривали його «позліткою» (тонкою золотистою фольгою) покутяни [15, арк. 64]. На Буковині ще донині мати намазує медом весільний вінок молодої, бажаючи щасливого шлюбу своїй дитині [16]. Під час вінкоплетин на Гуцульщині барвінковий вінок молодої також намазували медом, при цьому висловлюючи спонуку-сподівання ледь приховано еротичного змісту: «Аби ти йому навіки була така солодка, як мід» [17, с. 30]. Важливу еротико-ритуальну роль меду в обряді вінкоплетин рельєфно підкреслюють гуцульські ладканки:

Ой, ти, дитино мила, шию ти вінок щиро.
З добрими гадоньками, з солодкими медками...
Абис така пахуча, як медик цей липучий.
Абис така миленька цілому світочкови,
Цілому світочкови, та й своєму Йваночкови
На ціле житє ваше, мила дитино наша [18, с. 39–40].

Доволі прозора семантика меду, спроможного підсилити еротичну принадність нареченої в очах нареченого адекватно усвідомлювалася й самими носіями обряду: «Щоб молода була мужови як мід солодка», «аби солодким було подружнє життя», «абис така миленька своєму Йваночкови». Аналогічна функціональна значущість меду проглядається у практикованому гуцулами намазуванні ним щоки «княгині», яке повторювали декілька разів з певним інтервалом, мотивуючи тим, щоб любовна насолода тривала упродовж усього шлюбного співжиття [19, с. 477].

Традиція «медити» барвінковий вінок є, на нашу думку, ремінісценцією давнього обрядового змочування медом волосся наречених. Ще у XIX ст. цей звичай подекуди (Гуцульщина, Підляшшя, Бережанщина, Хмельниччина) продовжував спорадично існувати у вигляді намазування медом розчесаної коси нареченої. Його широке побутування в минулому із встановленим вище знаково-семіотичним навантаженням засвідчує один із зразків весільного фольклору з Підляшшя, де в суботу староста молодої розплітав і чесав її косу:

Молода Марисю!
Не схиляй головоньки,
Не дай коску рвати,
З золота оберати.
Ми твою косу годовали,
Медом, вином смаровали,
Золотом посипали,
Шовком (єдвабом) заплітали [20, с. 56]

та Покуття:

Ой в неділю на подвір’ю
Музики заграли
Тогди мою русу косу
Брати розплітали.
Та розплели-розчесали
Чесаною щітков,
Намастили чівки медом,
А вінок позлітков.
Намастили чівки медом,
Щоби солоденькі,

♣ Бочка меду алегорично прирівнюється до нареченої. Про це докладніше нижче, у контексті перезв”янської символіки меду.

А віночок позліточков,

Щоби золотенький [21, с. 33].

Розгорнуте лінійно-синтагматичне дійство зазначеного обряду в період його активного функціонування (XVI–XVII ст.) у різних українських регіонах (Наддністрянщина, Підляшшя, Червона Русь), а також у сусідніх етносів – литовців, поляків, росіян та інших полягало у розчісуванні голови молодої і молодого гребенем, вмоченим у мед як підготовчій операції виряджання до шлюбу [22, с. 179; 23, с. 270; 24, s. 70].

Еротична конотація меду помітно виявлялася в процесі підготовки до шлюбного благословення молодих. Мед як ритуальний символ з виразним еротичним підтекстом супроводжував наречену в обряді розплетин, які відбувалися перед вінчанням. Так, повсюдно в Україні молоду прибирали до шлюбу в неділю зранку, коли брат розплітав косу, а дружки розчісували волосся й намазували його медом, вплітаючи у вінок дрібні монети, шматочок хліба та зубчик часнику [11, с. 251; 20, с. 96–97; 25, с. 250]. Локальною специфікою Гуцульщини була практика накладання молодій вінка матір’ю або заміжньою родичкою, котра після благословення мазала їй уста, а іноді й волосся медом і виряджала до шлюбу [26, с. 264–265]. Отож, можемо екстраполювати на весь український етнографічний масив наш попередній висновок, отриманий в ході аналізу етнографічного матеріалу з Карпат і Прикарпаття, що «змащування коси медом у знаково-семіотичному аспекті символізувало генерування та наростання еротичної напруги, спрямованої на сексуальне поєднання молодят і ствердження їх репродуктивної потуги» [2, с. 110]. Подібно на Бойківщині мати, відпроваджуючи сина до церкви, намазувала йому чоло медом [27, арк. 35].

Мед був присутній і під час самої шлюбної церемонії разом з «княгинею» – горянкою, яка, вирушаючи до шлюбу, клала за пазуху пляшечку меду, що, на її думку, мало гарантувати солодке подружнє життя. Вийшовши з церкви після вінця, лемкиня ділилася з молодим цілушкою хліба з дрібкою меду [28, s. 401]. Мед як символ солодкості та плідності був одним з членів пари (хліб та мед), що творила семіотичне ядро синдіясмічних (з’єднувальних) обрядів шлюбної магії, в яких важлива роль відводилась підготовці до емоційно-сексуального єднання щойно створеного подружжя.

В обрядовій практиці українців широко побутував звичай зустрічі молодих після отримання церковного благословення медом, глибинно-еротичні інтенції якого нам важливо сьогодні розглянути. В частуванні медом власне і полягала магічна дія, що мала на меті підсилити взаємну любов подружжя; вона характерна для багатьох етнографічних районів України. Медом частували молодих, які звичайно вирушали після вінця до хати молодої, у Карпатах. Якщо ж кожен з подружжя після шлюбу повертався до себе додому, молоду вітала мати, даючи їй лизнути меду, зі словами: «Бись вам так солодко жити, як цей мед». По прибутті зятя теща тричі натирала йому медом щоки, чоло і бороду або проводила тричі лише по устах зі словами: «Щоби вам було так солодко, як мід солодкий» [19, с. 480]. Меду цього не змивали цілий тиждень, аби з водою не сплили солодощі любові.

Аналогічно на Поліссі молоді після церкви приїжджали до молодої, де їх зустрічала мати з мискою меду та хлібом. Вона сідала на лавку, брала свою дитину на праве коліно, а чужу – на ліве й по черзі давала їм відкусити вмочений у мед хліб. Мед, що залишився, роздавала «весільникам», кожен з яких старався один поперед іншого вмочити руку в мед і облизати, з твердою вірою в те, що хто перший оближе мед, першим одружиться чи вийде заміж [29, с. 328–329]. Таке ж дійство відбувалося в хаті молодої і на Волині, де мати на порозі частувала молодих хлібом і медом, бажаючи їм подружнього щастя. Молоді брали по шматку хліба з медом, дружки і свашки виривали тарілку й розхапували її вміст [30, s. 13].

Прилюдне обрядове годування пошлюблених медом не лише символічно закріплювало набуття ними нових соціальних ролей та зв’язків і у плані парадигматики сприймалося як наділення долею, а й висловлювало побажання-заворожування щасливої долі молодим саме в еротичному аспекті («щоб так ся любили як мід», «щоб солодко любились»). Народний ідеал сімейного щастя включав і розуміння любові як тілесної втіхи, яка разом з емоційною злагодою та невтомною працею у власному господарстві вибудовує тривкий фундамент забезпеченого й гармонійного подружнього життя. Наділення медом решти учасників обряду (поряд з іншим) символізувало отримання кожним з них своєї долі – частки цінностей у вигляді життєвої, особливо еротичної снаги.

Звичай зустрічі та ритуального годування пошлюбленої пари хлібом і медом (чи лише медом) побутує не тільки в українців, а у наших сусідів – білорусів (вони садили молодих у коморі й подавали їм по печеному яйцю та мед, котрі ті обов’язково мали з’їсти) і росіян, а також низки інших народів європейського континенту – чехів, литовців, поляків, південних слов’ян (словенців, болгар),

греків, італійців, англійців, угорців [2, с. 114]. В останніх молодих частували молодих медом перед дверима хати, щоб кохалися у шлюбі.

З організації поїзда молодого, який вирушав до молодої, щоб згодом привезти її до оселі чоловіка, розпочиналося весілля у повному розумінні цього слова, супроводжуване відповідними ритуальними піснями, в яких набуває все чіткішого вияву й відповідно легшого «прочитання» еротичний «медовий» код. Тісний зв’язок меду з «обдаровуванням молодою» простежуємо вже на початку власне весілля, коли молодий приїхав за своєю судженою:

За ворітними дверми,
Там тещенька свого зятя
Медом-вином частувала
Дочкою дарувала [11, с. 323].

З часу, коли після «продажу» молодої, молодий вперше отримує право сісти біля неї й прилюдно поцілувати в губи, весільне дійство набуває виразно еротичного характеру, що відразу проектується на обрядові пісні, де мед фігурує як алегоричне віддзеркалення одного з компонентів цілісного образу принадної «солодкої» Марисі:

Ледом, Марисю, ледом,
Твоя губонька з медом;
Рученькі с пастернаком,
Ноженьки со всем смаком [20, с. 130].

Перевезення молодої до чоловікової хати, у якій на Поділлі ритуальні дії розпочиналися з пригощання молодих за столом медом (з побажаннями «солодкого» подружнього життя) та куркою (символом плідності) [31, с. 232], було фінальним актом весільних обрядів у хаті молодої, супроводжувалось співами, у яких молода алегорично прирівнювалася до «медової бочки»:

Викотили, викотили
Та медову бочку,
Видурили, видурили
В пана свата дочку [11, с. 422; 25, с. 474, 274].

В іншому фольклорному тексті зі схожим змістом еротична символіка меду виявляється більш акцентовано:

Випили і виточили меду і вина бочку,
Як схтіли, видурили у батька дочку [12, с. 139].

З моменту від’їзду молодої з батьківської хати весільний фольклор набуває явного «вакхічно-еротичного характеру» (Ф.Вовк), який дедалі більше посилюється й досягає піку в час, коли молоді покидають гостей, щоб провести першу шлюбну ніч. У коморних та післякоморних (перезв»янських) обрядових піснях українців еротична навантаженість меду як сексуального маркеру сягає апогею, як і вакхічно-еротичний настрій самого весілля, яке переходить в оргіастичну фазу свого розгортання. В обрядовому пісенному діалозі матері й доньки, що відбувається під час відходу молодих на подружнє ложе, процес дефлорації молодої метафорично ототожнюється з частуванням медом:

«Ой мамцю, мамцю,
До комори везуть».
– Цить, доню,
Тобі меду дадуть.
«Ой, мамцю, козак
На мене лізе».
Цить, доню,
Він тебе не заріже.
«Ой, мамцю, вже й ножик виймає...»
Цить, доню, він Боже думає [11, с. 437].

Більш сучасний та брутальний варіант цієї коморної пісні з медовою еротичною символікою, записаний у другій половині XX ст. на Поліссі, подав В. Скуратівський:

Ой мамо, мамо,
В комору ведуть...
Ой іди, доню,
Там меду дадуть...
Пограєшся, покохаєшся
І з целкою розпрощаєшся [32, с. 74].

Еротична знаковість меду отримує розвиток і у весільній традиції інших слов’янських народів (болгар, сербів, хорватів), у яких пекли два медівники як символи сексуального єднання молодят та

перед коморою намазували обличчя молодого медом – «аби кохались, як кохають бджоли мед» [22, s. 142].

Упродовж перебування молодих у коморі в обрядових епіталамах з виразно обсценним змістом, виконуваних лише дорослими учасниками весільного дійства, яскраво виявляється «медовий» код генітальної символіки:

Тупу, курочки, тупу,
Чотири ніжечки в купу,
А п’ята коротша,
Од меду солодша [3, с. 142].

У понеділок зранку після виходу молодих з комори, коли їм подекуди (Херсонщина) подавали на сніданок щільниковий мед, розпочиналася фінальна оргіастична фаза весілля, учасниками якої були не лише батьки та родичі молодого, а й запрошені до них на гостину родичі молодої («перезва»). Червоною ниткою крізь усі виконувані у цей час пісні, в яких, за словами Ф.Вовка, багато слідів культу органів відтворення [25, с. 238], проходила тема успішної дефлорації молодої та загального піднесення від констатації її дівочого статусу. У перезв’янських наспівах домінує мотив уподібнення молодої та її незайманості до бочки, вміст якої – «мед солоденький», який вона «розточила» на радість усьому родові:

Була у нас бочка-дубівка,
У ній чіп коротенький,
Мед солоденький.
Не багато розточила
Весь рід звесілила [3, с. 7].

Аналогічний образ «медової бочки-дубівки» фігурує і в наступній коморній пісні:

Таточко, питочки хочу,
Та із тиї бочки-дубівки,
Шо чіп коротенький,
А мед солоденький,
Марфочка вточила,
Ввесь рід звесілила [4, с. 85].

Зазначена тема пронизує і бойківську весільну ладканку, занотовану І. Франком у рідних Нагуєвичах:

По горі бербеничка,
Маленька, невеличка.
Чопок у ній коротенький,
Мед у ній солоденький [33, с. 80].

Алегоричне співставлення нареченої з бочкою меду виявив у весільних піснях і О.Потебня, навівши наступний фольклорний зразок:

Мід солодейкий,
Чуп коротейкий;
Бочку розрубати,
Меду скоштувати [34, с. 8].

Російський дослідник О. Афанасьєв, констатувавши уподібнення нареченої до посудини з медом, подав цікаву версію-тлумачення весільних обрядів, що відбувались після комори: «У тому випадку, коли буде з’ясовано, що наречена вийшла заміж не цнотливою, її матері подають склянку меду, внизу якої спеціально роблять отвір, який тримають пальцем. Коли мати бере склянку, отвір відкривається і мед утікає – знак, що солодкий напій незайманості випито ще до шлюбу» [35, с. 464].

Цикл перезв’янських пісень, які виконуються від імені молодої, відслонює флер таємничості з інтимних переживань молодої жінки, яка отримала перший сексуальний досвід. В одній з них яскраво виражено відголоси фалічного культу (фалос прирівнюється до калача, а чоловіче сім’я до меду):

Захотіла калача з медком,
Захотіла калача з медком,
Я ж була да пуд парубком,
Я ж думала умру, умру,
А я ж це є давно люблю [11, с. 443; 3, с. 577; 4, с. 78, 74].

В іншому випадку акт сексуального зближення, досвідом якого наречена ділиться з подругами, виявляє схожість із «питтям» меду:

Була я, сестриці, в темниці,
Пила ж я, сестриці, мед-вино;
Не таке личенько як було –

За сюю ніченьку змарніло [4, с. 94].

Мед у перезв’янському фольклорі фігурує і як винагорода за акт коїтусу, необхідна для підняття сексуального тонусу молодого:

«Ой хто-ж мене за рученьку –
Тому рукавички;
А хто мене за ніженьку –
Тому черевички!
Біля мене полежить,
За пуп мене подержить –
Тому гарнець меду,
Коновочка пива –
Щоб стояла жила!» [36, с. 165; 3, с. 143; 4, с. 134].

Оргіастичність поведінки учасників заключного акорду весільного дійства, а також еротико-сексуальна знаковість меду, висловлена у перезв’янському фольклорі, була не випадковою, а мала певний практичний і магічний сенс: молодим повинна передатися ця могутня, життєдайна сила Еросу, нестримність та шал почуттів, що цілком вписувалися у ритм природи, споріднюючись з великою енергією бажання, властивою усьому живому [5, с. 14].

У понеділок під обідню пору відбувалася одна з фінальних сцен весільної драми – покриття голови молодої, яку завивали в намітку як молодицю. Церемонія завивання супроводжувалась частуванням медом молодих та усіх присутніх (дружко подавав скибки паляниці, намазаної медом, спершу молодим, їх батькам, а тоді решті гостей), а також співом обрядових пісень у виконанні свашок. У наведеному фольклорному зразку йдеться про спільне споживання молодою парою хліба (пшеничної паляниці) та меду, яке виступає способом символізації доконаного факту сексуального єднання і підтвердження шлюбного статусу новоствореного подружжя:

Де-ж був Юрасенько,
Де-ж була Марьечка?
Юрасько у батечка.
Маруся у матінки.
Тепер у купоньці,
У одній світлоньці;
Їдять паляниці
З ярої пшениці,
П’ють вони мед-вино
Із кубка одного [10, с. 215].

Аналогічне символічне навантаження несе й пісня, записана І. Манжурою на Слобожанщині:

Та сидять же вони
За тесовим столом,
Та п’ють же вони
Мед-вино, горілку.
Їдять же вони
Білі калачі,
І п’ють, і їдять,
І у парі сидять [37, с. 84].

Інтенсивна еротико-сексуальна насиченість меду як ритуального символу у весільній обрядовості українців, можливо, пояснюється його укоріненістю в індоєвропейській традиції, прикладом якої є практиковане в давнину індусами намазування медом геніталій молодої з наступною мотивацією: «Намащуємо твій знаряд медом, бо він є другими устами творчої енергії, через яку ти сама, непоконана, поконаєш усіх мужчин!» [6, с. 40].

Частування молодих медом, який володів значним як природнім, так і символічним еротичним потенціалом, відбувалося в українців (та й інших слов’янських етносів) не лише під час проведення весільного ритуалу, воно продовжувалося упродовж усього першого місяця шлюбного співжиття, який в народі отримав назву «медовий». І у цьому контексті занадто звуженою видається версія М. Стельмаховича щодо позиціонування «медового» місяця тільки як еквівалента категоричної відмови молодят упродовж цього періоду від спиртного на користь меду задля піклування про здоров’я майбутньої дитини та створення морально міцної родини [38, с. 20].

Отож, семантичне поле весільного ритуалу включає у свою площину активне функціонування еротичного «медового» коду, який «прочитується» на усіх етапах українського весілля (з різною силою вияву та змістом знакового навантаження) – під час проведення заручин, коровайницького дійства, обряду вінкоплетин, церемонії підготовки до шлюбного благословення молодих (розплетини, виряджання до вінця, частування медом після шлюбу), зустрічі молодих як повінчаної

пари, весільної гостини у молодої, поїзда молодого по молоду, обряду комори та наступної перезви, покривання молодої. Але якщо на початковій стадії весілля у фольклорних текстах простежуються насамперед еротично забарвлені паралелі, завуальовані натяки, еротичний присмак і підтекст, непрямі алегорії, то у перезв’янських піснях ритуальна насиченість меду сягає апогею (домінує фалічна «медова» символіка як відголос культу репродуктивних органів, обсценний характер фольклорних зразків з прямими метафорами процесу дефлорації, констатації дівоцтва молодої та її вражень про перший сексуальний досвід, символіка меду як винагороди за акт коїтусу, визнання сексуального єднання та підтвердження подружнього статусу новоствореної пари), як і власне вакхічно-еротичний настрій самого весілля, кульмінація якого виявляється у фінальній оргіастичній частині цього драматичного дійства.

Список використаних джерел

1. Курочкін О. Еротичні весільні ігри українців / О. Курочкін // Берегиня. – Київ, 2004. – № 1. – С. 27–38. 2. Мовна У. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX – початок XX століття) / У. Мовна. – Львів, 2006. – 208 с. 3. Бандурка. Українські сороміцькі пісні / [Упоряд. М. Сулима]. – Київ, 2001. – 280 с. 4. Українські сороміцькі пісні / [Упоряд. М. Красиков]. – Харків, 2003. – 287 с. 5. Красиков М. Таємничий дивосвіт українського еросу // Українські сороміцькі пісні / [Упоряд. М. Красиков]. – Харків, 2003. 6. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич // Матеріали до української етнології. – Львів, 1902. – Т. 5. – Ч. 3. – 255 с. 7. Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья / П. Богатырев // Богатырев П. Вопросы теории народного искусства. – Москва, 1971. – С. 169–296. 8. Скуратівський В. Мед у звичаях, традиціях, обрядах / В. Скуратівський // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 86–89. 9. Волинь у піснях. Зібрав І. Федько. – Львів, 1969. – 222 с. 10. Метлинский А. Народные южнорусские песни / А. Метлинский. – Киев, 1854. – 472 с. 11. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-западный отдел. Материалы и исследования / П. Чубинский. – СПб., 1877. – Т. 4. – 793 с. 12. Песни, собранные Н. В. Гоголем. Южнорусские песни // Памяти В. А. Жуковского и Н. В. Гоголя. – СПб., 1908. – Вып. 2. – С. 43–199. 13. Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Я. Головацкий. – Москва, 1878. – Ч. 4. – 572 с. 14. Свистун В. Руська сватьба в Колбасові на Словаччині / В. Свистун // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1930. – Чис. 9/10. – С. 194–199. 15. Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), ф. 1, оп. 2, спр. 434. 16. Особистий архів Г. Виноградської. 17. Ворон А. Гуцульські звичаї / А. Ворон // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1932. – Чис. 1/3. – С. 27–34. 18. Боберський Ю. Бджолине оздоровлення / Ю. Боберський. – Яремче, 2002. – 51 с. 19. Козарищук В. Із буковинських карпатських гір / В. Козарищук // Наука. – Відень, 1889. – № 7. – С. 407–412. 20. Лозинський Й. Українське весілля. Опрацюв. тексту, упоряд. і вступна стаття Р. Кирчіва / В. Лозинський. – Київ, 1992. – 173 с. 21. Народні пісні в записах П. Козланюка. – Київ, 1978. – 112 с. 22. Biegeleisen H. Wesele / H. Biegeleisen. – Lwów, 1937. – 511 s. 23. Карский Е. Белорусы / Е. Карский. – Москва, 1916. – Т. 3. – 557 с. 24. Dmochowski F. Dawne obyczaje i zwyczaje szlachty i ludu wiejskiego w Polsce / F. Dmochowski. – Warszawa, 1860. – 314 s. 25. Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні / Хв. Вовк // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Київ, 1995. – С. 219–323. 26. Мовна У. Знакова функція меду меду в родинній обрядовості українців Карпат і Прикарпаття / У. Мовна // Записки НТШ. – Львів, 2001. – Т. CCXLII. – С. 262–270. 27. Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 468. 28. Kolberg O. Sanockie-Krosnieńskie. Cz. 1 / O. Kolberg // Kolberg O. Dziela wszystkie. – Wroclaw, Poznań, 1974. – T. 49. – 552 s. 29. Зеленин Д. К. Описание рукописей ученого Архива импер. Русского географического общества / Д. К. Зеленин. – Петроград, 1914. – Вып. 1. – 483 с. 30. Kolberg O. Wolyń. Obrzędy, melodye, pieśni / O. Kolberg. – Kraków, 1907. – 450 s. 31. Рыбский Ф. Свадебные обряды и песни в м. Макове Каменецкого уезда Подольской губернии / Ф. Рыбский // Живая старина. – Москва, 1895. – Вып. 2. – С. 222–234. 32. Древлянський В. «Ой мамо, мамо, в комору ведуть» (До історії про післявесільні перезв’янські наспіви) / В. Древлянський // Берегиня. – Київ, 2003. – № 3. – С. 65–78. 33. Народні пісні в записах І. Франка. – Львів, 1966. – 335 с. 34. Потебня А. Объяснение малорусских и сродных песен / А. Потебня. – Варшава, 1883. – Т. 1. – 805 с. 35. Афанасьєв А. Поэтические воззрения славян на природу / А. Афанасьев. – Москва, 1865. – Т. 1. – 800 с. 36. Вовк Хв. Сороміцькі весільні пісні записані М. О. Максимовичем / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1889. – Т. 1. – С. 157–168. 37. Народні пісні в записах І. Манжури. – Київ, 1974. – 350 с. 38. Стельмахович М. Народнопедагогічні погляди на дитину / М. Стельмахович // Народна творчість та етнографія. – Київ, 1989. – № 5. – С. 18–25.

Ульяна Мовна

МЕД КАК ЭРОТИКО-СЕКСУАЛЬНЫЙ МАРКЕР УКРАИНСКОЙ СВАДЬБЫ

В статье исследуется роль меда как эротико-сексуального маркера украинской свадьбы, а также витальная, эротико-фертильная и магическо-умножительная семантика меда как универсального знака сладости. Семантическое поле свадебного ритуала включает в свое пространство активное функционирование меда как важного эротико-сексуального маркера, которое проявляется на всех этапах украинской свадьбы (сговор, коровайное действо, плетение венков, подготовка к венчанию, встреча молодых как свенчаной пары, свадебный пир у молодой, обряд каморы и перезва, покрывание молодой). Но если на начальной стадии свадьбы в фольклорных текстах прослеживаются эротические параллели, аллюзии, аллегории, то в перезвянских песнях в финальной оргиастической части свадьбы ритуальная насыщенность меда достигает своего апогея.

Ключевые слова: мед, эротико-сексуальный маркер, свадьба, семантика, фольклор.

Uliana Movna

A HONEY AS EROTIC-SEXUAL MARKER OF UKRAINIAN WEDDING

The article investigates the role of honey as erotic-sexual marker of Ukrainian wedding and exposes the vital, erotic and magic fertile semantics of one as a universal symbol of sweet. The semantic sphere of wedding ritual includes active function of honey as important erotic-sexual marker, which one was on a various stages of a wedding (betrothal, korovay ritual, «vinkopletiny», preparation of marriage, greeting of bride and bridegroom by parents, bridal, komora ritual and «perezva», «zavivannja» of bride). At the beginning stage of wedding folklore texts has erotic parallels, allegories, allusions, at the final stage ones, in perezva songs the ritual satiate of honey amounts to culmination.

Key words: honey, erotic-sexual marker, wedding, semantics, folklore.

УДК 94(477):398.87:2-135.3»134/1648»

Оксана Юрченко

ЧИСЛОВА МАТРИЦЯ ДУМ РАННЬОГО НЕВІЛЬНИЦЬКОГО ЦИКЛУ

Стаття є самостійним науковим дослідженням, присвяченим вивченню концепту числового символізму як складової світосприйняття людності українських земель в XV–XVIII ст. Актуальність теми обумовлена необхідністю комплексного підходу до реконструкції історичного минулого, важливим елементом якого є система цінностей та народна культура. Автору вдалося розкрити та систематизувати наявні зрізи семантичної природи чисел на прикладі пам’яток думового епосу та запропонувати нову систему вивчення особливостей числового символізму. Поглибивши уявлення про досліджуване явище, розкривши його нові грані, автором було виділено основні контексти побутування зазначених чисел та природу їх ідейно-образного та художнього навантаження.

Ключові слова: символіка чисел, семантичний конструкт, українські історичні думи, невільницький цикл, матриця.

Осторонь від загальної маси української народної поезії та творчості, відбиваючи оригінальність та особливу музичну форму в синтезі з змістовим наповненням, стоять народні думи. Їх природа давно хвилювала дослідників небаченим переплетінням та синтезацією форми та змістового наповнення. Числова символіка складає один із наріжних каменів системи думання людності українських земель в добу середньовіччя та ранньомодерного часу. Часу, коли і постали творіння майстрів думового епосу.

Більшість дослідників сходять в одному: найдавнішим кругом дум виступають невільницькі пісні або плачі, які пов’язані з постійними турецько-татарськими нападами з метою захоплення ясиру на українських землях. В. Антонович і М. Драгоманов дають детальний опис становища невільників, яке було особливо тяжким [1, с. 91–93].

П.Куліш свого часу зазначав, що кобзарі ділять свої пісні на козацькі, які мають своєю сценою Україну, та невільницькі, які описують перебування козаків в турецькій неволі. У А.Лісовського також знаходимо вказівку на молитовний характер невільницьких дум: «Дума начинается и кончается молитвой», а сама подія, що розкриває сюжет думи, не має особливого значення: «ничтожное событие не может составлять цели повествования. Это покрывало, маска, скрывающая стремление певца» [2, с. 36],

А що ж тоді хотів сказати співець? А в рядках лине глибокий ліричний контекст, вся повнота та туга переживання невольниками своєї долі та розлуки з рідною землею: «В отличии от эпических дум, построенных на событии, все невольницкие думы построенны на чувстве. Чувство, составляющее основание думы, представляет собою сложный комплекс ощущений, возбуждаемых в человеке тяжкой неволей» [2, с. 37]. З усих цих переживань, на думку Лісовського, домінантними будуть туга по батьківщині та роду.

М. Максимович, Ф. Колесса, П. Куліш висловили гіпотезу, що невільницькі пісні та думи складалися в невільницькому середовищі і ними ж поширювались. Так М. Максимович згадує: «Освобождение невольников силою оружия и викуп их деньгами – считалось на Украине святым делом, на которое и бандуристы вызывали своїми думами» [3, с. 11]. Колесса продовжив цю тезу, вказавши на можливість поширення дум подібного змістово-сюжетного наповнення з єдиною ціллю – спонукати людей визволяти всіма способами бранців. З огляду на ту кількість полонених, яких забирали в «ясир», ми можемо припустити, що набіги орд були справжнім народним лихом, від якого не був застрахований ніхто. А, оскільки, думи виступають репрезентантами домінуючих в суспільстві модусів світосприйняття, то гіпотеза згаданих вище дослідників набирає все більш виразних обрисів.

Науковці виділяють наступні «невільницькі плачі» та тематично пов’язані з ними зразки: «Невільники на каторзі» («Плач невольників»), «Плач невольника в турецькій неволі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл і соколя», «Федір Безродний», «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», «Отаман Матяш Старий», «Втеча трьох братів з Азова», «Три брати самарські», «Смерть козака на долині Кодимі» [4, с. 25]. Хронологічно ж ці думи відносяться до раннього козацького періоду, охоплюючи проміжок часу в півтора століття [4, с. 26].

Першими в цьому ряді стоять думи «План невольників» та «Плач невольника», які тематично та стилістично споріднені. Сюжет першої думи зводиться до ніби плачу невольниками, які розповідають про своє положення і звертаються до Бога по допомогу, щоб той наслав природні сили, які б звільнили їх з каторги. При цьому самі невільники ніяких дій для свого визволення не здійснюють. А друга дума – це молитва про спасіння (саме за цією особливістю Б.Кирдан і розділив думи на ті, в яких є лише прохання невільників про допомогу і ті, зміст яких складає звільнення із неволі) [5, с. 74].

Дума «Плач невільників» вміщує шість епізодів застосування чисел. Так, 18 разів у нас з’являється згадка про кількість рослин, які застосовувалися в якості інструмента покарання невільників та кількості покарань:

«Баша турецькій бусурманській,
Недовірок християнській,
По рынку вонь похожае;
Вонь самъ добре тее зачувае;
На слуги свои, на турки-янычаре зозла гукае:
«Кажу я вамъ, турки-янычаре, добре вы дбайте,
Изъ ряду до ряду захожайте,
По тры пучки тернины и червоной таволги набирайте,
Бедного невольника по тричи в одномъ месце затинайте!» [4, с.126].

У цьому контексті ми спостерігаємо стилізовану модель застосування числа три в якості посилення внутрішньої напруги. Якщо дума виступає свого роду молитвою, зверненням до Бога, то люди мають відчувати його присутність. В деяких варіантах згадані ще і чотири таволги, які мають надати більшого драматизму картині оповіді. Невільники спочатку просять у Бога допомоги, а коли отримують покарання за свої молитви, починають проклинати турецьку землю та неволю, що є наступним пасажем з числовими елементами в думі. У варіанті, записаного від бандуриста М. Бондаренка (1834 р.) ми знаходимо підтвердження попередніх припущень:

«Каже ты земля турецькая бусурменьськая
И будь ты трычи проклята
Шо ты погубыла не одного нашого брата» [4, с.136].

Вказівка на прокляття турецької землі посилюється три кратністю, що слугує додатковим емоційним фоном для слухача. Такі поєднання молитов і прокльонів є типовим для світосприйняття людини того часу. Але нас цікавить сама ідея християнської покори всім випробуванням, які випадають на долю людини і число три має підкреслити Божу допомогу, яка послідує після катувань та переживань (Самійло Кішка рятує своїх козаків після того, як їм довелося пережити трикратні побиття та збільшення кількості кайданів до трьох, Олексій Попович каяттям в своїх гріхах та трикратним читанням Святого Письма теж приносить порятунок товаришам, судно яких розбила хвиля на три часті, 30 років сидять в неволі полонені, перш ніж М. Богуславка дарує їм спасіння). Трійка теж може підсилювати емоційне ставлення невільників до турецького баші, якого вони

називають «недовірком християнським». Число три є улюбленим числовим показником як у фольклорній, так і християнської традиції. Тож його застосування може містити як рівень традиційної стилізації, так і рівень християнської образності. Мотив про «трикратність затинання» в цій думі та думі «Про Самійла Кішку» стосується саме знущань і підкреслює жорстокість поводження з полоненими.

Щодо інших груп числової інформації, то вона представляє собою іншу структуру числової семантичної природи – це числа конкретно-історичного або документального характеру. Так читаємо:

«Што на Чорному морю,
Потребі царській,
Громади козацькій
Там много війська понижено,
У три ряди бідних, безщастних невольників посажено,
По два та по три докупи посковано,
по двоє кайданів на ноги покладено,
сирою сирицею назад руки зав’язано» [4, с.124].

Ці рядки взято із варіанта, запис якого здійснив М. Ніговський від кобзаря П. Колибаби в 1850-х рр. Він суттєво відрізняється від інших, оскільки в ньому вміщується більша історична і географічна конкретизація [5, с.77] Він не містить сюжету покарання, а лише звернення до Бога та прокляття турецької землі, значно розширюючи коло «провин». Тож наявність вказівок на кількість кайданів, рядів витікає саме з необхідності внести історичну основу в думу, наблизивши її до реальності.

Інша дума невільницького типу «Плач невольника» на сьогодні має 13 записів від виконавців та ще одну творчу реконструкцію П. Куліша, яка потрапила на сторінки видання Б. Грінченка і стала відома кобзарському середовищу [4, с.234]. Навколо цієї думи точилися суперечки з приводу того, який варіант найближче стоїть до автентичного. З цього приводу Єрофіїв вказує на той, де фігурує не один брат, а два, а Б. Кирдан же заперечив подібні думки, посилаючись на те, що друга частина думи має кілька варіацій, однією з яких і виступає поява нового персонажа [5, с.88-89].

Для нас же є показовим те, що невільник у своєму плачі звертається не до Бога, а до своїх рідних з проханням викупу. Очевидно, зміна адресата вплинула і на числову матрицю думи, адже в ній відсутні числа в тій частині, де звучить звернення невольника, тоді як частина з прокльоном турецької землі отримує стилізацію в якості числа 7:

«Ты земле турецка, веро бусурманска,
Ты розлуко христіянська!
Уже бо ты розлучила, ни единого, за семь лет войною,
Мужа съ женою,
Брата съ сестрою,
Детокъ маленькихъ съ отцемъ и маткою» [4, с. 239].

Згадані в думі сім років є однією з семантичних формул сімки, розроблені в думовому епосі і своїм корінням сягають давніх архаїчних смислових зрізів. Так у думі «Про Хвеська Андибера» заховались рядки:

«Що козак Хвесько Дендиберя гуля
Й погуляє
Сім год і чотирі,
На дванадцятий год повертає» [6, с.138].

Автор міг вказати на одинадцять років чи інше сполучення років, але було згадано саме про сім років, що підтверджує попередню думку про формування сталої семантичної образності числа сім. Ще дві думи повідомляють про таку числову модель: дума «Вдова Сірка Івана» (7 років не бачила чоловіка) [6, с.124] та дума «Про Івана Коновченка» (деякі варіанти думи подають вік хлопчика, що дорівнює семи) [6, с.91].

Очевидно, існувала певна традиційна форма в думах невільницького циклу, за якою покарання супроводжувалось числовою інформацією в якості художнього засобу посилення контекстів. Самі ж молитви і звернення не потребують такого драматизму і тому не супроводжуються числами.

Інша дума циклу – «Про Марусю Богуславку» – представляється нам сплетінням індивідуальних та психологічних мотивів, розгадку яких і до сьогодні не знайшли дослідники, хоча дума перебувала в постійному колі їх зацікавлень.

Першим, хто ввів в науковий обіг думу «Про Марусю Богуславку», був П. Куліш, який відносить цю думу до плачів, тоді як дума про Самійла Кішку – до славословія. А.Лісовський же називав думу про Марусю Богуславку «драматизованим плачем»: «Как в первуй думе фигура ренегата-паши, такъ здесь фигура Маруси Богуславки, гораздо больше, чемъ само событие, обнаруживаетъ чувство певца» [2, с. 31]. Крім того дослідник припустив, що обіцяного звільнення так і не відбулося:

«Его не было, потому что дума кончается молитвой об освобождении, и общий тонъ думы – страстно- болящий – совершенно противоречитъ факту освобождения. […] Маруся Богуславка – это тоска по родине, тоска по солнцу, по свободъ, кристализовавшаяся въ форму женщины с прекраснымъ, невыразимо-грустнымъ лицомъ» [2, с.36].

В. Антонович і М. Драгоманов подали свій історичний коментар, де розкрили детальний опис долі жінок з українських земель, які своєю красою могли прокласти собі шлях у покої самого султана (дослідники згадують славнозвісну Роксолану дружину Сулеймана І, дружину Османа ІІ, XVII ст., матір Османа ІІІ, XVIII ст.) [1, с. 235–237]. Крім того ними було проведено паралельні порівняння нашої думи з аналогічними сюжетами в пісенної творчості інших народів. Зокрема, дослідники вказували на моравську пісню про брата Яна та сестру Катерину, які сім років перебували в неволі, при чому брат сидів у темниці, а сестра у світлиці. Їм допомогла втекти інша невільниця; інший варіант польського походження; окрім того згадуються дві болгарські пісні, в першій з яких оповідь розкриває сюжет полону брата і сестри, яка стає дружиною паші і яку брат намовляє втекти, а в іншій же туркеня-бранка стає дружиною християнина і не бажає повертатися додому [1, с. 239–240]. Ці аналогії дозволяють краще зрозуміти суперечливу та складну долю жінки.

М.Костомаров теж не оминув своєю увагою думу про Марусю Богуславку, генетично пов’язуючи її з думою про Івана Богуславця [7, с. 211].

С. Томашівський відзначав спорідненість думи про Марусю Богуславку з іншими творами невільницького циклу, але в порівнянні з думами «Про втечу трьох братів з Азова» та «Про Самійла Кішку» «наша ж дума, хоч поетично стоїть дуже високо, в обробленню не дорівнює вище названим. Нема тут ані просторості і повноти в оповіданю, ані тої характеристики дієвих осіб, яку стрічаємо в тих двох думах; навпаки, маємо вражінє, що сій думі про Марусю Богуславку не достає ні початку ні кінця. Ані не бачимо, хто властиве та Маруся, невільниця чи пані, і яке її становище до «пана турецького»; ані не знаємо нічого близшого про її потурчення, ані про її відносини до козаків, ані про кінець події» [8, с.7–8].

Але в думі заховано значно більше інформації, ніж здається на перший погляд і вся вона пронизана своєрідним символічним глибинним контекстом. Зокрема, О. Грабович, застосувавши новий підхід до вивчення дум – антропологічний – розглядає думи з точки зору витворів культури, які передають універсальні істини, як на рівні подій, так і на рівні міфологічного мислення та відзначила важливий концепт явища смерті: «Смерть в думах, які ми далі побачимо, є символічною, ритуальною смертю, необхідною для переходу до іншого соціального стану або до іншої культурної категорії» [9, с. 30]. А саме поняття переходу включає кілька стадій – «перед межовою (відокремлення від старих або попередніх умов), межовою (яка символізується ритуальною смертю головного героя, випробуваннями, якщо йдеться про колектив) і післямежового (повернення), яка в козаків символізується поверненням до своїх людей» [9, с. 36]. Ми звернули увагу на ці моменти з огляду на те, що межовість виступає важливою ознакою дум, оскільки «ув’язнення, чужина або нічийна земля, небезпечні і нечисті місця – це умови межового стану, в якому герої мають витерпіти фізичні страждання і приниження, і через них досягти стану зміни сутності» [9, с. 36]. З огляду на представлену модель всі дії козаків у думі є нічим іншим, як міфом і ритуалом, а тому пов’язана з архаїчними пластами свідомості.

Всі ці паралелі та характеристики думи дозволяють зрозуміти систему числових показників в думі. Так, в 12 з 19 варіантів думи ми читаємо:

«Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця камяная.
Що у тій темниці пробувало сімъсот козаківъ,
Біднихъ невольниківъ.
То вони тридцять літъ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічи собі не видають» [4, с. 290].

Сімсот козаків, які перебували 30 років в неволі відносяться до царини епічних чисел. За словами В. Антоновича і М. Драгоманова «выражение, что невольники 30 лет не видят солнца, – поэтическое преувеличение. Рабы, особенно если ихъ было много, употреблялись для работъ, и следовательно выводились на светъ» [1, с. 238]. З огляду на це, 30 років не мають під собою конкретно-історичного і фактографічного підґрунтя і відносяться до епічних числових конструкцій. Дійсно, аналогічні смислові ключі ми знаходимо і в інших думах. Так у думі про Самійла Кішку читаємо:

«Четвертый Ляхъ Бутурлакъ,
Клюшникъ галерский, сотникъ переяславскій,
Недовирокъ христіянскій!
Що бувъ тридцать летъ у неволе [4, с. 515].

І ще один уривок:

Козакы тоди на яайкы сидалы,

Крючкамы галеру за лавы зачипалы

И на берегъ все турецьке добро выгружалы,

Срибло й злото мижъ собойю пайювалы,

Господа Мылосердного выхвалялы,

Шо прийшлось черезъ трыдьцять лить зъ неволи у Сичъ-матиръ прибуты

Ы свого товарыства не забулы» [4, с. 563].

Епічне начало та стала традиційна формула вимальовується і щодо семи сотень бранців-козаків: про 700 козаків ми знаходимо сюжет у думі про І.Богуславця (але це не представляється чимось особливим з огляду на гіпотезу П. Житецького та С. Томашівського про спільні витоки обох дум від більш старого епосу про родину Богуславців) [8, с. 8; 10, с. 229]; у думі «Про Федора Безродного» («Ой то батько Кошовий Отаман військовий, добре дбав, – із семисот козаків та пітдесят вибірав) [4, с.409]; у думі «Про Самійла Кішку» теж присутній даний сюжет, з тією тільки різницею, що було не 700 невольників, а яничар:

«У той галеръ пробувало 700 (семьсот) турокъ,

Межъ ними булъ старшій старшиною Алканъ-паша,

Трапезонское дитя молодое» [4, с. 508].

Ще один приклад вживання сімки в якості певної сукупності людей знаходимо в думі «Про Олексія Поповича»:

«Третья часть по Чорному морю гуляе,

Ни виткиль соби поряхунку не мае;

А при той части потопае

Семьсот душ хрестьянскихь» [4, с. 604].

Сімсот «душ християнських», які потопають на третьому обломку судна не мисляться випадковим набором числових змістових ключів: яскравою тут теж є теза про Божественне передвизначення, образом якого і виступають числа три та сім.

Так сімка у нас отримала свою семантико-семантичну формулу – позначає певну сукупність людей, що не відповідає історичній дійсності, а служить сталим смисловим конструктом.

У варіанті думи «Про Марусю Богуславку», записаного від кобзаря М.Бондаренка, ми спостерігаємо іншу форму на позначення кількості невільників – у нього вказується 504 в’язні. У його ж виконанні Мартинович записав і думу про І. Богуславця, де вказується 404 бусурмани, а в іншому варіанті – 40 бусурманів. Ці записи мають більш пізнє походження, а з огляду на характеристику, яку отримала у дослідника творчість та талант М. Бондаренка ми можемо говорити про певну трансформацію сюжетного оздоблення в думах. Крім того, думи невільницького циклу вже втратили свою актуальність і глибину почуттів для кобзарів ХХ століття, тож вони часто імпровізували, замінюючи старі образи новими, які були їм ближчі чи служили краще для витворення гармонійного римованого ряду. Відзначимо, що подібна кількість більше не постає в жодній з розглянутих дум.

Дума «Про Марусю Богуславку» розпочинається і завершується подіями священної історії, оскільки слова молитви до Бога звучать на Великдень, а релігійне свято – це «реактуалізація первісної події, священної історії» [11, с. 57]. На думку М. Еліаде, «релігійна людина живе у часі витоків, міфічному часі. Вона виходить з мирського світу, щоб приєднатися до непорушності часу, Вічності». Тут же ми спостерігаємо протиставлення храму християнського і храму мусульманського, що вказує на дуалізм, притаманний християнському світосприйняттю. За концепцією Еліаде храм «воспроизводит Рай и звездный мир […] Царские врата собственно алтаря назывались также «вратами Рая». В течении пасхальной недели эта дверь оставалась открытой во время всей службы» [11, с. 58]. В. Антонович та М. Драгоманов подали детальний образ темниці, який протиставляється турецькому храму. Після ознайомлення з характеристиками становища невільників можна уявити, в яких складних умовах вони виживали і часто лише віра та примарна надія на звільнення підживлювала їх сили до життя.

Важливим для думи є також концепт світла, оскільки невільники до дня Великодня не бачать «білого світу і праведного сонця», і лише цього дня до них приходить спасіння, переродження, адже звільнення для козаків не просто історичний факт, але і сакральне переродження. Тож в думі захована глибока ідея Спасіння та народження як визволення, що сама по собі ускладнює змістову структуру думи. Числа в цьому випадку несуть своє сакральне навантаження, підкреслюючи, поглиблюючи загальну оповідну канву в рамках розроблених мистецьких засобів.

У думі «Іван Богуславець» сімка постає перед нами в кількох контекстах:

«Въ городъ Козловъ стояла темница каменая,

7 сажень въ землю вмурованная,

У той темницъ пробувало 700 козаковъ,
Бедныхъ невольниковъ» [4, с. 364].
І далі читаємо:
«То вже Алкань-паша, пани молодая,
7 недель хмелю не заживала,
Христианскою верою не урькала,
В сехь невольниковъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христианскую хорошенько провожала» [4, с. 365].

Сюжети фігурування число сім носять єдиний мотив та ідейну направленість: «700 душ християнських» маємо в думах «Маруся Богуславка», «Федора Безродного», «Про Олексія Поповича», а у думі «Самійло Кішка» та «Іван Коновченка» – 700 татаринів. Очевидно, сімка широко застосовувалась в якості круглого числа на позначення кількості. Однак, в певних думах до традиційного фольклорного звучання додалося ще і християнський мотив, що розкриває дуальність природи числа – художньо-образну і ідейно-символічну. Дійсно, релігійні мотиви характерні саме для дум давнього невільницького кола, що генетично пов’язані з голосіннями та псальмами, оскільки відображають долю невільників на чужині, християн серед іновірців. Сімка у нас практично зникає з поля зору у думах хмельницької доби та думах побутових, де вже відсутні мотиви боротьби з турками та татарами.

Замикає коло «богуславської групи» [12, с. 28] дума «Сокіл і соколя», яка має щонайменше дві редакції, які мають суттєві змістові відмінності [12, с. 29]. Але показовим є той факт, що дума є твором не просто епічного, а алегоричного сюжету, яка походить з козацьких часів про невільників у турецькій неволі, однак своїм алегоричним підґрунтям сягає значно давніших часів.

Сюжет думи розповідає про сокола, дитя якого забрали стрільці-булахівці, які йшли з Цареграду. Вони віддали соколя Івану Богуславцю, який надягнув йому на ноги срібні пута, очі «закрив жемчугом» і ходив по місту забавлявся з птахом. Старий сокіл в цей час був в далеких чужих краях у пошуках їжі, а по повернені сизокрилий орел повідав йому про долю його дитини. Орел дав пораду соколу летіти до Цареграду і навчити соколя не бути прихильним до турецьких розкошів. Дума завершується прокляттям Цареграду. В інших варіантах – сокіл врятував соколя з неволі.

Образи «сизокрилого орла», «ясного сокола» і соколяти-символічні. Через них співці прагнули донести головну ідею твору – засудження ренегатства та відображення неволі і визволення [4, с. 386–387]. Б. Кирдан провів аналогії з піснями інших народів і дійшов висновку, що дума має народне походження, а її образи, символіка – широко поширені в усній народній творчості [5, с. 117]. Тож дума є доповненням до невільницьких плачів і розкриває ідею звільнення з турецької неволі, яка зваблює своїми розкошами. З точки нашого дослідження дума є прикладом повної відсутності числових показників, що пояснюється вже самим алегоричним символічним наповненням думи. Крім того у думі мало відчуваються релігійні мотиви, які підкреслювались би числовою матрицею. Тут не читаються ані молитви, ані звернення до Святих, батьків.

Тож думи раннього невільницького циклу представляють собою молитовні плачі, в яких оспівується тяжка доля полонених. Числова символіка включається в тексти з метою підкреслення важкого становища невільників та символізованого відображення Божого помислу та присутності. Дійсно, невільники палко просять у Бога допомоги тоді, коли їх випробування досягають апогею, а допомоги чекати ні звідки. Лише віра їм допомагає пережити всі знущання.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Предисловие / В. Антонович В., М. Драгоманов // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М.Драгоманова: [в 2 т.]. – К., 1874. – Т. 1. – 246 с. 2. Лисовский А. Опыт изучения малорусских дум / А. Лисовский. – Полтава, 1890. – 57 с. 3. Максимович М. Предисловие / М. Максимович // Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. – К., 1849. – Ч. 1. – 78 с. 4. Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду/ [упоряд.: М. К. Дмитренко, Г. В. Довженок (тексти), С. Й. Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – 887 с. 5. Кирдан Б. Украинские народные думы (XV–XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. 6. Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – Київ-Харків: Пролетар, 1931. 7. Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества / Н. Костомаров // Русская мысль. – 1880. 8. Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис / С. Томашівський // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. – № 4–6. 9. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей / О. Грабович // Родовід. – 1993. – № 5. 10. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К., 1893. 11. Еліаде М. Мефістофель і Андрогід / М. Еліаде. – К., 2001. 12. Грушевська К. Українські народні думи / К. Грушевська. – Київ-Харків: Пролетар, 1927. – Т.1.

Оксана Юрченко

ЧИСЛОВАЯ МАТРИЦА РАННЕГО НЕВОЛЬНИЦКОГО ЦИКЛУ

Статья является самостоятельным научным исследованием, которое посвящено изучению концепта числового символизма как важной составляющей мировозрения насіленія украинских земель в XV–XVIII вв. Актуальность темы обусловлена необходимостью комплексного подхода к реконструкции исторического прошлого, важным элементом которого есть система ценностей и народная культура. Автору удалось раскрыть и систематизировать существующие срезы семантической природы чисіл на примере памятников думового эпоса и предложить новую систему изучения особенностей числового символизма. Углубивши представления о изучаемом явлении, было выделено основные контексты бытования указанных чисіл и природу их идейно-образной и художественной нагрузки.

Ключевые слова: символика чисіл, семантический конструкт, украинские исторические думы, невольничий цикл, матрица.

Oksana Yurchenko

NUMBER SYMBOLISM IN THE TEXTS OF THE UKRAINIAN HISTORICAL DUMAS OF THE PERIOD BEFORE RULING OF BOHDAN KHMELNYTSKYI

This article gives the attempt of reconstruction of numerical matrix in the Ukrainian historical dumas on the example of detection and interpretation of semantic constructs of numbers. Our research reflected the studies of specific semantic cross-sections for number seven and three. The method of work is to identify the system of number repetitions in different semantic contexts and selection of its major features. In particular, we succeeded to isolate the basic semantic contexts for the number three and seven, at the same time revealing main ideological imaginative and sacred foundations of their symbolic cross-section. Comparing contexts and breadth of application of seven and three, we saw the features of the use of these numbers and of their meaning. Three occupies a leading place in numerical matrix of duma, bringing a deep religious context, while the number seven is thought by us as rather vivid example of mythical epic folk memory and traditions, leaving aside the Christian component. Numerical matrix of duma is not limited to these concepts and modes and requires further study in a view of the breadth of its application.

Key words: the symbolism of numbers, semantic construct, Ukrainian historical Duma, slave cycle, matrix .

УДК 72.033.4(477)16/19

Віра Мельник

ДЕРЕВ’ЯНІ ДЗВІНИЦІ СКОЛІВЩИНИ

Стаття присвячена проблемі, пов’язаній зі збереженням дерев’яних архітектурних сакральних пам’яток Сколівщини. Зроблено спробу нового бачення й узагальнення сакрального мистецтва, а саме дзвіниць, як одного з найцінніших у цьому плані регіонів Карпатського краю – Бойківщини, котрий має особливі заслуги в галузі дерев’яної архітектури.

Ключові слова: Сколівщина, Бойківщина, сакральне мистецтво, дерев’яні дзвіниці, архітектура.

На цілому просторі Європи найбільша кількість, найцінніших зразків, дерев’яного будівництва збереглися на Україні. На Сколівщині і Турківщині у XVIII ст. відбувався процес створення нового типу сакрального об’єкту, тобто проходила своя західноукраїнська інтерпретація вертикальної композиції церковної споруди. Цей процес тривав майже два сторіччя і закінчився тим, що в цих двох районах сформувалось своє оригінальне об’ємно планувальне вирішення, яке пізніше дістало назву «церкви бойківського типу, бойківської школи «[20, с.256].

До перлин Бойківського сакрального мистецтва відносяться не лише церкви, а й дзвіниці. Їх на Сколівщині збереглося не менше ніж церков, адже біля кожної дерев’яної церкви стояла дерев’яна дзвіниця, яка інколи виконувала роль в’їзних воріт.

Мета статті – дослідити процеси будівництва та розвитку дерев’яного сакрального мистецтва Сколівщини, а зокрема дзвіниць.

Історіографія сакрального дерев’яного будівництва дзвіниць Бойківщини представлена у працях В .Щербаківського [24], А. Лушпинського [14], В. Залозецького [7], В. Січинського [18–19], М. Драгана [5], Г. Логвина [13], П. Юрченка [25], Р. Могитича [16], А. Данилюка [4], М. Грушевського [3],

Д. Антоновича [1], В. Слободяна [21], І. Грабара [2]. Проте, у них ми не зустрічаємо описів окремих дзвіниць. Це праці, які стосуються загальної характеристики сакральної дерев’яної архітектури.

Детальні описи окремих дзвіниць Сколівського району, знаходимо у авторів, які більше звертаються до опису церков та дзвіниць. Серед них праці І. Думинця [6], З. Матисякевича [15], Т. Левицького [12], С. Сродника [22], В. Кармазина-Коковського [11].

Важливе значення при вивченні дерев’яних дзвіниць Сколівщини займає дерев’яна дзвіниця в місті Сколе, поряд з церквою святої Параскеви. Вона добре вписується в церковний ансамбль. Будівля дзвіниці говорить про особливу давність архітектурних форм. Монументальна будівля міцної конструкції з довго тривкого матеріалу не потребувала частого ремонту. Крім того дерев’яна конструкція дзвіниці дозволяла частково вставляти новий матеріал, не змінюючи зовнішнього вигляду. Таким чином, архітектурна форма дзвіниці змінювалася значно повільніше, ніж форма церкви, затримуючи свій архаїчний, замковий характер. Можна зробити висновок, що дзвіниця постала значно раніше – XVI–XVII ст. [4, с. 168].

Дзвіниця розташована в південно-західному куті подвір’я. В порівнянні до церковного будинку, – це не велика прямокутна споруда, по вертикалі поділена на два яруси, перекрита наметовим дахом. Нижній ярус дзвіниці зрубної конструкції, верхній – каркасної закінчується відкритою галереєю. Згідно напису на одвірку, збудував її майстер Сень Шлоковець в 1760 році і відноситься вона до дзвіниць типу «четверик на четверику», де нижній ярус зрубний, а верхній – високий каркасний, перекрита чотирисхилим дахом. Дзвіницю оперізує піддашшя, яке поставлене на консолі випусків вінців зрубу [20, с.256]. Вона цікава також тим, що здавна виконувала роль в’їзних воріт на подвір’я до церкви.

Невід’ємною частиною церковного ансамблю в селі Коростів є дзвіниця, яка знаходиться у південно-східному куті подвір’я. Це квадратна двоярусна споруда, де нижній ярус виконаний в зрубній конструкції, а верхній – каркасній. Нижній ярус відділений від верхнього великим піддашшям і перекритий наметовим верхом, який добре кореспондується з наметовими верхами церкви [20, с.256].

На північному заході, вище по рельєфу від церкви святого Василя в селі Риків, знаходиться дерев’яна двоярусна, квадратна в плані, дзвіниця. Вона відноситься до типу дзвіниць «четверик на четверику «, верхній ярус якої перекритий восьмигранним наметом і коміром. Обидва яруси виконані в зрубній конструкції. У нижній частині піддашшя опирається на випуски вінців зрубу, у верхній – на рівні низу аркад – на консолі, приставлені до стіни [18, с.53]. У першому ярусі збереглися аркові прорізи, які свідчать про те, що колись дзвіниця виконувала функцію входу на територію церковного подвір’я. Зруб другого ярусу завершується аркадою зрубної конструкції. Церква і дзвіниця формують єдиний ансамбль, який чудово повторює лінію ландшафту гір.

У XIX ст. також з’явилися дзвіниці, достойні бути зачислені до першорядних пам’яток української архітектури. Серед них особливо цікаві ті, що вносять нові варіанти дзвіниць, які в основному презентують національні риси: простоту форм, добрі пропорції та виразність образу.

Вже на початку нашого століття виникла триярусна струнка й пожвавлена гарними отворами дзвіниця з напівкруглими завершеннями – більшими на другому і меншими на третьому поверсі – в селі Рожанка Верхня [4, с.158].

У південно-західній частині церковного подвір’я Святодухівської церкви в селі Верхня Рожанка знаходиться двох ярусна дерев’яна дзвіниця, яка згідно написом на одвірку, збудована в 1877 р. майстром А. Галадєм. Вона цікава тим, що належить до типу дзвіниць, які появились в кінці XIX – на початку XX ст., де на нижній квадратний в плані зруб, витягнений вище від піддашшя, посадили вузький верхній каркасний ярус, завершений восьмигранним наметом [23, с.28].

Навпроти головного входу до церкви Успіння Пресвятої Богородиці, що в селі Тухолька стоїть дерев’яне дзвіниця, яка, за свідченням вирізаного напису на праному одвірку, побудована майстрами Кожучуком і Федором Ровимюком. Дзвіниця в плані квадратна, двох’ярусна. Перший ярус зрубний, другий – каркасний: в ньому розміщені голосники півкруглої форми по чотири з кожного боку квадрата. Завершує дзвіницю восьмигранний наметовий верх [20, с. 245].

Дзвіниця разом з церквою створювали архітектурний ансамбль, який становив велику цінність до проведення «реставрації», коли замінили ґонти на оцинковану бляху, та часткову конструкцію верхів.

У повній гармонії з церквою святого Михайла, що в селі Плав’я знаходиться триярусна, квадратна в плані, завершена восьмигранним наметом на четверику дзвіниця, збудована в 1884 році, на два роки раніше, ніж церква. До дзвіниці з півночі при рубане приміщення, яке перекрите трисхилим зі заломом дахом. Стіни двох ярусів зрубні, третього виконані у каркасній схемі. Єдиний ансамбль з церквою святого Михайла, що в селі Сможе становить дерев’яна двох’ярусна дзвіниця, яка також увінчана наметовою покрівлею. Нижній ярус зрубний, верхній – каркасний, вони відділені між собою піддашшям, яке тримається на випусках вінців [5, с.105].

У селі Грабовець старшою за Василівську церкву є двоярусна дзвіниця, розташована на південному заході церковного подвір’я. Напис на дверях свідчить, що вона збудована в 1874 р. Має традиційний квадратний план, стіни зрубної конструкції та піддашшя, що оперізує перший ярус. У першому ярусі дзвіниці – прохід на церковне подвір’я [26, с. 94].

У єдиному ансамблі з церквою в селі Лавочне збудована дзвіниця, яка знадиться на північному заході. Це триярусна споруда, де перший ярус зрубний, верхній – каркасної конструкції, на останніх двох ярусах знаходяться відкриті галереї. Завершує стіни восьмигранний намет. Дзвіниця збудована в 1908 році [11, с.176]. Оперізує дзвіницю на першому ярусі піддашшя, оперте на консолі випуски зрубу, на другому ярусі піддашшя опирається на приставні до нього стіни консолі.

Дзвіниця в селі Труханів була збудована у 1830 р. і становить пережиток сторожової вежі з витонченим силуетом. Дзвіниця – двоповерхова [11, с.187].

Дзвіниця біля церкви в с. Опорець побудована в1844 році майстром Біланом. Триярусна, квадратна в плані, покрита восьмикутною пірамідою. Нижній ярус – зрубної конструкції, верхні – каркасної з ажурними галереями на обох ярусах. Піддашшя лежить на впусках вінців. Якщо при будівництві церков іноді застосовували найпростіші народні конструктивні прийоми, то при спорудженні дзвіниці при Михайлівській церкви 1863 року з с. Тисовець Сколівського району, що експонується в Львівському музеї архітектури та побуту, – уже складніші. В її основі – квадратний зруб, який покладено на восьмигранник з відповідним пірамідальним завершенням. У минулому дзвіниці служили не тільки для дзвонів, але і виконували функції сторожової вежі, комори та прохідної брами. Власне у дзвіниці с. Тисовець на нижньому поверсі є наскрізні двері, через які проходили на церковне подвір’я [20, с.267].

У селі Орявчик на захід від церкви святого Луки є дерев’яна, квадратна в плані, триярусна дзвіниця, яка завершується наметом з маківкою. Збудована вона в 1801 р. майстром Степаном Косиловичом. Має традиційне піддашшя, верхи ярусів в каркасній конструкції в вигляді аркових галерей.

У південно-західній частині церковного подвір’я, біля церкви Успіня Пресвятої Богородиці, що в селі Нижнє Синьовидне, знаходиться дзвіниця. Вона є квадратною в плані, двоярусна, покрита наметом. Стіни нижнього ярусу зрубні, верхні виконані в каркасній конструкції. Дзвіниця збудована у 1803 р. в зрівноважених пропорціях дає виразне зіставлення великого об’єму нижнього поверху, зі значно меншим щодо розміру верхнім поверхом [20, с. 267]. У добрій пропорції з цілою будівлею зроблено піддашшя першого поверху у пірамідальний дах над другим поверхом, по три заокруглених розрізи прорізів під цим дахом та маленьку барочну грушовидну баньку з маківкою і хрестом на завершенні.

У селі Кальне через 17 років після будівництва церкви святого архістратига Михаїла у 1837 р. односільчани збудували триярусну, квадратну в плані дзвіницю, яка завершена восьмигранним наметом. Стіни першого і другого ярусів – зрубні, третього – каркасні у вигляді аркади-галереї. В першому ярусі є прохід на подвір’я церкви. Вона належить до високохудожніх витворів бойківської школи.

Дзвіниця церкви Пресвятої Богородиці в селі Верхнє Синьовидне збудована в 1930 р. майстром Нагірним. Дерев’яна стоїть в північно-західному боці від церкви, вона собою квадратну в плані двоярусну будівлю, у якої перший ярус зрубний, а другий каркасний. Верхня частина менша в плані. Цей перехід ззовні вирішений у вигляді широкого піддашшя, напіввідкритої галереї. Дзвіниця перекрита чотирисхилим дахом з ґонтою [15, с. 54]. Згодом стіни були оббиті пофарбованими дошками, а ґонта замінена залізом.

Нижче по рельєфу на південний захід від Покровської церкви, у селі Ялинкувате знаходиться дзвіниця. Це квадратна в плані двоярусна будівля, де перший ярус зрубний, другий – каркасний з відкритою аркадою. У переході між ярусами на випусках вінців є піддашшя. Завершує стіни дзвіниці восьмигранний наметовий верх з перехватом, який є в композиційній відповідності з верхами церкви [23, с.28].

Дзвіниця Іванівської церкви у селі Хащовання разом з церквою створили архітектурний ансамбль, який становив велику цінність до проведення «реставрації», коли замінили ґонту на бляху та часткову конструкцію верхів [20, с. 269].

У селі Межиброди поряд з церквою з південної сторони стоїть дерев’яна дзвіниця. Вирішена у зрубно-каркасній системі конструкцій і є двохярусною. Нижній ярус (4,90*4,85 м) квадратний в плані вирішений у каркасі. Верхня частина другого ярусу має вигляд аркатури, а нижня змальована вертикально дошками. Перехід від квадратного зрубу першого ярусу – до восьмигранного каркасу другого ярусу зовні вирішений у вигляді широкого піддашшя. Воно опирається на виносах вінців зрубу, які мають декорований профіль, аналогічний до виносу під піддашшя церкви. Дзвіниця перекрита восьмигранним наметовим верхом і завершується невеликою маківкою з хрестом [23,

с.29]. Дах покритий залізом. У 2006 р. верхній центральний купол перекрито жовтою нержавіючою бляхою.

Дерев’яна дзвіниця церкви Воскресіння Христового в селі Орів невелика за своїми розмірами. Вона утворена квадратнім нижнім зрубом та верхнім ярусом каркасної конструкції. Верх дзвіниці перекритий двосхилим дахом. Пам’ятка архітектури виконувала роль надбрамної дзвіниці – це підтверджується наскрізним проходом через нижній зруб і зашалюванням стін верхнього ярусу на висоту людини. Останнє не давало використовувати її, як оглядову вежу. На дзвіниці дзвін з надписом: «Року Божія 1755». Сучасний вигляд частково змінений у зв’язку із заміною ґонтового покриття залізом [23, с.30].

Отже, архітектурою в дереві Бойківщина прославилася не тільки на всю Україну, а й поза нею. Адже саме вона тепер займає визначне місце в історії архітектури за своєю оригінальністю і багато варіантністю будівельних типів. Кожний з цих типів має свій особливий образ. Найбільше визначився мистецькими якостями ступінчасто-пірамідальний тип бойківських сакральних будівель з трьома вежами. Асиметричний і одночасно добре зрівноважений, артистично вироблений образ цієї найчастіше скомпонованої в добрих пропорціях дзвіниці дає якнайбільше естетичне задоволення і створює піднесений настрій. В бойківській архітектурі принцип асиміляції, тобто уподібнення, проявляється насамперед у самому будівельному матеріалі – дереві, з якого збудовано сільські церкви і дзвіниці.

Натуральна барва брусів, з яких укладено стіни будівель, а також і пошиття стін, покрівель, піддашків і бань у вигляді дерев’яних дощечок, дерев’яної «черепиці» та ґонти – все це споріднює бойківські будівлі з навколишнім краєвидом, не тільки з погляду походження цього будівельного матеріалу, але й щодо загального кольору, близького до барви стовбурів і галуззя живих дерев.

Форма пірамідально-ступінчастої вежі, з мистецького погляду найоригінальнішого й найкраще виробленого типу бойківських дзвіниць, очевидно, виникла поступово – як архітектурний образ в уявленні бойківських майстрів – під впливом загального вигляду струнких карпатських смерек. Саме ця пірамідально-ступінчаста структура об’єднує форму живого дерева з формою вежі як архітектурної композиції. У них західний верх майже однакової висоти з вівтарним, а центральний завжди вищий, масив плану має гострі виразні форми, що чудово перекликаються з оточуючим ландшафтом.

Бойківську сакральну архітектуру, яка виникла і розвинулася в цих районах, слід вважати реліктом української архітектури, який зберіг свою самобутність і традиційну симетричну композицію. Дерев’яні дзвіниці бойківських церков є не менш важливим об’єктом вивчення сакральної бойківської архітектури, оскільки вони існують ніби як доповнення до дерев’яних храмів. Саме без них краса і неповторність бойківської церкви є не повною та не розкритою до кінця.

Список використаних джерел

1. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва / Д. Антонович. – Прага, 1923. – 94 с. 2. Грабар І. Дерев’яна церковна архітектура Прикарпатської Русі / І. Грабар // Пам’ятки України. 1997. – № 2. – С. 24–29. 3. Грушевський М. Матеріали до історії суспільно політичних і економічних відносин Західної України / М. Грушевський. – Львів, 1906. – 178 с. 4. Данилюк А. Народна архітектура Бойківщини. Житлове будівництво / А.Данилюк. – Львів, 2004. – 168 с. 5. Драган М. Українські дерев’яні церкви / М. Драган. – К., 1998. – Ч. 1. – 105 с. 6. Думинець І. Верхнє Синьовидне: минуле і сучасне / І. Думинець. – Львів, 2003. – 289 с. 7. Залозецький В. Бойківський тип дерев’яної церкви, його відношення до історичних типів / В. Залозецький // Літопис Бойківщини. – 1938. – С. 5–12. 8. Івашко-Бадзюх Ю. Дерев’яна церковна архітектура і погляди крізь віки / Ю. Івашко-Бадзюх // Людина і світ. – 1995. – № 9. – С. 14–19. 9. Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. [Під ред. Тронько П. І.] в 26 т., 3 т. – К., 1968. – 237 с. 10. Кармазин-Коковський В. Архітектура бойківської церкви / В. Кармазин-Коковський // Пам’ятки України. 1997. – № 2. – С. 8–10. 11. Кармазин-Коковський В. Мистецтво бойківської церкви / В. Кармазин-Коковський. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1987. – 228 с. 12. Левицький Т. Плав’я / Т. Левицький. – Львів, 1997. – 178 с. 13. Логвин Г. По Україні / Г. Логвин. – Київ, 1968. – 185 с. 14. Лушпинський А. Дерев’яні церкви Галичини XVI–XVIII ст. / А. Лушпинський. – Львів, 1920. – 186 с. 15. Матисякевич З. Історія Синевіцка-Вижнього / З. Матисякевич. – Львів, 2003. – 74 с. 16. Могитич Р. Нариси архітектури української церкви / Р. Могитич. – Львів, 1995. – 78 с. 17. Сіреджук П. Церковні переписи Галицької землі XVIII ст. / П. Сіреджук // Історія релігії на Україні. Тези круглого столу. Львів, 9–10 травня 1994. – С. 16–19. 18. Січинський В. Бойківський тип дерев’яної церкви і його відношення до історичних стилів / В. Січинський // Сакральне мистецтво Бойківщини. – Дрогобич,1998. – 53 с. 19. Січинський В. Пам’ятки української архітектури / В. Січинський. – Філадельфія, 1952. – 64 с. 20. Сколівщина / Під ред. С.Павлюк. – Львів, 1996. – 256 с. 21. Слободян В. Втрачені пам’ятки

сакральної архітектури Львівщини / В. Слободян // Пам’ятки України. – 2006. – № 3. – С. 7–9. 22. Сродник С. Історія Корчинської шляхти: минуле і сучасне села Корчин / С. Сродник. – Львів, 2002. 48 с. 23. Сулик Р. Дерев’яне церковне будівництво на Стрийщині / Р. Сулик. – Львів-Стрий, 1993. – 28 с. 24. Щербаківський В. Церкви на Бойківщині / В. Щербаківський // Записки НТШ. – Т. 24. – Львів, 1913. – С. 134. 25. Юрченко П. Дерев’яна архітектура України / П. Юрченко. – К., 1970. – 84 с. 26. Pulnarowicz W. U zrodelSanu, Stryja I Dniestry / W. Pulnarowicz. – Turka, 1929. – 94 s.

Вера Мельник

ДЕРЕВЯННЫЕ КОЛОКОЛЬНИ СКОЛЕВЩИНЫ

Статья посвящена проблеме, связанной с сохранением деревянных архитектурных сакральных памятников Сколевщины . Сделана попытка нового видения и обобщения сакрального искусства, а именно колоколен, как одного из самых ценных в этом плане регионов Карпатского края – Бойкивщини, который имеет особые заслуги в области деревянной архитектуры.

Ключевые слова: Сколевщина, Бойкивщина, сакральное искусство, деревянные колокольни, архитектура.

Vira Melnyk

WOODEN BELFRY SKOLE DISTRICT

The article is devoted to problems related to the preservation of sacred monuments of wooden architecture Skole District. An attempt new vision and compilation of sacred art, such as bell as one of the most valuable in this regard regions of the Carpathians – Boikivshchyna, which has special merits in the field of wooden architecture.

Key words: Skole District, Boikivschyna, sacred art, wooden bell tower, architecture.

УДК 94(477-25):[378.4+643.3]

Юлія Шемета

КУХОННЕ І СТОЛОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ ІНСТИТУТУ КАЗЕННОКОШТНИХ СТУДЕНТІВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834–1858 РР.)

Висвітлено історію повсякдення Інституту казеннокоштних студентів імператорського університету св. Володимира у 1834–1858 рр. Охарактеризовано такий його аспект, як функціонування кухні та їдальні як важливого елементу життя і побуту студентства. Розглянуто види кухонного і столового посуду, меблів, з’ясовано, що серед першого переважав мідний і дерев’яний, другого – олов’яний та фаянсовий. Розкрито особливості зберігання їжі, подачі її на стіл. Визначено, що студентська кухня відзначалася різноманітністю страв.

Ключові слова: імператорський університет св. Володимира, Інститут казеннокоштних студентів, кухня, їдальня, культура харчування.

Наукові дослідження останнього часу часто зосереджуються на історії повсякдення, що обумовлене спробами пояснити різні політико-економічні, культурні, психологічні прояви людського буття. Своєрідним напрямком таких студій можна вважати вивчення студентського повсякдення, зокрема, київського. На нашу думку, світ навколишніх речей, обстановка, що оточувала студентську молодь були, певною мірою, показовими для розуміння життя суспільства першої половини XIX ст.

Імператорський університет св. Володимира з часу відкриття у 1834 у Києві і – до 1858 рр. мав у своїй структурі Інститут казеннокоштних студентів (далі – ІКС), у складі якого, разом з пансіонерами, яких утримували губернські прикази громадської опіки, знаходилося в різний час від декількох десятків – до понад сотня осіб. Він стосувався молоді, що перебувала на повному державному утриманні. Одним із елементів задоволення життєвих потреб студентства була кухня і усе те, що забезпечувало процес підготовки продуктів до столу й становило частину загальної культури поведінки тодішньої привілейованої частини суспільства – посуд, кухонне начиння, їжа та її споживання.

Університетське повсякдення розглядалося іще в XIX ст. [1], частіше з точки зору опису задовільності чи незадовільності побуту, подекуди, особливо у спогадах [2], з критикою існуючих порядків і проблем [3]. Згодом було забуте і нового звучання набуло з 90-х рр. XX ст. Науковий доробок теми зараз складають як роботи загального плану, що стосуються студентства загалом, так і монографії, публікації у періодичних виданнях, дисертаційні дослідження [4], присвячені історії міського [5], студентського повсякдення [6].

Переважна більшість їх розглядає проблеми, пов’язані з особливостями побуту та їх впливу на молодь, поведінкові характеристики, одяг, їжу (що може становити окремий напрямок досліджень з огляду на подібність студентської кухні до української) [7] тощо. Натомість те, що стосується посуду, за винятком характеристик окремих його видів загалом [8], кухні, процесу приготування їжі, зазвичай, залишається поза увагою дослідників. Між тим, вказані явища становлять інтерес з точки зору розкриття таємниць щоденного життя українців XIX ст., які, з урахуванням можливих уточнень і доповнень, дозволять отримати картину міського повсякдення.

На жаль, університетського посуду і кухонного начиння поки не знайдено, проте завдяки описам майна ІКС можна скласти уявлення про облаштування кухні та їдальні університету св. Володимира, що розташовувалися у його головному будинку, як і житлові приміщення, а також про систему харчування. Як зазначав М. Чалий, попри усі недоліки, ІКС давав можливість незаможній молоді отримати освіту, не переймаючись побутовими проблемами, які насправді, займали немало часу [3, с. 202–203].

До побудови головного корпусу університету кухні та їдальні розташовувалися у найманих приміщеннях, згодом – у північно-західній його частині (кухня – в нижньому поверсі, поруч – пекарня, їдальня – поверхом вище з трьома вікнами на Либідь (боковий фасад), з їдальні був вихід до буфету [9, арк. 73 зв. – 76]; крім студентської, існували кухні, очевидно, при квартирах службовців і в університетських флігелях. Майно з найманих раніше будинків перекочувало сюди, наприклад, стінний годинник, придбаний у 1835 р., згодом купили ще один, у 1848 р., який повісили у їдальні.

Кожен студент мав у своєму розпорядженні утирачі-рушники для рук, а мідні рукомийники знаходилися у спеціальних кімнатах – умивальнях. Проте не поруч із їдальнею, а на четвертому поверсі. Натомість, для служителів кухні у кімнатці перед нею стояв спеціальний таз з умивальником над ним. Попри спроби дбати про чистоту, приміщення кухні і пекарні, як і кімнати з коридорами, часто були брудними, що викликало різку реакцію інспектора студентів (до обов’язків якого входило не лише наглядати за поведінкою підопічних, але й їх побутом), який вимагав від економа щоранку все прибирати [10, арк. 34]. Серед кухонного майна згадуються ікони. Був час, коли у їдальні зберігали музичні інструменти, і навіть виникала ідея про влаштовування уроків музики в її передпокої.

Документи свідчать про наявність у 1850-х рр. двох дерев’яних шаф для кухні, пофарбованих у жовтий колір, які закривалися на замок. У них, а також у чотирьох рундуках з соснового дерева, двох скринях, 38-ми комодах і просто на полицях зберігалися скатерки, серветки, посуд для їдальні, а також приготування і розкладання їжі: каструлі з червоної міді, придбані у 1834–1842 рр. (з яких, щоправда, майже всі поцупили – з 21 збереглося 3); більші за об’ємом, теж з червоної міді, з ручками і кришками; придбані у 1853 р. розливні мідні ложки (збереглося 4 з 6); 2 шумівки і 2 мідні цідилки, зараз відомі, як друшляки. Воду для потреб кухні нагрівали у великому мідному казані з краном, вмурованому у вогнище, обкладене кахлями. Ще два казани стояли на іншому вогнищі. Перші страви готувалися у мідному казані вагою 36 пудів.

До кухонного начиння можна віднести також столи, лавки, кочерги, залізну кухонну вагу, мідні ступка з товкачиком, різці для тіста, ложки, ночви й 11 форм для запікання. У 1836 р. для кухні та буфету закуповували кам’яний і скляний посуд. Згадуються залізні дека. Використання їх свідчить про те, що популярними стравами у той час були пироги, що підтверджують відповідні документи, які стосуються меню. Залізними були сковороди з ручками і без них, ножі різних розмірів і пилка, спеціальні виделки. Серед потреб ІКС у 1834 р. називалися залізні вафельні дошки, форми для киселів і тістечок, чавунні горщики, лопати. З дерев’яних речей планувалося замовити окрему кутову шафку з замком, що призначалася для спецій, кухарський стіл і стіл для тіста. Оскільки потреби кухні, зазвичай, задовольнялися, то можна припустити, що все це, а також балія на ніжках, діжа для води і хлібна, ківш, цебра для води і помиїв, відра, чани, качалки для тіста, волосяні сита для борошна та проціджування бульйону були придбані [11, арк. 20–20 зв.].

Процес приготування їжі відбувався на чавунних плитах і варистій печі, хліб випікався у трьох цегляних печах пекарні, що займала окреме приміщення [9, арк. 73 зв.]. Для миття і витирання, крім згадуваних балій, відер і діж, призначалися так звані «стірки» («шматки полотна») і утирачі з полотна шириною близько 35 і довжиною півтора метри. У кухні зберігався і столовий посуд в спеціальних шафах. Уявлення про них можна отримати з опису однієї з них, що призначалася для лікарняного посуду: дерев’яна, висотою понад 2 м і шириною близько 1,5 м (відповідно, 3 і 2 аршини) з полицями, покритими лаком, і обов’язково під замком [12, арк. 7–8].

У їдальні знаходилися столи, які накривалися, окрім полотняних скатерок, клейонкою, і табуретки (250, з них в наявності у 1858 р. 54). У будинку Ф. Березовського для «Загальних квартир студентів Університету Св. Володимира» (незаможних або штрафників) стіл, обтягнутий клейонкою, призначався для чаювання [13, арк. 34 зв.]. Прання, крохмалення і викачування скатерок і серветок

мала забезпечувати праля, але, очевидно, пристойного вигляду їм надавали саме на кухні з допомогою дубового пресу. Тут же столову білизну помічали спеціальними штемпелями. Буфетну стійку використовували для подачі чаю з хлібом чи булками. Лікарняні столові меблі складалися зі столів, шаф для посуду і стільців, накритих шкіряними подушками [14, арк. 48–49].

У 1858 р. ІКС вирішено ліквідувати, а казеннокоштних студентів переселити на квартири, надаючи суму на утримання. Першим, хто потрапляв під дію нових правил – а їх було 148 осіб, дозволено виділити речі, що знаходилися в користуванні раніше, окрім срібла (срібна чайна ложечка коштувала 1, 50 крб., стільки ж – пуд манної крупи) [15, арк. 113 зв.; 141]. Тому вирішили провести облік майна, для чого його наказали здати. Облік показав не лише кількість речей (щоправда, деякі описані двічі і кількість вказана різна), але й солідний вік деяких із них. І якщо понад 20-річний стаж перебування в ІКС срібних ложок (з 1834; найпізнішим часом придбання усіх срібних речей був 1843 р.) викликає повагу до чесності економів і студентів, то серветки, які прослужили упродовж 1842–1858 рр., або скатерті з 1847 р. залишають простір для припущень щодо їх вигляду. Отже, реєстр 1858 р. засвідчив наявність 12 скатертин, 62 з 1114 серветок, 243 з 260 срібних столових ложок 1834–1842 рр., 118 зі 130 чайних і 19 розливних і соусних загальною вагою майже 2 пуди. Інший посуд і начиння придбано приблизно теж у 1834–1843 рр. Найстарішим з нього були: мідні кухонна вага (2 штуки) і 7 поламаних підсвічників для їдальні з жовтої міді. Дещо пізніше з’явились мілкі олов’яні тарілки, яких з 450 здали 446, 40 сільниць 19 супових ваз (супниць) з кришками і підставками, 19 соусників і 19 блюд. Останні могли призначатися для подачі на стіл пирогів [16, с. 29]. Частину посуду з олова перевезли з Віленської медико-хірургічної академії разом з іншим майном. Столові ножі з виделками рахувались попарно і вони були срібними – їх збереглось 43 з 60-ти пар. Насправді студентів було більше і столових приборів мало би бути більше теж.

Цікаво, що глибоких олов’яних тарілок замість 299 здали 303, очевидно, студенти продовжували користуватися списуваним час від часу майном. У документах університету періодично згадуються ремонти дерев’яного і, що важливо, лудження мідного посуду і самоварів, отже, службовці були свідомі тієї шкоди, якої він міг завдати через несправність. Вартість лудження становив 1,50 крб. за пуд в 1846 р. Періодичним ремонтам підлягали інший столовий і чайний посуд, ножі, виделки тощо. Стежили також за якістю олов’яного посуду. У 1843 р. замість фаянсового замовлено у Москві столовий металевий посуд на 150 осіб з англійського олова з домішками, за що майстер забрав в рахунок плати як лом старе олово з Вільна. Відповідно, зроблено уже згаданих 19 супових ваз з кришками, 300 глибоких тарілок, 450 мілких і 40 сільниць загальною вагою 59 пудів 3 фунти по 20 крб. сріблом за фунт [17, арк. 1–1 зв.]. Схоже, що у 1847 р. кимось піднімалося питання про заміну олова на фаянс, у зв’язку з чим проведено своєрідний облік і виділено кошти на придбання 18 дюжин глибоких і 24 мілких дюжин мілких тарілок, 19 супових чаш і 19 соусників, проте олово залишилось на балансі інституту, не здавалось у лом, а від фаянсу на певний час таки відмовились. Обидва матеріали, як відомо, мають недоліки: фаянс легко б’ється, олово добре зберігає тепло, але вимагає уваги до складу сплаву, не переносить морозів і вимагає періодичного переплавлення [20, с. 38].

Олов’яний посуд використовувався в університетській лікарні, зокрема, тарілки, блюда, супові чаші і солянки. Металеве столове начиння тоді представлене порівняно мало – це були цукорниці з жерсті, підставки під графини, підноси. Фаянс у першій половині XIX ст. використовувався для виготовлення супових ваз з кришками і підставками, яких у 1858 р. нараховувалося 15, причому всі перебували у поганому стані, а кількох очевидно, не вистачало, так само не вистачало кількох фаянсових соусників і блюд (було по 16); глибоких тарілок, яких було 115, а частину списали; мілких, яких з 203-х 140 рахувалось списаними. Можливо, якість фаянсу була недостатньою, що траплялось у ті часи. До речі, одна супова ваза коштувала майже ціну срібної ложечки – 1, 75 крб. Користувалися студенти фаянсовими кружками з кришками (накривками).

Ймовірно, фаянсовим посудом дублювали олов’яний. Його періодично докуповували, є згадка, що на одній з московських фабрик. У 1847 р. в ІКС та на кухні знаходилося 216 глибоких і 288 мілких тарілок, придбаних у місцевого виробника – на Києво-Межигірскій фаянсовій фабриці по 84 коп. за дюжину [17, арк. 1–2]. Зі скляного посуду використовували графини для води, склянки, сільниці. Їх було ще менше: з 40 графинів у 1858 р. залишилось 36, а склянок – 82 зі 104-х. Сільниць збереглося 15: звіти університетських економів рясніють згадками про побитий посуд. Серед майна своєкоштного студента, померлого у 1861 р., згадувалась скляна з мідною кришкою чайниця, у якій у ті часи зберігали суху заварку [19, арк. 4–4 зв.].

Особливе місце займав чайний посуд – 7 мідних самоварів, куповані у проміжку 1841–1857 рр., що спростовує твердження про те, що цей кухонний прилад не мав застосування у Києві до 1846 р., а чаювання попитом не користувалось [15, арк. 3; 5, с. 71]. Навпаки, чайна культура передбачала використання таких елементів чи то розкошів, чи то гігієни, як срібне ситечко, оздоблене

університетським гербом у лікарні вартістю 5 крб. (у XIX – початку XX ст. на печатках університетів зображувався імперський герб, по колу йшов напис з назвою закладу, а під низом зображувались елементи наукового і навчального приладдя [20]. В університеті св. Володимира це були кадукей, глобус, посох Асклепія, циркуль, вага, ліра тощо, можливо, на посуді ці деталі могли бути не представлені) Ситечка були і фаянсовими, коштувало одне таке 15 коп.

Порівняно мало використовуваною була порцеляна, яка теж призначалася для чаювання. В ІКС було два чайники, а в описі майна лікарні згадуються 6 пар чайних, «фарфурних», чашок по 20 коп. за пару [12, арк. 3], які згодом кудись зникли, і чайники – по 2 великих і маленьких, відповідно, по 50 і 40 коп. Якщо порівняти ціну на порцелянові чашки і фаянсові кружки, то фаянс виходив порівняно дорогим, хоча вважається, що дорогою була саме порцеляна. Цікаво, що лікарня розраховувалась на 15 ліжок, а комплектів посуду в ній, схоже, передбачалось удвічі більше: у 1842 р., окрім 30 глибоких і 60 мілких тарілок, знаходилось 30 срібних ложок і 30 пар ножів з виделками. Взагалі, майно лікарні обраховувалось окремо і під час хвороби студент користувався саме ним. Це були тарілки, склянки, графини, чашки тощо з тих самих матеріалів, що і в приміщенні їдальні ІКС.

Срібло, з якого виготовлялися столові прибори, мало 84-ту пробу (так звана «золотникова»; в метричній системі відповідає 875-й пробі [21]) і було застосовуваним саме для виготовлення посуду. Так, чайна ложечка з такого срібла важила близько 24 г і мала вирізаний університетський герб [12, арк. 7]. Столові і розливні ложки також оздоблювалися гербом [22, арк. 1].

Зберігання продуктів. Продукти харчування закуповувалися на торгах. Попередньо економи ознайомлювалися з цінами на продукти і товари за щомісячними «Відомостями для Університету Св. Володимира про ціни на харчові припаси, що є в місті Києві» – інформацією, що постачалась до університету міською поліцією у вигляді окремих аркушів. Подібні відомості також друкувалися у місцевій пресі.

Зрозуміло, щоденного придбання навіть м’ясних товарів, масла, сиру, жирів, овочів відбуватися не могло, тому вони, здебільшого, заготовлювалися заздалегідь, на що економ просив виділити певну суму грошей наперед [17, арк. 20], і зберігались в льодовику, розписуючись у документах як денна пайка. Бакалійні товари (цукор, борошно, спеції тощо) могли купуватись кілька разів на рік, деякі овочі – на зиму. Логічно припустити, що графік закупівлі залежав від пори року. Доступні на той час засоби забезпечували порівняно нетривале зберігання продовольства – 2–3 місяці для масла, сиру і сала, а рибу для посту купували безпосередньо перед ним [23, арк. 6–7; 14].

Льодовиків, яких у різний час була різна кількість (1–4) знаходилися біля головного університетського корпусу. Подібні приміщення влаштовували заглибленими у землю. Були вони, переважно, дерев’яними, тому часто потребували ремонту. Вздовж стін складалися шматки глини, що мали забезпечити гідроізоляцію, та брили льоду, який заготовлювали в січні на Дніпрі, обкладали соломою і сіном, на полицях розміщували продукти. Вартість доставки возу льоду від річки – до Печерська становила всього лише 3 коп., але весь процес облаштування холодильника XIX ст. коштував доволі багато – від 30 – до 60 крб.

Подібна конструкція дозволяла зберігати холод навіть улітку. Недолік льодовика полягав у тому, що неможливо було уникнути вогкості та цвілі. Бували випадки, коли він ставав непридатним, а нового льоду через погодні умови заготовити не вдавалося, тому економи змушені були шукали можливостей для зберігання купленої заздалегідь їжі, а також перейматися тим, як відкачувати воду, що натікала. Продукти, що вимагали сухого приміщення, зберігались у наземних коморах. Головний корпус мав у підвальному приміщенні погреби.

Процес приготування їжі був не дуже охайним, тому стіни кухні оббивалися спеціальними дошками для захисту під бризок. Оскільки підлога кухні викладалася з цегли, а не дерева, то псувалася вона рідше, але зусиль при митті вимагала не менше. Виносили їжу з кухні у їдальню на двох (можливо, їх було більше) тацях діаметром 53 см, на менших (близько 35 см) розкладали хліб. Таці, до речі, коштували порівняно дорого – від 1,20 крб. – до 1,80 крб. Перед цим усе подавали знизу за допомогою спеціального підйомника – «машини» з кімнатки при кухні, що мала отвір у стелі [9, арк. 74–78].

Кухарі і співробітники кухні – чоловіки, жінки були пекарками, – носили спеціальні куртки, фартухи і ковпаки. У різний час кількість службовців – від кухарів до сторожа – була різна, і платня їм також. Це залежало як від кількості студентів, так і від фінансових можливостей навчального закладу. 1846 р., наприклад, був один кухар і буфетник, які отримували 7,14 крб. на місяць [24, арк. 13 зв.], помічник кухаря і буфетник 5 і 4 крб., водовоз – 4 крб., а воду і дрова носили чотири робітники, до обов’язків яких входило ще й прибирання, розпалювання печей і нічна варта в коридорах, і за все це вони отримували лише 4 крб. на місяць. Кухонні слуги ще й посуд чистили,

особливо мідний, чим, як бідкався економ ІКС А. Ліппоман, вони займалися майже до ночі, що навряд чи було перебільшенням, адже вся хатня робота у той час відбирала багато зусиль.

Пекарок було дві, і вони отримували зарплатню по 2 крб. на місяць. Окремий буфетник був у закладі для незаможних студентів. Станом на 1858 р. службовців було п’ятнадцять, в тому числі, слуг, які прибирали кімнати і прислуговували при столі, за що вони отримували так само по 4 крб. на місяць, водовоз – 4 крб., але воду і на кухню, і в баню. Свій буфетник, він же гардеробник, і лакей прислуговували студентам в університетській лікарні, отримуючи, відповідно, 8 і 4 крб. на місяць.

У розпорядженні кухні перебували коні. Воду постачали спеціальним биндюгом – повозкою з бочкою для води. Поруч з університетом з самого початку знаходилося чотири криниці, якими користувалися і кияни, згодом їх залишилося дві, але й ті з часом замулилися. Вода звідти була несмачна і з піском, що викликало нарікання студентів, тому наймали людину, яка щодня привозила потрібну її кількість, причому не лише для кухні, але університету загалом. Цікаво, що вартість доставки води до кухні, що знаходилася на першому поверсі й побутових потреб ІКС, що розташовувався на четвертому поверсі, була різною: відповідно, 30 і 40 коп. за діжу. Щодня таких діж могло йти одна-дві, залежно від справності роботи каналізаційної і водогінної систем [25, арк. 2–21]. Існували стоки для води, а також водогін, але для потреб студентів.

Інспектори студентів мали наглядати за якістю харчування. Звісно, економи та інші служителі часом зловживали своїм становищем, про що є згадки студентів у спогадах. Бували випадки, коли, наприклад, булки, які мали даватися до вечірнього чаю, випікалися, але меншого розміру, ніж потрібно, хоча буфетник отримав необхідну кількість борошна (за це з зарплатні буфетника якось вирахували 1 крб. сріблом), або випікалися з піском від жорен. М’ясо, з якого готувалися страви, могло бути несвіжим, хоча після перевірки економа визнавалося придатним для споживання (інформація про посвідчення свіжості продуктів заносилася до спеціальної книги), суп і печеня – дуже пісними [10, арк. 3; 11; 14; 26; 36]. Залежно від ситуації служителі отримували догану, економ – наказ приготувати додаткову страву замість невдалої. Так зробити розпорядився, наприклад, у 1848–1849 рр. інспектор ІКС Г. Тальберг А. Ліппоману. Хоча, якщо звернутися до змісту рапортів економів, то вони докладали зусиль до якнайкращого забезпечення студентів.

Харчування відбувалося у певні години. Заходити у верхньому одязі та брудному взутті до їдальні заборонялося [26, арк. 1–7 зв.], хоча передпокій у ній, де планувалося залишати шинелі і колоші [27, арк. 1–1 зв.], влаштовано лише у 1848 р. Подекуди студенти все одно виявляли неповагу до правил і приходили їсти в кашкетах і підштаниках, без краваток, провокуючи роздратування інспекторів [10, арк. 18].

Поводитися за столом вимагалося «благочинно» і тихо, не бруднячи скатерок [10, арк. 37]. Сигналом до подачі страв і початку трапези слугував звук мідного дзвінка. Обід розпочинався о 15 год., а їжу подавали за 10 хвилин до того. Дехто, щоправда, примудрявся запізнюватися, часом на годину, ризикуючи тим, що його порцію заберуть інші. Сніданки, які студенти іноді просто просипали, відбувалися о 7 год. ранку, вечеря – о 18 год. чи 19 год. вечора. Вечеря, переважно, складалася з чаю та булки, за певних обставин могли бути якісь страви. Окремі ледацюги, на думку інспекції, занадто довго споживали їжу і смакували той чай із булкою – годину-півтори, проте, можливо, це була спроба розтягнути задоволення і наситити постійно голодний шлунок. Підтвердженням цього є згадка про те, що деякі студенти вимагали на вечерю аж по дві склянки чаю і по цілій булці замість половини, через що у них вираховували пайку за сніданком [10, арк. 51–51 зв.]. Тому вирішено чай роздавати упродовж години, а обід – півгодини після дзвоника.

Теоретично, студент мав сідати за стіл, отримуючи тарілку з їжею. Проте правило це часто порушувалося, бували випадки, коли їжу ставили на стіл і кожен сам набирав собі, скільки хотів. Під час обіду студенти замість однієї страви брали по три, а дехто вимагав порцію відсутнього товариша, переконуючи слуг у тому, що товариш не прийде. Звісно, він приходив і розпочинався скандал. Особливе невдоволення Г. Тальберга викликав випадок, коли свідками самовільного набирання їжі у 1852 р. стали міністр освіти П. Ширінський-Шахматов і київський генерал-губернатор Д. Бібіков. Тому Г. Тальберг знайшов час, щоб врегулювати подібну процедуру: він розпорядився ставили рідку їжу у столових вазах по краях столу, з яких студент наливав її собі і товаришу, а іншу їжу розносили лакеї.

Що подавалося на описаному посуді і начинні? Звісно, хліб білий і житній, булки; супи м’ясні, горохові, рибні, грибні, борщі; рублені котлети і «бите» м’ясо [28, арк. 3–4], печеня; налисники, пиріжки звичайні і з листкового тіста з капустою, грибами, м’ясом, солодкі пончики, смажені на салі, коржі з маком, макарони, вареники, ламанці з сиром і маком, зрази з кашею; каші гречана, манна, ячмінна, рисова; у пісні дні – рибні, грибні овочеві страви, картопля; на Великдень – паска, шинка, поросята і баранчик, ковбаси, крашанки [29, арк. 8–8 зв.]. Все це поливалося соусами на основі буряку, моркви, хріну, гірчиці, селери, петрушки, естрагону і взагалі, судячи з кількості соусників та

пропонованого меню, соус на той час був основною приправою. Для засмачування страв використовували оцет, лавровий лист, імбир, перець, мигдаль, родзинки тощо. Серед напоїв переважав чай, вживався кисіль. Молоко, пиво і навіть вино подавали лише в лікарні.

Подібні страви були притаманними українському суспільству Російської імперії до кінця її існування [7] і можуть свідчити про своєрідне проникнення місцевих повсякденних практик у заклад, який мав політичні завдання, що українців аж ніяк не стосувалися. Їжу намагалися збалансувати, у лікарні подавали дієтичну, отже культура харчування мала бути на високому рівні. Інша справа, що розписане у документах меню не завжди збігалося з дійсним станом речей і їжі все одно не вистарчало.

Загалом, процес збереження, приготування і споживання їжі, лагодження і миття посуду, слідкування за його справністю і цілістю, дотримання чистоти вимагав достатньо значної кількості зусиль, які згодом звалилися на голови студентства, змушеного харчуватися у столовницях [2, с. 1–2], залишивши собі хіба що приготування чаю.

Посуд підтверджує привілейованість статусу студента: він не лише вчився фехтувати і танцювати, але і споживати їжу красиво, що становило одну з ланок виховання сучасної молоді. Водночас, говорить про популярність таких його видів, як олов’яний і фаянсовий, які зараз особливим попитом не користуються. Кухонне начиння першої половини XIX ст. представлене значною кількістю мідного і дерев’яного посуду, а залізо, поширене зараз, тоді займало помірне місце.

Начиння кухні та їдальні, рівень харчування і страви з одного боку, може засвідчити порівняно високий рівень розвитку міської культури Києва першої половини – середини XIX ст., тобто, часу початку урбанізації. З іншого, варто пам’ятати, що університет став своєрідним передовим центром, довкола якого місто розвивалось, у його стінах, наприклад, рано з’являються водогін і каналізація, тому можна було би висловити сумнів у поширеності та показовості деяких речей чи страв, якими користувалися і які споживали студенти, особливо, з огляду на те, що більшість проживала на квартирах і часто ледве зводила кінці з кінцями. Але можна припустити, що посуд, кухонне начиння відносяться до порівняно консервативних предметів побуту, і, разом з традиційними для того часу стравами, значною мірою, доволі показово характеризують повсякдення кухні тих часів.

Подібним столовим посудом першої половини – середини XIX ст. користувалися студенти ІКС. Рис. 1. Супова ваза (супниця, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, 1830 р.) [30]. Рис. 2. Соусник (Києво-Межигірська фаянсова фабрика, 1830–1860-ті рр.) [31]. Рис. 3. Чайна пара (Волокитинський фарфоровий завод, 1850-тірр.) [32]. Автор висловлює вдячність співробітникам Національного музею українського народного декоративного мистецтва за сприяння у роботі.

1)

2)

3)

Список використаних джерел

1. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Унив. тип., 1884. – Т. 1. – 674, XLI, IV с. 2. Бахтин М. Воспоминания из университетской жизни (конца пятидесятых годов) / М. Бахтин // Киевлянин. – 1876. – № 85–88. 3. Чалий М. Спогади із життя університету 40-х років XIX ст. / М. Чалий // З іменем святого Володимира. – К., 1994. – Т. 1. – С. 195–208. 4. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / М. Е. Кругляк. – К., 2010. – 16 с. 5. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст. / О. Вільшанська. – К., 2009. – 172 с. 6. Посохова І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / І. Посохова. – Х: Раритети України, 2013. – 274 с. 7. Клиновецька З. Страви й напитки на Україні / З. Клиновецька. – К.; Л., 1913. – 218 с. 8. Іванова О. Замовники і замовлення Києво-Межигірської фаянсової фабрики: З колекції Національного музею історії України / О. Іванова // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 150–158; Ферчук А. История «Киевских» тарелок / А. Ферчук // Киев. альбом. – 2002. – № 2. – С. 110–118. 9. Держархів м. Києва, ф. 241, оп. 2, спр. 272, арк. 73 зв. – 76. 10. Там само, ф. 16, оп. 478, спр. 147, арк. 34. 11. Там само, оп. 370, спр. 46. – Арк. 20–20 зв. 12. Там само, оп. 378, спр. 165, арк. 8. 13. Там само, оп. 478, спр. 196, арк. 34 зв. 14. Там само, оп. 394, спр. 32, арк. 48–49. 15. Там само, оп. 394, спр. 46, арк. 113, 141 зв. 16. Авдеева Е. А. Полная хозяйственная книга: В 4 ч. / Е. А. Авдеева. – СПБ.: Изд. Д. Ф. Федрова, 1868. – Ч. 2. – С. 29. – Режим доступу: http://vk.com/doc79744066_350917951?hash=f05157198f61f2a760&dl=24fde3f8b390feaa3f. 17. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 478, спр. 106, арк. 1–1 зв. 18. Олово в художественном ремесле Латвии VI–XX веков: Каталог выставки в Рундальском дворце. – Рига: Авотс, 1989. – С. 38. 19. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 480, спр. 6, арк. 4–4 зв. 20. Диплом про присвоєння почесного звання Д. Мендєлєєву. 1881 р. // Киевский университет: 1834–1984 / [Ред. кол.: М. У. Белый (председатель)]. – К.: Вища шк., 1984. – С. 28; Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / В. А. Короткий, Т. В. Табенська, Ю. В. Цимбал. – К.: Либідь, 2005. – Форзац; Печатка Імператорського Харківського університету, 1805–1917: Виставка «1000 років української печатки» // Національний музей історії України. – Експонат № 230. 21. Все о серебре. – Режим доступу: http://silvery.com.ua/84_trial_silver.html. 22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 87, спр. 125 а, арк. 1. 23. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 390, спр. 67, арк. 6–7. 24. Там само, ф. 16, оп. 381, спр. 194, арк. 13 зв. 25. Там само, оп. 388, спр. 22, арк. 2–21. 26. Там само, оп. 385, спр. 148, арк. 1–7 зв. 27. Там само, оп. 478, спр. 153, арк. 1–1 зв. 28. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 318, арк. 3–4. 29. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 478, спр. 137, арк. 8–8 зв. 30. Супова ваза (супниця). 1830 р. Києво-Межигірська фаянсова фабрика // Національний музей українського народного декоративного мистецтва (далі – НМУНДМ). – Режим доступу: http://www.mundm.kiev.ua/TMPLH.HTM?COLLECTN/IMG/FF11H.JPG. 31. НМУДМ. Експозиція. Колекція «Фарфор, фаянс». 32. НМУДМ. Експозиція. Колекція «Фарфор, фаянс».

Юлия Шемета

КУХОННАЯ И СТОЛОВАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ИНСТИТУТА КАЗЕННОКОШТНЫХ СТУДЕНТОВ ИМПЕРАТОРСКОГО УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА (1834–1858)

Освещено историю повседневности Института казеннокоштных студентов императорского университета св. Владимира в 1834–1858 гг. Охарактеризован такой ее важный аспект, как функционирование кухни и столовой как важного элемента жизни и быта студентов. Рассмотрено виды кухонной и столовой посуды, мебели. Определено, что среди первой преобладала медная и деревянная, второй – оловянная и фаянсовая. Раскрыто особенности сбережения пищи и ее подачи на стол. Выяснено, что студенческая кухня была достаточно разнообразной.

Ключевые слова: императорский университет св. Владимира, Институт казеннокоштных студентов, кухня, столовая, культура потребления пищи.

Yulia Shemeta

KICTHEN AND CANTEEN EVERYDAY LIFE OF THE IMPERIAL ST. VOLODYMYR’S PERFUNCTORY STUDENTS INSTITUTE (1834–1858)

The history of everyday life of Imperial St. Volodymyr’s perfunctory students Institute in 1834–1858 is covered. The aspect of the kitchen and canteen functioning is defined as an important element of

students everyday life. The types of the kitchen and dinner ware, furniture are examined. It’s obvious that among others the most popular types of the dishware were copper, wooden, tinny, faience. The specifics of the food storage and serving are disclosed. It’s defined that students’ cookery was multifarious.

Key words: Imperial St. Volodymyr’s University, perfunctory students Institute, kitchen, canteen, food culture.

УДК 94 (477) «17/18»

Катерина Валявська

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ПАНСЬКИХ МАЄТКІВ БУКОВИНИ (1848–1914 РР.)

У статті досліджується історія маєтків великих землевласників-аристократів Буковини як місць соціальних та культурних взаємодій у пореволюційний період – до початку Першої світової війни. Автор аналізує архітектурні особливості сільських і міських житлових споруд та призначення інших об’єктів, що входили в комплекс маєтків, характеризує спосіб життя й діяльності власників цих маєтків. У пропонованій статті здійснена спроба аналізу маєтку в проекції світського/публічного життя представників знатних родин Буковини за австрійських часів.

Ключові слова: Австрійська імперія, Буковина, маєток, панський двір, соціокультурний простір.

Про соціум тієї чи іншої епохи історикові розповідають не лише писемні документи, але й життєвий простір та речі, які обумовлюють ідентичності людей. Тому для соціальної історії Буковини в модерний час важливим аспектом дослідження є так звані поміщицькі/панські маєтки як локуси, що можуть розкрити особливості способу життя своїх власників.

У радянській історіографії тема панських маєтків досліджувалась в рамках соціально-економічної теорії, що зумовило однобічне висвітлення теми. В сучасній українській історіографії пропонована тема частково висвітлена в працях В. Ботушанського, який аналізує чисільну динаміку табулярних маєтків Буковини, соціальний та національний склад великих землевласників [1]. Багато відомостей про боярські маєтності Буковини та їх власників міститься в праці Е. Пркоповича «Der Adel in der Bukowina«, що є недоступною автору статті [2]. Проте, аспект приватного життя в маєтку історики залишили поза увагою. Натомість суспільну зацікавленість спробували задовольнити журналісти, зокрема в публікаціях чернівецької газети «Погляд» за 2011–2012 рр. Йдеться про маєтки, які ще збереглися до сьогодні у таких населених пунктах Чернівецької області, як Сторожинецький район: маєтки в селах Череш, Буденець, Михальча, смт. Красноїльськ, будинок графа Сикантина в с. Стара Жадова, маєток в с. Слобода-Комарівці (належав родині Васильків, у 1890 р. Микола Василько продав будинок Флондорам) [3–4]; Кіцманський район: маєтки в с. Хлівище (Отто і Ліза Гольднер) та с.Чортория [5]; Заставнівський район – палац Зотти-Вільдбурга в с. Вікно [6]; Вижницький район – 2 маєтки родини вірменських купців Криштофовичів в с.Карапчів [7]; Глибоцький район – маєтки в с. Карапчів (рицаря Модеста фон Григорчі, проект будинку розробляв австрійський архітектор Еріх Кольбенгаєр, с. Просіка, с. Глибока (пан Станіслав Скібіневський), с.Черепківці (пан Горжицький) [8].

Метою статті є аналіз суспільного та приватного простору сільських й міських маєтків дворянських родин Буковини, що були пов’язані приналежністю до світського кола спілкування. Польський мандрівник Б. Хотомський під час свого перебування на Буковині в 1880 р. не побачив тут європейських твердинь місцевого дворянства: «Zamków ani pałaców nie ma w całej Bukowinie po wsiach, najzamożniejsi obywatele mieszkają, w dostatnich i obszernych dworach szlacheckich» («По всій Буковині в селах нема ні замків, ні палаців, найзаможніші жителі мешкають в багатих і широких шляхетських маєтках») [9, s. 52].

Аналіз архівних матеріалів підтверджує таке спостереження. «сі значні помешкання місцевих бояр, не могли зрівнятися навіть із тогочасними найбільшими палацами польської шляхти в Галичині [10], архітектура та масштаб буковинських палаців були значно меншими, але відповідно до німецькомовної традиції ці архітектурні споруди позначали не інакше як «Schloss» («замок») та «Palais» («палац»).

У книзі «Буковина. Загальне краєзнавство», що вийшла з друку в 1899 р., вказуються такі замки та панські будинки: палац барона Мустаци в Садгорі [11, с. 201], палац землевласника Флондора в м.Строжинець [11, с. 203], палац у Вашківцях [11, с. 204], палац у с. Буденець [11, с. 215], палац в с. Дубівці [11, с. 222], палац в с. Глинниця (зображення на поштовій картці) [11, с.228], мисливський палац в с. Городник Горішній [11, с.229], палац в с. Іспас [11, с.231], палац в с. Якобени, який переоблаштували для готелю [11, с.232–233], в с. Калинівці-Купаренко – панський

будинок [11, с.235 – 236], в с. Карапчів – палац (поштова картка) [11, с. 237], в с. Вікно – палац з парком і гуральня з фільварком (рисунок обер-лейтенанта жандармерії Владислава Журковського) [11, с.257], палац в с.Онут [11, с. 258], в с. Горішні Шерівці – панський будинок сім’ї фон Задуровичів з парком (поштова картка) [11, с.281–282], палац в с.Тодорівці [11, с. 285–286].

Найзаможнішими маєтками на Буковині в другій половині XIX ст., незважаючи революційні події (1848–1849 рр.), продовжували володіти дворянські родини (князі К.Кантакузіно, М.Струдза, графині М.Стержинська, дела Скала, барони Капрі, Васильки, Петріно, Мустаци, Вільдбурги, Стирчі, Гурмузакі та ін.) [1, с. 93–94]. Якщо в 1850 р. на Буковині було всього 142 табулярних маєтків, то в 1900 р. їх кількість зросла до 300 [1, с. 92–93].

У пропонованій статті розглянемо такі маєтки великих землевласників, які залишили помітний слід в публічному житті Буковини впродовж досліджуваного часу. У комплекс заміського маєтку («Gutshof») входили: палацовий корпус, галереї, фільварки, господарські приміщення, будинки для гостей та слуг, парк. За основними правилами побудови панських дворів господарські будівлі розташовувались з трьох сторін двору, з четвертої сторони – будинок [12, s. 303].

Донині збережений палац Міхая та Вікторії фон Зотта («Michael Ritter von Zotta, Viktoria von Zotta») в с. Вікно, який почав будувати ще в 1809 р. барон Вільдбург. Палац має два яруси, стилізований у формах середньовічного замку [13, с. 355–356]. За описом 1850 р. перший поверх палацу складався з 5 відділень та погреба, другий – з 7 відділень – 2 салонів, 5 кімнат та мав балкон [14, арк. 26]. Комплекс панського двору, крім палацу, складався з будинку для прислуги (2 кімнати та кухня), гостинного будинку («Wirthaus») та різних господарських споруд, у тому числі кузні та конюшні [14, арк. 26–27]. Згідно зі споминами старожилів села, відомо, що тут часто проводились забави та візити панів [15, с. 5].

Заміська садиба була важливим полем культурної та суспільної діяльності. Багато часу дворяни проводили в місті, але жили переважно в селі, або ж заміська садиба слугувала їм за літню резиденцію. У європейських країнах заможні дворяни в своєму розпорядженні мали одразу міський і сільський маєтки, де жили залежно від сезону чи суспільних та особистих зобов’язань [12, s. 299].

Фактично міський будинок чи палац був еквівалентом до заміського будинку/палацу як репрезентативне помешкання дворян [12, s. 303]. Подібна ситуація склалася і на Буковині австрійського періоду. У своєму розпорядженні одразу два типи помешкання мали родина Добровольсих фон Бухенталів (с. Добринівці – с. Чернівці), родина Васильків (с. Берегомет – с. Лукавець – с. Чернівці) та Гурмузакі (с. Чорнівка – м. Чернівці).

Важливе значення для публічного життя Буковини мав палац в с. Чорнівка, збудований в 1825 р. Доксакієм Гурмузакі (Doxaki Hurmuzaki, 1782–1857 рр.), що перебував у власності родини Гурмузакі до 1867 р. Як можна побачити на фото, яке вдалося знайти на сторінках праці Т. Балана «Frații George și Alexandru Hurmuzachi și ziarul «Bucovina» [17, p. 27], архітектурне оформлення будинку мало риси класицизму, що було характерним для європейських дворянських палаців у першій половині XIX ст. [12, s. 301]. Поруч із будинком був закладений парк з багатьма декоративними деревами рідкісних порід, скульптурами та фонтанами [17, p. 34; 18, с. 5]. Крім того, тут можна було гуляти серед липової, трояндової, жасмінної, бузкової алей та в скляній оранжереї [19, p. 28].

У 1812 р. Доксакі Гурмузакі купив будинок у Чернівцях у графа Логотеті за 4 тис. флоринів [19, p. 22–23], який, за свідченням краєзнавців, сьогодні розташований на розі вул. Головної, 15 та Глухівської, 1 [20, с. 147]. На балконі будинку збереглась кована монограма «LX», яку сучасний дослідник родини Гурмузакі І. Лучак трактує як ініціали від Logotheti-Hurmuzachi, а «X» позначає літеру із кириличного правопису, який Доксакі Гурмузакі використовував для підпису [21, p. 353].

У палатах в Чорнівці та в будинку Доксакія у Чернівцях гостювали політичні та громадські діячі, політичні біженці з Молдавії і Трансільванії в 1821 р. і в 1848–1849 рр. (Дж. Баріцу, М. Когелнічану, А. Пумнул) [22, p. 131]. Письменник Г. Сіон (Gheorghe Sion, 1822–1892 рр.), який був з візитом у Гурмузакі в 1848 р., називав палац завдяки його гостинності «домом Авраама, а господаря будинку характеризував як «поважного старого чоловіка, із давніми чеснотами», який разом із дружиною втілювали патріархальний біблійський образ сім’ї [22, p. 57]. В 1848 р. в маєтку в Чорнівці жив поет Васіле Александрі (Vasile Alecsandri, 1821–1890 рр.), де він працював над циклом віршів «Дойни» і «Конвалії» [23, с. 174].

Представники родини Гурмузакі вели активну громадську та політичну діяльність у крайовій столиці Буковини, тому заміський будинок, найчастіше, слугував їм літньою резиденцією. Так, впродовж літа 1856–1857 рр. в маєтку перебував майбутній філолог, професор чернівецького університету Іон Сбіра (Ion Sbiera, 1836–1916 рр.) як репетитор («інспектор») єдиного сина Григорія Гурмузакі (Gheorghe Hurmuzaki, 1817–1882 рр.) Євдоксія. З метою підготовки останнього до складання екзаменів у гімназії [24, p. 108].

Структуру панського маєтку останньої чверті XIX – початку XX ст. найкраще ілюструє маєток Миколи Бухенталя фон Добровольського (Nikolaus Buchental von Dobrowolski, 1876–1910 рр.) в Добринівцях. Засновник роду Добровольських фон Бухенталів придбав землю в с. Добринівці в 1806 р. За описом маєток складався з таких житлових та господарських споруд: основна будівля, кухня для прислуги, магазин, котельня, конюшня, корівник, 3 підвали та малі господарські споруди для зберігання збіжжя. Власник маєтку мав 10 пар коней, 2 брички, багато волів, корів, биків та іншої худоби. На території господарства була водогінна система, водопровід, поруч із маєтком в лісі було три басейни, де збиралася вода, по трубах ця вода текла вниз до будинку, якою забезпечувався весь будинок пана та господарський двір. На подвір’ї, вимощеному мармуровою плиткою, був розміщений фонтан, прикрашений різними фігурами, посеред озера знаходився острівок, на ньому стояла альтанка, а з подвір’я до альтанки вів дерев’яний міст. На території двору також містилась оранжерея, де росли декоративні та фруктові дерева [25, арк. 4–11; 26].

Основна будівля та прибудова з північної сторони складалася з 11 житлових кімнат («Wohnzimmer»), однієї ванної кімнати («Badezimmer»), 4 кімнат для прислуги («Dienstbotenzimmer»), однієї малої кухні та клозету. Південна сторона складалася з 13 житлових приміщень та ванної кімнати із покриттям мозаїкою [25, арк. 4–5]. Судячи із високого ступеня структурованості господарської зони маєтку Бухенталя, можна стверджувати про його успішне функціонування і заможність власників, що у свою чергу, створювало умови для розкішного способу життя.

Попри архітектурну цінність маєток родини Бухенталів був одним із осередків культурного життя краю. За часів проживання тут Костянтина Бухенталя (Constantin Dobrowolski Ritter von Buchental, 1842–1897 рр.), його високі обдарування та «вишуканий смак» відзначали сучасники. Він володів румунською, німецькою, українською, англійською, російською та італійською мовами. Ще будучи вихованцем Терезіануму, зарекомендував себе як кращий спортсмен, фехтувальник та вершник, але найбільшої слави він здобув як піаніст та композитор. Гру на фортепіано К. Бухенталь вивчав у Віденській консерваторії під керівництвом професора Йозефа Дакса.

К. Бухенталь як творча людина потребував визнання свого таланту, тому він підтримував стосунки з освіченими верствами Буковини, серед яких користувався популярністю. Під час одного із візитів письменника, професора Чернівецької вищої гімназії Ернста Рудольфа Нойбауера (Ernst Rudolf Neubauer, 1820–1890 рр.) в маєтку в Добринівцях, який декламував тут імпровізовані вірші, Костянтин акомпанував їх імпровізованою музикою на фортепіано, щоб додати мелодраматичності виступу [27, s. 160].

Не варто вважати, що життя в маєтку оберталося лише навколо розваг та відпочинку. Добробут маєтку та його господарів залежав перш за все від продуктивності сільськогосподарських робіт (обробіток землі, збір урожаю, догляд за свійськими тваринами та ін.). Будучи власником маєтку в Добринівцях, Костянтин займався тут активною діяльністю, займався будівничою справою, очевидно, саме йому належить зведення нового палацу, його також цікавило столярство, ковальство, садівництво, бджільництво [27, S. 160].

Один із нащадків Добровольських фон Бухенталів, Теодор фон Бухенталь (Theodor von Buchental, 1801–1877 рр.) мав маєток в с.Михальча [28, p. 50]. Частим гостем Т.Бухенталя був відомий румунський поет, нащадок боярського роду Деметр Петріно (Dimitrie Petrino, 1838–1878 рр.), що був одружений із дочкою Бухенталя – Вікторією (?–1867). Відомий поет навіть оспівав рідне село своєї дружини у вірші «Mihalcea» [28, p. 44, 46; 22, p. 249].

Теодор Бухенталь підтримував також тісні стосунки із Георгом фон Флондором (Gheorg von Flondor, 1826 (1830–1892 рр.), власником маєтку в м. Сторожинець, що підтверджується листуванням із особистого фонду Флондорів у Державному архіві Чернівецької області. Можна сміливо стверджувати, що взаємні візити Теодора Бухенталя і Георга Флондора були досить частими, адже маєток Бухенталя знаходився на відстані кількох кілометрів, на перепутті між м. Сторожинць та крайовою столицею – м. Чернівці. Так, в одному із листів, що датується 25 липня 1855 р., Т. Бухенталь просить Флондора прибути в Михальчу для обговорення важливих справ [29, арк. 47].

Меморіально-символічним компонентом панських маєтків Буковини були сімейні склепи. Для яких характерним є розташування на території церкви чи поруч із маєтком. Склеп родини Бухенталів в с.Михальча був розташований на відстані 300 кроків на захід від панського двору біля старої будівлі церкви [28, p.47].

Переважна більшість панських маєтків Буковини кінця XIX – початку XX ст. мали архітектурні особливості еклектики та модерну. Як наприклад, палац Лізи та Отто Гольднер (Lisa und Otto Goldner) в с. Хлівище. Маєток був збудований в 1875 р., в первісному вигляді мав три поверхи [30, с. 3]. Палац, що досі збережений, має виступаючі бічні тераси, зверху на тильному фасаді розташований виступ з балконом, а також двоповерхова лоджія із кованими перилами. В центрі фасаду дві арки головного входу з кам’яними сходами [5, с. 17].

На жаль, про інтер’єр панських маєтків ми можемо лише здогадуватися. Ось як описує буковинська письменниця Є.Ярошинська вітальню кінця XIX ст.: «[…] досить простора, але мовби трохи темна; стіни були витапетовані синіми тапетами, на них висело двоє великих зеркал і три образи в золотих рамах. На вікнах були понавішувані білі тоненькі завіси. В однім куті стояла канапа з оріхового дерева, обтягнена синьою матерією, перед нею стояв столик дуже майстерної роботи, навкруг него групувались сині фотелі. В другім куті стояв фортеп’ян» [31, с. 103].

У зв’язку із «закритим» способом життя вищих прошарків населення Буковини життя в інтер’єрі, приватний простір спілкування з гостями зафіксований переважно в публіцистичних та художніх творах сучасників. Наприклад, в романі О. Кобилянської «Апостол черні» йдеться про «панське гуляще життя» та «розкоші» в будинку власника гуральні фон Ганингаймів, орієнтовно події описують суспільний стан другої половини XIX ст.: «Бувало, як зачнуть гуляти, в карти грати, музикам платити […]. Мій брат і я – ми обоє були у вельможі у «білій палаті», так сказати б, втаємничені. А урядовців яких і кілько! Німців, і поляків, і чехів, і мадярів» [32, с. 72]. Щодо українців, то за словами персонажа роману, «між панством» вони не відігравали жодної ролі [32, с. 73].

Гості приїздили на банкет фон Ганингаймів на каретах, фаетонах, легких візках. На панському подвір’ї гостей зустрічала «добірна циганськo-угорська музика» [32, с. 95]. У тексті більш детально описаний склад вишуканого товариства (письменниця вживає поняття «ліпше/вибране товариство»), яке було присутнє на домашній забаві у фон Ганингаймів: «Були тут достойники з золотими комірами, високими титулами, панове із столиці, протоієреї, архімандрити з монастиря св. Івана з Сучави, багаті темнолиці бояри з Молдови, славний Миколай – музика із Сучави із своєю капелою, батько славного пізніше скрипника Григорія, і військові. Все репрезентаційне, із гвардією гірничого урядництва з жінками та дорослою молоддю обох полів» [32, с. 92].

Опівночі чоловіча частина гостей зібралася в одному із бічних салонів маєтку, щоб пограти в тарок (карточна гра – примітка автора) та інші ігри за спеціальними зеленими столиками. Тут господар пригощав гостей сигаретами та напоями: «на столиках і різьблених креденсах стояли пляшки із дорогими напитками, у відерцях з ледом – шампан» [32, с. 96].

Типова атмосфера в міському маєтку передана в творі О. Кобилянської «Царівна». Вечір у панства С. характеризувався «грубою ненавистю до всього, що не своє», розмовами про політику, та «так званою німецькою «Gemütlichkeit» (добродушність)» [33, с. 205]. Слід зазначити, що в творах О.Кобилянської опис життя представників «вишуканого товариства» завжди має негативні конотації, що пов’язано з особистими поглядами письменниці, протестом проти упередженого ставлення до українців в такому товаристві.

Обов’язковим елементом маєтків елітних прошарків була наявність бібліотеки, що символізувало духовність та надавало дому атмосфери «інтелектуального затишку» [34, с. 318]. Тому у творах О.Кобилянської завжди присутні образ лектури та бібліотеки – «чудова бібліотека» в маєтку дідича Ганга [33, с. 80]. Великою бібліотекою у своєму маєтку володів барон Микола Мустаца в Садгорі [35, S. 396.].

У своїх спогадах чеський композитор Адальберт Гржімалі (Adalbert Hrimaly, 1842–1908 рр.) відзначає, що його музичну кар’єру в 70-х рр. XIX ст. та розвиток музичного мистецтва на Буковині підтримували дами та пани із «вишуканого товариства» («Damen und Herren aus den höchsten Gesellschaftskreisen»), в першу чергу це були пан Северин фон Вартерезієвич та барон Віктор Стирча, обидва були хорошими піаністами. Крім публічних заходів, Гржімалі музикував приватно в багатьох заможних родинах. Музичні вечори часто відбувалися в маєтках землевласників Флондора, Корна, Стирчі, Ротенберга та ін. [36, s. 20]. Популярними були й аматорські вистави, до яких залучались запрошені гості. Так, з газетного повідомлення 1865 р. довідуємося про те, що на святкуванні дня народження крайового судді, доктора Помпе, де були присутні значні особистості краю з товариського кола сім’ї та близькі знайомі господарів дому, була зіграна комедія «Rezept gegen Schwiegermütter» («Рецепт проти свекрух») [37, s. 3].

Давньому буковинському роду Васильків в с. Берегомет, яке ще з 1428 р. було у їх власності, належало 56 тис. йохів (31920 га) землі, що робило з Васильків одних із найзаможніших землевласників Габсбурзької монархії [38, s. 439]. Донині збережена резиденція Васильків, що являла собою будинок для гостей, покої господаря та приміщення для прислуги. Основний будинок з вежею, частково був виконаний у сільському стилі «фахверк». Джерелом опису будинку в первісному вигляді слугують візуальні документи, а саме, поштівка початку XX ст., завдяки якій дізнаємося, що до фронтону головного будинку примикала відкрита галерея, прикрашена гуцульською різьбою по дереву, стіни були завішані рогами оленів та косуль, що характеризує представників цього відомого роду як любителів полювання [39, с. 17]. Це підтверджується і повідомленням Wiener Zeitung – в будинку Георга барона Василька (Georg Wassilko von Serecki, 1864–1940 рр.) була цінна колекція рогів оленів. Поряд з резиденцією були й господарські будівлі,

зокрема конюшні із дорогими породистими та сільськогосподарськими кіньми [40, s. 2]. Резиденцію оточував парк із екзотичними рослинами [41].

Володіючи будинком в Чернівцях, Георгій Василько жив переважно в Берегометі, а в Чернівцях перебував рідко [42, с. 80]. Візуальні документи також свідчать, що в будинку мало місце проведення бенкетів та візитів. На одній із поштівок зображені депутат австрійського парламенту та крайового сейму Георг Василько-Сірецький у товаристві з крайовим президентом Буковини (1903 – 1904) принцом Конрадом Шілінгом-Фюрстом Гогенлоге (Konrad Maria Eusebius Prinz zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst; 1863–1918 рр.) [43], який належав до високих дворян («Hochadel») Австро-Угорської імперії. Доступним також є фото, зроблене у вітальні із вишуканими тапетами та меблями під час сімейного свята Васильків в 1904 р. в Берегометі, за столом присутні члени родини Василько та Оганович [44] (Георг Василько був одружений із Елізою Оганович (1874–1943 рр.).

У Державному архіві Чернівецької області зберігся протокол з опису майна (1893 р.) депутата Буковинського сейму до Державної Ради Миколи фон Василька (Nikolaus Wassilko von Serecki, 1868–1924 рр.). Панський двір М.Василька розташовувався в с. Горішній Лукавець (сучасне с. Луківці), куди він переїхав з дружиною в 1890 р., за описом дізнаємося, що житлове приміщення пана було шестикамерне, поруч знаходився старий маєток та кухня [45, арк. 38–40]. В 1899 р. в будинку М.Василька був влаштований обід з нагоди освячення церкви, будівництву якої він сприяв. Серед більше як 100 запрошених гостей були православний митрополит Аркадій, депутат Державної Ради Є. Пігуляк, президент краю Бургіньйон. Гості виголошували промови та тости. Перший тост за традицією виголосили за цісаря. Після званого обіду «гості пороз’їжали ся домів в незвичайно милім настрою», як писав кореспондент газети Буковина [46, с. 2].

У 1903 р. М.Василько на засіданні Буковинського сейму розповідав, що в молодості він був «гостем милым и радо витаным» в домах землевласників Грігорча, Попович, Волчинських, «не бувъ політиком, лишень весілымъ собѣ пташкомъ и робивъ крѣпко надѣѣ на всѣ боки». Це, очевидно, робило з нього «добру партію» для дочок заможних родин Буковини, тому він отримав «вхід» до світського товариства, і був таким, що «єго можна пріймати» [47, с. 379]. Цікавою є характеристика М. Василька в зрілому віці – «элегантный молодой господин с изящными манерами, говорящий прекрасно по-немецки» [48]. Наведені факти свідчать, що М. Василько володів відповідним «культурним капіталом», тобто відповідав дворянському габітусу.

Крім того, М. Василько вказував, що власник маєтку в с. Добринівці, Костянтин Бухенталь був одним із кращих його друзів, гостював в його маєтку у Горішньому Лукавці: «Маю въ себе дома дарунки водь него, мои дѣти такожь» [47, с. 374]. А під час десятилітнього ювілею депутатської діяльності в 1908 р. численне товариство вітало М. Василька на бенкеті, влаштованому у його маєтку на вул. Панській в Чернівцях [49, с.1–2].

Греко-католицький парох Келестин Костецький зафіксував у своїй хроніці, що познайомився з М. Васильком у доктора Воляна, а також бачився з ним у домі професора слов’янської філології Чернівецького університету Омеляна Калужняцького (1845–1914 рр.). Лікар та громадський діяч Василь фон Волян (1826–1889 рр.) був одружений на рідній тітці Миколи фон Василька «баронівною Петріно» («Elena von Petrino»). Крім того, В. Волян мав чималий вплив на М. Василька, завдяки чому переконав його долучитись до «українського табору» в протистоянні національних рухів Буковини [42, с. 79]. Таким чином, активна комунікація М. Василька в панських маєтках сприяла його інтеграції в політичне поле Буковини.

Найвеличніші палаци Буковини були зруйновані ще під час російської окупації в роки Першої світової війни: в Чорнівці – в серпні 1914 р.[19, p. 28], в Берегометі – лютий 1915 р. [40, s. 1–2]. Таким чином була перервана традиція маєткової культури, релікти якої доживатимуть ще до 1940–1945 рр.

Отже, панські маєтки Буковини впродовж 1848–1914 рр. виконували низку соціальних функцій: репрезентативну – підкреслювали соціальний статус господаря; сімейно-виховну – в панському маєтку активно підтримувалися родинні зв’язки, тут відбувалося виховання нового покоління, отримання ним культурного капіталу; комунікативну – стали місцем взаємодії з освіченими колами суспільства та розширення соціальних зв’язків у межах формування модерних форм спілкування; політично-національну – в межах панського маєтку паралельно до національних рухів відбувався процес національної та політичної емансипації різних етносів краю чи всередині одного народу; культурну – в маєтку створювались сприятливі умови для пошуку та розвитку мистецько-обдарованих особистостей краю; сакрально-символічну – на території панського двору будувались церкви та сімейні усипальні, що символізували зв’язок панської родини із «доменом» та між різними поколіннями однієї родини.

Список використаних джерел

1. Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. М. Ботушанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с. 2. Prokopowitsch E. Der Adel in der

Bukowina E. Prokopowitsch / E. Prokopowitsch // Spuren der deutschen Einwanderung in der Bukowina vor 200 Jahren – Grenzschutz und Adel in österreichischer Zeit / Hrsg. R.Wagner. – München, 1983. 3. Бєлова І. Палаци Буковини: вчора і сьогодні / І. Бєлова // Погляд. – № 49. – 8 грудня 2011 р. – С. 2. 4. Максимюк О. Палаци Буковини: вчора і сьогодні / О. Максимюк // Погляд. – № 2. – 12 січня 2012. – С.17. 5. Бєлова І. Палаци Буковини: вчора і сьогодні / І. Бєлова // Погляд. – № 18. – 3 травня 2012. – С.18. 6. Козменко В. Палаци Буковини: вчора і сьогодні / В. Козменко // Погляд. – № 22. – 31 травня 2012. – С. 12. 7. Козменко В. Палаци Буковини: вчора і сьогодні / В. Козменко // Погляд. – № 26. – 28 червня 2012. – С. 18. 8. Максимюк О. Палаци Буковини: вчора і сьогодні /О. Максимюк // Погляд. – № 35. – 30 серпня 2012. – С. 18. 9. Chotomski B. Opis Bukowiny / B. Chotomski. – Poznań, 1880. – 53 s. 10. Левкович Н. Палацові та садибно-паркові ансамблі Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Н. Левкович. – Львів, 2006. – 107 с. 11. Die Bukowina. Eine allgemaine Heimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство / Переклад з нім. Ф. Андрійця, А. Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 488 с. 12. Geschichte des Wohnens. – Bd. 3: 1800–1918. Das bürgerliche Zeitalter / Hrsg. Reulecke Jürgen. – Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1997. – 767 s. 13. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с. 14. Держархів Чернівецької обл., ф. 115, оп. 2, спр. 14306, 34 арк. 15. Гнеп М. Граф Монте Крісто і Україна / М. Гнеп // Час 2000. – 2004 р. – Ч.9 (245). – 19 лютого. – С. 5. 16. Буковина. – 1896. – 10 березня. – С.3. 17. Bălan T. Fraţii George şi Alexandru Hurmuzachi şi ziarul «Bucovina»: Un capitol din istoria politica a Bucovinei din anii 1848 – 1850 / T. Balan. – Cernauti, 1924. – 67 p. 18. Бота Г. У Чорнівці лілії цвітуть / Г. Бота // Буковинсько-Бессарабський кур’єр. – 2009. – № 20. – 4 червня. – С. 7. 19. Bălan T. Moşia Cernauca şi Familia Hurmuzachi / T. Bălan. – Cernăuţi: Tip. Mitropolitul Silvestru, 1925. – 31 p. 20. Шевченко Н. Чернівці: 100 відомих адрес: Довідник туриста-краєзнавця / Н. Шевченко. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 188 с. 21. Luceac I. Casa Hurmuzachi – o mărturie a prezenţei româneşti la Cernăuţi / I. Luceac. – Режим доступу: www.monumentul.ro/pdfs/Ilie %20Luceac.pdf . P. 349 – 358. 22. Nistor I. Istoria Bukovinei / I. Nistor. – Bucureşti, 1991. – 454 p. 23. Буковина. Визначні постаті: 1774 – 1918: Біогр.довід. / Упоряд. О.М.Павлюк. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 249 с. 24. Sbiera I.Familia Sbiera, după tradițiune și istorie și amintiri din viață autorului / I. Sbiera. – Cernăuţi, 1899. – 433 p. 25. Держархів Чернівецької області, ф. 115, оп. 2, спр. 39031, 71 арк. 26. Сайт села Добринівці. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://dobrynivtsi.at.ua/index/istorija_sela_ch_1/0-6. 27. Im Buchwald. – 1891. – № 11. – S. 159–160. 28. Voronca Z. Mihalcea cu neamurile boereşti ce au stăpânit-o / Z. Voronca. – Cernăuţi, 1912. – 156 p. 29. Держархів Чернівецької області, ф. 1243, оп. 1, спр. 9, 111 арк. 30. Ісак А. Панський маєток – окраса відновленого Хлівища / А. Ісак // Буковина. – 2014. – 21 листопада. – С. 3. 31. Ярошинська Є. Понад Дністром / Є. Ярошинська // Твори. – Київ, 1968. – С. 95–170. 32. Кобилянська О. Апостол черні. – Львів, 1994. – 234 с. 33. Кобилянська О. Царівна / О. Кобилянська. – Київ. – 1961. – 308 с. 34. Лотман Ю. Семиосфера / Ю. Лотман. – С.-Петербург: «Искуство – СПБ», 2010. – 704 с. 35. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862–1871. – Lemberg, 1872. – S. 421. 36. Hrimaly A. Dreissig Jahre Musik in der Bukowina: Erinnerungen vom Jahre 1874 bis 1904 / A. Hrimaly. – Czernowitz, 1904. – 36 S. 37. Bukowina.– 1865. – № 105. – Mittwoch, 6. September. – S. 3. 38. Preradovich N. Die Landeshauptleute der Bukowina: national und sozial / N. Preradovich // Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Augsburg, 1993. – S. 438–440. 39. Чеховський І. Берегомет-над-Сіретом – вотчина Васильків / І. Чеховський // Свобода слова. – Ч. 11. – 16 березня 2007. – С. 17. 40. Wiener Zeitung. – 1915. – Nr. 46. – 26. Februar. – S. 1–2. 41. Foto vom Schlosspark Berhomet nach 1900, koloriert, Schloss der Freiherren, spater Grafen Wassilko von Serecki. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Schloss_Berhometh#/media/File:Schlosspark_Berhometh_5.jpg. 42. Костецький К. Хроніка парохії гр.-кат. В Чернівцях від її основання аж до часу біжучого 26/2 1912 / К. Костецький // Буковинський журнал. – 1997. – Ч. 1. – С. 76–82. 43. Familienfeier auf Berhomet, 1904 mit Familienmitgliedern Wassilko v.Serecki und v.Ohanowizc (Bild aus eigenem Familienarchiv). – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Schloss_Berhometh#/media/File: Familienfeier_auf_Schloss_Berhometh_1904.jpg. 44. Ярошинська Є. Золоте серце / Є. Ярошинська // Твори. – Київ, 1968. – С. 62–94. 45. Держархів Чернівецької області, ф. 115, оп. 2, спр. 25230, 76 арк. 46. Буковина. – 1 листопада 1899. – С. 2. 47. Василько М. Посольська діяльність в державній раді і в крайовому сеймі в роках 1901–1903 / М. Василько. – Чернівці, 1904. – 650 с. 48. Геровский А. Галерея украинских вождей в Австрии / А. Геровский. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_galereja.htm. 49. Буковина. – 25 вересня 1908. – С. 1–2. 50. Czernowitzer Zeitung. – 1884. – № 10. – September. – S. 3.

Екатерина Валявская

СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО ПОМЕЩИЦКИХ ИМЕНИЙ БУКОВИНЫ (1848–1914 ГГ.)

В статье исследуется история имений крупных землевладельцев-аристократов Буковины как места социальных и культурных взаимодействий в послереволюционный период до начала Первой мировой войны. Автор анализирует архитектурные особенности сільских и городских помещецких имений, назначения объектов, входивших в комплекс имений, характеризует образ жизни и деятельность владельцев этих имений. В предлагаемой статье осуществлена попытка анализа имений в проекции светской/публичной жизни представителей знатных семей Буковины, в австрийское время.

Ключевые слова: Австрийская империя, Буковина, помещицкое имение, панский двор, соціокультурное пространство.

Kateryna Valyavska

SOCIO-CULTURAL SPACE OF BUKOWINA LANDLORD ESTATES (1848–1914)

The article examines the history of estates of major landowners-aristocrats of Bukovina as places of social and cultural interactions in the post-revolutionary period prior to the First World War. The author analyzes architectural features of rural and urban housing facilities and the purpose of other objects, which were part of estate complexes, describes the way of life and activity of the owners of these estates. In the article was made attempt to analyze an estate in projection of high/public life of members of Bukovina noble families in Austrian times.

Key words: Austrian Empire, Bukovina, estate, landlord estate, socio-cultural space.

УДК 002.2(477.43/.44) «18-19»

Тетяна Кароєва

ПОШИРЕННЯ ЕЛІТОЮ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ У СОЦІАЛЬНІ НИЗИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Під впливом ідей романтизму на середину XIX ст. серед освічених прошарків суспільства поширилась думка, що необхідно допомогти соціальним низам підняти їх духовне життя заради майбутнього добра та саморозвитку. У статті акцентовано увагу на тому, що просування елітою власних зразків книжкової культури у соціальні низи вело врешті-решт до формування нових локальних ідентичностей, насамперед в політичній та національній площинах.

Ключові слова: еліта, книжкова культура, ідентичність, нація, соціальні низи

З середини 1970-х рр. поняття «ідентичність» надійно увійшло до терміносистеми соціально-гуманітарних наук. Класичними є праці Е. Еріксона [1], який першим зробив цей термін основою своїх роздумів, конструктивістів Б. Андерсона [2], Е. Гелнера [3], Е. Сміта [4], Е. Хобсбаума [5], які розробили основні теоретичні засади формування національної ідентичності, а також інструменталістів А. Коена, М. Фішера, Д. Хоровитца, які акцентували увагу на розвиткові політичної ідентичності [6]. Науковці чітко вказують на активну роль еліти у формуванні ідентичності, але ніхто з них спеціально не розглядає просування у маси книжкової культури, за допомогою якої твориться інформаційний простір, де й існує ідентичність. Уже з кінця XIX ст. цим напрямком діяльності освічених прошарків населення цікавилися книгознавці та бібліотекознавці, проте, як правило, зосереджувалися на вивченні організаційних аспектів такої практики. Метою ж даної публікації є аналіз існуючих концепцій реалізації такої діяльності на прикладі еліти Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Упродовж другої половини XIX ст. новим суб’єктом книжкової культури в Російській імперії стали соціальні низи. Під впливом романтичних ідей серед освічених сучасників ширилася думка, що необхідно розвивати культуру народу заради його майбутнього добра та саморозвитку. Еліта різних ідеологічних переконань вважала: щоб з низів творити цивілізованих модерних людей, необхідно підняти їхнє духовне життя до рівня освічених прошарків, а для цього створювати культурне середовище, зокрема за допомогою книг та бібліотек, де були б найкорисніші, на погляд «вихователів», книги. Найчастіше йшлося про так звані «книги для народу», тобто будь-якого змісту, ким завгодно видані, але написані «настільки простою і толковою мовою, що її може зрозуміти навіть абсолютно непідготовлений читач» [7, с. 222]. Ідея, що бібліотеки та книги «для

бідних» можуть служити вихованню моралі та розвитку особистості, припала до душі не тільки ліберально налаштованій інтелігенції, а й консервативній частині суспільства. Поширилася загальна тенденція просування у соціальні низи культурної моделі освіченої еліти. У досліджуваний період найяскравіші результати цього спостерігалися у політико-ідеологічній та національній площинах, а саме, у формуванні та поширенні політичних і національних ідентичностей.

Соціальна еліта регіону, як й країни, підтримувала доступ найбіднішого населення до книги, але через ідеологічні погляди різні її табори мали різне ставлення до низового читача, по-різному уявляли собі зміст читання та його завдання, тому поволі, намагаючись керувати читанням, запроваджували свої фільтраційні обмеження, іноді навіть несвідомо. Різні ідеологічні підходи до змісту читання випливали з консервативно-охоронної, ліберальної та радикально-революційної концепцій читання (за В. Аскаровою) [8, с. 24]. Під концепцією читання тут розуміється система взаємопов’язаних уявлень про роль та місце читача у книжковій культурі, пріоритетності тих чи інших читацьких категорій, необхідності санкціонувати читацьку діяльність відповідно до існуючих понять про соціально корисне та соціально шкідливе читання [8, с. 9].

У досліджуваний період широке прилучення соціальних низів до книжкової культури почалося у контексті консервативно-охоронної концепції читання. На початку 1860-х рр. в урядових колах з’явилася так звана «теорія морального впливу» на громадську думку. Йшлося про те, щоб перетворити друк на провідника офіційних поглядів [9]. Ця теорія не дала сподіваних результатів, але у подальшому кожне нове покоління державних діячів намагалося використовувати основні її положення. Як наслідок шкільна система навчання читанню у Російській імперії вибудовувалася, за визначенням американського дослідника Дж. Брукса, у межах патерналістської «церковно-державної» моделі. «Революція читання», пов’язана з ліквідацією неписьменності, була здійснена на тлі пануючого «підозрілого ставлення до літературних смаків простолюду і впевненості у важливості літератури як засобу перетворення людини» [10, с. 297]. На її засадах при церковнопарафіяльних школах з 1894 р. у Подільській губернії почали створювати першу мережу бібліотек для позашкільного читання для дорослих. Консервативної моделі дотримувалась і бібліотечна мережа комітетів Піклування про народну тверезість. В її ж контексті 1915 р. уряд рекомендував організовувати хати-читальні по селах, щоб письменні знайомили решту з подіями на фронтах, періодично проводили читання патріотичної тематики. Народні бібліотеки та бібліотеки навчальних закладів комплектували лише за каталогом видань, схвалених Міністерством народної освіти.У складі народних бібліотек головними розділами були духовно-моральна література та література з історії Російської імперії, причому у класифікація фондів починалася з релігійної літератури. Публічні народні читання могли здійснюватися також тільки за міністерським каталогом. Низовому читачу призначалися книги, на кшталт «Кто учит людей срамословию?», «О вреде деревенских посиделок», «Что крестьянин Наум твердил своим детям, наставляя их на добро», «Что значит украсть пятачок».

Якщо ще у 1870-х рр. можна зустріти думки, що «у дітей куховарок книги треба відібрати, адже читати їм абсолютно ні до чого» [11, с. 12], то уже наприкінці XIX – початку XX ст. у контексті консервативної концепції читання активно поширювалася певна друкована продукція, зокрема безкоштовно під час численних ювілеїв у країні та регіоні, передвиборчих кампаній, як, наприклад, Д. Дубенський «Что дал император Николай II русскому народу» (СПб., 1905 р.) [12, арк. 4], численні видання Подільського єпархіального місіонерського комітету, Подільського союзу руських націоналістів [13]. Завданням консервативно-охоронної концепції читання було сформувати людину, віддану знаменитій уварівській трійці «самодержавство, православ’я, народність».

Ідеї Просвітництва в XIX ст. трансформувалися у «прогресивність» як одну з вимог достойного життя. Книжкова справа та читання служили її прояву. Ліберальна концепція прагнула соціального оновлення, «оксамитового» поліпшення соціокультурної ситуації, зокрема засобами громадської праці на книжковому полі. Через народницьке середовище, ідеологами якого були М. Чернишевський, М. Добролюбов, Д. Писарєв, популяризувалася ідея поширення знань серед соціальних низів Російської імперії, щоб надалі поліпшити їхнє життя. Одним з нагальних завдань вони вважали демократизацію книги: зробити її доступною низовому читачу, тобто не дорожчою за лубочні видання, але несумірною з ними за своєю сутністю. Видавці випускали книги та брошури для народу у численних «дешевих бібліотеках», «сільських бібліотеках», «бібліотеках для самоосвіти». Подільська ліберальна громадськість розвивала й мережу народних бібліотек, які намагалися наповнити популярною літературою з природознавства, економіки, сільського господарства, передовою белетристикою. Її представники брали участь у бібліотечній праці комітетів Піклування про народну тверезість. Боротьба окремих діячів (наприклад, у Вінницькому повіті священиків В. Спевачевського з с. Острожка [14, арк. 18, 25], В. Коцюбинського з с. Козинців [15, арк. 146]) за демократичніше комплектування цих бібліотек, організацію книжкових складів для продажу насіленню дешевих видань для народу свідчить про спроби реалізувати ліберальну

модель читання[15, арк. 208–209]. Логічним продовженням стали заходи земців щодо друку дешевої та змістовної книги, створення власної системи книгопоширення та бібліотечної мережі [16–17], клопотання перед Міністерством народної освіти про розширення репертуару дозволених для народних бібліотек видань[18]. Із зростанням кооперативного руху подоляни наблизили книгу до низового читача через кооперативну крамничку.

Освічені кола намагалися убезпечити читачів від «друкованого мотлоху», творів другорядних і третьорядних авторів, навіть популярних. Ідейна позиція автора іноді була важливішою за художні переваги твору. Бібліотека мала сприяти розповсюдженню книги, яка, як писав український бібліотекознавець С. Сірополко, «пробуджує нашу думку, вказує нам шлях удосконалення, сприяє укріпленню нашої волі», а також допомагає у розумовому, моральному й естетичному розвиткові [19, с. 1].

У результаті формувалося специфічне сприйняття бібліотек тодішнім суспільством, яке влучно охарактеризували сучасні дослідники І. Бендерський та В. Харламов: «Масова ідеологізація як характерна риса бібліотечної практики не могла не викликати у другій половині XIX ст. тенденційності у формуванні фондів бібліотек. Закладалися основи того, що згодом стали називати «активною пропагандою книги»«[20, с. 34]. Саме тоді формувалася соціально-педагогічна концепція бібліотечної справи, яка згодом набула визнання у радянському середовищі, – про необхідність різкого, якщо не сказати революційного, перетворення «народу» на «читачів», де мета бібліотеки – «формовка читача», а книга – лише «ліки», «знаряддя» для виховання народу [21].

Радикально-революційна концепція читання прагнула революціонізувати свідомість, насамперед робітничо-селянську. Якщо у 1870–1880-х рр. народники на Поділлі зазнали повної невдачі у цьому, то уже з 1890-х рр. прибічники «легального марксизму» активно поширювали соціалістичні та неонародницькі ідеї, використовуючи переважно видання позарегіонального друку. За матеріалами книгознавця О. Шевцова, серед політичних об’єднань Російської імперії найбільшого розмаху у книговиданні досягли партії більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів, октябристів та «Союз російського народу», кількісно сукупна видавнича продукція партій лівого спрямування набагато перевершила ліберальну та консервативну[22]. І радикально-революційна концепція читання виконала свою ресурсну функцію у соціальному протистоянні.

Різні етнічні еліти подільського краю мали свої важелі у просуванні книжкової культури. За спиною росіян стояли державні структури та державна політика, націлені на акультурацію неросійського населення. Державою підтримувався розвиток освіти, книговидання та книгопоширення саме російськомовної літератури. Поляки посідали пануючі позиції в економіці краю, і мали серйозні матеріальні можливості для підтримки та популяризації польського канону книжкової культури. Польські громадські діячі краю, сповідуючи ідеї «органічної праці» (легального громадського руху щодо еволюційних змін у політичній, економічній, культурній сферах польського суспільства), прагнули вирішувати просвітницькі завдання через освіту та національну книгу. Євреї переважали у містах, через які насамперед і розповсюджувалась книга. Треба відзначити, що частина освічених євреїв прагнула секуляризації всієї книжкової культури, інша, навпаки, намагалася зберегти традиційну юдейську книжність. Труднощів додавала й мовна проблема: єврейські книги в імперії друкували російською, гебрейською та мовою їдиш, щодо якої інтелігенція нерідко стверджувала, що вона є суто побутовою і не має майбутнього, хоча саме нею розмовляло українське єврейство. Польська та єврейська еліти мали на меті формувати доступний для низового читача книжковий потік. Їхні представники неодноразово зверталися до розпорядчих комітетів публічних бібліотек з проханням дозволити передплату та комплектування національними мовами, але статути цих закладів передбачали тільки «російські книги» [23, арк. 453]. Єдиним виходом була організація бібліотечного обслуговування власними силами. Численні національні просвітницькі та благодійницькі організації включали цей напрямок роботи у свою діяльність.

Українці складали більшість масової читацької аудиторії краю, але їхня еліта була найменш численною, їй складно було забезпечити поширення національної книжкової культури. На теренах українських губерній особливо напружено було з читанням українською мовою. Якщо ще у каталозі Кам’янець-Подільської публічної бібліотеки 1885 р. можна зустріти російськомовні твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, П. Раєвського, Д. Мордовця (Мордовцева) [24], то уже у пізніших його перевиданнях навіть і попередні видання читачу не пропонувалися. Показово, що у каталозі 1885 р. українська література в бібліотечних фондах входила до відділу «Російська словесність», у той час як польська – до «Слов’янської» [24]. Тільки після 1905 р. подоляни впритул взялися за книговидання, книжкову торгівлю та бібліотечні послуги для населення, яке розмовляло українською. І за результатами студіювання спогадів, складається враження, що для сільських дітей дореволюційних 1910-х рр. навчання українська книга уже не була дивовижним явищем [25].

Активізація громадського життя, що супроводжує модернізацію, поляризація політичних сил, які у нових умовах намагалися знайти опору, завоювати (зберегти) довіру у населення, каталізували просвітницьку діяльність, зокрема турботу про книжкову культуру соціальних низів. Одним з результатів активного просування цієї культури у широкі верстви населення стало формування локальних ідеологічних і національних ідентичностей. Консерватори та клерикали, використовуючи друковане слово, спрямовували свої зусилля на підтримку релігійних і патріархальних елементів народного світогляду. Водночас народницька та ліберальна інтелігенція намагалася за допомогою друкованого слова та читання прилучити народ до своїх високих ідеалів, навчити його правильно жити, сформувати життєві орієнтири. Революціонери за допомогою агітаційної, насамперед російської, літератури вербували нових ідеологічних прибічників. Представники етнічних спільнот за допомогою книг творили відповідний інформаційний простір, в якому формувалися національні канони книжкової культури.

Список використаних джерел

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: учеб. Пособие / Э. Эриксон. – М., 1996. – 341 с. 2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – 2-е вид., перероб. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 3. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. 4. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.:Основи, 1994. – 390 с. 5. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Е. Гобсбаум. – К.: Укр. центр духов. культури, 2010. – 286 с. 6. Татунц С. А. Теоретические парадигмы этничности и нации в зарубежной социологии / С. А. Татунц // Россия и социальные изменения в современном мире. Ломоносовские чтения 2004 г.: сб. науч. докл.: в 2 т. – М., 2004. – Т. 1. – С. 125–131. 7. Рубакин Н. А. Критические заметки о литературе для народа / Н. А. Рубакин // Русское богатство. – 1889. – № 7. – С. 221–239. 8. Аскарова В. Я. Динамика концепции российского читателя (конец X – начало XXI вв.): автореф. ... д-ра филол. наук: 05.25.03 «Библиотековедение и библиографоведение» / В. Я. Аскарова. – СПб., 2004. – 41 с. 9. Патрушева Н. Г. Теория «нравственного влияния» на общественное мнение в правительственной политике в отношении печати в 1860-е гг. / Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века: сб. науч. тр. – СПб., 1994. – Вып. 7. – С. 113–125. 10. Brooks J. When Russia Learned to Read / J. Brooks. – N.Y., 1985. – 450 p. 11. Мещерский В. П. «Вперед или назад». Что значит точка к основным реформам / В. П. Мещерский // Гражданин. – 1872. – № 2. – С. 11–17. 12. Держархів Вінницької обл., ф. Д-244, оп. 1, спр. 16, 5 арк. 13. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923): бібліогр. посіб. / [уклад. Т. Р. Соломонова]. – Вінниця, 2006. – 352 с. 14. Держархів Вінницької обл., ф. Д-244, оп. 1, спр. 3, 297 арк. 15. Там само, спр. 11, 225 арк. 16. Соломонова Т. Р. Видавнича діяльність подільського земства (1904–1920) / Т. Р. Соломонова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Сер.: Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 51–54. 17. Кароєва (Соломонова) Т. Р. Земський бібліотечний рух у Подільській губернії (1911–1916) / Т. Р. Кароєва (Соломонова) // Вісник Ін-ту історії, етнології і права / Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2013. – Вип. 11. – С. 109–113. 18. Доклады 4-му чрезвычайному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1914 года и журналы комиссий и собрания. – Винница, 1914. – 260 с. 19. Серополко С. Народные библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация / С. Серополко. – М., 1910. – С. 1. 20. Бендерский И. Л. Профессиональное сознание в историко-культурном контексте / И. Л. Бендерский, В. И. Харламов // Библиотековедение. – 1993. – № 4. – С. 34. 21. Дерунов К. Роль библиотек в деле нашего возрождения / К. Дерунов // Русская школа. – 1906. – № 7/8. – С. 80–89. 22. Шевцов А. В. Издательская деятельность кадетской партии (1905 – сер. 1918 гг.): автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 05.25.03 «Библиотековедение и библиографоведение» / А. В. Шевцов; СПбГИК. – СПб., 1993. – 18 с. 23. Держархів Вінницької обл., ф. Д-230, оп. 1, спр. 873, 496 арк. 24. Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки. – Каменец-Подольск, 1885. – 148, [2] с. 25. Кароєва Т. Р. Доступність видань, друкованих рідною мовою, українським селянам Подільської губернії / Т. Р. Кароєва // Український селянин: збірник наукових праць / Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2014. – Вип. 10. – С. 78–86.

Татьяна Кароева

ПРОДВИЖЕНИЕ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ В СОЦЫАЛЬНЫЕ НИЗЫ КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX –НАЧАЛЕ XX В.(НА МАТЕРІАЛАХ ПОДОЛЬСКОЙГУБЕРНИИ)

Под влиянием идей романтизма на середину XIX в. среди образованных слоев общества укрепилась мысль о том, что необходимо помогать социальным низам поднять их духовную жизнь ради будущего добра и саморазвития. В статье акцентировано внимание на том, что продвижение элитой собственных образцов книжной культуры вело к формированию новых локальных идентичностей, прежде всего в идеологической и национальной плоскостях.

Ключевые слова: элита, книжная культура, идентичность, нация, социальные низы.

Tetyana Karoyeva

ADVANCEMENT OF A BOOK CULTURE TO LOWER SOCIAL CLASSES BY AN ELITE AS A MEANS OF IDENTITY FORMATION IN THE PERIOD OF THE LATTER HALF OF THE XIXTH – THE FOREPART OF XXTH CENTURY (ON THE MATERIALS OF THE PODILLIA PROVINCE)

By the mid-XIXth century, influenced by the ideas of Romanticism, the opinion had spread among the educated strata of society on the necessity to help lower social classes raise their spiritual life for the sake of their future good and self-development. The article emphasizes that the elite’s fostering of their own book cultural patterns in social poverty-stricken masses finally led to formation of new local identities, especially within the ideological and national dimensions.

Key words: elite, book culture, identity, nation, lower social classes.

УДК [930:908](477)+[930:908](477.82)

Леся Качковська

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ’ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА

У статті проаналізовано пам’яткознавчу й пам’яткоохоронну діяльність Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва. З’ясовано теоретичні засади його роботи основні напрями й форми. Окреслено його музейну діяльність. Доведено вагому роль Товариства у вітчизняному пам’яткознавстві початку XX ст., визначено його здобутки, що зберігають практичну й наукову цінність у наш час.

Ключові слова: Київське товариство охорони пам’яток старовини і мистецтва, Правобережна Україна, культурна спадщина, пам’яткоохоронна діяльність, музей.

Пам’ятки історії та культури відіграють вагому роль у процесі відтворення історичної пам’яті народу, яка виступає одним з головних каталізаторів збагачення патріотичних цінностей. Збереження пам’яток української старовини визначальною мірою зумовлене самовідданою діяльністю представників вітчизняної пам’яткознавчої галузі багатьох поколінь. Їх теоретичні та практичні здобутки, традиції, досвід не втратили свого значення й сьогодні. Адже турбота про охорону і раціональне використання історико-культурних цінностей як вагома проблема наукового та громадського звучання, що постала в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст., залишається злободенною для культурного та духовного життя сучасного українського суспільства.

Вирішення питань вивчення й збереження предметів матеріальної та духовної культури передбачає використання досвіду пам’яткознавчої і пам’яткоохоронної роботи, яка здійснювалася у всіх регіонах України в минулому, зокрема, на початку XX ст. в межах правобережних українських земель. У цьому контексті актуальною залишається проблема вивчення діяльності науково-громадських товариств, причетних до здійснення пам’яткоохоронних заходів, їх внеску у збереження національного культурного надбання.

Одне з провідних місць серед них належало першій загальноукраїнській громадській пам’яткоохоронній структурі – Київському товариству охорони пам’яток старовини і мистецтва (далі – КТОПСІМ), яке функціонувало впродовж 1910–1920 рр.

В умовах незалежної України вивчення змісту діяльності та пам’яткоохоронної спадщини КТОПСІМ здійснюється з урахуванням узагальнюючих праць сучасних українських дослідників, де розглядається проблематика XIX–XX ст., зокрема, краєзнавчо-пам’яткознавчого характеру. Ними є роботи Л. Баженова [1], С. Заремби [2], О. Нагірняка [3], С. Гаврилюк [4; 5], Д. Кепіна [6] ін. Низка

матеріалів, де часто міститься загалом уже відомий фактаж про Товариство, з’явилася на сторінках збірників міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій. Характерною рисою цих публікацій є висвітлення роботи КТОПСІМ головним чином в історичному ракурсі; натомість на її суто пам’яткознавчі аспекти звернена недостатня увага.

На цьому тлі особливо вирізняється ґрунтовне дослідження Л. Федорової [7]. Тут подається матеріал про мету створення Товариства, організаційні засади діяльності, його членів. Авторка висвітлює напрями й форми роботи КТОПСІМ з вивчення і збереження пам’яток, окремі питання його співпраці з регіональними пам’яткознавчими осередками тощо.

Таким чином, огляд стану вивчення проблеми дає підстави стверджувати, що загалом тематика функціонування КТОПСІМ, його внеску у пам’яткоохоронну справу в Україні початку ХХ ст. знайшла певне наукове висвітлення. Однак окремі аспекти цієї теми, пов’язані, зокрема, з теоретико-методологічними засадами діяльності Товариства, використанням пам’яткознавчого й музеєзнавчого інструментарію у його роботі потребують вивчення.

Мета дослідження полягає у проведенні аналізу діяльності Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва як провідної пам’яткоохоронної установи щодо формування теоретичних засад і здійснення практичної роботи з вивчення і збереження культурної спадщини Правобережної України. Найважливішим джерельним масивом для цього стали насамперед матеріали фонду 725 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Вивчення процесу організації функціонування КТОПСІМ дає змогу виокремити засади його діяльності. Чи не найголовнішим принципом у роботі Товариства було проведення пам’яткознавчих та пам’яткоохоронних заходів на основі дотримання існуючої тоді в Російській імперії відповідної не надто досконалої законодавчої бази. Складність ситуації полягала насамперед у відсутності в нормативно-правових документах чіткого тлумачення терміну «пам’ятка». Розв’язання проблеми члени КТОПСІМ вбачали у якнайшвидшому впровадженні такої дефініції шляхом широкого наукового обговорення.

Водночас вирішення практичних питань віднайдення, опису, охорони і реставрації пам’яток КТОПСІМ розпочало з визначення поняття «пам’ятка старовини і мистецтва», пам’яток, що підлягають охороні, і в чому вона повинна полягати, встановлення кількості пам’яток, що знаходяться на території поширення його діяльності, стану їх збереження [8, с. 4–5]. Ці та інші питання розглядалися на засіданнях і зібраннях наукового Товариства.

Найбільш кваліфікований підхід при розв’язанні цієї проблеми запропонував І. Каманін. Ділячись досвідом роботи в Історичному товаристві Нестора-літописця щодо виявлення і вивчення історичних пам’яток, учений на одному з засідань Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва у 1910 р. говорив: «… На мою думку, до пам’яток старовини повинен бути віднесений усякий предмет, який або вийшов з ужитку, або змінив свою форму вже в недавній час» [9, арк. 3 зв.]. Таким чином, І. Каманін вважав пам’ятками усі здобутки матеріальної культури, яких не використовує сучасна людина.

Важливим фактором у всій пам’яткознавчій і пам’яткоохоронній діяльності Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва була його спроба брати активну участь у законотворчому процесі щодо охорони старожитностей. Це питання залишалось актуальним не лише на Наддніпрянській Україні, а й для всієї Російської імперії. Так, на початку ХХ ст. на цій території не існувало ні системи пам’яткоохоронних органів, ні закону про охорону пам’яток історії та культури.

На засіданні Ради товариства 21 грудня 1911 р. заслуховувався звіт члена КТОПСІМ Г. Павлуцького щодо проекту закону «Про охорону старожитностей» в Російській імперії. Щодо самих зауважень, то доповідач вважав, що всі зусилля проекту закону зведено до централізаторського керівництва. Вчений звернув увагу й на протиріччя проекту: на початку вступної частини зазначається про ефективну й результативну діяльність науково-громадських і культурних осередків, про їх безкорисну любов до науки та старовини, а в кінцевому результаті – їх роль подається значно заниженою. Г. Павлуцький не підтримав також ідею поділу імперії на 15 округів. Він заперечував і хронологічне обмеження датування пам’ятки 1725 р.; учений запропонував брати під охорону пам’ятки, вік яких сягав першої половини ХІХ ст.

Своє бачення вікової межі пам’яток, які мали підпадати під охорону, КТОПСІМ адресувало Московському археологічному товариству. Останнє після одержання відгуків розробило законопроект щодо охорони пам’яток старовини і мистецтва та подало його на розгляд Державній думі. Але кінцевому результату у розробці та введенню в дію Закону «Про охорону старожитностей» завадила Перша світова війна; революція 1917 р. поклала край спробам реформувати систему охорони пам’яток у Російській імперії [7, с. 186–188].

Члени КТОПСІМ порушували й питання класифікації історико-культурної спадщини, визначення критеріїв історичної та мистецької оцінки її об’єктів, укладення реєстру нерухомих

пам’яток, формування системи пам’яткознавчих структур, ін. Зокрема, визначено, що здійснення пам’яткоохоронних заходів Товариство проводило на підставі уточненої ним класифікації видів і типів рухомих і нерухомих пам’яток. Видами об’єктів культурної спадщини вважалися пам’ятки археології, історії, археографії, архітектури, мистецтва. У кожному з видів виділялися типи старожитностей, на які спрямовувало увагу Товариство і які ставали предметом його опіки.

Складовою теоретичних засад діяльності КТОПСІМ було відповідне бачення напрямів і форм пам’яткоохоронної роботи. З’ясовано, що до напрямів зараховувалися пошук (виявлення) та облік пам’яток, їх опис (фіксація), збір рухомих об’єктів культурної спадщини, вивчення, збереження та власне охорона рухомих і нерухомих старожитностей. Товариство також окреслило й на практиці застосовувало комплекс форм діяльності, спрямованих на вирішення завдань, що їх диктував кожен з напрямів. До цих форм, частина яких співпадала з напрямами пам’яткоохоронної роботи, відносилися: проведення археологічних розвідок, здійснення наукових експедицій, обстежень, зокрема, археографічної спрямованості, розповсюдження анкет для визначення місцезнаходження пам’ятки, її стану та історії, проведення обліку, опис (фіксація) пам’яток шляхом їх візуального огляду та виготовлення креслень і світлин, ремонт і реставрація об’єктів архітектури, ін.

Так, на одному з перших засідань (20 жовтня 1910 р.) розглядалося питання про визначення методів, що їх повинно застосовувати Товариство з метою охорони та збереження пам’яток [10, арк. 5/11]. Першим кроком визначено проведення реєстрації всіх пам’яток; наступним – огляд пам’яток шляхом організації поїздок. Ці заходи мали доповнювати зусилля КТОПСІМ щодо налагодження ним безпосередніх зв’язків з місцевими громадськими осередками, окремими жителями. Саме це, на думку дійсного члена Товариства М. Довнар-Запольського, мало забезпечити Київському товариству охорони пам’яток старовини і мистецтва постійний нагляд за пам’ятками. Також не слід забувати й про накопичення повної інформації про стан пам’ятки, маючи при цьому не лише опис, а й креслення і світлини. Щодо підтримки її належного стану та ремонту, то КТОПСІМ планувало визначити порядок передачі пам’ятки особі-опікуну, до обов’язків якої входили б постійний нагляд за реліквією, турбота про її збереження, надання відомостей про це Товариству [10, арк. 5/14].

Свідченням дотримання КТОПСІМ наукових засад пам’яткознавчої та пам’яткоохоронної роботи може бути дослідження архітектурних пам’яток. Основними складниками зацікавлень Товариства архітектурними спорудами були назва, час заснування і прізвища фундаторів церков, монастирів, костелів, також наявність і стан у них рукописів та архіву, історія спорудження таких архітектурних пам’яток як фортеці, вежі, укріплення, каплиці, хрести, колони, статуї. При проведенні пам’яткознавчої діяльності щодо перерахованих вище об’єктів КТОПСІМ спиралося на напрацювання своїх попередників та окремих осіб, що знайшли відбиття в історико-пам’яткознавчих публікаціях XIX ст. [1, с. 317–319]. Аналогічний підхід КТОПСІМ демонструвало й у справі пошуку, взяття на облік, вивчення, збереження та охорони археологічних реліквій.

Одним із важливих засобів збереження й охорони рухомих пам’яток Товариство вважало музей. У зв’язку з проведенням упродовж 1910–1912 рр. активних і плідних археологічних розкопок та накопиченням великої кількості віднайдених церковних пам’яток Київщини на початках у середовищі КТОПСІМ виникла ідея створення окремого музею церковної старовини. Але без підтримки вищих духовних осіб цей проект не міг бути реалізований. Тому з ініціативи Товариства і за підписом київського губернатора О. Гірса до Петербурга був надісланий лист-прохання щодо створення спеціалізованого музейного закладу [14, арк. 1–2]. Основним аргументом щодо організації музею церковної старовини були несприятливі умови охорони церковних пам’яток. У зверненні КТОПСІМ вказало на дві основні причини загибелі таких об’єктів. Перша полягала у вкрай незадовільному порядку зберігання пам’яток, який, на думку Товариства, слід кардинально змінювати. Другою причиною називалася можливість легко і безконтрольно пам’яткам старовини переходити з місця їх офіційного зберігання до чужих рук шляхом продажу чи обману. На думку Товариства ці негативні обставини потребували застосування радикальних заходів з метою безпечної і повної охорони пам’яток церковної православної старовини. Першим кроком, який міг покращити ситуацію, стала б організація особливого музею, де зосереджувалися всі старовинні церковні предмети. В означеній установі під наглядом досвідчених працівників пам’ятки були б розподілені по групах; це слугувало б їх належному вивченню та підвищенню освіченості населення. [14, арк. 1].

Ідею створення такого музею хотів втілити в життя ще перший голова Товариства єпископ Чигиринський Павло. Для музею церковної старовини планувалося використати частину будівлі Києво-Софіївського митрополичого дому, у якому було досить вільних приміщень або споруди Києво-Печерської лаври. Важливою обставиною для цього слугувало те, що означені будівлі вже були пам’ятками старовини і підлягали охороні. Основою перших експозицій стали б перенесені до митрополичого дому предмети старовини із собору Св. Софії. Зазначалося, що його колекції

перебувають в повному безладі в давній хрестильні; це зумовлювало непростий доступ до них і можливість їх втрати [14, арк. 1 зв.].

Смерть єпископа Павла стала на перепоні здійсненню наміру щодо створення при Київському товаристві охорони пам’яток старовини і мистецтва музею церковної старовини. В подальшому через пасивну участь місцевої влади, відсутність необхідного просторого приміщення й певні фінансові труднощі питання про утворення такого музею неодноразово відкладалося.

Нову спробу організації музею вирішив втілити у життя дійсний член КТОПСІМ О. Ертель. Активізації означеної справи сприяло подальше накопичення Київським товариством охорони пам’яток старовини і мистецтва археологічних знахідок, зокрема, на теренах Звіринецьких печер поблизу Києва. В одній з його доповідних записок О. Ертель підкреслив, що колекції, зібрані тут на розкопках в районах Китаєва, Проневщини, Брест-Литовського, можуть скласти основу хоча й невеликого, але досить цікавого музею Товариства. Адже наявність нового масиву пам’яток вимагало їх упорядкування, систематизації, аналізу, ознайомлення з ними науковців та широкого загалу шанувальників старовини. Тому закономірно, враховуючи й попередні здобутки Товариства в інших регіонах Правобережної України, між іншим і на Волині, знову постало питання про створення при КТОПСІМ власного музею.

Своєрідний музейний комплекс О. Ертель пропонував розмістити у будівлі колишньої Київської чоловічої духовної школи (бурси), яка рахувалася власністю Київської духовної академії. На жаль, місцева влада цей варіант не схвалила: все обмежилося виділенням для зібраних колекцій кількох вітрин у приміщенні Педагогічного музею [11, арк. 156–158]. Взяті для експонування пам’ятки представляли переважно предмети, знайдені під час археологічних досліджень у с. Віта-Літовська на р. Почайні, в ряді садиб м. Києва.

Таким чином, хранитель музею КТОПСІМ О. Ертель взяв сміливість власними силами вирішити питання організації закладу. Він підкреслив необхідність авторитетної допомоги та сприяння Ради КТОПСІМ при проведенні офіційних переговорів з радою міського музею щодо організації й роботи музейного закладу Товариства. О. Ертель наголошував на потребі пришвидшити цей процес, оскільки наступав зимовий канікулярний період 1913 р., який безумовно сповільнив би, а, можливо, й змінив хід позитивного вирішення питання [11, арк. 108 зв. – 109.]. На жаль, матеріали фонду 725 не подають чіткої й однозначної інформації про подальший перебіг подій.

Між тим музейні колекції розмістили в Педагогічному музеї, де виділено частину приміщень бібліотеки лише до травня 1916 р. Вітрин не вистачало, тому довелося речі поставити на кількох полицях. Колекції розміщувались за місцем знахідки [7, с. 81–85]. О. Ертель, який 25 січня 1913 р. на загальних зборах Товариства був офіційно обраний хранителем цього музею, вважав за потрібне спочатку підготувати каталог колекцій, а після відкриття закладу – розіслати повідомлення про прийом до музею КТОПСІМ старовинних речей. 3 березня 1914 р. рада Товариства затвердила назву закладу – Музей Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва. В його збірці переважали археологічні знахідки, віднайдені членами товариства, насамперед самим О. Ертелем. Щоденники і креслення після розкопок передавали до музею; надходили світлини самих розкопок, а також плани та розрізи найцікавіших споруд [11, арк. 172–179].

З початком Першої світової війни завідувач будинком Педагогічного музею звернувся з проханням до Товариства звільнити приміщення, яке призначалося для вчителів шкіл Галичини. О. Ертель відчайдушно намагався врятувати музейну збірку. Але питання вирішити не вдалося через нестачу приміщень у місті. В жовтні 1915 р. він перевіз спаковані в ящики колекції у власну квартиру на вул. Рейтарській, 30. Цей факт підтверджує лист дружини О. Ертеля до голови Розпорядчого комітету КТОПСІМ О. Мердера, датований 18 вересня 1916 р. Була згорнута діяльність самого Товариства. Воно виконувало у Києві лише незначні роботи, які не мали наукового характеру: збирались дані, складалися довідки про предмети старовини, які потребували охорони чи знімалися з них фотокопії.

У жовтні 1916 р. Києво-Печерська лавра погодилася розмістити музейні експонати КТОПСІМ у великій лаврській дзвіниці, куди їх перевезено в 1917 р. [12, арк. 79, 81, 87, 89, 112]. Окремі речі зберігалися на квартирі О. Мердера, в пансіоні Є. Левашової та в Педагогічному музеї [7, с. 119; 13, арк. 56–19].

В 1919 р. частину цінних музейних пам’яток передано Київському художньо-промисловому і науковому музею; в 1920 р. музейні колекції Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва передано Українському науковому товариству в Києві [7, с. 119–121].

Теоретичні напрацювання Товариства доповнювалися використанням у його діяльності практичних засад. До них належали отримання матеріальних повноважень для здійснення пам’яткоохоронних заходів (щоправда, нерідко не підтверджених фінансовими ресурсами), популяризація необхідності охорони пам’яток як свідчення рівня цивілізаційного розвитку держави,

важливої умови їх збереження для прийдешніх поколінь, ін. У власній діяльності Товариство орієнтувалося також на широку підтримку різних верств населення. Для цього їх спеціально інформували про створення КТОПСІМ і завдання, що їх воно ставило перед собою. Отже, можна говорити й про такий принцип роботи Товариства, як публічність, бажання якомога ширше популяризувати власну діяльність задля корисної справи віднайдення та збереження реліквій. Так, КТОПСІМ підготувало й розіслало 3000 листів у різні державні та приватні установи, церкви, меценатам із запрошенням їх до співпраці. На жаль, на заклик КТОПСІМ відгукнулося лише 170 осіб, що свідчило про слабке поширення серед населення відомостей про пам’ятки, їх значення і вагомість збереження для майбутніх поколінь.

Для збору даних про пам’ятки Товариство також підготувало опитувальний лист, який направило губернаторам з проханням надати допомогу місцевим установам та активістам у зборі необхідної інформації. До неї рекомендувалось включити стислу історичну довідку про культові споруди, колони, археологічні пам’ятки, їх стан, походження назв, відомості про архіви, окремі цікаві документи, наукові дослідження, археологічні розкопки [15, с. 4–6; 10, арк. 14–14 зв.]. У власній практичній діяльності члени Товариства за допомогою опитувальних листів, листів-звернень збирали, хоч і неповні, відомості про старожитності, цінні речі, що зберігались у ризницях церков і соборів. Ці заходи певною мірою носили і науково-просвітницьку місію, допомагали аматорам-дослідникам зорієнтуватись у пошуках, розширити власні уявлення про історико-культурну спадщину.

Великого значення Товариство надавало налагодженню контактів та співпраці з державними відомствами й потужними науково-громадськими осередками. Запорукою ефективної пам’яткоохоронної роботи цей громадський осередок вважав також здійснення періодичного огляду понівечених пам’яток старовини і мистецтва, аби зберегти їх від подальшого руйнування. Великою заслугою Товариства стало те, що вперше була здійснена спроба створити загальний реєстр нерухомих пам’яток історії та культури.

Таким чином, спираючись на теоретичні розробки та практичні здобутки попередників у пам’яткознавчій галузі, власні напрацювання, Київське товариство охорони пам’яток старовини і мистецтва впродовж 1910 – початку 1917 рр. провело вагому роботу з пошуку і вивчення пам’яток, їх збереження та охорони. Цьому були підпорядковані намагання КТОПСІМ створити музейний заклад з відповідним умовами функціонування та зосередженням у ньому вагомих результатів власної пам’яткознавчої діяльності.

Список використаних джерел

1. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с. 2. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам’яткознавства / С. З. Заремба. – К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. – 204 с. 3. Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) / О. Нагірняк. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. – 652 с. 4. Гаврилюк С. В. Історичне пам’яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. 2-е вид., доп. / С. В. Гаврилюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с. 5. Основи пам’яткознавства / [Під заг. ред. Гріффена Л.О., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О.]: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 380 с. 6. Кепін Д. В. Археологічне музейництво: енциклопедичний довідник / наук. ред. О. М. Титова / Д. В. Кепін. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. – 268 с. 7. Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України / Л. Д. Федорова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 296 с. 8. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Типография Окружного штаба, 1910.– 17 с. 9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 725, оп. 1, спр. 89, 4 арк. 10. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр.8, 54 арк. 11. Там само, спр. 3, 294 арк. 12. Там само, спр. 26, 137 арк. 13. Там само, ф. 1073, оп. 1, спр. 28, 77 арк. 14. Там само, ф. 725, оп. 1, спр. 36, 6 арк. 15. Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Типография Окружного штаба, 1912. – 24 с.

Леся Качковская

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КИЕВСКОГО ОБЩЕСТВА ОХРАНЫ ПАМЯТНИКОВ СТАРИНЫ И ИСКУССТВА

В статье представлены результаты историко-памятниковедческого исследования деятельности Киевского общества охраны памятников старины и искусства по изучению и сохранению культурного наследия Правобережной Украины. На материалах архивных и печатных источников определены теоретические и практические принципы функционирования общества. Первоочередной составляющей этих принципов служила имеющаяся в Российской империи, но несовершенная законодательная база памятникоохранительной работы. Основная трудность заключалась в том, что не существовало четкого определения понятия «достопримечательность». Поэтому члены общества принимали активное участие в разработке теоретических проблем памятникоохранительного законодательства. В частности, они предложили собственную трактовку понятия «достопримечательность», выдержавшего испытание временем, определили виды и типы движимых и недвижимых достопримечательностей, относительно которых осуществляли памятникоохранительные мероприятия.

Ключевые слова: Киевское общество охраны памятников старины и искусства, Правобережная Украина, культурное наследие, памятникоохранительная деятельность, музей.

Lesya Kachkovska

THEORETICAL AND PRACTICAL PRINCIPLES OF ACTIVITY OF THE KYIV SOCIETY FOR THE PROTECTION OF THE ARTIFACTS OF ANTIQUITIES AND ARTS

The thesis deals with the analysis of the artifacts studies and artifacts protection activities carried out by the Kyiv Society for the Protection of the Artifacts of Antiquities and Arts (KSPAAA). A special attention has been paid to the investigation of the legislative basis of the society work, its structure and personnel. The theoretical principles of the KSPAAA’s work, its main directions and forms were found out. The kinds and types of the regional artifacts that were studied by the society were pointed out too. The society’s museum activity, the presentation of the contents and results of its work in its own documents, published works and articles, and periodicals were analyzed. An important role of the KSPAAA in the domestic artifacts studies at the beginning of the 20-th century was proved, its achievements that are of practical and scientific value nowadays were defined.

Key words: Kyiv Society for the Protection of the Artifacts of Antiquities and Arts, Pravoberezhna Ukraine, cultural heritage, artifacts protection activity, museum.

УДК 94(477) «1917/1919»

Олександр Погуляєв

СТАНОВИЩЕ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В УМОВАХ ЗМІНИ УРЯДІВ В УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 1917–1919 РР.

У статті проаналізовано становище національних меншин Правобережної України в умовах зміни урядів в Україні упродовж 1917–1919 рр., зокрема їх соціально-економічний стан, громадсько-політичний рух та культурно-освітній розвиток.

Ключові слова: національні меншини, Правобережна Україна, Українська Народна Республіка, Українська Держава, уряди.

Лютнева революція 1917 р. у Петрограді проголосила демократичні свободи та посприяла розвитку українського національного руху у боротьбі за державність України. Цю боротьбу очолила Українська Центральна Рада (далі – УЦР), утворена 4(17) березня 1917 р., а продовжували гетьман Павло Скоропадський і Директорія Української Народної Республіки (далі – УНР). Активізація політичного та культурного життя зачепила всі народи України, серед яких чільне місце займали національні меншини правобережних губерній: росіяни, євреї, поляки, німці, чехи та інші.

Історичною заслугою УЦР було те, що вона вперше і публічно почала говорити від усіх громадян та про їх потреби. Зокрема, представники УЦР усвідомлювали, що демократичне спрямування планових змін в Україні неможливе без представників інших національностей. В інтересах новоствореної держави необхідно залучити досвідчених фахівців у різних сферах, передусім в управлінні та промисловості, незалежно від походження.

Розселення російської національної меншини в Україні було дуже нерівномірним. Станом на 1918 рік населення Київської, Волинської та Подільської губерній нараховувалося понад 2,5 млн осіб, серед них близько – 850 тис. росіян. Хоча до росіян себе могли зарахувати зрусифіковані етнічні українці, тому назвати точну кількість російського населення досить важко [5, арк. 263].

Значна частина російського населення мешкала у містах. Це пояснюється напливом робітників з Росії у місця розвитку промисловості. Важливим було й те, що міста й містечка в Україні були центрами імперської адміністрації, у яких переважали представники панівної нації зі своєю мовою і культурою.

Особлива роль у соціально-економічному житті росіян належала земствам. Наприклад, в окреслений період робота Волинського губернського земства була спрямована на подолання наслідків Першої світової війни й забезпечення місцевого населення продуктами та іншими товарами першої необхідності. Його управа націлювала фінансування на налагодження транспортної інфраструктури регіону. Так, для ремонту шосе Рівне–Острог–Ізяслав управа у Міністерства шляхів сполучення Тимчасового уряду взяла безповоротну позичку у розмірі 500 тис. крб. Чимало росіян представлено на Поділлі. У 1917 р., у період правління УЦР, у торгівлі та страхуванні російських працівників було 42 %; у промисловості – 49 %; серед священнослужителів та адміністрації – 59 %; у домашньому господарстві – 63 %; транспорті – 66 %. Всього росіян проживало Подільській губернії близько 50 % [16, с. 5].

У 1917–1919 рр. традиційним міськими жителями Правобережжя були євреї. Причиною цього було введення царським урядом дискримінаційної «смуги оселості» (ще у 1796 р.) яка призвела до того, що більшість євреїв оселилася у невеликих містах Правобережжя. 33 % міського населення в Україні становили євреї, а в містечках Правобережної України їх частина іноді доходила до 70–80 %. На Поділлі серед відомих іудеїв був Борух Львович – акціонер цукрових компаній. Іноді він надавав фінансову допомогу духовній школі «Талмуд-тора» та Єврейському благодійницькому товаристві «Гімнас коло». Єврейська громада мала свою організацію – раду кагал, яку очолювали старости (рош медіна) та вирішували адміністративні та судові справи. Єврейська спільнота спілкувалася між собою переважно на їдиші, російською та українською не володіли.

Відсутність постійної роботи у містечках, підштовхнуло єврейських ремісників переїхати до великих міст і розширювати виробництво. У 1917–1919 рр. майстернями у Києві володіли вихідці з Волинської губернії – Людмер, Сольцер, Кравець, палітурними майстернями – Зігенфельд, шкіряним виробництвом – Кобець, ювелірною справою – Маршах.

Вагомий вплив на соціально-економічне життя євреїв, відігравали денікінські, польські погроми та погроми військ УНР. В ході громадянської війни на Україні здійснено 1520 єврейських погромів, що призвело до знищення на спустошення 911 сіл та містечок [11, с. 87–88]. Зокрема, колишній Головний інспектор військ УНР В. Кедровський вказував, що перший погром на Поділлі був здійснений російським Гвардійським корпусом у грудні 1917 р., який охопив 17 сіл. З ліквідацією

більшовицької окупації 1918 р. і встановленням режиму Гетьманату, спостерігалися ознаки певної стабілізації у всіх сферах життя. У період правління Директорії погроми відновилися [21, с. 88–89].

Мінливість політичної ситуації 1917–1919 рр. не могла поляків, які становили близько 9 % населення Правобережної України. На початку 1918 р. у Подільській губернії проживало близько 100 тис. поляків, що складало 2,5 % від загальної кількості населення. Поляки проживали у просторих будинках із садками, що свідчить про їх заможність. Серед польської меншини було багато представників еліти й інтелігенції. Значну роль у житті Вінниці відігравав граф Здзіслав Ґрохольський. Його родинна садиба була у П’ятничанах. Відомими польськими громадськими діячами були Любомир Длуголенцький – присяжний повірений та Валерій Сведерський редактор журналу «Подольский хозяин» [14, с. 43–44].

Впродовж зими 1918 р. відновили роботу кооператори Поділля зі створення єдиного крайового кооперативного центру. За ініціативою Подільського кредитного союзу у Вінниці 14–16 квітня 1918 р. була скликана губернська кооперативна нарада, на якій розглянуто ряд важливих питань. На початок 1919 р. на Поділлі польські споживчі товариства володіли близько 32 млн крб. коштів, загальний товарообіг яких у 1918 р. становив близько 100 млн крб. [12, с. 32–34].

Також важливою проблемою стало відновлення життя польських біженців, які поверталися на Волинь, теренами якої проходила лінія фронту. Два з половиною роки там точилися запеклі бої, у результаті чого понад 378 тис. поляків отримали статус мігрантів, оскільки Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський і Кременецький повіти повністю зруйновано. 23 серпня 1918 р. біженський департамент виділив на підтримку поляків 400 тис. крб. На початок вересня 1918 р. кількість польських біженців сягнула близько 50 тис. осіб.

Зміна політичних урядів у 1917–1919 рр. залишив глибокий слід в історії німецького поселення в Україні. Німецькі колонії засновувалися переважно на півдні України, значно менше їх було на Правобережжі – в основному на Волині. У 1917 р. представників німецької національної меншини налічувалося понад 400 тис.

На весні 1918 р. правобережні німці зіткнулися із серйозними проблемами, які намагалися реалізувати через командування німецьких військ. Вимоги до УЦР включали: негайне повернення всіх ліквідованих, у 1915 р. Селянським аграрним банком, німецьких земельних володінь їх колишнім власникам, та відшкодування за ліквідований інвентар, заподіяні збитки; скасування соціалізації німецьких маєтків та іншої німецької власності [23, с. 124–126].

Нові військово-політичні реалії, що виникли після гетьманського перевороту Павла Скоропадського дали можливість німцям України висунути більш радикальні плани щодо поліпшення свого життя. Варто наголосити, що Гетьманську державу підтримували ті верстви населення, інтереси яких особливо постраждали від анархії та хаосу і які сподівалися, що твердою рукою можна покласти цьому край. Такі настрої переважали серед офіцерського складу армії, великих землевласників та заможних селян, промисловців і дрібних підприємців. Чимало серед них було й представників німецької спільноти.

Чеська національна меншина напередодні Української революції заселяла здебільшого території Луцького, Володимир-Волинського, Новоград-Волинського, Житомирського та Овруцького повітів Волинської губернії [25, с. 19]. Завдяки чехам уряд УЦР хотів прискорити господарський розвиток одного з найвіддаленіших західних регіонів, що й посприяло чеській еміграції на Волинь. На поч. 1917 р. великі земельні площі для заснування окремих поселень були зайняті, тому почалось розселення чехів в українські села, у такому випадку місцеві назви населених пунктів зберігалися. Коли чеські колоністи засновували окремі поселення поряд з українськими селами, тоді до української назви додавалось слово «чеський»: Ульбарів Чеський, Крошня Чеська, Уїздці Чеські. Більшість поселень мали змішаний характер – наприклад, Кручинець – українсько-чеське поселення; Городище, Івановичі – німецько-чеські; Плехова, Аліновка – польсько-чеські.

Після підписання 9 лютого 1918 р. мирного договору з Центральними країнами, УНР поширила свій протекторат Берестейщину та південно-західні повіти Гомельщини, а також територію навколо залізничної гілки Пінськ-Гомель, населену переважно білорусами. Білоруси, які проживали на території Волині зберегли право на землю. Займалися передусім продажем риби та ввезення солі. Відзначилися білоруси й у постачанні деревини до Києва.

У 1917–1919 рр. на Поділлі було щонайменше 6 грецьких промислових династій, представники яких працювали переважно у харчовій галузі. Зокрема, М. Лукікій володів млином мануфактурного типу в містечку Мізяково на Вінниччині, а Г. Тарасула орендував паровий млин у с. Соломия Ольгопільського повіту. Родини Санодіно і Мазаракі займалися фабричним винокурінням у селищах Воробйовка Літинського та Голєніщево Кам’янецького повітів. І. Ф. Васагло мав завод «Богемія», на якому працювали переважно чехи. Як мінімум три підприємницькі родини греків жили на Волині. Це перш за все вже згадувані Мазаракі, а також Андро та Попескуло. На Поділлі Мазаракі спеціалізувалися майже виключно на винокурінні, а у Волинській губернії поєднували з

мірошництвом. Деражнянський винокурний завод Андро за своєю виробничою потужністю займав одне з провідних місць на Правобережжі [22, с. 12–15].

Лютнева демократична революція 1917 р. стала основним поштовхом до активізації громадсько-політичного руху національних меншин України, зокрема у Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Російська національна меншина із початком революції, свої політичні уподобання задовольняла у загальноросійських партіях. Після прийняття Першого універсалу до Малої Ради УЦР ввійшло 15 росіян (із 65 осіб). Після прийняття Другого Універсалу у Центральній Раді було понад 14 % росіян. Зі зростанням ролі УЦР у політичному житті України у Києві почали виникати проросійські організації: «Демократический союз русской культуры», товариство «Русь» та інші.

Популярною загальноросійською партією в Україні була Партія народної свободи, більш відома як партія кадетів. У 1917 р. кадети «зайняли відверто ворожу позицію щодо визвольних змагань українського народу». Ідею унітарної Росії, також відстоювали російські меншовики. У 1917 р. в Україні діяло 50 місцевих осередків РСДРП (м) *, чисельність їх членів сягала 40 тис. Досить впливовою була партія російських есерів. Загальна чисельність сягала 69 тис. осіб. Есери входили до УЦР (2 місця). Лідер партії О. Зарубін входив до складу Генерального Секретаріату.

Населення Подільської губернії неоднозначно сприймало політику проросійських партій. Під час виборів до Загальноросійських Установчих зборів (26–29 листопада 1918 р.) із 17994 виборців-вінничан, чиї бюлетені були визнані дійсними, 45,7 % проголосували за проросійські партії, 18,3 % – за українські, 36 % – за списки інших партій, насамперед єврейських блоків [15, с. 88–89, 113].

Неоднозначна ситуація відносно російської меншини, склалася за правління П. Скоропадського 1918 р. Через прагнення утримати владу гетьман звертався по допомогу до представників всіх антибільшовицьких сил. Крім того новий склад Ради Міністрів складався з людей проросійської орієнтації. У 1918–1919 рр. суспільно-політичний статус російської меншини в Україні втратив свою попередню значимість. У результаті ступінь політичної мобілізації росіян виявився значно нижчим від їх потенційних можливостей.

Єврейська національна меншина після ліквідація у 1917 р. самодержавства підтримувала українську державність. Наприклад, волинські євреї організували 9 березня 1917 р., демонстрацію на Житомирщині. В урочистостях взяли участь військовий гарнізон, учні початкових та середніх навчальних закладів, громадяни міста. 26 січня 1918 р. у Вінниці за підтримки Євгена Едельштейна вийшов перший номер єврейської газети «Набат».

Інакше своє ставлення до державності України висловлювали сіоністи – на початку революції вони підтримували політику Тимчасового уряду. На відміну від сіоністів Бунд† дбав про національно-культурну автономію єврейського життя. Чисельність членів Бунду стрімко зростала. У серпні 1917 р., найбільші організації Бунду на Правобережжі були: Київська – 760 осіб; Білоцерківська – 350 осіб; Вінницька – 250 осіб [20, с. 91].

Загалом, єврейські партії прийняли УЦР, як рівноправний орган, де усі були рівними членами. У серпні 1917 р. у Центральній Раді єврейські партії отримали: Бунд – 13 місць, Об’єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП або Фарейнігте)‡ – 13, сіоністи – 13, Єврейська соціал-демократична робітнича партія (ЄСДРП або Поалей Ціон)§ – 9, Єврейське демократичне об’єднання – 2. Не пройшла до УЦР Фолькспартай**, центральним пунктом, якої була «національно-персональна автономія» [24, с. 222].

На Поділлі сіоністів очолювали адвокат І. Ройзенбурд, власник магазинів Е. Шапіро, комерсанти Г. Г. Сліозберг та І. А. Клейнман. У вересні 1917 р. вони зуміли відкрити у Вінниці 2 єврейські роздільні гімназії. Зокрема, у невеликій вінницькій єврейській громаді нараховувалось 12 партій.

Влітку 1917 р. до міської управи м. Вінниці подали списки 15 партій та блоків. Національні меншини представляли – Польська людність, Об’єднана єврейська соціалістична робітнича партія,

---

* Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) була утворена у березні 1898 р. В Україні РСДРП була представлена переважно меншовиками, чиї ідеї були близькі до західних соціал-демократів.

† Бунд – єврейська соціалістична організація, утворена у жовтні 1897 р. у Вільно. Після Лютневої революції Бунд підтримував Тимчасовий уряд та автономію України. У березні 1921 р. Бунд самоліквідувався у радянській Росії та УСРР, проте продовжив діяльність у Польщі, а згодом у США.

‡ Фарейнігте – Об’єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП), яка утворилася у червні 1917 р. внаслідок злиття Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (ССРП) та Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЄРП). Головною метою ОЄСРП була національно-персональна автономія, яка передбачала самоврядування не лише в культурному, а й в соціальному житті євреїв.

§ Поалей Ціон, Єврейська соціал-демократична робітнича партія (ЄСДРП) – єврейська соціалістична організація, яка виникла у 1906 р. Деякі члени Поалей Ціону, зокрема Соломон Ґольдеман, активно підтримували ідею української державності. У СРСР діяльність організації була заборонена у 1928 р.

** Фолькспартай – Єврейська Народно-Демократична Партія, головною метою, якої була національно-культурна автономія євреїв.

Єврейський національний блок, а також Соціалістичний блок, до якого входив не лише єврейський Бунд, а й меншовики та есери [1, арк. 33].

Також на початку 1918 р. у Києві відбулися вибори до громадських рад, у яких з євреїв, які мали право голосу, взяли участь лише 25 %. До ради общин обрано 32 сіоністи, 7 представників Фолькспартай, 7 – від Бунду, 4 – від Поалей-Ціон, 5 – за релігійними списками і стільки ж за місцевими списками [3, арк. 96].

Уповільнилася активність єврейських партій після приходу до влади Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р., гетьманський уряд взяв курс на ліквідацію головних демократичних надбань УНР. Проте надавав прихильникам кожної конфесії можливість вільно проводити обряди власної релігійної конфесії.

Згодом Директорія УНР прийняла постанову про відновлення національно-персональної автономії. У січні 1919 р., створене Міністерство внутрішніх справ на чолі з лідером Поалей Ціон А. Ревуцьким. Польська національна меншина також мала представництво у Центральній Раді (20 місць), тобто 2,5 %. Поляки долучилися до державотворчих процесів в Україні на самому початку революції. У березні 1917 р. відбулося зібрання польських кіл – Київська окружна рада, яка виділила зі свого складу «комітет дев’яти», що взяв на себе ініціативу створити більш широке політичне об’єднання. Репрезентацією польської меншини в УЦР зайнявся Польський Демократичний Центр (далі – ПДЦ), від якого до складу Ради й увійшли на початку липня 1917 р. М. Міцкевич та В. Рудницький. Поляки увійшовши у представництво вищих державних органів влади отримали 22,5 % місць відведених для національних меншин.

З січня 1918 р. генеральним секретарем, міністром польських справ УНР став Мечислав Міцкевич (іноді – В’ячеслав Казимирович Мицкевич), але у листопаді подав у відставку, не погоджуючись із III Універсалом.

Розгорнув свою діяльність союз військових-поляків, який очолював гарнізонний ад’ютант підпоручик Козакевич. Цей союз став основою польського легіону, що базувався у садибі Ґрохольського у П’ятничанах, що на Вінниччині. 18 червня 1917 р. у Києві відбувся з’їзд польських офіцерів України, який вітав прагнення українського народу до політичного визволення і заявляв, що поляки готові підтримувати ці прагнення [13, с. 103–107].

Невдовзі проголошено створення Української Держави у формі Гетьманату. Польські легіони у 1918 р. часто провокували український уряд окупацією окремих регіонів Поділля. Цього ж року, польське військо захопило околиці Немирова та Ольгопільський повіт. Поляки реквізували у селах овес, коней, та повідомлення на телеграфних станціях. Уряд Скоропадського застосував відносно польських легіонів певні обмеження [6].

Водночас, гетьман П. Скоропадський, на прохання міністра фінансів А. Ржепецького (поляка за походженням) 25 листопада 1918 р. ухвалив відпустити 1 млн крб. на видачу безвідсоткової позики для надання допомоги польським біженцям. У цілому польська нацменшина, особливо на Волині, підтримувала уряд Скоропадського, з надією на відновлення прав польської нації. До того ж, більша частина ображених на Центральну Раду польських землевласників активно підтримали П. Скоропадського, та його закони на захист приватної власності як «фундаменту культури і цивілізації».

З приходом до влади Директорії УНР у грудні 1918 р. на Правобережжі відновлено закон про національно-культурну автономію. У кінці серпня делегація поляків Поділля, в яку входили Я. Урбанський та С. Фліорчак, порушила клопотання перед урядом УНР про надання полякам національно-персональної автономії. Представники польського громадянства запевняли владу УНР, що коли полякам Правобережжя буде надана можливість організаційно оформитись, то вони відправлять делегацію до Варшави щоб посприяти порозумінню між Польщею та УНР [2, арк. 1].

Суспільно-політичне життя німців, також відзначається певною динамікою, хоча значно меншою порівняно з польською та єврейською меншинами Правобережжя. Оскільки німецького представництва в УЦР у 1917 р., майже не було, тому головне право на національну самовизначеність німці почали відстоювати у період уряду П. Скоропадського.

Заходи гетьмана з організації внутрішньої політичної системи життя із схваленням були сприйняті німецьким населенням. Ряд українських німців (Ф. Штейнгель, А. Лігнау та інші) зайняли важливі посади в державній адміністрації П. Скоропадського – Сергій Гербель був Отаманом Ради Міністрів (14 листопада – 14 грудня 1918 р.), а Юлій Вагнер став міністром праці (30 квітня – 24 жовтня 1918 р.) [9, с. 26–27].

Помітною була участь німців й у місцевому самоуправлінні. Так, у Волинській губернії обрано всього 36 земських гласних – з них 6 німців. У Київському губернському земстві з 60 осіб, усіх гласних, троє мали німецькі прізвища. З 82 гласних Подільського губернського земського зібрання 9 осіб були німцями, причому двоє з них були православними.

Суспільно-політичне життя чеських колоністів упродовж 1917–1919 рр. відзначався, як і серед німців не дуже високою активністю. У Київській губернії ще з 1916 р. засідало правління «Союзу чехословацьких товариств у Росії», тут знаходилося головне відділення Чехословацької Національної Ради (далі – ЧСНР) – вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони. Також під Києвом дислокувались чеські легіони [10, с. 45–49].

З відходом чехословацького корпусу у березні 1918 р. з території України активна діяльність чеських товариств завмерла. Кількість чехів і словаків значно зменшилася. Дехто з військовиків повернувся додому на Волинь. Політичні діячі виїхали з України, а у Києві залишилися лише ті з них, хто не схвалював курсу ЧСНР. Зокрема, залишився найвідоміший з волинських чехів Вацлав Вондрак, якого невдовзі заарештували. Також у Києві перебував Венцеслав Швіговський – редактор єдиної чеської газети, що виходила в Україні – «Cechoslovan» [17, с. 275–277].

Чеська громада на Правобережжі небезпідставно побоювалася наслідків Брестського мирного договору. Перші репресії проти чехів і словаків розпочалися вже у березні 1918 р. У першу чергу постраждали підприємці. Наприклад, В. Швець – власник магазинів на Хрещатику, був позбавлений майна. Два місяці був ув’язнений на Лук’янівці доктор Вацлав Вондрак, за його активну участь в організації Чеської дружини з колишніх військовополонених.

Одні з перших трибуну українського парламенту використали представниками молдовської фракції у січні 1918 р. При обговоренні проекту «Закону про національно-персональну автономію» виступив Іон Прекул, вимагаючи для молдовської меншини в УНР рівних прав з іншими етнічними громадами. Молдовська громада на Правобережній Україні у 1917–1919 рр. була малочисільною, але доволі компактною.

Надзвичайно важливим етапом у період зміни урядів в Україні був розвиток освіти та культури нацменшин у Волинській, Київській та Подільській губерніях. 15–20 грудня 1917 р. у Києві відбулася нарада у справі організації народної освіти. У ній взяли участь 141 делегат. На нараді були представники різних народів України – українці, росіяни, поляки, євреї та інші.

У період правління УЦР 1917–1918 рр. на території Волинської губернії нараховувалося – 42 школи, де навчалося 947 російських учнів; на території Подільської губернії – 54 школи, де навчалося 591 російський учень; на території Київської губернії – 140 шкіл, де навчалося 3370 російських учнів.

Статус російської мови кардинально змінився. При вступі до середніх навчальних закладів, обов’язковим стало знання української мови. Тож закономірно, що рішучий курс українських урядів на українізацію суспільного життя сприймалися російським загалом як незаконні і небезпечні утиски. Таке імперське бачення себе як панівної нації практично унеможливлювало самоідентифікацію росіян в Україні як національної меншини і відповідно, ідея національно-персональної автономії не викликала у них особливого інтересу.

Російські школи на училища на Волині у 1918 рр. все ще зберігали вагому кількість: Новоград-Волинський повіт – 23 школи; Овруцький – 16; Заславський – 22; Староконстянтинівський – 24; Кременецький – 25; Ровенський – 18; Острозький – 13; Луцький – 22; Ковельський – 26; Дубинський – 19; Володимир-Волинський – 23; Житомирський – 31. За гетьманату Скоропадського культурному розвитку російської нацменшини Правобережжя також нічого не загрожувало. А за Директорії УНР, та початком дерусифікації, ситуація змінилася – росіяни з обуренням відповідали на дії влади, хоча політика українського уряду не була спеціально направлена проти слов’янських сусідів [4, арк. 10–17].

Активно розбудувалася національна освіта єврейської общини на Правобережній Україні як зусиллями держави, так і єврейськими організаціями, які влітку 1918 р. утворили Єврейську культурну лігу, її засновниками були Н. Майзель, М. Зільберфарб, І. Добрушин. За її підтримки відкрилися єврейські гімназії у ряді населених пунктів Київщини, Волині та Поділля.

Незважаючи на надзвичайну слабку матеріальну базу навчальних закладів, важкі соціально-економічні й правові умови життя єврейської спільноти через початкові релігійні заклади – хедери*, талмуд-тори†, ієшиви‡, державні та приватні училища – пройшли багато євреїв, які стали рабинами, проповідниками, громадськими діячами та просто освіченими людьми.

Упродовж 1918 р. на території Волинської губернії навчалося 3059 єврейських учнів; у Подільській губернії – 2829; у Київській губернії – 5651. Просвітницька діяльність викладачів та випускників єдиного на Україні рабинського училища у Житомирі сприяла активізації освітніх

---

* Хедер – єврейський релігійний початковий навчальний заклад для хлопчиків із заможних сімей.

† Талмуд-тора – єврейський релігійний початковий навчальний заклад для хлопчиків з малозабезпечених сімей, що виник у Європі у добу Середньовіччя. Учні вивчали іврит, Тору і Талмуд, іноді вводилися інші предмети: арифметика, письмо на їдиші та інші.

‡ Ієшива – єврейський релігійний вищий навчальний заклад, який у XIX–XX ст. здійснював підготовку рабинів.

процесів у єврейському середовищі. У 1917–1919 рр. Житомирське рабинське училище здобуло авторитет єврейської громади та прогресивних російських чиновників. Безкоштовна форма навчання, достатній професійний рівень викладачів привабили до закладу значну масу учнів [19, с. 96–97].

Національно-культурне відродження польської меншини наштовхнулося на серйозні труднощі, насамперед фінансові. Ось чому до цієї справи долучилася громадськість, зокрема культурно-освітнє товариство «Мати Польська», очолюване Ю. Айджейовським. Підтримкою середніх шкіл у Києві опікувалося громадське об’єднання – «Польське товариство з питань середньої школи».

Гетьманат не чинив перешкод розгортанню польського культурно-освітнього і тим більше релігійного життя. У Києві і надалі функціонував польський департамент освіти, працювала польська жіноча гімназія, 8 середніх шкіл, Вищий університетський колегіум. У деяких містах створювалися Польські народні доми, восени 1918 р. діяло 2 польські театри [7, с. 260–268].

Разом зі шкільними закладами, на Правобережжі діяли також польські культурні товариства та організації. Серед них найвідомішими були: Християнське католицьке товариство трудящих жінок «Здвигня», «Союз польських жіночих товариств Волині», «Польське співоче товариство «Лютня» та «Союз польських учителів Волині».

За доби Директорії (1918–1919) на теренах Волинської губернії у польських початкових школах навчалося 294 учні, на Поділлі – 262, на Київщині – 462. У гімназіях та реальних школах Волині навчалося польських 477 учнів, на Поділлі та Київщині відповідно – 249 та 661 [18, с. 36–42].

Процес спілкування німецьких поселенців з українською інтелігенцією ускладнювався тим, що йшов через російську мову; російською або національною мовою виходила й преса німецької меншини; культурно-освітні та інші німецькі товариства також були російськомовними.

Важливим фактором для розвитку освіти німців та чехів стало те, що упродовж 1918–1919 рр. Міністерство освіти і мистецтва видало кілька розпоряджень щодо вивчення українознавчих дисциплін у школах національних меншин. Водночас уряд УНР підтримував проведення літніх курсів для учителів польських, німецьких, чеських та єврейських шкіл. 30 січня 1919 р. міністр освіти Іван Огієнко видав наказ, за яким мовою викладання у всіх школах, мала стати українська мова. У школах національних меншин дозволено навчання рідною мовою [19, с. 98–100].

Розвитку культури та освіти на Правобережжі також сприяла румунська община. З 20 липня 1917 р. у Києві виходив тижневик «Велика Румунія», редагований Севером Боку. Активізувався рух за румунізацію освіти у румунських поселеннях Правобережжя: в окремих школах запроваджувалася румунська мова, влаштовано філологічні курси для учителів. Загалом, румунська нацменшина намагалася як найбільше скористатися демократизацією суспільного життя [8, с. 100–105].

Отже, з поваленням самодержавства, становище національних меншин Правобережної України у період зміни українських урядів наштовхнулося на серйозні труднощі. Проте більшість не злякалися виклику епохи, та взяли активну участь у боротьбі за українську державність.

Соціально-економічне становище у період 1917–1919 рр. було доволі складним. Громадянська війна та повоєнна розруха давалися взнаки. Євреї становили значну частину у промисловості Правобережжя. Поляки реалізовували себе здебільшого у сільському господарстві, проте, як і євреї потерпали від постійних погромів зі сторони більшовиків та радикального селянства. Чехи та німці на Правобережжі працювали у харчовій та важкій промисловості. Зусиллями Правобережних підприємців була здійснена певна економічна стабілізація регіону.

Політична боротьба за владу в Україні впродовж 1917–1919 рр. пробудила національну свідомість не лише українців, але й національних меншин. Вони сформували чимало партій та організації, які не соромилися відстоювати власні позиції та переконання. Єврейські та польські партії активно підтримували прагнення України до автономії, проте передусім враховували власні територіальні та національні інтереси. Не всі поспішали скористатися Законом про національно-персональну автономію. Складна політична ситуація у більшій мірі викликала бажання серед польської, німецької та чеської нацменшин повернутися на етнічну батьківщину.

Попри українізацію розпочату Української Центральної Радою, національні меншини отримали юридичний захист та право розвивати власні духовні надбання. Незважаючи на скасування демократичних свобод гетьманом П. Скоропадським, освіта та культура національних меншин Правобережжя продовжувала своє існування та користувалася чималою фінансовою підтримкою. Прихід Директорії та відновлення законів УЦР могло б посприяти подальшому освітньому зростанню меншин, але поступова втрата української державності не дозволила втілити у життя ідеали Української революції.

Список використаних джерел

1. Держархів Вінницької обл., ф. Р-4364, оп. 1, спр. 2, арк. 33. 2. Держархів Хмельницької обл., ф. 223, оп. 1, спр. 2885, арк. 1. 3. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 41, оп. 1, спр. 60, арк. 96. 4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 268, оп. 314, спр. 11, арк. 10–13. 5. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1793, оп. 1, спр. 9, арк. 263. 6. «Поділля». – 1918. – квітень, № 9. 7. Jabłonowski H. Ministerjum Spraw Polskich Ukraińskiej Republiki Ludowej 1917–1918 / H. Jabłonowski // Niepodległość. – № 20(1939). – Z.55. – S. 260–268. 8. Боєчко В. Молдавани в Україні / В. Боєчко // Віче. – 1993. – № 3. – С.100–106. 9. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національний аспект ХХ – початок ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Васильчук.– Донецьк, 2006. – 27 с. 10. Гофман Ї. Чехи на Волині. Основні відомості / Ї. Гофман. – Прага, 1998. – 94 с. 11. Гриневич В. Євреї України в роки революції та громадянської війни / В. Гриневич, Л. Гриневич // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – 160 с. 12. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко.– К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994.– 229 с. 13. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради / О. Калакура // Наукові записки. зб. – К.: ІПіЕНД, 1999. – Вип. 8. – С.103–109. 14. Колесник В. В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біогр. словник / В. В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 220 с. 15. Логінов О. В. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті / О. В. Логінов, Л. І. Семенко. – Вид. 2-ге, виправ. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 130 с. 16. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради. Історичний нарис / В. С. Лозовий. – К.: б. в., 1999. – 28 с. 17. Луцький Ю. Вплив на структури та інтереси чеського етносу в Україні революційних подій 1917–1921 років / Ю. Луцький // Наукові праці Камянець-Подільського нац. пед. універ.: Історичні науки. – Камянець-Подільський, 1999. – Т. 3. – С.275–277. 18. Мазорчук В. Українські поляки: історико-хронологічний нарис / В. Мазорчук // Вісн. Ін-ту досліджень діаспори. – 2007. – Т. 13. – Ч. 1. – С. 36–42. 19. Марчук М. Освітня політика в Україні в умовах національно-культурного відродження: етнонаціональний аспект (1917 – кін. 1920-х рр.) / М. Марчук // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: Унісерв, 2002. – Вип.12. – С. 96–100. 20. Найман О. Я. Єврейські партії та об’єднання України (1917–1925) / О. Я. Найман. – К.: Ін-т. політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 1998. – 196 с. 21. Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман. – К.: Ін Юре, 2003. – 496 с. 22. Насєдкіна Л Д. Соціально-політичне, економічне й культурне життя грецького населення України 20-ті – поч. 30-х рр.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Л. Д. Насєдкіна. – К., 1993. – 17 с. 23. Перепадя В. В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз / В. В. Перепадя. – Запоріжжя, 1999. – 221 с. 24. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Т. 1. – 320 с. 25. Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Г. А. Шпиталенко. – Івано-Франківськ, 2003. – 40 с.

Александр Погуляев

ПОЛОЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ В УСЛОВИЯХ СМЕНЫ ПРАВИТЕЛЬСТВ В УКРАИНЕ НА ПРОТЯЖЕНИИ 1917–1919 ГГ.

В статье исследуются национальные меньшинства Правобережной Украины в условиях смены правительств в Украине в течение 1917–1919 годов, в частности их социально-экономическое положение, общественно-политическое движение и культурно-образовательное развитие.

Ключевые слова: национальные меньшинства, Правобережная Украина, Украинская Народная Республика, Украинская Держава, правительства.

Olexander Pohulyayev

SITUATION OF NATIONAL MINORITIES THE RIGHT BANK IN A CHANGING GOVERNMENT IN UKRAINE DURING 1917–1919

The article analyzes the situation of national minorities Right-Bank Ukraine in terms of changes of government in Ukraine for 1917–1919, including their socio-economic status, social and political movement, cultural and educational development.

Key words: national minorities, Right Bank Ukraine, Ukrainian People’s Republic, Ukrainian State, governments.

УДК 94 (477) «1920/1929» – 058.244

Марина Захарченко

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГУРТКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (20-ТІ РР. XX СТ.)

У статті проаналізовано особливості створення гуртків в українському селі в 20-х рр. XX ст. Розглянуто специфіку діяльності, напрямки та мережу зазначених осередків в період становлення радянської влади. Особлива увага акцентується на тому, що селянство виявляло жваве зацікавлення переважно до драматичних та сільськогосподарських гуртків.

Ключові слова: українське селянство, культурно-освітня діяльність, сільбуд, хата-читальня.

За сучасних умов розбудови демократичної держави зростає інтерес дослідників та громадськості до історії українського селянства. Важливе місце серед питань новітньої історії України посідає проблема соціально-культурної політики на селі. Незважаючи на більш ніж двадцятилітній досвід побудови незалежної держави, до сьогодні не сформовано чітких пріоритетів у цій сфері. У таких реаліях посилюється інтерес до історичного досвіду вирішення питань, що стосуються соціокультурного життя українського села.

Після здобуття Україною незалежності певною мірою науковцями зверталася увага на питання соціокультурної історії українського сільського населення доколгоспного періоду. Так, зокрема, варто відзначити праці І. Рибака [1], Н. Земзюліної [2], Г. Дутчак [3], Н. Кукси [4], Ф. Кокошка [5], Я. Мандрика [6], та інших дослідників.

Одним з основних різновидів діяльності сільбудів і хат-читалень була гурткова робота. Гуртки утворювалися за інтересами членів сільбудів чи хат-читалень. Гурткова робота досить швидко стала популярною і поширилася по всій Україні. На один політосвітній осередок в 1923 році пересічно припадало 2 тематичні гуртки. Найбільш поширеними були драматичні – 40 %, музично-хорові – 9 %, сільськогосподарські – 8 %, природничо-наукові – 6 % [7, арк. 60]. Упродовж 1924 р. чисельність гуртків зросла ще більше, насамперед за рахунок збільшення кількості сільськогосподарських гуртків та музично-хорових. Почали з’являтись і літературні гуртки. Щоправда вони становили лише 2,5 % від загальної кількості сільських гуртків.

Безумовно, як сільбуди так і хати-читальні були спрямовані на те щоб проводити активну культосвітню роботу. Так хату-читальню в селі Нетеребки, Корсунського району на Черкащині, регулярно відвідувало понад 80 постійних членів. Біля 30 членів нараховував сільськогосподарський гурток. Він провів 27 занять по ґрунтознавству й скотарству, про боротьбу з посухами, шкідниками й хворобами сільськогосподарських культур, про користь внесення органічних і мінеральних добрив, про садівництво і догляд за садами, про хвороби і ворогів бджіл. Оскільки в селі не було приміщення для театру, то драматичний гурток не діяв, хоч і були бажаючі його відвідувати. За цей же період в приміщенні хати-читальні було прочитано для всіх бажаючих 13 лекцій на сільськогосподарські, антирелігійні та гігієнічні теми, проведено 10 бесід на політичні теми. Особливою популярністю в хаті-читальні користувалися голосні читки газет. За короткий зимовий період 1924/25 року тут було прочитано і обговорено понад 100 статей. Сама хата-читальня передплачувала «Селянську правду», випускала власну стінгазету, а за її сприяння на село надходило 20 примірників періодики щомісяця. Недоліком хати-читальні була відсутність належного книжкового фонду з наявністю довідникових видань з яких селяни могли б отримати відповідь на важливе для них питання, але селяни могли користуватися пересувною бібліотекою Набутівської цукроварні [8, с. 34–37].

Селяни самодіяльно віддавали перевагу в основному драматичним та сільськогосподарським гурткам, натомість природничо-наукові гуртки фактично залишались поза увагою селян. Щоправда існував високий відсоток політичних гуртків. Однак слідуючи елементарній історичній правді, та наведеним вище матеріалам, потрібно зазначити, що більшість їх суто «паперових» і відшукати реальні сліди їх роботи було майже неможливо.

Досить промовисто, про інтенсивність та напрямки гуртової роботи свідчать реальні данні за 1926 рік по Черкаській окрузі. На цей час тут налічувався 161 драмгурток, 81 природничо-науковий, 81 співочий, 79 самоосвітніх, 58 військових, 40 кооперативних [9, с. 72]. На Чигиринщині у 1926–1927 рр. діяло 12 сільськогосподарських гуртків, 6 кооперативних, 4 природничо-наукових, 11 драматичних, 4 співочих, 3 військових по одному професійному, музичному і спортивному гуртку. В райцентрі Мошни і районі працювало 9 драматичних та співочих гуртки, 6 кооперативних, 5 сільськогосподарських, 4 військових, 2 музичних, 2 юридичних, 2 політичних гуртки. В самих Мошнах було створено гурток духового оркестру, спеціально для якого було закуплено духові інструменти [10, арк. 99].

Надалі гурткова робота на селі зазнала змін. Так зокрема, в ряді регіонів число гуртків почало зменшуватися. В деяких практично припинили свою діяльність військові гуртки, гуртки самоосвіти. В Глухівській окрузі зникли навіть драматичні гуртки. Натомість наприклад в Шепетівській окрузі працювало 312 драмгуртки, а в Коростенській – 316 [11, арк. 247].

В другій половині 1920-х р. в зв’язку з успіхами у розвитку стимульованого кооперацією сільськогосподарського виробництва, особливої популярності набувають сільськогосподарські гуртки. Селяни охоче брали участь у їх роботі. Тому їх кількість зростає і на кінець 1925 – початок 1926 рр. їх вже було більше 4 тис. і охоплювали вони біля 100 тис. селянських господарств [11, арк. 79,164]. В 1927 р. їх налічувалося в Україні вже понад 4,5 тисячі. Вони охоплювали близько 100 тис. членів [12, арк. 96]. Основна робота найбільш поширеного виду гуртка – сільськогосподарського спрямовувалася в чотирьох напрямках: 1 – гурткова навчальна робота; 2 – практична робота в господарстві для перевірки вивченого в гуртку; 3 – робота серед населення села; 4 – робота з сільськогосподарською літературою. Навчальна робота зосереджувалась у вибраному напрямку діяльності – рільництві, скотарстві, переробці сільськогосподарської продукції. Проблеми з цього напрямку сільськогосподарського виробництва вивчалися на заняттях гуртка. Теоретичні знання здобуті слухачем під час гурткової роботи перевірялися на практиці: в себе в господарстві, на дослідних ділянках. Селяни, займаючись в гуртках, мали на меті одне – навчитися краще господарювати, тобто, селяни прагнули не тільки знати теорію, а й уміло використати ці знання в себе у господарстві.

Робота членів гуртка серед населення активізувалася під час проведення різних важливих сільськогосподарських кампаній: посівна, боротьба зі шкідниками і хворобами рослин, проведення жнив і таке інше.

Основною метою четвертого напрямку роботи було надання селянам, тієї чи іншої місцевості, порад з конкретного досвіду членів гуртка і перевіреними на практиці даного конкретного господарства. Це був, мабуть, найголовніший і найвідповідальніший напрямок роботи. Адже помилка в пораді могла коштувати втрати авторитету всіма гуртківцями [13, с. 8].

Кожен гурток обирав свою специфіку роботи самостійно. Так, члени сільськогосподарського гуртка в с. Хомутецьке, навчали селян правильному протруюванню посівного матеріалу, встановлювали на сівалках правильні норми висіву зерна [14, с. 80].

Члени сільськогосподарського гуртка Велико-Прицьківської хати-читальні Київської округи, взявши в оренду плодовий сад, навчали селян правильному догляду за деревами. Міжряддя в садку не пустували, а були засадженні городиною: цибулею, картоплею, огірками [15, с. 79].

В селі Онуфріївці Кременчуцької округи сільськогосподарський гурток заснований місцевим агроном виник в 1925 р.. Розташовувався він спочатку в кімнаті агронома, потім в сільбуді. Його членами були 25 чоловік. В основному це були селяни літнього віку, господарі дворів. Практичну роботу гуртківці розпочинали навесні. Вони демонстрували підняття чорного пару, використання мінеральних добрив, пропагували посів кормових трав та процес правильного протруєння посівного матеріалу. Використовуючи здобуті агротехнічні знання, вони висівали жито на корм худобі, а після збору жита висівали кукурудзу на зерно. Завдяки впровадженню цих та подібних агрономічних новинок члени гуртків сприяли підвищенню врожайності польових культур [16, с. 4].

Сільськогосподарські гуртки Півдня України відзначались іншим напрямом спеціалізації. Вони здебільш вели дослідницьку роботу з раннім паром, сортування насіння озимини і кукурудзи [17, с. 68]. Вели досліди по зведенню поливних систем, що було досить важливо у цьому посушливому регіоні України.

Члени сільськогосподарського гуртка в селі Риндава Колонтаївського району, який славився своїм садівництвом, читали лекції перед своїми односільцями, спеціалізуючись на боротьбі із шкідниками садів: бояришницею, золотогузкою і кільчастим шовкопрядом. Вони показували односільцям як обробляти дерева арсеном і зеленню від шкідників, вставляти корита для ловлі метеликів (було виставлено 240 корит), знищувати ховрахів. Гуртківцями було посаджено понад 700 дерев, переважно тополі. Ними було започатковано вирощування технічних культур – цукрових буряків і соняшнику, які до цього тут не вирощували [18, с. 60]. На вирощуванні просапних культур і суданської трави спеціалізувався Локнянський сільськогосподарський гурток на Сумщині. Носівський сільгоспгурток Ніжинської округи налічував біля 300 членів. В зв’язку з цим він був за віковим цензом поділений на 4 категорії. Першу категорію становили члени старші 17 років, другу – молодь 14–17 років, третю – учні сільських шкіл, четверту – діти дошкільного віку. Дослідна і практична робота для кожної категорії була визначена окремою програмою, але в цілому, кожна з них зводилася до вміння застосувати на практиці знань, отриманих під час теоретичних занять [19, с. 33].

Не відставала в цьому плані і Черкаська округа. Так члени сільськогосподарського гуртка Драбівської хати-читальні проводили досліди із городніми та зерновими культурами, визначали здатність до пророщування та відсоток схожості насіння [20, с. 52].

Основна частина практичної роботи всіх сільськогосподарських гуртків припадала на весну. Це було обумовлено тим, що із початком весни, коли починалися польові роботи, селяни дбали про добре насіння і розсаду і намагалися дістати їх на дослідних станціях, в кооперативних крамницях, в сільськогосподарських гуртках [21, с. 35].

Крім загально позитивного спрямування діяльності сільськогосподарських гуртків, в їх роботі були присутні й недоліки. Так, деякі гуртки працювали з малою практичною віддачею, по суті діяли лише формально. В деяких з них керівниками були не спеціалісти, а шкільні вчителі самого різного профілю: мовники, математики, історики. Кількість гуртків по звітності зростала, але реальна кількість членів у них – ні, або навіть й зменшувалась. Часто гуртки організовувалися виключно за вказівками зверху «за планом», а тому і віддача від таких гуртків була мізерною.

Під особливою опікою у радянської влади перебували політичні гуртки або гуртки політосвіти. Членами гуртків політосвіти, зазвичай, були дорослі чоловіки. Робота гуртка полягала у вивченні і обговоренні певної теми, яка була тісно пов’язана із сучасністю і подана в контексті офіційної ідеології. Обравши певну тему, гурток ділився на дві групи по 5–6 чоловік у кожній. Керівник гуртка опрацьовував заздалегідь всю тему і вів бесіду із слухачами здебільш шляхом запитань-відповідей [22, с. 23].

У 1920-ті рр. в українському селі значного поширення набули літературні гуртки. Зростання літгуртків по селах було насамперед пов’язане із підвищенням загальної грамотності значної частини селянства, звідки витікала зацікавленість селян художньою літературою в якій вони намагались знайти пояснення тих бурхливих подій свідками яких вони були.

Часто, навіть ці гуртки, вважали себе за суто письменницьку організацію, яка повинна писати літературні твори, перечитувати і критикувати їх, вивчати історію літератури, закони складання віршів, оповідань. Це були літгуртки, так би мовити письменницького напрямку. Такі гуртки, якщо вони не переходили вчасно до масової роботи, нерідко ставали на шлях мистецького примітивізму, не відчували реального плину життя і тих вимог, які воно ставило до літературного руху і літературної роботи сьогодення.

Іншим різновидом літгуртків були сількорівські гуртки, де об’єднувалися сількори чи стінкори. На своїх засіданнях вони обробляли дописи, підшукували для них матеріал, випускали стінгазети, займалися поширенням газет.

З часом постала потреба в об’єднанні всіх різновидів сільських літгуртків, створивши на їх основі масову організацію, сільських самодіяльних літераторів, яка була б здатна відгукуватися на всі нагальні вимоги життя, як їх розуміла радянська влада. Таке об’єднання відбулося в середині 20-х рр. XX ст. Тепер сільські літгуртківці отримали змогу детальніше знайомити селянство з кращими зразками української художньої літератури, обговорювати їх випускати стінгазети, створювати живі газети.

Метою діяльності природничих гуртків було ознайомлення з наукових позицій селян, щодо сутності явищ природи, життям флори і фауни. В цих гуртках читалося багато лекцій на різноманітні природничі теми: «Походження тварин і рослин», «Здоров’я хліборобів», «Хліборобство і сили природи», «Хліборобство і сонце», «Хліборобство і ґрунт». В селі Грушки Білоцерківської округи в природничому гуртку було 48 членів. Під керівництвом вчителя географії вони вивчали будову Всесвіту, явища природи, проводили лекції і бесіди для селян [23, с. 128].

На Конотопщині в 1926 р. діяло 17 природничо-наукових гуртків. З них 12 працювали при сільбудах і хатах-читальнях. Їх відвідувало 246 членів. З цих гуртків 5 були антирелігійними, 4 біологічними, 3 гуртки мали астрономічне та географічне спрямування [24, с. 68–69].

Проте природничо-наукові гуртки не набули широкої популярності серед селян, насамперед через те, що наукова підготовка самих керівників гуртків, які безпосередньо вели практичні і теоретичні заняття здебільш була низькою. Часто різні питання висвітлювалися не фахівцями, а тому селяни часто не розуміли прочитаних лекцій, бесід. Тому в 1927–1928 рр. навіть в цілому по Україні дієво працювало лише 56 природничо-наукових гуртків [25, арк. 19].

У багатьох селах при сільбудах і хатах-читальнях працювали гуртки самоосвіти, завдання яких полягало в тому, щоб дати селянам певний обсяг різноманітних знань і навчити самостійно працювати над книжковим матеріалом. Якщо члени гуртка, наприклад, вивчали питання, що стосувалися життя живих організмів, то керівник вголос зачитував відповідний розділ в книзі, що стосувався обміну речовин, росту, природи рухів, тощо. Потім гуртківці відповідали на запитання, ділилися враженнями. Зазвичай гурток розбивався на декілька ланок (5–6), кожна з яких готувала певний розділ [26, с. 13].

У цей же час в різних містах і селах України виникають також чисельні сільські образотворчі гуртки. Перед ними ставилось завдання ознайомлювати селян з художнім мистецтвом, а потім навчати їх малювати. В сільбуді чи хаті-читальні виділялася спеціально устаткована малярськими матеріалами (фарбами, кольоровими олівцями, пензликами) кімната. Тут гуртківці спочатку ілюстрували стінгазети, доповнюючи дописи своїми малюнками. Малюнок в стінгазеті як правило відображав один із моментів статті, що допомагало читачеві за допомогою зорової уяви краще зрозуміти написане. Особливою популярністю у селян користувалися карикатури, шаржі і фотомонтажі, коли фотографії із газет, журналів доповнювався кольоровим папером або просто домальовувався [27, с. 30–34].

Досить чисельними стали по селах і спортивні гуртки, або гуртки фізкультури. Метою їх діяльності була пропаганда здорового способу життя, організація спортивних змагань, екскурсій, лекцій, масових ігор [28, с. 10]. Значна їх кількість мала також і оборонне спрямування. Наприклад в Зінов’євській окрузі серед молоді дуже популярними стали стрілецькі гуртки. У 1927 р. їх налічувалося тут більш ніж півсотні. В цих гуртках молодь знайомилася зі стрілецькою зброєю, вчилася розбирати і збирати гвинтівку, влучно стріляти [29, с. 5].

Гуртки хімічної оборони, діяли в селах Черкащини та Уманщини. За мету своєї діяльності вони ставили підготовку селян до захисту від газової атаки. Разом з тим вони проводили навчання селян методом хімічної боротьби із шкідниками сільськогосподарських культур [30, с. 4] .

В цілому 1920-х р. при сільбудах і хатах-читальнях працювала значна кількість популярних серед чоловіків військових гуртків, фото та радіо гуртки. Серед жінок – були популярні гуртки швейної справи, гуртки які давали знання з основ медицини, ветеринарії тощо [31, арк. 25].

При ряді сільських закладів культури працювало відразу декілька популярних, добре наповнених гуртків. Так, при Вернигородській хаті-читальні в Бердичівській окрузі добре працював політгурток. У цьому гуртку часто проводилися з селянами колективні бесіди на нагальні для них теми: про сільгоспподаток, про радянську владу тощо. Часто збирався і чисельний сільськогосподарський гурток хоч його робота і гальмувалася через відсутність спеціальної літератури. Проте незважаючи навіть на цю обставину охочих відвідувати гурток було достатньо. Серед молоді призовного і допризовного віку популярністю користувався військовий гурток. Тут же працювали драматичний та співочий гуртки. Значну роботу проводили і громадські «червоні читці», читаючи неписьменним селянам газети, які передплачувалися для хати-читальні на кошти громади [32, с. 18].

Поступово, упродовж 20-х рр. ХХ ст. зростала кількість здавна популярних в українських селах драматичних гуртків зростала. Проте спільною вадою в роботі цих гуртків була як правило відсутність придатних для роботи приміщень. Так, наприклад, в 1926 році на Кам’янщині було 105 гуртків, але лише 71 з яких мали власне приміщення [33, с. 104].

Влада пильнувала за змістом роботи, і для контролю за репертуаром сільських самодіяльних артистів була створена спеціальна науково-репертуарна Рада, яка упродовж 1923–1924 р. переглянула близько 2 тис. творів різних авторів. Серед дозволених, або як зазначалося в тогочасних партійних документах «рекомендованих» творів особливою популярністю користувалися п’єси М. Куліша «97» та «До третіх півнів» Я. Мамонтова. Досить охоче публіка дивилась також агітаційні одноакти на злободенні теми, деякі революційні п’єси. Разом з тим часом артисти не гребували і постановкою власних інсценівок, скетчів і п’єс. Як правило написані в сільбудах і хатах-читальнях, п’єси, були досить примітивними, схематичними, не доведеними до логічного кінця, мали низьку якість виконання, однак все ж користувались популярністю оскільки здебільш вони так чи інакше торкались злободенних місцевих тем.

У репертуарі сільських драматичних гуртків була присутня й українська класика. Так у сільбудах Миколаївської округи популярними були п’єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч», «Безталанна», «Мартин Боруля». Проте, їх питома вага в репертуарі сільських драмгуртків під тиском швидко міцніючої радянської цензури з кожним «театральним сезоном» швидко зменшувалася [6, с. 59].

Драмгуртки які отримували кошти від своїх вистав, витрачали їх на обладнання приміщень, декорації, на вбрання, грим і перуки. Проте сільські актори, які грали в сільських театрах не вміли ні гримуватися, ні одягатися. «Було б доцільно… навчить гримірувать, аби цей бік справи не викликав сміху у глядачів, коли борошно уявляє собою сивину, а сажа «вуси», треба б допомогти перуками» – писала Харківська газета «Вісті ВУЦВК» [34, с. 4].

За даними вибіркового обслідування народного комісаріату освіти за перші 4 місяці 1927 р. – 573 драмгуртки влаштували 2937 вистав, з репертуаром різної тематики.

Нові п’єси починають вкорінюватися на селі. В деяких випадках вони почали навіть тіснити старий репертуар. Але поряд з новітніми «оригінальними» п’єсами «Комуна в степах», «Вій», «Гайдамаки», на сцені ставилися й улюблені в народі жартівливі п’єси старого репертуару,

незважаючи на те, що радянська преса безупинно картала їх за «беззмістовність гопаківсько-горільчаного репертуару»: «Москаль-чарівник», «Простак», «Кум-мирошник». На сільській сцені попри всі заборони ставилися навіть проголошені владою, як ідеологічно шкідливі для села: «Заговор императрицы», «Над безоднею», і навіть категорично заборонені «Хмара», «Чад» та інші [35, с. 81]. Для протидії цьому партійні органи поклали на керівників сільбудів і драмгуртків повну відповідальність за репертуар,що йшов на їх сценах.

Однак незважаючи на всі мистецькі складнощі із розвитком театру в сільській місцевості тут нерідко ставилися справжні мистецькі вистави. Так при Мокро-Калигірському сільбуді Зінов’євської округи було навіть організовано театр-майстерню «Березіль». Вона поділялася на три частини: драматична (театр), співоча (хор) і музична (оркестр). Театр мав навіть свій власний репертуар: «Жовтневі епізоди», «Проміння смерті», «Дні суму й тривоги», «Ліга націй», «Ленін». В складі театру-майстерні задіяно понад 220 осіб [36, с. 5].

У районних центрах, великих селах діяли районні та сільські будинки культури. Робота в них перебувала на значно вищому художньому і технічному рівні порівняно з сільбудами чи хатами-читальнями. Клуби мали більш-менш просторі приміщення, зал для глядачів, нерідко й спеціально обладнані кімнати для гурткової роботи. Натомість потреби сільбудів далеких від районного керівництва задовольнялися добре якщо наполовину [37, с. 18].

Найвищої точки свого розвитку в першій половині 20-х років досягла мережа клубів в 1924 р. – 1370. В другій половині 1920-х рр. спостерігається певний спад їх чисельності. На 1 січня 1925 р. їх число зменшилося до 1037 клубів, а на грудень 1925 р. ще на 41 одиницю й становило лише 996. Щоправда загальне число постійних відвідувачів пересічного клубу дещо зросло, – з 330 до 367 чоловік [38, с. 56].

Щоправда вже в 1928 році на Україні нараховувалося 2711 районних та сільських клубів. Але й цього було дуже мало оскільки один клуб припадав на 19,3 села. Рівень насиченості сіл клубами можна з’ясувати на прикладі Черкаської округи, тут у 813 селах в 1928 році діяло 20 районних і 85 сільських будинків культури. Як бачимо, число клубів було ще недостатнім для проведення повноцінної культурно-масової роботи в селі.

Клуби прагнули охопити діяльністю селян як в політичному, ідеологічному й економічному житті, так і в повсякденному побуті. Газета «Селянська правда» на Катеринославщині писала: «Ось і наш клюб. Невеликий, камінний флігель, бувший барським будинком. В вікнах світ, значить, збираються. Входю… мене зараз же охвачує теплотою… світла і гарна кімната-читальня. Деякі товариші читають газети, брошури, другі грають в шашки, а там в другім кінці кімнати, стоять декілька товаришів і про щось споряться» [39, с. 4].

Окремої уваги заслуговують пересувні театри, які мали за мету «принести» радянську театральну культуру на село. Мета радянської влади полягала втому, щоб привести сільське, майже виключно українське театральне життя у відповідність з комуністичною ідеологією, утворити новий робітничо-селянський театр (РСТ), розрахований на масового глядача. Український театр мав стати насамперед радянським за змістом.

У перші роки свого існування радянська влада, однак, не могла взяти під свій контроль загальнонаціональне піднесення в культурному житті. Проте як зазначалося досить швидко було встановлено таємну цензуру за репертуаром усіх театрів, як у центрі так і у віддалених сільських регіонах. Проте професійне театральне мистецтво досить повільно переходило на службу радянській ідеології. Його соціальну функцію частково перебрала на себе радянська театральна самодіяльність. За сприяння партійних комітетів та освітніх органів аматорські театри стали масовим явищем [3, с. 74].

Разом із тим ідеологічні, зокрема, цензурні обмеження започатковані ще в перші роки радянської влади поступово ставали все більш жорсткими. Навіть визнаним творам класичної української драматургії, історичної та науково-побутової драми на вимогу влади обов’язково надавалося загострене соціально-класове або героїко-романтичне звучання. Це обумовлено насамперед тим, що наріжним каменем культурної політики більшовиків, на думку дослідника із діаспори С. Николишина, було «проведення культурної революції, тобто знищення всіх старих культур на терені колишньої Росії, культур національних, класових, релігійних». Він обґрунтовано підкреслював, що партія прагнула створити «єдину для всіх, спільну культуру пролетарську, яку згодом перейменували на соціалістичну», тому «нову культуру було дозволено творити національною за формою, але вона обов’язково мала бути соціалістичною за змістом» [40, с. 98]. Тому не дивно, що такий масовий засіб мистецтва, як театр опинився під пильною увагою нової політичної влади в Україні.

Отже, культурне збагачення селян, розширення їх громадсько-політичної свідомості (останнє було невідривне) здійснювалося за допомогою доволі різноманітної мережі культурно-освітніх закладів на селі, які включали: сільбуди, хати-читальні, клуби тощо.

При цих закладах діяли різноманітні гуртки, насамперед дуже популярні на той час драматичні та хорові, проводилася доволі змістовна масова лекційно-просвітницька робота. Цьому зокрема сприяло і те, що в зв’язку з економічними труднощами, внаслідок голоду 1921–1922 рр. уряд передав культосвітні установи на місцеве утримання сільським громадам, яке здійснювалось за рахунок введення в складі інших платежів земельних громад спеціального збору. Отримавши право самостійно впливати на зміст, а в певній мірі і на зміст місцевого культурно-громадського життя селянство стислі строки змогло збудувати досить ефективну структуру культосвітніх установ в сільській місцевості.

Список використаних джерел

1. Рибак І. В. Культурно-освітні заклади у соціально-побутовій інфраструктурі українського села (1929–1940 рр.) / І. В. Рибак // Український селянин: зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 10. – С. 164–167. 2. Земзюліна Н. І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921–1929 рр.) / Н. І. Земзюліна // Український селянин: зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 10. – С. 145–148. 3. Дутчак Г. О. Державна політика в Україні у галузі театрального мистецтва (1917–2000 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Г. О. Дутчак. – Черкаси, 2004. – 263 с. 4. Кукса Н. Г. Діяльність культурно-освітніх закладів в українському селі в 1924–1928 рр. / Н. Г. Кукса // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 43–44. 5. Кокошко Ф. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі в 20-і рр. (на матеріалах Півдня України) / Ф. Кокошко. – Миколаїв: Приват-Поліграфія, 1998. – 89 с. 6. Мандрик Я. І. Культура українського села в період сталінізму. 1929–1938 рр. / Я. І. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 253 с. 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 551, 203 арк. 8. Культурное строительство в Черкасской области. 1917–1980 гг.: сб. документов. – Днепропетровск: Проминь, 1989. – 272 с. 9. Політосвітробота на Черкащині // Селянський будинок. – 1926. – № 6. – С. 70–72. 10. Держархів Черкаської обл., ф. 65, оп. 1, спр. 178, 325 арк. 11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 563, 346 арк. 12. Держархів Київської обл., ф. 144, оп. 1, спр. 2159, 249 арк. 13. Дубко Г. Найголовніша робота с.-г. гуртка / Г. Дубко // Радянський селянин. – 1926. – № 22. – С. 8–9. 14. Мейс Д. Національне питання в житті і творчості М. Скрипника / Д. Мейс, В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 77–85. 15. Хомутецький сільськогосподарський гурток // Селянський будинок. – 1926. – № 9. – С. 79. 16. Роговий Ф. Як працює Онопріївський сільськогосподарський гурток / Ф. Роговий // Радянський селянин. – 27 січня 1927. – С. 4. 17. Сільськогосподарська пропаганда на Одещині // Селянський будинок. – 1926. – № 2. – С.68. 18. Крайовий М. Перша крайова нарада сільськогосподарських гуртків / М. Крайовим // Селянський будинок. – 1926. – № 4. – С. 60. 19. Скорбач М. Носівський сільськогосподарський гурток / М. Скорбач // Селянський будинок. – 1924. – № 1. – С. 33. 20. Рябчич П. Сільськогосподарський гурток Драбівської хати-читальні / П. Рябчич // Селянський будинок. – 1926. – № 4. – С. 51–52. 21. Кушнір А. Весняна робота сільськогосподарського гуртка / А. Кушнір // Селянський будинок. – 1926. – № 2. – С. 35. 22. Малишев І. Гурткова праця в сільбудах / І. Малишев // Селянський будинок. – 1926. – № 3. – С. 23. 23. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках / Г. М. Шевчук. – К.: ВУАН, 1963. – 435 с. 24. Климко І. Природничо-наукові гуртки на Конотопщині / І. Климко // Селянський будинок. – 1926. – № 6. – С. 68–69. 25. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 7382, 126 арк. 26. Горбанівський С. Гурток самоосвіти / С. Горбанівський // Селянський будинок. – 1925. – № 12. – С. 13. 27. Образотворчі гуртки в сільбуді // Селянський будинок. – 1926. – № 12. – С. 30–34. 28. Фільм М. Організація фізичної культури при сільбуді / М. Фільм // Селянський будинок. – 1926. – № 6. – С. 10. 29. Стрілецькі гуртки // Вісті. – 1927. – 27 липня. – С. 5. 30. Гуртки хімічної оборони на селі // Радянське село. – 25 липня 1924. – С. 4. 31. Держархів Черкаської обл., ф. 65, оп. 1, спр. 178, 325 арк. 32. Галяс С. Вернигородська хата-читальня / С. Галяс // Селянський будинок. – 1925. – № 1. – С. 18. 33. Московченко. Хиби роботи х.-ч. та сільбудів на обговорення / Московченко // Селянський будинок. – 1929. – № 11–12. – С. 104–106. 34. Непомнящий І. Про театр на селі / І. Непомнящий // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 3 січня. – С. 4. 35. Коваленко М. Анкетне обслідування масової художньої роботи / М. Коваленко // Селянський будинок. – 1927. – № 3. – С. 75–81. 36. Районний театр-майстерня «Березіль» // Радянське село. – 1925. – 20 березня. – С. 5. 37. Полоцький О. Культурна п’ятирічка України / О. Полоцький. – Х.: ДВУ, 1929. – 51 с. 38. Статистика України. Народна освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 грудня 1925 р. – № 110. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 82 с. 39. Мінський. Як ми провели вечір в нашім клюбі / Мінський // Селянська правда (Катеринослав). – 1922. – 5 січня. – С.4. 40. Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процесс: публіцистичні рефлексії / С. Николишин. – Б.м., 1947. – 119 с.

Марина Захарченко

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРУЖКОВ В УКРАИНСКОМ СІЛЕ (20-Е ГГ. XX В.)

В статье проанализированы особенности создания кружков в украинском селе в 20-х гг. XX в. Специфику деятельности, направления и сеть указанных учреждений в означенный период, акцентируется внимание на том, что крестьянство проявляло живой интерес в основном драматическими и сельскохозяйственными кружками.

Ключевые слова: украинское крестьянство, культурно-образовательная деятельность, сельбуд, изба-читальня.

Maryna Zakharchenko

THE CREATION AND ACTIVITY OF GROUPS IN THE UKRAINIAN VILLAGE (20TH YEARS OF THE 20TH CENTURY.)

The article analyzes the characteristics of groups creation in the Ukrainian village during the 1920-ies. The specific activity, areas and a network of cells in the specified outlined period, focuses on the fact that the peasantry exercised lively interest most in dramatic and agricultural groups.

Key words: Ukrainian peasantry, cultural and educational activities, silbud, house-reading.

УДК 39 (477) (092)

Тамара Пацай

НАУКОВІ ЗВ’ЯЗКИ ЧЛЕНІВ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НТШ З РАДЯНСЬКИМИ НАУКОВИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ: ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК, РОЗРИВ

На основі вивчення опублікованих та архівних джерел, тогочасної періодики та наукової літератури проаналізовано наукові зв’язки членів етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка з членами Української академії наук в Києві. Основну увагу звернено на проблеми вибору та призначення голів етнографічної комісії НТШ В. Гнатюка, а згодом Ф. Колесси академіками ВУАН, детально висвітлено динаміку міжінституційних контактів, встановлено їх характер та проаналізовано основні причини розриву.

Ключові слова: В. Гнатюк, Ф. Колесса, етнографічна комісія, НТШ, ВУАН.

Після І Світової війни світ опинився у нових політичних та економічних обставинах, то ж і наукове життя у 20–30-х рр. XX ст. тісно пов’язане з новими змінами. Наукове товариство імені Шевченка (далі – НТШ), і етнографічна комісія (далі – ЕК), що була у його складі, у цей період переживали затяжну матеріальну кризу та перебували у вкрай несприятливих політичних обставинах, що склалися у наслідок польсько-української війни. Саме у цей час відбулося зав’язування наукових стосунків з новоствореною Українською академією наук у Києві.

Дослідження діяльності українських наукових установ та їх співпраці були предметом наукового вивчення українських істориків та етнологів, найповніше тема діяльності НТШ висвітлена у монографії О. Сапеляк «Етнографічні студії в НТШ (1898–1939 рр.)», у якій автор підкреслює академічний рівень організації та її високі етнографічні досягнення. Близькими до цієї проблеми, є праці Ю. Черченка, О. Рубльова, А. Кліша та ін. [1–5]. Не зважаючи на значну кількість бібліографічної літератури, окремі питання потребують додаткового розгляду, одним з них є встановлення співпраці членів ЕК НТШ з радянськими вченими, що і є метою цієї статті.

З перших років створення Академії наук у Києві (з 1918 р. УАН, з 1921 р. ВУАН – примітка автора) налагоджується співпраця з НТШ і на рівні установ, і на рівні окремих її членів. Одним з напрямків розвитку академії наук у Києві було залучення до її складу відомих українських вчених, в тому числі і з західноукраїнських територій. До повноважень перших академіків УАН належало право висувати претендентів до членства в Академії, першочергово, вчений секретар установи А. Кримський вніс кандидатуру В. Гнатюка. Про це довідуємося з листа останнього від 18 листопада 1918 р. до А. Кримського, у якому В. Гнатюк дякує за надану честь та водночас з’ясовує усі обставини можливого обрання та пов’язаних з ним наслідків [6, с. 304]. У додатку до листа вчений подає автобіографію зі списком опублікованих праць та робіт, які перебувають у процесі підготовки [6, с. 305–306]. Тут згадаємо, що УАН (ВУАН) складалася з трьох відділів – історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний, до кожного з яких обрано по три академіки. Процедура з призначенням В. Гнатюка тривала кілька років, тож М. Василенко,

голова ВУАН у 1921–1922 рр. у листі колишньому голові В. Вернадському від 25 березня 1921 р., інформуючи про події навколо діяльності і реформування Академії, писав, що «по этнографии на І від[діленні] намечается кандидатура Гнатюка. Является надежда воспользоваться миром с Польшей и перевезти его в Киев» [7, с. 286], а згодом, 7 серпня 1921 р., повертаючись до цього питання він згадує, що В. Гнатюк надалі залишається одним з серйозних кандидатів у академіки, однак резонно зауважує, що з огляду на стан здоров’я та зайнятість у Львові, вчений, очевидно, зволікатиме з прийняттям рішення про переїзд [7, с. 307]. Цього ж питання торкається В. Гнатюк 28 лютого 1923 р. у листі до В. Охримовича, заступника голови НТШ, зокрема він згадує, що ще у 1918 р. отримав урядовий запит від міністра освіти, а у 1922 р. ще один неофіційний з пропозицією членства в УАН та переїзді до Києва. В. Гнатюка цей лист змусила написати тяжка фінансова скрута, у якій він опинився, однак він справедливо зазначає, що «академіки побирають постійну платню і мені се пропонують, хоч знають, що я хворий і не виходжу з кімнати» [6, с. 323]. 7 квітня 1924 р. на спільному засіданні Всеукраїнської Академії наук під головуванням президента ВУАН В. Липського та за участі 16 академіків, В. Гнатюка, внаслідок таємного голосування, більшістю голосів проти 2-х обрано позаштатним академіком відділу української народної словесності ВУАН [6, с. 336–337]. А. Кримський у листі-повідомленні до В. Гнатюка від 3 травня 1924 р. про обрання його академіком ВУАН зазначив, що при переїзді до Києва він стане академіком штатним [6, с. 337].

Окрім суто кадрових питань члени ЕК НТШ цікавилися станом етнографічних досліджень Академії наук у Києві. В. Гнатюк, як голова Етнографічної комісії, підтримував відносини з чільними представниками української етнології в Києві – А. Кримським, К. Квіткою, А. Онищуком та ін. Ще у 1918 р. він інформує академіка Кримського про підготовку збірки казок та пропонує співпрацю з УАН і на особистому рівні – як редактора та упорядника такої збірки, так і на міжінститутському рівні, оскільки пропонує у цьому напрямку організувати спільні дослідження Етнографічної комісії та УАН [6, с. 304]. Однак, у 20–30-х рр. XX ст. не лише міждержавна комунікація були фактично неможливими, ускладненим було навіть листування. У результаті політичних перетворень, етнографи втратили доступ до нових видань один одного, і при найменшій можливості користувалися принагідними послугами. Так, К. Квітка, повідомляв В. Гнатюка, що має сумнів у доставці переданих ним видань до вченого, а також до інших членів ЕК – Ф. Колесси та С. Людкевича, оскільки не знайшов звісток у особистому листуванні та відомостей про книгообмін у «Хроніці НТШ», «хоч взагалі всі дари там зареєстровано бібліотекарем» [6, с. 328]. У цьому ж листі від 12 червня 1923 р. К. Квітка інформував вченого про «етнографічну роботу в Києві» [6, с. 329], він детально та поетапно описав усі періоди становлення і перетворення в Академії наук, а особливо трансформації і підпорядкування етнографічної секції УНТ, фольклорної (етнографічної) комісії УАН (ВУАН), торкався діяльності музично-етнографічного кабінету та кабінету антропології і етнології імені Хв. Вовка, та дав характеристику новим науковим кадрам [6, с. 329–330].

Один з відомих членів ЕК НТШ, автор цілої низки етнографічних праць та матеріалів і фактичний учень В. Гнатюка [8, с. 132], Антін Онищук з 1920 р. проживав у Києві та працював у УАН. Він неодноразово інформував В. Гнатюка про стан етнографічних досліджень та науки в цілому у Радянській Україні. Так, у листі від 7 січня 1923 р. він з ентузіазмом розповідав про наукові перспективи, радянську дійсність та шкодував, що В. Гнатюк не може переїхати до УСРР – ця частина листа, на нашу думку, є дещо піднесеною, однак, розповідаючи про щойно створений Етнографічний музей при УАН, про нову систему підбору експонатів, про дослідження повсякдення, про метод експедиційного занурення, А. Онищук повертається до фахових проблем, радиться з В. Гнатюком, ділиться своїми науковими результатами та висновками [6, с. 318–320]. З цим листом виникла окрема історія –31 січня 1925 р. він майже повністю був опублікований у «Ділі», без назв адресата та адресанта під назвою «Досліди народнього побуту. Перспективи наукової праці на Великій Україні» [9, с. 2], згодом В. Гнатюк повідомив про цей факт А. Онищука [6, с. 345]. Тут згадаємо, що особа А. Онищука викликала багато різних суперечностей, зокрема йдеться про співпрацю з ГПУ уже з 1920 р., відоме звинувачення у передсмертному листі Д. Щербаківського [див.: 10, с. 1] та ін. Згідно з даними С. Білоконя, А. Онищук з 1934 р. був співробітником НКВД, псевдо «Антоненко». А. Онищук став жертвою репресій 1937 р., 1983 – реабілітований [11].

К. Квітка у листі від червня того ж таки 1923 р., до В. Гнатюка називає А. Онищука «найбільшим етнографом на цілу Україну», який «своїми силами, майже без допомоги від академії ... утворив великий музей матеріальної культури ... показав нам те, чого ми самі не завважали» [6, с. 330], К. Квітка висловлює щире захоплення працею А. Онищука пишучи «я зовсім не розумію, як він може існувати, бо ми з ним одержуємо однакову злиденну платню і я раз у раз почуваю слабість від недоїдання і не можу стільки працювати, скільки міг би, якби був завжди ситий, а він з цих злиднів ще витрачає багато на всякі дарунки селянам і просто плату їм за ті предмети, що він збирає до музею» [6, с. 330]. Те, що політична ситуація в УРСС була загрозливою і те, що ілюзій у співрозмовників не було, простежується у листуванні, так В. Гнатюк, навіть розмірковуючи на

професійні теми уникає прямо називати конкретні імена, обмежуючись скороченнями, прізвиськами чи абстрактними натяками. У 1925 р. В. Гнатюка обрано членом новоутвореного Етнографічного товариства у Києві (з 1928 р. Всеукраїнське етнографічне товариство), сам В. Гнатюк вважав це за честь, однак не хотів лишатися номінальним членом, а просив надіслати йому статут, відомості про керівництво ЕТ, офіційні документи. Окрім цього він охоче дає наукові поради, зокрема надсилає відомості про свого колишнього інформатора та етнографа-аматора з Курщини, який, вважає, міг би бути корисною робочою силою і для новоствореного Товариства [6, с. 347].

Окрім зв’язків з Наддніпрянською Україною, на поч. 20-х рр. 20 ст. встановлювалися стосунки з уповноваженими представниками АН СРСР, які цікавилися діяльністю НТШ і Етнографічної комісії. Ці контакти, як правило, були побудовані на довоєнній співпраці спеціалістів з етнографії, слов’янознавства, фольклору. Науковці з обох сторін прагнули поновити науковий книгообмін, відновити наукову співпрацю. Безпосередньо В. Гнатюка зверталися академік С. Ольденбург – секретар АН СРСР, академіки В. Перетц та М. Сперанський.

Співпраця з представниками радянської науки пожвавилася у період повернення М. Грушевського до Києва у 1924 р., особа якого мала, безперечно, поважний науковий і організаторський статус в середовищі НТШ. Цей час, який співпав з короткотривалою «українізацією» відзначався досить жвавою співпрацею двох українських академічних установ – НТШ і ВУАН.

4 жовтня 1926 р. делегація НТШ, зокрема К. Студинський, спільно з членом ЕК І. Свєнціцьким, були на святкуванні ювілею М. Грушевського у Києві. Зокрема К. Студинський як голова Товариства, за згадкою у газеті «Діло», «промовляв четвертий з ряду» [12, с. 2], у детальному дослідженні Я. Малика [13, с. 145–146] знаходимо, що попередніми промовцями були академіки П. Тутковський (голова ювілейного комітету), В. Липський (президент ВУАН), Д. Багалій (представник харківських наукових установ та Центрального бюро секції наукових представників). Це було справді велике святкування, оскільки М. Грушевський був відомим вченим і політичним діячем для обох частин України.

Очевидно, саме за наслідками цього відрядження був побудований виступ К. Студинського про бібліотекарство і музейництво України і Московщини на спільному засіданні усіх секцій НТШ 6 листопада 1926 р [14, арк. 16]. На зборах були присутні гості – архимандрит К. Шептицький та директор міського архіву О. Чоловський, який за короткий час стане відомим українофобською публікацією у «Przewodniku Kongresowem II zjazdu slowianskich geografow i etnografow w Polsce 1927 roku» [15, с. 189–192].

Дослідник діяльності К. Студинського А. Кліш знаходить цікавий епізод, який засвідчує бажання обох сторін віднайти можливість продуктивної наукової співпраці у тогочасних політичних обставинах. Так, вітаючи делегацію НТШ у 1927 р. під час вище згаданого святкування у Києві сторіччя з часу виходу збірки українських пісень М. Максимовича. М. Грушевський, у своєму вступному слові, так характеризує завдання перед даною комісією та місце у ній К. Студинського, як голови НТШ: «…» Комісія Західньої України» поставила своїм завданнєм увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західньої України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих що захоплені окупацією – польською, румунською й чеською. Сьому завданню політичні кордони і тяжкі, не полагоджені ще наслідки Світової війни ставили особливі труднощі. Але вони успішно поборюються завдяки живому спочуттю і співділанню в сім єднанню наукових сил обох частин нашої землі, що виявляє особливо наш західно-український науковий осередок – наша львівська безтитульна, але многозаслужена і славна в розвою української науки Західно-Українська Академія Наук –»Наукове Товариство імени Шевченка», котрої нинішній голова академик Кирило Осипович Студинський приймає безпосередню діяльну участь в організації занять Комісії Західньої України – являється її фактичним співпровідником…» [4, с. 29].

У кінці 20-х рр. 20 ст. спеціальними гостями спільних засідань усіх секцій НТШ стають ряд представників Радянської України. Зважаючи на все ж значно сповільнене наукове життя на західноукраїнських теренах у міжвоєнне двадцятиріччя, такі зустрічі, безперечно, мали і політичний підтекст. Етапи такої співпраці цілком резонно обґрунтував вже згаданий історик А. Кліш у статті «Радянофільські погляди К. Студинського» [5].

Коротко згадуючи перебіг таких подій згадаємо, отже, що у цей період 23 жовтня 1926 р. на спільному засідання К. Студинський виголосив лекцію про УРСР, зосереджуючись на питаннях діяльності Академії, наукових та культурно-освітніх установ, музеїв, бібліотек тощо [14, арк. 16]. Гостем засідання усіх секцій 25 листопада 1927 р. був інж. Баланін, який виголосив доповідь на тему: «Наукова праця на Радянській Україні в літах 1917–27 р.» [14, арк. 18 зв.]. Згодом на матеріалах цієї зустрічі була підготовлення стаття у «Ділі», з якої довідуємося про перебіг засідання. Окремі тези цієї події вже були згадані у дослідженні О. Рубльова і А. Черченка [2, с. 4], пізніше у ґрунтовній монографії О. Рубльова [3, с. 154], однак згадаємо, що В. Баланін, голова

методологічно-дослідного комітету при Головній українській науці та член Всеукраїнської ради народного господарства, був прохолодно зустрітий науковою громадою, зокрема негативну оцінку отримала та частина його доповіді, у якій автор уникав говорити про становище українських науковців на поч. 20-х рр. та окреслити справжнє становище науки. З цього приводу висловився І. Свєнціцький, який підкреслив історичність науково-організаційної установи саме в Західній Україні, та закликав посприяти зняття заборони на міждержавний науковий книжковий обмін та передав листа з вказаною ініціативою до голови Української Науки [16, с. 1].

За рік, 14 грудня 1928 р., на великому засіданні членів усіх секцій, виступав Юрій Озерський – голова Укрнауки і член Ради УАН. Метою цих відвідин, серед іншого, було підтримка голови НТШ К. Студинського у дні святкування його ювілею, та на знак підтримки, оскільки у львівському науковому середовищі посилилися критичні настрої щодо співпраці голови НТШ з ВУАН, зокрема явної підтримки боку М. Грушевського у відомому протистоянні з стороною С. Єфремов–А. Кримський. Згідно записів у книзі протоколів спільних засідань, Ю. Озерський на цьому засіданні розповів про стан науки в Україні, торкаючись питань передумови створення Академії, її системи, мережі наукових установ. Він роз’яснив специфіку діяльності та наукових напрямків, звернув увагу на справу підготовки наукових кадрів – інститут аспірантури, зупинився на розвиткові мереж бібліотек й музеїв та ін [14, арк. 19 зв.-20]. Окрім цього у приватному порядку Ю. Озерський обговорив з К. Студинським майбутні плани щодо обрання представників НТШ – членів Етнографічної комісії Ф. Колессу, В. Щурата та М. Возняка академіками ВУАН – усі троє обрані академіками на засіданні 29 червня 1929 р [3, с. 506].

Також спеціальним гостем на спільному засіданні всіх секцій НТШ 17 вересня 1929 р. був народний комісар освіти Української СРР ак. Скрипник, який завітав до Львова повертаючись з Берліну. На ці збори прийшли не тільки члени НТШ, а й велика кількість окремих громадян, подія викликала М. Скрипник, виголосив доповідь про стан науки в УСРР, зупиняючись на шкільництві, Академії наук та інших науково-освітніх установах [14, арк. 20]. Короткий зміст доповіді, а також інтерв’ю з ак. Скрипником були опубліковані на сторінках «Діла» [17, 18]. Г. Дмитрів у листі до голови НТШ К. Студинського, який був відсутній на цьому заході, пише, що «на спільне засідання усіх секцій прийшло багато зовсім не прошених, а деякі навіть з палицями, але Др. Свєнціцький заборонив входити з палицями на салю» [19, с. 350]. Причинами свого візиту ак. Скрипник назвав бажання встановити контакти з НТШ, а особливо з новообраними членами Всеукраїнської академії наук, яких обрано на останніх зборах ВУАН – згаданих академіків Ф. Колессу, В. Щурата, М. Возняка та окремо згадав І. Свєнціцького, з яким відбулася плідна співпраця в рамках Всеукраїнської правописної конференції у Харкові [18, с. 2–3]. І. Раковський, як голова зборів, подякував гостеві і поросив передати відання науковим установам радянської України [14, арк. 20].

У листопаді 1929 р., уже після арешту С. Єфремова, за сумнозвісною справою Спілки визволення України, К. Студинський разом з Ф. Колессою та В. Щуратом брали участь у засіданні ВУАН, однак, академік М. Яворського умовив їх показово не покидати зал перед ухваленням резолюції щодо СВУ, а утриматися від голосування [3, с. 506–507]. У повідомленні в «Ділі», ці академіки пояснили позицію невтручання умовою, утримання від будь-яких «політичних маніфестацій», яку висунула їм офіційна польська влада при видачі паспортів [20, с. 3]. Події навколо процесу рясно висвітлювалися у львівській пресі, окрім цього у березні 1930 р. з’явилося повідомлення про «зневагу» голови НТШ невідомими нападниками, які у його кабінеті намагалися змусити його підписати декларацію щодо харківського процесу, однак К. Студинський відмовився це робити без ухвали Виділу [21, с. 5].

Процес СВУ, у який шляхом різних маніпуляцій втягнуто значну частину української еліти, став каталізатором розриву академічних відносин між НТШ та ВУАН. Згідно з даними О. Рубльова, у грудні 1931 р. на святкуванні ювілею В. Щурата, у присутності радянських дипломатів, виголошена промова з гострою критикою більшовицької влади – все це призвело до виключення їх з членів ВУАН 3 жовтня 1933 р. з формулюванням «як ворогів трудящих мас України» [3, с. 538–539].

Як бачимо, співпраця з радянською Академією наук, починаючи із її створення як УАН у Києві, тривала близько десяти років. На першому етапі, у післявоєнний період, вона позначилася відновленням особистих наукових контактів через листування у між представниками НТШ та вченими Києва, Харкова, Москви, Петербурга, які одночасно пристосовувалися до нових реалій життя та праці. Згодом, під час короткотривалого періоду «українізації» настав етап міжінституційної співпраці, час офіційних зустрічей, спільних наукових, зокрема, етнографічних проектів, навіть деякої романтизації радянської дійсності у другій половині 20-х рр. ХХ ст. Однак після початку перших наукових «чисток», репресій та згортання «українізації», взаємини були сповільнені, а згодом різко обірвані.

Список використаних джерел

1. Сапеляк О. Етнографічні студії в НТШ (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк. – Львів, 2000. – 208 с. 2. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки XX ст.) (Продовження) / О.С. Рубльов, Ю. А. Черченко // Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 1991. – № 3. – С. 3–15. 3. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с. 4. Кліш А. Співпраця Кирила Студинського та Михайла Грушевського / А. Кліш // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – К., 2007. – Вип. 91–93. – С. 27–30. 5. Кліш А. Радянофільські погляди К. Студинського / А. Кліш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія / Тернопіль: ТНПУ, 2009. – Вип. 2. – С. 166–173. 6. Володимир Гнатюк: документи і матеріали (1871–1989) / упоряд. Я. Дашкевич та ін.]; Центральний державний історичний архів України у Львові, НТШ. – Львів: НТШ, 1998. – 467 с. 7. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Т. 2. – Кн. 1.: Листування: А–Г. / редкол.: О.С. Онищенко (голова) – К., 2011.– 824 с. 8. Шеремета О. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX початку XX століття / О. Шеремета – Львів, 2008. – 180 с. 9. Досліди народнього побуту. Перспективи наукової праці на Великій Україні // Діло. – 31 січня 1925. 10. Данило Дм. Щербаківський. Некролог// Діло.– 12 червня 1927. 11. Білокінь С. Словник музейників України (1917–1943) / С. Білокінь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.s-bilokin.name/Personalia/MuseumWorkers/O.html. 12. Свято української культури // Діло. – 9 жовтня 1926. 13. Малик Я. Ювілей М. Грушевського в 1926 р.: між історією та політикою / Я. Малик // Ефективність державного управління. – Вип. 26 / [за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева]. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – С. 145–146. 14. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 38. 15. Czolowski A. Lwow. Przeszlosc / A. Czolowski // Przewodnik Kongresowy II zjazdu slowianskich geografow i etnografow w Polsce 1927 roku. – Krakow, 1927. – S. 189–192. 16. Наукова праця на Україні (виклад інж. Баланіна) // Діло. – 27 листопада 1927. 17. М. Скрипник у Львові. Доповідь народнього комісаря освіти УСРР в Науковому Т-ві ім. Шевченка у Львові // Діло. – 20 вересня 1929. 18. М. Скрипник про свій побут у Львові. Розмова М. Скрипника з представниками української преси Львові // Діло. – 20 вересня 1929 (Ч. 210). 19. Іларіон Свєнціцький: Біобібліогр. покажч. / [Уклад. Л. Панів; Наук. ред. та авт. передм. д-р філол. наук, проф. Л. Коць-Григорчук; Редкол.: В. Кметь (голова) та ін.]. – 2-е вид., допов., розшир. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 678 с. 20. До відома українського громадянства // Діло. – 18 грудня 1929. 21. Чинна зневага // Діло. – 23 березня 1930.

Тамара Пацай

НАУЧНЫЕ СВЯЗИ ЧЛЕНОВ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ НОШ С СОВЕТСКИМИ НАУЧНЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ: ЗАРОЖДЕНИЕ, РАЗВИТИЕ, РАЗРЫВ

На основе изучения опубликованных и архивных источников, тогдашней периодики и научной литературы проанализированы научные связи членов Этнографической комиссии Научного общества имени Шевченко с членами Украинской академии наук в Киеве. Основное внимание обращено на проблемы выбора и назначения глав этнографической комиссии общества В. Гнатюка, а затем Ф. Колессы академиками ВУАН, подробно освещена динамика межинституционных контактов, установлен их характер и проанализированы основные причины разрыва.

Ключевые слова: В. Гнатюк, Ф. Колесса, этнографическая комиссия, НОШ, ВУАН.

Tamara Patsay

SCIENTIFIC RELATIONSHIPS OF ETHNOGRAPHIC COMMISSION OF THE SSS MEMBERS WITH SOVIET SCIENTIFIC INSTITUTIONS: INITIATION, DEVELOPMENT, SEPARATION.

Based on published and archival sources, contemporary periodicals and scientific literature scientific relations between members of Ethnographic Commission of the Shevchenko Scientific Society with members of Ukrainian Academy of Sciences in Kiev have been analyzed. The main attention is paid to the problems of selection and appointment of heads of Ethnographic Commission of SSS V. Hnatiuk, and subsequently F. Kolessa academics UAS, highlighted dynamics of interinstitutional contacts established their character and analyzes the main reasons for the separation.

Key words: V. Hnatiuk, F. Kolessa, Ethnographic Commission, SSS, UAS.

УДК 94(477)»1920/1939»

Роман Мельник

ТЕОРЕТИКО-МОДЕЛЮЮЧІ ОСНОВИ В. ПЕТРІВА ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ПРАЗІ

У статті розглянуто та представлено теоретичні основи, відомого військового діяча генерал-хорунжого армії УНР В. Петріва, щодо шляхів збереження та популяризації історико-культурної спадщини України в еміграції.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, музей, архів, експонат, теоретичні думки.

Одним з актуальних завдань духовного відродження України упродовж років незалежності залишається питання збереження історико-культурної спадщини, яка упродовж багатовікової історії українського народу зазнавала значних втрат. Загибель пам’яток спричиняли не лише природні фактори, тривалі і жорстокі війни. Їх цілеспрямовано нищили під час тоталітарного режиму, антирелігійних кампаній, вони гинули від порушення чинного законодавства в застійні часи.

Для вирішення пам’ятко-охоронних проблем в Україні потрібно створити оптимальну концепцію збереження пам’яток історії та культури. Для цього необхідно переосмислити досвід, накопичений у цій галузі, розробити методологічні засади та переглянути законодавство. Підґрунтям для створення нової концепції дослідження і збереження історико-культурної спадщини можуть стати теоретичні думки відомого військового діяча В. Петріва, щодо вироблення загальних основ захисту історичних та культурних пам’яток та популяризації національної спадщини через музейні та архівні установи.

Поразка Української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. спричинила хвилю української еміграції, до європейських країн. Найбільш чисельною у міжвоєнний період виявилася українська спільнота у Чехословацькій Республіці, куди з місця її осідку – Польщі, Румунії, Австрії, Туреччини, Болгарії та інших країн – переїхало чимало українських емігрантів, у тому числі представників політичної, наукової та військової еліти. За статистичними даними на 1921 р. загальна кількість українців у Чехословаччині становила понад 102 тис. осіб і їх чисельність постійно збільшувалась [10, с. 3].

Таким чином, у 1920–1930 рр. коли на території України, виснаженій громадянською війною, розділеній між більшовицькою Росією та Польщею було фактично встановлено окупаційний режим що неухильно викорінював усе українське, Прага стала світовим центром українського національного суспільно-політичного, культурного та наукового життя. Сюди стікалися провідні українські інтелектуальні й мистецькі сили, приваблені найкращими в Європі умовами для життя та праці. Тому цілком закономірно, що сучасна українська історіографія приділяє чимало уваги культурно-просвітницькій та пам’ятко-охоронній діяльності української еміграції у міжвоєнний період спрямованої на організацію збирання та збереження української історико-культурної спадщини за кордоном. Низку наукових досліджень присвячено, як проблемі в цілому, так і її окремим аспектам [2–3; 6; 8]. Через свою багатогранність і достатню джерельну забезпеченість тема досі залишається актуальною, оскільки визначення внеску української, зокрема військової еміграції у створення та збереження, як документальних так і музейних колекцій україніки за кордоном, що зокрема передбачає відтворення процесу заснування та діяльності архівних та музейних центрів, визначення джерел їх комплектування, особливостей організації збереження та опрацювання матеріалів є важливим аспектом, як теоретичної так і практичної роботи, щодо популяризації музейної справи загалом.

Після поразки визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр. за межами України опинилась значна кількість документів та історичних пам’яток, зокрема, матеріали державних установ та особові колекції, які були вивезені урядовцями, громадськими діячами, науковцями та військовими; документи дипломатичних місій УНР, ЗУНР та Української Держави, що діяли в різних країнах світу; документи, що утворилися під час функціонування таборів українських військовополонених та інтернованих в країнах Центральної та Західної Європи. Згодом до них долучився величезний комплекс матеріалів численних громадсько-політичних, культурних, освітніх і наукових інституцій та організацій української еміграції. Так, на початковому етапі збирання та збереження історичних матеріалів ініціювалося Урядом УНР та його Військовим міністерством – у серпні 1920 р. було засновано Українське військово-історичне товариство, яке розгорнуло свою діяльність у Польщі (спочатку в м. Ряшеві, згодом – у Ченстохові і Тарнові); у липні 1921 р. постав Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР в Тарнові на чолі з М. Обідним [10,с.6].

Проте через низку причин політичного та фінансового характеру Уряд УНР не міг власними силами забезпечити охорону українських пам’яток в еміграції. З цього приводу 8–10 липня 1921 р. у Львові в помешканні Наукового товариства ім. Шевченка відбулась нарада українських учених, на якій було розроблено проект статуту Українського національного музею-архіву.

Так, з метою збереження надбань української історії та культури в еміграції 1923 р. в Празі при Українському інституті громадознавста засновано Український національний музей-архів. Основними завданнями музею-архіву було збирання та охорона пам’яток: 1) з визвольної боротьби українського народу (закони, універсали, грамоти, декларації, постанови, протоколи засідань, зборів, накази, відозви, прокламації, журнали бойових подій, спомини, щоденники, плакати, перепустки, програми урочистих свят, карти і плани, фотографії, малюнки, грошові знаки, поштові марки, прапори, бунчуки, герби, зброя, відзнаки, печатки, зразки уніформи українського війська, а також газети, журнали, брошури та ін.; 2) пам’ятки української старовини й мистецтва; 3) матеріали до історії української еміграції; 4) відомості про українські пам’ятки, що знаходяться за кордоном (музей-архів ставив собі за мету реєстрацію та описування українських пам’яток, що перебували в архівах, музеях та бібліотеках інших держав, а також у приватних осіб) [10, с. 5].

Практична діяльність Українського національного музею-архіву розпочалась 1 червня 1924 р. і за майже десятилітню історію її існування (грудень 1923 – жовтень 1932) в його фондах відклалася значна кількість українських пам’яток великої історичної цінності. Як відзначалося у першому числі «Бюлетеня Українського національного музею-архіву», «потреба в заснуванні цієї, в той час єдиної цього роду в еміграції української інституції, була конечна. Пам’ятки відродження й визвольної боротьби України, що у великій кількості попали на еміграцію, нищилися стихійно. Потрібно було зібрати й хоронити їх в якійсь спеціальній інституції, як національний оригінальний матеріал для наукових розвідок майбутніх істориків». Крім того, перед українськими культурними діячами стояло не менш відповідальне завдання – зібрати та зберегти й ті документи, які утворилися внаслідок діяльності значної кількості організацій та установ, заснованих українцями в еміграції, передусім у Чехословаччині [2, с. 65].

У процесі формування музею-архіву, нагальним стало питання вироблення чіткої структури та методів збору та упорядкування документів та музейних експонатів. Для вирішення цього питання з ініціативи самого директора музею-архіву М. Галагана була створена спеціальна комісія, яка включала в себе різних відомих, як культурно-освітніх так і військових представників серед яких потрібно виділити генерал-хорунжого В. Петріва. Народився він у родині військового російської армії. Закінчив Київський кадетський корпус (1900 р.), Павловське Вище військове училище в Петербурзі (1902 р.), Миколаївську академію Генерального штабу (1910 р.). На фронтах Першої світової війни обіймав штабні посади у різних частинах. У 1917–1921 рр. брав активну участь у боротьбі Збройних сил УНР та Української Держави. Після падіння Директорії перебував в еміграції у Польщі та Чехословаччині. З 1923 р. і до початку Другої світової війни – професор воєнної історії в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова [5, с. 17].

З перебуванням в еміграції В. Петрів поряд із воєнно-доктринальними розробками, розпочинає активну роботу, щодо збереження культурно-історичних пам’яток історії України, зокрема періоду національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. Так, долучившись до комісійної роботи національного музею-архіву при Інституті громадознавства в Празі, він спроектував теоретичний план, щодо впорядкування та експонування документів і експонатів у музеї – архіві [9, с. 8].

Формуючи теоретичні думки, щодо способів консервації та поділу нагромаджених історичних документів та артефактів В. Петрів, розумів, що для збереження та популяризації історичної пам’яті народу та його війська потрібно створювати спеціальні науково-дослідні, архівно-виставкові установи, які були б свого роду центрами охорони «минувшини для прийдешніх поколінь» [9, с.12]. Використовуючи найрізноманітніші способи для організації системи збереження історичних пам’яток періоду Української національної революції 1917–1921 рр., генерал працюючи на посаді професора воєнної історії в Українському високому пед. інституті ім. М. Драгоманова у Празі подавав ряд пропозицій, щодо оформлення окремих спеціальних, як архівних так і музейних фондів, які будуть стосуватися історії українського війська цього періоду.

Так, за проектом В. Петріва впорядкування військово-історичних документів та пам’яток, які в процесі клопіткої роботи ентузіастів, були нагромадженні в Українському національному музеї-архіві при Інституті громадознавства в Празі, визначалась першочерговість подвійного розподілу документів та експонатів по періодах визвольної боротьби та військових об’єднаннях [11, с. 43].

Отож, за теоретичними основами формування та експонування історичних пам’яток, які означив військовик, визначалося що в кожному періоді який буде представлений до експозиції обов’язково має бути: «а) частина загальна, що торкається документів та музейних експонатів, освітлюючи чинність уряду та верховного командування – Теки військово-політичних та військово-організаційних документів, б) частина по військових об’єднаннях – стількох теках скільки було тоді

цих військових об’єднань. Кожна тека мусить мати їх копії, що торкалися життя певної частини» [1, арк. 40–42]. За пропозицією теоретика, для формування архівних та виставкових тек пропонувалось використати хронологічно-проблемний принцип організації та впорядкування історичних документів та експонатів в музеї-архіві при українському інституті громадознавства в Празі. Так, всю експозиційну та архівну справу В. Петрів пропонував зосередити на революційному періоді світової історії та часу національно-визвольних змагань українського народу 1914–1921 рр., з моментами виділенням окремих етапів самої боротьби. «Періоди гадалось би доцільними взяти слідуючі: 1) Дореволюційні часи – формування та діяльність УСС, Синіх, Сірих, полка імені Шевченка. 2) Часи Революційні – формування Регулярної Української Армії – Богданівці, Полуботківці, Сірі, Сині, Дорошенковці, Республіканці, С.Стрільці, Українські Січові Стрільці, Полки вільної України та ін. 3) Відверта боротьба з Москвою до спілки з Німцями. 4) Гетьманщина. 5) Від повстання проти Гетьмана та злуки Українських земель до першої інтернації. 6) Часи першої інтернації та зимового походу. 7) Спільні чини з Польщею. 8) Агонія та друга інтеннація» [11, с. 44]. Окрім зазначених проблемних часових етапів боротьби українського народу В. Петрів, також пропонував окремо дослідити і відповідно представити до експозиції матеріали які б стосувалися формування військових організацій «білих», до яких він відносив кубанців, карпато-руський полк, українську дивізію Врангеля, українські формації Колчака та Семенова, Таращанців та Волоховців. Розуміючи вагомість роботи над збереженням історично-військової пам’яті в процесі формування спецфондів документів та експонатів В. Петрів наголошував: «Ця праця необхідна тому, що гірше буде, як її освітлюватимуть різні «Білі архіви та музеї» [1, арк. 40–42].

Наступним кроком при формуванні фондових документів та виставкових експозицій мало стати опис і співставлення нагромадженого та окремо розподіленого матеріалу. Розподіливши документи та експонати по вище наведених розділах і деталізувавши їх по окремих частинах, теоретик пропонував провести їх повний сполучний опис із з’ясуванням того «що значить для історичного досліду той чи інший факт з життя діяльності війська – той чи інший предмет чи документ». За переконаннями В. Петріва, закінчений опис розподілених документів дасть чітку картину невисвітлених, як історичних фактів так і музейних матеріалів.

Завершальним етапом при формуванні виставкової експозиції в музеї-архіві визначалось розподіл різних пам’яток – уніформ, зброї, планів та стратегічних карт, у відповідності до вище згаданих періодів. Також пропонувалось, щоб до кожного експонату при експонування додавалась, свого роду роз’яснювальна записка, в якій чітко б вказувалось, що це за експонат, призначеність його та певна культурна цінність [1, арк. 40–42].

Водночас при функціонуванні музею – архіву теоретик окреме місце відводив збору музейного матеріалу. Він зокрема наголошував на тому, що до музею необхідно надсилати не тільки пам’ятки, але й відомості про їх місцезнаходження – організації, приватні особи (таким чином було сформульовано ідею про створення інформаційно-пошукової бази даних про їх місцезнаходження) [11, с. 45].

Отже, визначивши основне завданням Українського національного музею-архіву, яке полягало в організації збирання та зберігання українських історичних пам’яток за кордоном та комплектування його документальних збірок, В. Петрів у свої теоретичних розробках подав план впорядкування та експонування історичних матеріалів. В основу групування зібраних пам’яток, він пропонував задіяти хронологічно-проблемний принцип, за яким всі нагромадженні матеріали з історії національної революції 1917–1921 рр. мали бути груповані відповідно до часу та їх приналежності. Окремим напрямком роботи в охороні минувшини теоретик визначив опис і співставлення нагромадженого та окремо розподіленого матеріалу, завершальним етапом якого була експозиція в музеї.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3947, оп. 1, спр. 1, арк. 40–42. 2. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945) / С. Віднянський. – К. 1994. – 82 с. 3. Бублик Т. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині та Німеччині в 20-30 рр. ХХ ст.: дис…к. і. н.:07.00.01 / Т. Бублик. – К. 1997. – 179 с. 4. Литвин М. Збройні Сили України І пол. ХХ ст. Генерали і адмірали / М. Литвин, Ю. Науменко:. – Львів; Харків: 2007, – 244 с. 4. Мельник Р. Проблема будівництва Збройних сил УНР у теоретичних розробках Всеволода Петріва / Р. Мельник // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець», липень-серпень 2010. – С. 16–20. 5. Мушинка М. Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировими войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14–15 авг. 1995 г.): В 2-х ч. / М. Мушинка. –

Прага, 1995. – Ч. 2. – С. 806–815. 6. Обідний М. Наші завдання в охороні пам’яток / М. Обідний // Вістник Укр. нац. музею-архіву при Укр. ін-тігромадознавства у Празі. – Прага, 1928. – Ч. 1. – С. 10–11.7. Палієнко М. Г. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) / М. Г. Палієнко // Вісник Київ. нац. лінгв. ун-ту. Серія «Історія. Економіка. Філософія». – 2001. – Вип. 5. – С. 349–356. 8. Сергійчук В. Своєї честі не віддам нікому: Військово-історичні праці. Спомини / [упоряд. Сергійчук В.]. – Київ: Поліграфкнига, 2002. – 640 с. 8. Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Слоцькій республіці у 1920-х рр. / О. Сухобокова // Історія України. – № 41–42, листопад 2012. – С. 3–8. 9. Петрів В. Проект впорядкування військово-історичних документів і експонатів в Українському національному музеї-архіві при інституті Громадознавства. Військово-історичні праці. Листи / [упоряд. Сергійчук В.]; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – Київ, 2002. – С. 4.

Роман Мельник

ТЕОРЕТИКО-МОДЕЛИРУЮЩЕЁ ОСНОВЫ В.ПЕТРИВА ПО СОХРАНЕНИЮ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

В статье рассмотрены и представлены теоретические основы, известного военного деятеля генерал-хорунжего армии УНР В. Петрива, о путях сохранения и популяризации историко-культурного наследияУкраины в эмиграции.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, музей, архив, экспонат, теоретические мысли.

Roman Melnyk

THE ORETICAL MODELING BASES – V.PETRIV TOPRESERVE UKRAINIAN HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

The article discusses and presents theoretical bases known military leader General cornet of the UNR Army V. Petriw, on ways to preserve and promote the historical and cultural heritage of Ukraine in exile.

Key words: historical and cultural heritage, museums, archives, exhibit, theoretical thought.

УДК 746.4+391. 38]:394 «194/196»

Ольга Воробєй

РОЛЬ КРАВЕЦТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ПОВСЯКДЕННИМ ТА СВЯТКОВИМ ОДЯГОМ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

У статті розкривається роль кравецтва у забезпеченні сільської громади одягом у повоєнний час. Проаналізовано основні причини поширення кравецтва у селі після Другої світової війни. З’ясовується вплив кравців на трансформацію народного костюму. Звернено увагу на ставлення сільської громади до кравців, зокрема до представників національних меншин. Досліджено роль кравців та «модісток» у пошитті одягу на основні події життєвого циклу людини. Розкриваються основні уявлення селянства, якою повинна бути ідеальна кравчиня середини XX ст.

Ключові слова: кравчиня, «модістка», одяг, повоєнна відбудова, трансформація костюму.

Тема виготовлення одягу у сільському середовищі в умовах повоєнної відбудови є важливим етапом трансформації культури одягання. Адже кравці в селах існували і в традиційному суспільстві початку XX ст., проте не мали широкого поширення. Однак саме умови повоєнної відбудови господарства – й одночасно – загального «дефіциту», включно із тканинами і фурнітурою, необхідних селянам для пошиття одягу, сприяли тому, що кравці в селі поступово почали відігравати в громаді більш помітну роль.

Дослідження базується на свідченнях тринадцяти жінок з одинадцяти сіл Поділля, в тому числі, з двох сіл – на Вінниччині (Польова Лисіївка та Токарівка), п’яти сіл – з Хмельниччини (Соснівка, Велика Яромирка, Привороття Друге, Боднарівка та Гораївка) та чотирьох сіл – на Тернопільщині (Соколів, Суходіл, Чабарівка та Трибухівці). Усі вони зібрані автором методом інтерв’ювання у 2013 та 2014 рр. Період дослідження охоплює повоєнну відбудову 1945–1960-х рр.

Мета дослідження – на основі зібраних свідчень з’ясувати роль сільських кравців у трансформації народного костюму у повоєнний час.

Швеї – жінки, які за власним покликанням, а якщо пощастило – за спеціальною освітою, займалися пошиттям одягу для представників сільської громади. Вони почали масово з’являтися в 50-х рр. ХХ ст. Таких майстринь на Східному Поділлі називали «модістка», «вчена швея». Пошиття одягу на замовлення могло бути як єдиною роботою «модістки», так і підзаробітком. Хоч вони зазвичай і брали за свою роботу помірну плату. Звертаючись до зібраного «у полі» матеріалу, бачимо, що кравчині переважно шили одяг для підзаробітку: «Це вона каже таке, широке, шоб було там шистіклинку, чи там як вже виходило девять клинців, чи шість клинців. То різали на клиння вони там. Вони то і шили по хатах, і норму мали. Шо вона шила, це вона шила, як вона так само норму мала, як я норму маю. Вона те саме мала норму. Те саме ходила сапати буряк і до чого була. Но цяя, шо мені шила, була бригадіром, то вона була бригадіром, вона мала три ланки чи шо, [то] ходила в трудодні. Це колись не то, шо зараз, шевкиня сидить тільки-но шиє. Вона така, шо [коли] дощ йде, вона шила, вона тако собі находила, як треба вже шити. Ніби приходиш тій кажеш, на таке і таке число» [2].

Зазвичай до «модістки» зверталися задля пошиву кращого одягу, ніж могла самотужки виготовити пересічна жінка-селянка. «Модістка» переважно спеціалізувалась на пошитті одягу для жінок. Передусім це була спідня білизна: труси-панталони, бюстгальтери, спідні сорочки. Попит на спідню білизну у повоєнний час, був викликаний масовою зайнятістю сільського населення на відбудовах у містах. Тому було цілком закономірним те явище, що міські гігієнічні практики переходили і до села. Окрім того, вони шили сукні, спідниці, блузи. Особливо вправні кравчині бралися за виготовлення міжсезонного верхнього одягу: піджаків, кафтанів на підкладці, жилетів (станіків) тощо. Щодо чоловіків, то для них шили: брюки, брючні шерстяні костюми, сорочки, спідню білизну та кашкети. Замовляли їм також і дитячий одяг: суконьки, сорочки, штани, білизну. Отже, набір швейних виробів, які могла запропонувати «модістка», був досить широким. За сприятливих умов, він міг покрити потреби сільської громади.

Жінки, які мали швейну машинку та вправно вміли на ній шити, користувалися повагою у сільській громаді. Можливість замовити собі одяг частково розв’язувало загальну проблему нестачі у населення, передусім – сільського, щоденного та святкового вбрання: «на тобі шити, бо не було, якийсь клочок, якийсь клаптик, якої-небуть матерії, то вже шо небуть, тій вже вдінеш, а так шо матимеш?» [3]. Дівчата, які вміли шити на швейній машинці, вважалися «завидними нареченими» серед сільської молоді, оскільки такий вид підзаробітку покращував матеріальне становище молодої сім’ї: «…бде шити тій будуть гроші, то вже бде як жити» [3]. Тому хлопці жартували: «…шоб я женився, ну шоб здибав дівку, шоб мала корову і на машинці вміла шити» [3]. Те, що мати дружину-»модістку» бажали багато сільських молодих чоловіків, засвідчує й подільська народна жартівлива пісня:

«А син мамі похвалився,
Буду мама вже жениться.
На всьо здибав дівку, як та квітка,
Мені жінка – Вам невістка,
Та й до того ше й модістка.
На всьо сину з тобой згодна,
Хоть не гарна аби добра.
Пролетіла в селі звістка,
бо вже в хаті є невістка,
До невістки ніц не скажеш,
Там не сяжеш, там не ляжеш.
І нічим їй не догодиш,
Багато їш, а мало робиш.
І модістка та й не й крепка,
Шила штани, вийшла кепка.
Була сусіда питалася, чо невістка сварилася.
Ой чого тобі питати!
Жени сина й будеш знати!» [3].

Переважна більшість сільських швей, усе ж, не мала відповідної освіти, а шила, переймаючи досвід своїх батьків. Крім того, для багатьох швей-самоучок надзвичайно помічними були викрійки, які розміщалися на сторінках періодичних а також спеціальних видань і, до того, часом супроводжувалися рекомендаціями з пошиву. Особливо популярним серед сільських «модісток» був журнал «Радянська жінка», який надавав їм можливість зорієнтуватися у модних тенденціях.

На Західному Поділлі, зокрема на Тернопільщині, жінку яка шила одяг для всієї сільської громади, називали кравчинею. В умовах повоєнного дефіциту, деінде вона перебирала на себе функцію забезпечення одягом селян, передусім на знакові життєві події, а також основні календарні

свята. Одна й та сама жінка була на всі руки майстриня: вона одночасно могла шити й вельони для наречених, і одяг для померлих. У селі Трибухівці Бучацького району Тернопільської області нами записано: «Ше моя тьотка, мамина сестра, то вона була кравчиня. Вона була кравчиня, вона шила всім. В мене дві сестрі вмерло, вона на [цих] маленьких була пошила [речі]. І спіднички до трунова. І ще робила вельони, і шила всьо-всьо-всьо вона шила, бо вона була кравчиня» [4].

Найчастіше громада віддавала перевагу кравчині без спеціальної освіти, а саме тій, яка навчилася шити самостійно й робила це вельми успішно. Багато селянок вважали, що найкращою кравчинею є та, що має дар від Бога. Так жителька села Чабарівка Гусятинського району Тернопільської області стверджувала: «Матеріалу було скілько хочеш, тілько шити. То вже треба було мати дуже сильно дар. Бо дар кравчині має бути. Бо кравчиня не навчиться! Так кравчиня, вона має мати дар, якшо вона не має дару, вона ніколи не буде кравчиня» [5].

Траплялися випадки, коли кравчинями ставали і жінки-інваліди – через свою неспроможність виконувати важку фізичну роботу вони шукали для себе підзаробітку. Передусім їм удавався ремонт старого чи прешиття (перелицювання) уживаного одягу: «В нас ше й тепер є, но вона каліка з дєтства. То вона навчилася шити і так шила людям, бо так [фізично по господарству] не могла робити. А текево, перешивала. Шо принесуть, вона перешивала. Шила камізельки, шила курточки. Такево було. Кравчиня Марія» [6].

Загалом жінки, які шили одяг для громади, були дуже шанованими в сільському середовищі. Особливою повагою користувалися жінки, які здобули спеціалізовану освіту. Їхньому смаку довіряли, до професійних порад – прислухалися. Важив той факт, що швеї не тільки цікавилися, але й враховували бажання замовника. При цьому своєї думки не нав’язували: «Я і сама носила шити, і сама шила, скільки мені таке краще, бо я не така швея, шо вчена, а таке для себе, для дітей, я собі шила. А як шось хтіла тако краще, тут у нас була така жінка, за нею говорили, вона зара в Гуменцях, вона шила, гарно шила. Вона вчилася на швею. А так, ми знали її, тій так [казали]: «Женю, зший мені таке плаття чи там шо». (Вона Вам нічого не підказувала? – О. В). Нє, казала. Каже, як тобі вшити, чи складочки, як складочки, такево знаєте. Да. Вона гарно шила. Ми всі до неї носили. Недорого брала» [7]. Важливим для сільської громади було те, що «модістка» також була провісником нових фасонів: «…вже й блузки шили. В нас осьо була модістка Настя, то вона вже всьо носила нам. І плаття. Плаття вже такі рівненькі вже не широкі. Такі вже як зара ходять. Сарафани вже отаківо вже шила, сарафани» [8].

Проте не завжди жінки були задоволені роботою кравчині. Іноді отриманий результат суперечив їхнім уявленням про те, яким саме мав бути виріб. Дану інформацію можемо простежити зі слів респондентки з села Польова Лисіївка Калинівського району Вінницької області: «Да, була в нас така жінка, шо носили до неї шити. Вона така, називалася така модна портніха. Шо часом пошиє як треба, а часом зіпсує. Було. Але ж мусіли носили, яке пошила вже. Врізала тканину, спортила, то чи сподобалось, чи не сподобалось, але ж ходили. Ну да. Вона вирізала там більше як треба той виріз, то це таке. Бо як вирізала з запасом, то можна підрізати, а як вона вже відчибучила, так шо вже нема як доточити, то так бувало» [9]. Зауважимо, що найчастіше незадоволеними роботою сільських кравчинь були жінки – представниці сільської інтелігенції (голови сільрад, медсестри, ветеринари, вчителі). Тому траплялося, задля задоволення своїх естетичних вподобань, вони замовляли собі вбрання у міських ательє.

Панує уявлення, що пошив одягу був здебільшого жіночою справою, і чоловіки цим майже не займалися. Між тим, маємо свідчення, що найбільш професійними кравцями в народі вважалися як раз чоловіки, до того здебільшого – євреї. Як правило, вони були «спадковими» кравцями, а отже підходили до роботи з певними знаннями та майстерністю. Так, заможні селяни могли наймати до себе на роботу єврея-кравця, який обшивав усю родину: «…у нас, наприклад, село було далеко від району, п’ятнадцять кілометрів, то був такий єврей, шо його приглашали в село, допустім, з Вінниці, то він тиждень сидить в одній хаті, годують його, а він шиє-обшиває сім’ю, а дві неділі там в [когось] другого, а там в третього, так він все обшивав, мав свою машинку, і це так він шив» [9]. Зважаючи на певну конкуренцію, яка існувала в місті, євреї-кравці попередньо проводили розвідку у віддалених селах. У випадку вигідної кон’юктури вони виїжджали з міста, осілялися на новому місці й починали обшивати мешканців усіх навколишніх сіл. Про це маємо свідчення респондентки з села Боднарівка Чемеровецького району Хмельницької області: «Були, шо шили на селі, я помню, так як розказували, шо єврей перебрався з сім’єю сюда до нас, в село, і відділили собі кусок [землі], туда [на окраїні] в селі, і він шив на всьо село. Хто йому приніс, він всім шив, то, шо кому треба було» [10]. Євреї вважалися дуже вмілими кравцями, тому часто, більш заможніші селяни намагалися замовляти пошиття одягу на свята саме їм. Про це розповіли інформантки з села Соколів Бучацького району Тернопільської області: «Був такий жид, що дуже файно шив, шо не кожда та кравчиня шила файно, то всі несли до того жида» [11].

Окрім кравецької справи, євреї відігравали значну роль у постачанні до сільських мешканців тканини, шкіри, а також необхідної для пошиву одягу фурнітури. Саме це створювало для місцевих кравчинь необхідні умови для виготовлення одягу: «Вони [кравчині] то були і знали шити, дві на всьо село було. Колись то не було з чого» [12]. Одяг для сільської громади шили і українські чоловіки-кравці, хоча їх було менше.

І все ж, майстрів з пошиву одягу було дуже мало, а у невеликих селах це міг бути лише один кравець (чи кравчиня). Тому перед святами, шевці отримували велику кількість замовлень. Подекуди їх було неможливо виконати фізично, внаслідок чого виникали курйозні й навіть неприємні ситуації. Про одну з таких нам оповіли у селі Токарівка Жмеринського району Вінницької області: «Онзьо де Нелька, це там тато Миколин жив. Як набере перед святьми шити, бо він був такий портний. І такий хароший. Тако взяв і не вспіває, бо є там Паска, чи там Різдво, пошити треба всім, шось там десь, шось розпорпав, хтось там з когось перешиває. Він тоді засунеться, [зачинить двері на засов], люди йдуть і стукають, він тако каже: а шо я повинен робити?, я не вспів. Паска, а я не вспів пошити, а те не має, шо вбратися вийти на Паску на свято» [13].

Як бачимо, у повоєнний час закономірним явищем у сільському середовищі стали послуги кравців. В умовах занепаду промисловості та загального дефіциту, пошив одягу у «модістки» став для селянина чи не єдиним способом оновити гардероб. Тому в середині XX ст. масове поширення кравців у селі сприймалося досить позитивно, без заперечень з боку представників старшого покоління. Шевці шили одяг як на весілля, так і на смерть. Особливо це стосувалося пошиття одягу для померлих, коли подушку і сорочку для небіжчика кравець повинен був пошити тільки руками, до того – рівною «стьобанкою». Таким чином їхня участь у дотриманні «приписів» щодо здійснення обрядів життєвого циклу, сприяла збереженню важливої складової поховального ритуалу.

Отже, в умовах повоєнного дефіциту кравецтво відігравало важливу роль у забезпеченні громади одягом, як повсякденного так і святкового. Здебільшого кравчинями, «шевкинями», та «модістками» ставали жінки. Проте, інколи це могли бути й чоловіки-кравці, дуже часто – євреї. Кравчині були дуже шанованими людьми серед сільської громади, до їх порад дослухалися, а їх смаку та досвіду довіряли. Сільські «модістки» відіграли значну роль у повоєнній трансформації народного костюму серед селян, адже завдяки їх майстерності вносилися нові елементи та фасони.

Список використаних джерел

1. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етнографічний аспект / Л. Булгакова-Ситник / [Ред. О. М. Козакевич]. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – 336 с. 2. Записала Воробєй О. 26 червня 2013 р. у с. Соснівка Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. від Пантелімонової Олени Іванівни 1938 р. н. 3. Записала Воробєй О. 27 червня 2013 р. у с. Велика Яромирка Городоцького р-ну Хмельницької обл. від Надкриничної Антоніни Моїсеєвни 1933 р. н. 4. Записала Воробєй О. 18 червня 2014 р. у с. Трибухівці Бучацького р-ну Тернопільської обл. від Миколишин Єфросинії Михайлівни 1937 р. н. 5. Записала Воробєй О. 8 вересня 2014 р. у с. Чабарівка Гусятинського р-ну Тернопільської обл. від Паламарчук Євгенії Войтівни 1932 р. н. 6. Записала Воробєй О. 7 вересня 2014 р. у. с. Суходіл Гусятинського р-ну Тернопільської обл. від Марії Петрівни 1936 р. н. 7. Записала Воробєй О. 28 червня 2013 р. у с. Привороття Друге Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. від Мельник Катерини Яківни 1946 р. н. 8. Записала Воробєй О. 2 серпня 2014 р. у с. Токарівка Жмеринського р-ну Вінницької обл. від Ільчишеної Надії Захарівни 1948 р. н. 9. Записала Воробєй О. 6 серпня 2014 р. у с. Польова Лисіївка Калинівського р-ну Вінницької обл. від Козловської Галини Вікентіївни 1934 р. н. 10. Записала Воробєй О. 6 вересня 2014 р. у с. Боднарівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. від Тарлінської Галини Іванівни 1952 р. н. 11. Записала Воробєй О. 19 червня 2014 р. у с. Соколів Бучацького р-ну Тернопільської обл. від Данилюк Агафії Михайлівни 1925 р. н. 12. Записала Воробєц О. 27 липня 2014 р. у с. Гораївка Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. від Кособуцької Галини Іванівни 1939 р. н. 13. Записала Воробєй О. 2 серпня 2014 р. у с. Токарівка Жмеринського р-ну Вінницької обл. від Кузмінської Галини Іванівни 1942 р. н.

Ольга Воробей

РОЛЬ ПОРТНЫХ В ОБЕСПЕЧЕНИИ СІЛЬСКОЙ ОБЩИНЫ ПОВСЕДНЕВНОЙ И ПРАЗДНИЧНОЙ ОДЕЖДОЙ (НА МАТЕРИАЛАХ ПОДОЛЬЯ)

В статье раскрывается роль портных в обеспечении сельской общины одеждой в послевоенное время. Проанализированы основные причины распространения их услуг в сельском обществе после Второй мировой войны. Выясняется влияние портных на трансформацию народного костюма. Обращено внимание на отношение к ним сельской общины, в частности к

представителям национальных меньшинств. Исследована роль портных и «модисток» в пошиве одежды, предназначенной для основных событий жизненного цикла человека. Раскрываются основные взгляды крестьянства середины XX в. на то, какой должна быть идеальная портниха.

Ключевые слова: портниха, «модистка», народная одежда, послевоенное восстановление, трансформация костюма.

Olga Vorobey

THE ROLE OF TAILORING IN PROVISION OF EVERYDAY AND FESTIVE CLOTHES (BASED ON RESEARCH IN PODILLYA REGION)

This paper deals with the role of tailoring in provision of clothes for rural communities in the postwar years. The background for expansion of tailoring as a trade in rural areas after the WWII is analyzed. The influence of tailors on the transformation of folk costume is discussed. The theme of communities' attitude towards tailors, namely the ones of ethnic minorities, is considered. The role of modistes in tayloring of clothes for the crucial occasions in one's life is studied. The folk notion of a seamstress in the mid-20th century is described.

Key words: seamstress, modiste, clothes, postwar reconstruction, transformation of costume.

УДК 94(477.46)»179/191»

Ірина Мельник

ЄВРЕЇ В ЕТНОСОЦІАЛЬНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджено етнічний склад населення Уманщини наприкінці XVIII – на початку XX ст. Зроблено спробу порівняльного аналізу етносоціального складу населення Уманщини та Київської губернії. Дослідження має на меті показати особливості соціальної структури уманського населення, де окрема увага звертається на єврейський елемент. Акцент зроблено на різниці соціально-економічного становища етнічних груп, які складали основу суспільства міста Умані та повіту. У статті також показано динаміку змін у населенні окресленого регіону, що мало значний вплив на розвиток його економічного життя.

Ключові слова: етносоціальний склад населення, єврейське населення, польське населення, російське населення, Уманський повіт, Уманщина.

Проблема етносоціального складу населення Уманщини в кінці XVIII – на початку XX ст. – невід'ємний аспект дослідження історичного минулого, аналіз якого дасть змогу не тільки окреслити демографічну картину регіону в зазначений період, а й порівняти динаміку змін в структурі населення Уманського повіту з динамікою змін в структурі населення Київської губернії загалом.

Найповніше структура населення Уманщини досліджена в монографії Т. Кузнець «Населення Уманщини XIX – початку XX століття», у ній подано велику кількість статистичного матеріалу, упорядкованого в таблиці, який допомагає з'ясувати кількісні характеристики населення. У дослідженні О. Куземи «Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.» проаналізовано національний та соціальний склад населення Київської губернії зокрема і Правобережжя загалом. Інші дослідження, результати яких використано в статті, мають допоміжний характер і дають змогу зробити загальну картину етносоціального життя Уманщини повнішою. Це праці Х. Ящуржинського «Місто Умань: короткий історичний нарис», С. Монке, А. Петренко, Т. Кузнець та ін. «Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття)», В. Чорномиза «Еврейская жизнь в Умани» та інші.

Метою дослідження є з'ясування особливостей етносоціального складу населення Уманщини впродовж XVIII – початку XX ст., виявлення його змін та дослідження місця єврейського населення в структурі суспільства регіону.

Завдання дослідження полягають у наступному: вивчити етносоціальний склад населення Уманського повіту; дослідити динаміку чисельності кожного суспільного стану повіту; з'ясувати роль єврейського населення в суспільному житті регіону.

Етносоціальний склад населення історичної Уманщини в такому вигляді, який він мав наприкінці XVIII ст., сформувався в ході буремних подій XVII – початку XVIII ст. В результаті польської колонізації краю, яка розпочалась після придушення національно-визвольних змагань українського народу, панівним соціальним станом стали поляки. Їх позиції були підірвані після

придушення польського повстання у 1830–1831 рр. Тоді на місце поляків прийшли росіяни, а поки що польські магнати всіма силами намагались відродити економічну могутність краю.

Українське селянство впродовж XVIII ст. було найчисельнішим станом і складало основу суспільства, хоч і не мало жодних прав у порівнянні з іншими станами і в своїй більшості було закріпаченим. Близьким до селянства за правовим становищем було українське міщанство, яке не було впливовим суспільним станом, оскільки переважна більшість міщан були євреями.

Другою за кількістю етнічною групою були поляки. Вони разом з євреями у XVIII ст. зайняли провідні позиції у політичному та економічному житті Уманщини. В цілому на Правобережжі частка сполонізованої шляхти становила 7,8 % населення, а євреїв – приблизно 3,5 % [1, с. 6–7]

Євреї складали третю за чисельністю групу населення. На теренах Уманщини і Умані вони з’являються разом із заснуванням міста, а в кінці XVIII ст., після запровадження смуги оселості, вони могли проживати тільки в містах і містечках. Логічно, що Умань, яка мала зручне географічне розташування та сильний економічний потенціал, невдовзі перетворюється на типове єврейське містечко, а загальна кількість євреїв на території Правобережжя зростає і в середині XIX ст. становить уже 10 % від усього населення. Іншими етносами, які насіляли територію Уманщини наприкінці XVIII ст., були волохи, молдавани, вірмени, караїми, греки. В основному це були міщани та купці. Як зазначає Ш. Шварцман, у 1797 р. в Умані проживало 1324 міщан-євреїв, 130 міщан-християн, купців-євреїв – 57 осіб, а купців-християн – усього 6 осіб [2, с. 9].

На початку XIX ст. Умань – велике місто, яке займало міцні позиції в економічному житті губернії. Населення міста складало 6058 осіб. Найчисельнішим суспільним станом були міщани-євреї – 2266 осіб, далі йшли селяни з економій – 1650 осіб, міщани християнського віросповідання – 327 осіб, дворяни та чиновні люди – 68 осіб, купці-євреї – 65 осіб, військові чини – 36 осіб, удільні селяни – 30 осіб, чиновники і їх діти – 48 осіб, дворові люди – 18, католицькі ксьондзи і базиліани – 16 осіб, купці-християни – 13 осіб та православні священики – 10 осіб. Все інше населення міста становили кріпаки та слуги магната Станіслава Потоцького [3, с. 56].

Наприкінці XVIII – у XIX ст. в цілому по Правобережній Україні кількість міського населення збільшувалась. За підрахунками І. Гуржія, міських мешканців Київської губернії у 1811 р. налічувалось 64,3 тис. осіб, у 1825 – 73,8 тис., 1840 – 125,5 тис., а у 1858 – 203,6 тис. Порівняно з 1811 р. кількість зросла у 3,16 рази й становила 10,5 % від всього населення губернії [4, с. 54]. Такі самі тенденції мали місце і в Уманському повіті. У 1845 р. його населення складало 155701 особу, а вже в 1897 р. зросло вдвічі і нараховувало 320744 особи. Тенденції до зростання спостерігались аж до революційного 1917 р. Наприкінці XIX ст. українське населення повіту складало 85,3 %, тоді як на початок XX ст. його частка зменшилась до 84,8 %, що пов’язано з військовими подіями та русифікаторською політикою російського уряду.

Єврейське населення Уманського повіту наприкінці XIX ст. було на другому місці і складало 11,7 %, а на початок XX ст. теж зменшилось до 11 %. У відсотковому вимірі питома вага поляків серед населення повіту залишилась незмінною і складала 0,8 %. А от кількість росіян збільшилась з 1,8 % до 2,8 %. В масштабах губернії зміни в національному складі населення були ідентичними і збільшення російського національного елементу слугує ще одним доказом політики зросійщення та ущемлення національних прав корінних мешканців краю [5, с. 30].

Національний склад населення міста Умані був дещо відмінним від складу населення повіту. На першому місці по кількості стояли євреї. Їх наприкінці століття нараховувалось 17709 осіб, далі йшли українці – 9509 осіб, росіяни – 2704 осіб. Замикали цей ряд поляки та інші національності.

Серед дворянського стану повіту найчисленнішими були росіяни – 1081 особа та поляки 1078 осіб. Дворян українців було 533 особи. В той же час українці представляли більшість серед духовенства християнських віросповідань. Більше було українців і серед «потомственных» та «личных» почесних громадян. Купецький стан на 82,9 % представляло єврейське населення. Проживаючи в повітовому центрі та містечках повіту, воно складало 77,5 % всіх міщан. Селянство на 97,3 % складали українці, 2,1 – росіяни, 0,1 % – поляки, 0,05 % – євреї. Військові козаки представлені українцями та росіянами. Серед іноземних підданих переважали поляки, українці, німці тощо [5, с. 54].

Найчисельнішою групою в повіті були селяни – 83,1 %, другими за чисельністю були міщани – 14,8 %. Дворяни «потомственные» і «личные» складали відповідно 0,5 % та 0,3 % від загальної кількості населення. Що стосується духовенства, то його відсоток складав 0,4 %. За кількістю духовенства Уманський повіт посідав друге місце після Київського серед інших повітів губернії [5, с. 86]. За переписом населення 1897 р. українці становили найчисельнішу групу населення. Саме вони складали основу селянського стану – 96,4 %. Проте серед панівних верств суспільства – «потомственных» дворян, «личных» дворян, почесних громадян, духовенства – українці складали лише 0,6 %. Торгівлею українське населення повіту практично не займалось. Майже все українське населення Уманського повіту мешкало в селах, міщанами ж були лише 2,79 % [5, с. 56]. У XIX ст. з

5,2 млн євреїв Російської імперії більше 2 млн проживало в Україні. Якщо в імперії вони складали 4 % населення, то в Україні – 8 %, а на Правобережжі – 12,6 %. Традиційно євреї були міщанами. Не дивно, що третина міст України сповідувала іудаїзм, а в містечках Правобережжя євреї складали 70–80 % їх жителів [6, с. 113].

Упродовж першого десятиліття XIX ст. кількість єврейського населення міст і містечок Правобережної України дещо зменшувалась. Але вже у наступних десятиріччях відбулося значне його зростання у цих населених пунктах. Оселяючись у містах і містечках, більшість євреїв ставали шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями. Дуже незначним був відсоток євреїв серед селян. Так, згідно з переписом населення 1897 р., в Уманському повіті мешкало понад 37 тис. євреїв, у відсотковому відношенні до решти населення це близько 11,7 %. У містечках повіту єврейське населення становило переважаючу більшість, наприклад, в Умані – 57 %. А все єврейське міське населення повіту становило 77,5 %.

Соціальний статус євреїв повіту в цілому відображав загальну губернську картину. Серед «потомственных» дворян євреїв не було зовсім, серед «личных» дворян – 28 осіб, серед почесних громадян – 14 осіб, в купецькому стані налічувалось 463 євреї, серед міщан – 36887 осіб, серед селян – лише 156 осіб, серед іноземних підданих – 10 осіб [5, с. 62–63].

Отож більшість єврейського населення Уманського повіту проживала в повітовому центрі і містечках. Воно складало в основному міщанський стан, який займався розвитком торгівлі, промислових галузей, культури, освіти тощо. Зрозуміло, що єврейське населення брало участь у всіх найважливіших сферах життя повіту. Але найбільш поширеним видом їх діяльності, можна навіть сказати – суто єврейським видом діяльності – була торгівля, якою займалась чи не половина єврейського населення повіту. Близько 30 % євреїв повіту працювали у виробничих та переробних галузях. Найпоширенішим заняттям було виробництво продуктів харчування, обробка деревини і пошиття одягу. Із понад 7 тис. кравців і шевців у повіті, близько 4 тис. були євреями. Фактично монопольно євреї займались виготовленням лікарських препаратів, виробництвом напоїв і бродильних речовин, виготовляли оптичні, механічні, хірургічні інструменти, годинники та іграшки, ювелірні вироби, переробляли тютюн [2, с. 43–44].

Щодо російського населення регіону, то його становище було унікальним. Будучи в абсолютній меншості серед населення краю, росіяни, однак, посідали панівні позиції в політичному житті. Понад половини росіян перебувала на державній службі і отримували доходи з казни та приватних капіталів. Близько 20 % були зайняті в сільському господарстві та в переробних галузях промисловості. Виготовленням одягу, будівництвом, транспортом та іншими засобами зв’язку займалось близько 15 % населення. Торгівлею, комерційною та кредитною діяльністю займалось близько 8 % російського населення. Більша частина росіян проживала в містах і містечках, займаючи третє місце за кількістю серед міщан Уманського повіту [5, с. 77].

Шляхетський стан вирізняло з-поміж інших те, що він був дуже неоднорідним. Якщо по кількісних показниках польська шляхта була чисельнішою за, наприклад, російських дворян, то у матеріальному вимірі кількість заможних і справді впливових шляхтичів-магнатів була порівняно невеликою. Особливо це стало помітно після польського повстання 1830–1831 рр., коли більшість поляків змушені були емігрувати за кордон. Чимало представників шляхетського стану не мали землі і перебували на державній службі і були слухняним знаряддям у руках самодержавства. Тому не дивно, що на початок XIX ст. поляки займали провідні позиції в культурному житті суспільства регіону. Але якщо порівнювати із загальними губернськими показниками чисельності польського населення, то тут складається дещо інша ситуація. Загалом по губернії в другій половині XIX ст. частка польського населення становила приблизно 6 %, а от в Уманському повіті – лише 0,86 %. Тут польське населення за кількістю стояло після українців, євреїв та росіян.

До дворянського стану належало 1078 осіб, що становило 38,6 % від загальної кількості польського населення Уманщини. Почесні громадяни та купці складали всього 1,1 %. В містах та містечках повіту проживало 31,1 % населення. Іноземними підданими були 5,5 % польського населення. Тобто 80,7 % польського населення повіту відносилось до привілейованої частини тогочасного суспільства і тільки 18,8 % від загальної кількості польської меншини належала до стану селян [5, с. 80].

На початок XX ст. етносоціальний склад населення Уманщини в цілому залишався без змін. В місті Умані, як і раніше, за свідченнями Х. Ящуржинського, більшу частину населення складали євреї, так само майже вся торгівля зосереджувалась в їх руках. Українське населення складали міщани та селяни. Польська громада була нечисленною, близько тисячі чоловік; в повіті до неї належали майже всі поміщики й посесори. Відмітним був той факт, що в основному польська спільнота, як і раніше, підтримувала культурне життя повіту і міста. Серед польського населення чималий відсоток складала інтелігенція [7, с. 29].

Щодо кількісного складу населення Умані, то в місті і передмістях мешкало близько 50 тис. осіб. Серед них єврейське населення становило 33 тис., християнське (українці, поляки, росіяни) – близько 16 тис. Купців першої і другої гільдій – 50, міщан – 4396 сімей [7, с. 25].

Отже, етнічний склад населення Уманщини практично не змінювався впродовж кінця XVIII – початку XX ст. В повіті, як і загалом по губернії, на першому місці по кількості стояли українці, далі йшли євреї, поляки, росіяни та інші. Щодо міста, то по кількості на першому місті стояли євреї, потім йшли українці, поляки, інші національності. Верхівку соціальної драбини займали поляки, але після повстання 1830–1831 рр. в регіоні, як і скрізь по губернії, посилились позиції російського національного елементу. Заможне єврейство було не таким чисельним в порівнянні з польськими та російськими поміщиками, але все ж справляло помітний вплив на життя повіту і, особливо, Умані.

Список використаних джерел

1. Кузнець Т. В. Населення Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія / Т. В. Кузнець. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 195 с. 2. Шварцман С. Старая Умань / С. Шварцман. – Умань, 2013. – 64 с. 3. Кузема О. Л. Чисельність і етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://science.kpnu.edu.ua/wp-content/upload/sites/7/2014/pdf/hist/visn/1/2_03_Kuzema.pdf/ 4. Монке С. Ю. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія / С. Ю. Монке, А. І. Петренко, Т. В. Кузнець та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с. 5. Кузнець Т. В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початок XX століття) / Т. В. Кузнець.– К.: Науковий світ, 2000. – 35 с. 6. Хонигсман А. Я. Евреи Украины (краткий очерк истории) / А. Я. Хонигсман, Я. С. Найман Я. С. – К., 1992. – 156 с. 7. Ящуржинський Х. Місто Умань: короткий історичний нарис / Х. Ящуржинський. – Ульянівка, 1993. – 44 с.

Ирина Мельник

ЕВРЕИ В ЭТНОСОЦИАЛЬНОМ СОСТАВЕ НАСІЛЕНИЯ УМАНЩИНЫ КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XX ВВ.

В статье исследовано этнический состав населения Уманщины конца XVIII – начала XX вв. Сделано попытку сравнительного анализа этносоциального состава населения Уманщины и Киевской губернии. Исследование имеет целью показать особенности социальной структуры уманского населения, где отдельное внимание обращено на еврейский элемент. Акцент сделано на разнице социально-экономического состояния этнических групп, что составляли основание общества города Умани и уезда. В статье также показано динамику изменений в населении очерченного региона, что имело значительное влияние на развитие его экономической жизни.

Ключевые слова: этносоциальный состав населения, еврейское население, польское население, русское население, Уманский уезд, Уманщина.

Iryna Melnyk

JEWISH IN ETHNIC AND SOCIAL COMPOSITION OF POPULATION IN UMAN REGION IN THE END OF THE XVIIITH – IN THE BEGINNING OF THE XIXTH CENTURY

The paper investigated the ethnic composition of the Uman population in the end of the XVIIIth – in the beginning of the XIXth century. In the article the author compares ethnic and social composition of population in Uman region and Kiev province. The investigation aims to show Uman population social structure features; special attention drawn to Jewish population. The author focuses on the social and economic differences between Uman and Uman region ethnic group. The article also shows the dynamics of the change in the Uman region population, which took considerable effect on its economic life development.

Key words: ethnic and social composition of the population, Jewish population, Polish population, Russian population, Uman, Uman region.

УДК 930.2»19»-058.86/17.1

Наталія Салтан

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті аналізується процес формування ціннісних орієнтацій представників молодшого покоління в перше десятиліття існування радянської влади. Зазначається, що на їх становлення впливали антагоністичні системи ціннісних орієнтацій: родинна «патріархальна», буржуазна «індивідуалістична», більшовицька «державницька». Постійно конкуруючи між собою, жодна з них не змогла в повній мірі підкорити дитячу свідомість. Характерною особливістю перехідного періоду, який пережило українське радянське суспільство в 20-х рр. ХХ ст. стала ситуація «аномії», коли старі соціальні норми та цінності втрачали актуальність, а нові норми ще не вкоренились у свідомості пересічних громадян.

Ключові слова: дитина, система ціннісних орієнтацій, держава, родина, вулиця.

З дитинства багатьом відомі алегоричні образи персонажів пропагандистського твору А. Гайдара «Військова таємниця». Змістом сюжету повісті є тема одвічної боротьби між силами добра та зла. Герой («Мальчиш-Кибальчиш») і антигерой («Мальчиш-Плохиш») уособлюють два табори одного суспільства: прибічників нової радянської влади та їх опонентів, запроданців «клятих буржуїнів». Ця одномірна модель суспільної свідомості була лише продуктом радянської міфології. Своєрідність історичної ситуації 20-х рр. ХХ ст. полягала в одночасному існуванні в українському суспільстві елементів різних світоглядних моделей-культур логічних систем реальних цінностей: родинної «патріархальної», буржуазної «індивідуалістичної», більшовицької «державницької».

У цьому контексті цікаво дослідити як формувалися ціннісні орієнтації та соціокультурні норми представників молодшого покоління, чия свідомість була найбільш вільною від культурних зразків минувшини, а також визначити ступінь впливу на них світоглядних моделей дорослої культури, соціального оточення й державної політики.

Заявлена тема дослідження знаходиться в площині вивчення історії, культурної антропології, психології, та соціології. Саме через міждисциплінарний статус проблеми виникає потреба залучення до історичного дослідження теоретичних висхідних вищеозначених суспільствознавчих наук.

Антропологічна думка наголошує на тому, що культура прищеплюється через виховання, є соціальною та ідеаційною. Спільні звички членів певної соціальної групи становлять культуру цієї групи й осмислюються конкретними індивідами як стандартні. Вони є усталеними, такими, що мають за основу певні прецеденти, та можуть відхилятися від ідеї чи традиційної поведінки під впливом обставин [7, с. 49–56]. Соціологи вважають, що основна проблема, яку повинні усвідомлювати політики-реформатори, пов’язана із повсякденними діями індивідів, які моделюються звичками, сформованими в процесі накопичення соціального досвіду. Ці практики радикально відрізняються від тих, які становлять сутність нових інститутів [11, с. 305]. У той же час, людина не може відставати від інших, а тому розвиває саме такі типи поведінки, які відповідають новим обставинам і стандартам, її поведінка стає конвенціональною [10, с. 403]. Сучасна історична наука представлена здебільшого фрагментарними дослідженнями окремих аспектів проблеми. Наукові підходи до осмислення дитинства як цілісного соціокультурного явища окреслила Н. Марченко. Вона запропонувала застосувати біографістику в якості синтезуючого підходу до вивчення дитинства як історичного феномену [6]. Аналіз складових образу «радянської дитини» та механізму його формування в УРСР у кінці 1920–1930-х рр. представлено у дослідженні Н. Гогохії [4].

Характерною особливістю радянського ладу стала ідеологізація всіх сфер суспільного й особистого життя. Аналізуючи зміни світоглядної парадигми та молодіжних ідеалів в умовах тоталітарної системи ХХ ст., українська дослідниця Л. Боса виявила, що розмивання ролі традиційної сім’ї у вихованні нового покоління й одержавлення всіх виховних і соціалізаційних процесів стало одним з принципів політики більшовиків [2]. Правляча партія в культурній галузі впровадила програми загальноосвітнього, ідейно-політичного, технічного навчання; виховання антирелігійних переконань і нового ставлення до праці; фізичної підготовки та естетичного виховання. Завданням діалектичного поєднання названих програм стало формування в радянському середовищі стійких ознак соціалістичної культури, а також забезпечення соціальної однорідності в соціумі. Як зазначає сучасна історична наука, успішне впровадження образу «вірного ленінця» в масову свідомість пов’язано з умілим використанням кращих рис дитини – активності, творчості, потягу до всього нового тощо [4, с. 47].

Влада опосередковано прищеплювала молодому поколінню потрібні їй норми й цінності через дитячу літературу. Книжкова продукція стала потужною зброєю в процесі виховання дитини, спрямовувала її думки в бік масового революційного настрою. Органами освіти були визначені критерії для оцінки художньої вартості казок і дитячих оповідань. Завдання дитячої літератури полягало у залученні свідомості дитини до комуністичної моралі через наступні емоції: почуття бадьорої радості, поклик до праці, почуття соціальної гідності, любов до природи і життя, усвідомлення класових суперечностей та жадобу до їх знищення [12, с. VII].

Виходячи з матеріалістичної парадигми, державні органи закладали основи природничо-наукового розуміння світових явищ шляхом популяризації природознавчих дисциплін на сторінках дитячої преси, а також створення мережі гуртків юних натуралістів при школах та дитячих клубах.

Важливою складовою становлення нового світогляду дитини було формування її ставлення до роботи, заохочення до свідомої і творчої праці. Трудове виховання виявилось одним із пріоритетних напрямків діяльності дитячих клубів. Кожен член клубу, відвідуючи різні гуртки, вчився самостійно обслуговувати власні потреби, наприклад, вивчав як ремонтувати меблі, лагодити одяг, відновлювати палітурки шкільних підручників тощо.

Найсуттєвіший вплив на ціннісні орієнтації та повсякденну поведінку дитини здійснювала її власна родина – осередок традицій і звичаїв минулих поколінь. Передача культурних ідеалів та соціальних норм молодшому поколінню відбувалася під час неформальних контактів дітей із дорослими, усного спілкування, водночас, діти наслідували наочним прикладам батьківської поведінки. Повага до пращурів, особлива роль батька як голови родини, працелюбство, релігійність стали основними рисами, які прищеплювалися родинним вихованням.

Патріархальні цінності сприяли збереженню та консервації традиційного життя й вірувань. Навіть наприкінці 1920-х рр. відчувався вплив родинних світоглядних моделей на свідомість представників молодшого покоління. Особливо сильним він був у патріархальних спільнотах, які продовжували дотримуватися старих традицій: віруючих, іудеїв і сільських мігрантів. Так, навіть найбідніші єврейські родини находили кошти для навчання своїх дітей основам іудаїзму, «щоб після їх смерті він міг казати «кадеш» заупокійну молитву» [9, с. 13].

Кожне суспільство цінує певні якості особи вище за інші, а діти засновують ці цінності в процесі соціалізації. Панування ринкових відносин, з одного боку й злиденне життя – з іншого, сформували специфічні ціннісні орієнтації та норми людських взаємин, які дуже різнилися від запропонованих нам ідеологем радянської історіографії. Основною ознакою «непманівської» буржуазної моралі виступав індивідуалізм. Новий тип особистості характеризувався новими чеснотами, що передбачали активне ставлення до життя, заповзятість, хватку та ініціативу. Наслідуючи діям нової буржуазії, багато хто з хлопців мріяв назбирати кошти для заняття вельми популярним на той час бізнесом: вуличною торгівлею цукерками.

В умовах, коли модель родинного виховання не передбачала щільного контролю та різнобічної опіки над дитиною, представники молодшого покоління багато часу проводили на вулиці. Діти, які користувалися авторитетом серед однолітків, встановлювали зразки поведінки, які приймалися всіма іншими членами товариства. Одним із наслідків абсолютизації практично-утилітарних відносин у суспільстві стало поширення різноманітних проявів девіантної поведінки серед дітей і підлітків. Харків, як великий залізничний вузол, упродовж 1920-х рр. став одним із центрів дитячої безпритульності. Малі волоцюги заробляли собі на життя жебрацтвом, проституцією, крадіжками та розбоєм. Так, харківська окружна комісія у справах малолітніх правопорушників упродовж 1927 р. – початку 1928 р. розглянула 781 справу, серед яких переважали факти підліткових крадіжок, пограбувань і хуліганства. [1]. Серед правопорушників були не лише безпритульні, але й такі діти, що мешкали разом з батьками, але перебували без догляду через зайнятість останніх.

Лібералізація суспільних відносин впродовж 20-х рр. XX ст. стала можливою завдяки тому, що комуністична партія ще не претендувала на монополію у формуванні свідомості людини. Політичні події активно обговорювались у суспільстві пересічними громадянами. Природно, що для дитини навколишній світ ставав матеріалом для своєрідних інтерпретацій. Постійно взаємодіючи з агентами соціалізації (слухаючи розмови дорослих, радіопередачі тощо), вони включали політичні персонажі й події до свого лексикону та ігор. Яскравим прикладом фольклору середини 1920-х рр. виступає дитяча лічилка, герої якої – адепти комуністичної ідеології.

Карлмаркс, Троцкий та Щипай
Ехали на лодке
Карлмаркс, Троцкий утонул,
Кто остался в лодке? [8, с. 7].

Характерною особливістю перехідного періоду, який пережило українське радянське суспільство в 20-х рр. XX ст. стала ситуація «аномії», коли старі соціальні норми та цінності втрачали актуальність, а нові ще вкоренились у свідомості пересічних громадян. Впродовж 1920-х

рр. паралельно співіснували в цілому антагоністичні пролетарські, буржуазні та патріархальні цінності. У першу чергу корозійні процеси торкнулися традиційних родинних цінностей. Діти протестували проти беззаперечного авторитету представників старшого покоління та намагалися відстояти право на власну думку.

Спілкування між представниками різних соціокультурних груп відбувалось не без конфліктів. Про відсутність толерантності у ставленні до іншого свідчать випадки, коли юні харків’яни підкреслювали свій статус столичних мешканців і дражнили вихідців із села та жителів інших регіонів [3, с. 78]. Натомість, були й приклади культурної дифузії. До них слід віднести трансформацію уявлень про зовнішній вигляд серед дітей, які належали до різних соціальних груп. За спогадами української емігрантки Л. Дражевської: «Діти з родин селян і робітників відрізнялись від «інтелігентів» одягом, а часом і манерами. Наприклад, дівчата з інтелігентних родин ходили в капелюшках і туфлях, а з клясів пролетарів і селян – у хустках і чоботах… Різниця в одежі з часом згладилася. «Інтелігентки» почали носити червоні хусточки, а дочки «пролетарів» – почали звертати увагу на моду» [3, с. 78]. Шкільне середовище впливало на смаки дитини, сприяло зближенню, культурних вподобань представників цієї вікової категорії.

Отже, свідомість молодого покоління являла собою складний багатовимірний духовний феномен, в якому знайшли відображення різні системи ціннісних орієнтацій: родинна «патріархальна», буржуазна «індивідуалістична», більшовицька «державницька». Ці уявлення існували у вигляді ідеалів, світоглядних принципів, морально-правових оцінок та стереотипів повсякденної свідомості. Впродовж означеного періоду відбувалась видозміна дитячої свідомості дитини. Розширення сучасного уявлення про трансформацію ментального середовища, на основі аналізу різноманітних документів офіційних органів, періодичних видань, джерел особистого походження (спогадів мемуарів), літературних джерел, становить перспективу подальших досліджень з цієї тематики.

Список використаних джерел

1. Боротьба зі злочинами малолітніх правопорушників // Вісті ВУЦВК. – 1928. – 4 квітня (№ 81). 2. Боса Л. Г. Соціалізація української молоді кінця XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / Боса Любов Григоровна; Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2007. – 19 с. 3. Дражевська Л. Шкільні роки: спогади про Харківську шкільну семирічку № 51 / Л. Дражевська // Сучасність. – 1989. – Ч. 1 (333). – С. 75–86. 4. Гогохія Н. Т. Дитина в тоталітарному суспільстві: образ «вірного ленінця» в офіційному дискурсі УРСР у кінці 1920–1930-х рр. // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 21 (184). Серія: Історичні науки. – С. 42–47. 5. Марченко Н. П. Дитинство як предмет дослідження біографічної науки // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2010. – Вип. 28. – С. 508–519. 6. Мердок Дж. Фундаментальные характеристики культуры / Дж. Мердок // Антология исследований культуры: в 2 т. Т.1. Интерпритация культуры. – Спб.: Университетская книга, 1997. – С. 49–56. 7. Татарова А. Будь готов / А. Татарова // Пламя. – 1925. – № 4. – С. 6–8. 8. Терський Ем. У тенетах запальних меламедів / Ем. Терський // Червоні квіти. – 1929. – № 7. – С. 13. 9. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. – 544 с. 10. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с. 11. Що розказувать дітям. Збірник матеріалів для розказування в установах соціального виховання. – Х.: ДВУ, 1925. – 347 с.

Наталья Салтан

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ 20-Х ГГ. XX В.

В статье анализируется процесс формирования ценностных ориентаций представителей младшего поколения в первое десятилетие существования советской власти. Отмечается, что на их становление влияли антагонистические системы существующих в обществе ценностных ориентаций: семейная «патриархальная», буржуазная «индивидулистическая», большевистская «государственная». Постоянно конкурируя между собой, ни одна из них не смогла в полной мере покорить детское сознание. Характерной особенностью переходного периода, который пережило украинское советское общество в 20-х гг. XX в. стала ситуация «аномии», когда старые социальные нормы и ценности теряли актуальность, а новые нормы ещё не укоренились в сознании рядовых граждан.

Ключевые слова: ребенок, система ценностных ориентаций, государство, семья, улица.

Natalia Saltan

VALUE ORIENTATION REPRESENTATIVES THE YOUNGER GENERATION OF THE 20'S. TWENTIETH CENTURY

This article analyzes the formation of value orientations of the younger generation in the first decade of Soviet paver. It is noted that their formation was influenced by antagonistic system of value orientations of topics: family «patriarchal», bourgeois «individized», bolshevik «reigning». Constantly competing with each other, none of them was able to fully conquer the consciousness of childhood. A characteristic feature of the transition period, which the Ukrainian Soviet society in the 20’s. XX century. Passed over was situation «anomie» when existing social norms and values lost relevance, and new standards were not still entrenched in the minds of ordinary people.

Key words: child, system values, state, family, street.

УДК 7.036. 2. 94(477)

Ірина Скакальська

МИСТЕЦЬКА ЕЛІТА В ПРОЦЕСАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ВОЛИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТ.

У статті аналізується культурно-мистецький аспект діяльності волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. Показано вплив провідної верстви на розвиток культури краю. Розкрито співпрацю польської та української еліти, яка найбільше проявлялась в галузі мистецтва.

Ключові слова: еліта, мистецтво, Волинь, культура, національне відродження.

У наш час суспільство втратило духовні орієнтири розвитку, відсутні сталі моральні цінності та сформовані ідеали, що характеризують ідентичність українського народу, відсутній баланс між національними традиціями та новаціями, тому важливим є дослідження діяльності культурної еліти в історичній ретроспективі. Це зумовило актуальність дослідження.

Мета публікації полягає у тому, щоб розглянути роль мистецької еліти в процесах національного відродження Волині міжвоєнного періоду ХХ ст.

Частково проблему мистецького життя Кременеччини висвітлила у своїй монографії О. Панфілова [1], певний аспект культурницької діяльності волинської інтелігенції розглянула В. Доброчинська [2]. У дисертації на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел автором висвітлено особливості формування та роль української, польської, єврейської, російської, чеської, німецької інтелігенції у культурному житті Західної Волині міжвоєнного періоду. У розвідці П. Шиманського «Музичне життя Волині 20-30-х років ХХ століття» наводяться дані біографічного і творчого змісту відомих на Західній Волині солістів-бандуристів Д. Щербини, К. Місевича [3]. Стаття О. Легкун теж присвячена розвитку музичного мистецтва на Волині [4].

Постає питання: кого відносити до культурної еліти? Чи варто виокремлювати власне такий тип еліти? У цьому контексті важливо зазначити, що сучасні науковці почали розмежовувати поняття політичних та культурних еліт. Так, на думку, дослідника І. Кондакова, політичні та культурні еліти, «пов’язані в принципі схожими механізмами селекції, статусного споживання, престижу, не збігаються між собою і тільки інколи можуть об’єднуватися в тимчасові альянси, які є досить нестійкими та крихкими». У цілому вони являють собою соціально-смислові та культурно-смислові структури суспільства, які співіснують в часі та просторі [5, с.556].

При виділенні культурної еліти необхідно надати перевагу ціннісному критерію. Культурологи частіше використовують термін «еліта» до видатних діячів культури, інколи він виступає як синонім «аристократії духу». Саме культурна еліта більш підходить до значення терміну «еліта» – це кращі, по-справжньому творчі, талановиті особистості [6,с.292]. Призначення культурної еліти не в тому, щоб опонувати владі, а в тому, щоб виховувати духовність людей, формувати ідеї, підказувати найбільш раціональні шляхи розвитку суспільства [6, с.293]. Таким чином, культурна еліта як складова еліти є самостійною.

Міжвоєнний період ХХ ст. у культурному розвитку Західної Волині мав свої особливості, вони проявились у деяких аспектах. Зокрема, волинські митці, незважаючи на політику колонізації, асиміляції та насаджування польських художніх традицій, прагнули реалізувати своє право на національну ідентичність. Вагоме значення у підтримці мистецтва надавали товариства «Просвіта», «Союз українок», кооперативи та інші.

Значну роль у розвитку культурного життя Значну Волині відігравали аматорські колективи (акторські трупи і студії, хори, майстерні, танцювальні гурти, літературні об’єднання) та мистецькі

осередки. Прикро, але значна частина волинського обдарованого населення здобути відповідну фахову мистецьку освіту не змогла. У той же час Кременецький ліцей, який став ключовим у формуванні мистецьких традицій регіону, в структурі якого діяли професійні навчальні заклади художнього напрямку – мав пропольське спрямування.

Необхідно відзначити той факт, що співпраця польської та української еліти найбільше проявлялась в галузі мистецтва. Це спільні експозиції картин, виступи тощо. Та й українська публіка відвідувала польські мистецькі заходи та була їх поціновувачем. Наприклад, у 20–30-х рр. XX ст. на Волині часто проходили виставки картин. Наприклад, 1934 р. виявився для кременчан надто насиченим у мистецькому плані, жителі не встигали висловити враження від продемонстрованої кращої художньої фотографії, як одна за одною відбувались малярські презентації. Зокрема, у 1934 р. в Кременці відбулася одна із найскандальніших кременецьких мистецьких виставок 1930-х рр. [1, с. 52].

Представником мистецької еліти краю був живописець О. Якимчук. У 1921–1923 рр. він навчався живопису в приватних майстернях Варшави. У 1928 р. продовжував художню освіту в Італії. Його картини зберігаються в Кременецькому краєзнавчому музеї. У 1925–1931 рр. він викладав у Почаївській художній школі [7]. Одночасно з роботою в майстерні О. Якимчук керував Почаївським аматорським театром при «Просвіті». Художник постійно був учасником мистецьких виставок у Львові, Кременці, Луцьку, Варшаві [8].

У своєму дослідженні мистецької еліти не можемо не згадати справжнього сподвижника української національної ідеї, митця-патріота, талановитого волинського художника Ніла Хасевича – неперевершеного майстра екслібрису, чудового графіка [9, с. 255]. Сьогодні уже відомо, що графічні роботи Н. Хасевича експонувалися на виставках у Луцьку, Рівному, Празі, Берліні, Чикаго й Лос-Анджелесі. З 1931 по 1944 рр. митець брав участь у 35 виставках. За цей час виконав понад 30 екслібрисів, більшість з яких одержали високу оцінку спеціалістів. В Україні, ім’я відомого графіка було занесене більшовиками в списки «ворогів народу». Це не давало змоги говорити про нього. «Я не можу битися зброєю, але б’юся різцем і долотом. Я, каліка, б’юся в той час, коли багато сильних і здорових людей в світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива… Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б’ються», – уривок із листа, який Н. Хасевич написав за рік до своєї загибелі [10].

У 1929 р. художник Н. Хасевич завершує здачу іспитів за курс гімназії. Наступного року Ніл стає студентом Варшавської академії мистецтв. Нестача коштів для існування змушує Н. Хасевича в 1933 р. припинити навчання в академії. У рідному селі він робить перші графічні пейзажі, ілюструє «Кобзар», працює над заголовними літерами до української абетки. Молодий митець веде значну громадську роботу, вступає до Волинського українського об’єднання, співпрацює з волинськими часописами. У 1934 р. Н. Хасевич на два місяці виїздить до Варшави, де завершує складання іспитів за курс Академії. Фрагмент дипломної роботи «Святий Володимир» виставляє на дев’ятій виставці «Спокою», що експонувалась в 1935 р. у Варшаві, Луцьку, Рівному, Кременці [11, с.257]. Своєю наполегливою працею він здобуває освіту та визнання.

Необхідно згадати ім’я ще одного представника української волинської еліти В. Васьківського. Митець-графік народився у 1904 р. в Рівному. Навчався в у Варшавській академії мистецтв. Там, разом з іншими студентами з Волині П. Омельченком, А. Жуківим, М. Щербаком, В. Побувальцем, П. Мегиком, Н. Хасевичем приєднався до Української студентської громади емігрантів і створили в ній секцію малярів [12, с.115]. В. Васьківський стає активним членом мистецького гурту «Спокій», безпосередньо організовує виставки колективу по містах Західної Волині, пропагуючи національне мистецтво серед земляків [12, с.116].

З 1927 р. по 1940 р. у Кременці на Західній Волині проживав видатний художник-графік та іконописець – Ростислав Глувко. Він народився в с. Сураж Кременецького повіту у 1927 р. Його батька Олександра після закінчення Кременецького ліцею направили на посаду секретаря Суразького надлісництва [13, с.57]. Про своє життя та поневіряння, а також про дитячі та юнацькі роки у Кременці Ростислав Глувко залишив спогади «Memorabilia: Спомини» [14]. У 1930-х рр. допитливий Р. Глувко мав змогу спостерігати художнє зацікавлення його містом: щороку його відвідувало до 70 митців. «Немає вже, мабуть виставки, на якій би не висіли картини з мотивами цього міста», – писав один із фанатів творчих виїздів до Кременця С. Шейбал. До таких пленеристів частенько приєднувався Р. Глувко [15, с.12].

Значний внесок у розвиток народної хореографії зробив Василь Авраменко – відомий артист, хореограф, дослідник і популяризатор українських народних танців, автор фольклорних фільмів-опер «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм». В роки Першої світової війни закінчив школу прапорщиків, брав участь у визвольній боротьбі на стороні петлюрівців, потрапив у польські табори полонених. Саме в Каліші, він організовує першу школу українського національного танцю [16]. Деякий час В. Авраменко проживав у Галичині. У Львові він організував школу українського

національного танцю. У 1922 р. В. Авраменко переїхав на Західну Волинь. Він засновує в Луцьку балетну школу, в якій вчилося біля 60 учнів. За 10 місяців перебування на Волині В. Авраменко організував 65 балетних виступів та створив п’ять шкіл, зокрема, у Луцьку, Рівному, Кременці, Олександрії й Межиріччі. Через ці школи перейшло до 300 учнів. Далі він переїжджає на Холмщину, де також створює школу танцю [17, с.313]. Завдяки йому українські діти прилучались до мистецтва. Покинувши у 1923 р. Кременець він залишив послідовників. Наприклад, у Кременці працювала танцювальна група під керівництвом І. Бойка [1, с. 66]. В. Авраменку належить заслуга у вихованні молодої мистецької еліти українців.

У Волинському воєводстві у 1920–1930-ті рр. одне за одним з’являються мистецькі товариства аматорського та професійного спрямування, діяльність яких, по суті, відтворювала весь культурологічний спектр: хоровий спів і драматичне мистецтво, музичне виконавство, хореографію, композиторську діяльність. Головним є те, що всі варіанти творчого аматорського чи професійного самовиявлення українців походили з однієї спільної ідеї – власного національного самоствердження. Саме національна ідея не тільки зберегла для Волині її власну культуру за умов польського колоніального тиску, але й підняла мистецтво на рівень локального ренесансу, всупереч інерції провінційного статусу краю.

Професійного українського театру на Волині у 1920-х рр. не було, і тому оберегом культурних надбань українців стали аматорські театральні трупи при «Просвіті» та окремі ентузіасти, які працювали на власній ініціативі, в репертуарі яких були твори вітчизняних класиків, пройняті глибоким патріотизмом. Як приклад, можемо назвати мистецьку діяльність Березовських, вони приїхали на Кременеччину у 1917 р. Григорій Березовський, колишній актор та режисер Театру М. Садовського в Катеринославі, разом з дружиною у 1928-1937 рр. організували при Кременецькій «Просвіті» драматичний гурток, де ставили різні п’єси [18, с.74]. Г. Березовський винайшов та вперше застосував багато оригінальних світлових ефектів [19, с.18]. Як бачимо, що одним із напрямів діяльності української мистецької еліти був театральний. Для координування творчої діяльності українська еліта створила Волинське українське театральне товариство, його членами були відомі громадсько-політичні діячі, такі як Є. Богуславський, В. Богацький, І. Власовський, С. Скрипник та інші. Головою управи товариства був сенатор М. Маслов [20, арк.7]. Свої засідання товариство проводило в різних містечках Волинського воєводства, цим прагнуло долучити до своєї роботи небайдужих до мистецтва громадян та створити свої філії. Так, 29 серпня 1932 р. в Острозі відбувалось зібрання аматорів театру співу та музики з усієї Здолбунівщини в залі Клубу працюючої інтелігенції. Зібрання проходило під головуванням сенатора Інокентія Гловацького з таким порядком денним: цілі і завдання Волинського українського театрального товариства та заснування в селах аматорських театральних гуртків [20, арк.2].

Серед постатей української мистецької еліти Західної Волині, що прославили свій край та зберегли його ідентичність є А. Коломиєць. Він поет, журналіст, драматург, театральний режисер, укладач підручників з мови та літератури, редактор та видавець, дослідник народної творчості, художник та майстер по виготовленню бандур. Він знав декілька мов, був добрим пасічником [21, с.146].

У зв’язку з розвитком аматорського театрального мистецтва волиняни змогли побачити різні вистави, збагатитись інтелектуально, дізнавшись про твори українських та світових драматургів. Для більшості представників творчої еліти важливо було працювати в ім’я свого народу та України. Оскільки мотивами їх творчості були рідні пейзажі, твори українських письменників тощо, митці прагнули своєю творчістю возвеличити свій край в умовах, коли самобутня волинська культура відверто придушувалась польською владою. Мистецьку роботу вони поєднували з громадською, а це ще одна грань, яка характеризує культурну еліту того часу.

На сьогодні мало кому відоме ім’я М. Тележинського, композитора, диригента, громадсько-політичного діяча, публіциста, який у 20-30-х рр. XX ст. проживав у місті Володимирі-Волинському [22]. Займаючи спершу скромну посаду псаломщика однієї з володимирських церков, М. Тележинський швидко опинився у вирі громадського і мистецького життя, коли увійшов до складу місцевої «Просвіти». У 1922 р. він організував хор «Замочок», який був одним з кращих на Західній Волині. У тому ж 1922 р. розпочинається композиторська діяльність М. Тележинського: спочатку він створює Літургію, згодом у Станіславі у видавництві «Ліра» вийшла його «Збірка пісень і забав для дітей». У 30-ті рр. XX ст. з’являється ряд творів композитора: чотири десятки хорових обробок, збірник із 160 українських народних пісень, солоспіви, серед яких цикл «Айстри» на слова О. Олеся. Музика М. Тележинського позначена благородними рисами його особистості. Її відрізняють поетичність, емоційність, глибина. Хорові обробки волинських народних пісень в окремих рисах нагадують стиль М. Леонтовича, хоча і виглядають більш скромними за формою. Духовним творам композитора притаманна стримана манера висловлення та аскетична гармонічна мова, що свідчить про свідомі пошуки таких засобів виразності, які б відповідали давнім

національним традиціям знаменного розспіву – традиціям «правдивої церковності й релігійного настрою» [23]. М. Тележинський брав активну участь у громадсько-політичному житті Волині, він був послом до польського сейму, головою окружної управи ВУО на Ковельщині, підтримував угодовську позицію по відношенню до польської влади [24].

Значним успіхом не лише у Кременецькому повіті користувався учительський хор під керівництвом Івана Гіпського, який виконував складні концертні програми. Учительський хор був учасником різних свят та концертів, відзначимо й те, що його виступ відбувався на рівні з польськими іменитими музикантами. Зокрема, під час святкування двадцятиліття незалежності Польщі в залі Кременецького ліцею відбулася урочиста академія і високо художніми виконавцями концертної частини були варшавські музиканти – В. Малцужинський (піаніст) і С. Яжембський (скрипач) та Кременецький учительський хор під диригенством п. Гібського [25, с.905]. Іван Гіпський був відомим музикознавцем, композитором, автором низки публікацій, збирачем народних пісень на Волині. Згодом він понад 30 років очолював Кременецьку музичну школу [1, с.79]. Зазначимо, що І. Гібський займався викладацькою справою, зокрема, викладав спів та історію українського театру на режисерсько-театральних курсах [1, с.85].

Варто згадати у контексті характеристики мистецької еліти Волині і К. Місевича – члена Української Центральної Ради, урядника Міністерства залізниць Української Держави, сотника армії УНР, голови Українського товариства пасічників Галичини, бандуриста, педагога, майстра бандур [26, с.4–5]. К. Місевич родом з с. Лезнів, що біля Проскурова (нині Хмельниччина), у 1920 р. він, перед більшовицьким наступом, був вимушений емігрувати в Польщу, через активну участь в Українській революції. К. Місевич самостійно майстрував бандури. Його інструменти мали 10–12 басів і 18 приструнків, настроєних діатонічно [26, с.65].

Знаним музикантом, композитором, вчителем та послом до сейму у 1922 р. був С. Козицький. Він був головним ініціатором проведення місячних диригентських курсів, що їх проводило дубенське товариство «Просвіта». Також С. Козицький був активним записувачем фольклору на Волині [27].

У міжвоєнний період XX ст. на Кременеччині збереглось лірництво, а це в свою чергу підкреслює самобутню культуру Західної Волині. Так, у Кременецькому краєзнавчому музеї зберігається світлина сліпого лірника Франка Нагірного з с. Борщівки Кременецького повіту, йому у 1938 р. було 90 років і він грав різні мелодії. Лірники мали відношення до пісенної творчості Волині [28, с.134].

Отже, свій вклад у державотворення зробила українська мистецька еліта Західної Волині, яка знайшла своє вираження у мистецтві та розвитку культури краю. Еліта впливала на суспільно-культурні процеси західного регіону, сприяла створенню ряду організацій мистецького спрямування. Підкреслимо, що мистецька еліта пройшла шлях трансформації у міжвоєнний період XX ст. у неї сформувались державницькі переконання. Вони проявилису в роки Другої світової війни, наприклад, Н. Хасевич був членом УПА.

На прикладі життєпису згаданих діячів культури показали, що на Волині у міжвоєнний період XX ст. була мистецька еліта. В той же час, коли польська влада сприяла розвитку творчості «титульної нації», українська культурна еліта, розраховуючи лише на власні сили, розвивала національне мистецтво. Їхні твори є актуальними для сучасного творення національної культури. Їх внесок у підвищення освітнього рівня українського народу, у процес національного та культурного відродження й державотворення є вагомим. Звичайно багатьом представникам української мистецької еліти не вистачало фахової освіти, але у них був талант, який вони розвивали самостійно та були патріотичні почуття. Своєю творчістю мистецька еліта долучилася до піднесення національної свідомості волинян.

Необхідно відзначити й те, що міжвоєнний період XX ст. є складним для розвитку української культури, адже землі Західної Волині перебували в складі Польщі і тому на національну еліту мав вплив суспільно-політичний чинник державної політики асиміляції. Митці перебували в полі зору поліції за свою громадську діяльність. Як негативний фактор у розвитку національної культури Західної Волині виступає і політика полонізації, а ще влада перешкоджала співпраці з культурними установами Східної Галичини. Проте незважаючи на перешкоди польської адміністрації і завдяки організаторським здібностям національної еліти українська культура у Волинському воєводстві переживала піднесення та відбувалось поширення державницької ідеології серед населення краю.

Список використаних джерел

1. Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини 20–30-х років XX ст: Монографія / О. Панфілова. – Тернопіль: Астон, 2012. – 208 с. 2. Доброчинська В. Інтелігенція в культурному житті західної Волині (1921–1939) автореф. дис. … канд.. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. Доброчинська. – Львів, 2006. 3. Шиманський П. Й. Музичне життя Волині 20–30-х років XX

століття: автореф. канд. мист. спеціальність: 17.00.03 «Музичне мистецтво» / П. Й. Шиманський. – К., 1999. – 20 с. 4. Легкун О. Г. Роль педагогів Кременецького ліцею (1920–1939 рр.) у розвитку музичної культури Волині / О. Г. Легкун // Актуальні питання культурології. – Рівне, 2009. – С. 128–132. 5. Кондаков И. В. Традиционное и нетрадиционное в культуре России / И. В. Кондаков – М.: Наука, 2008. – С.556. 6. Ашин Г. К. Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М., 1999. – 370 с. 7. Художники – уродженці Кременеччини // Регіональний інформаційний порталТернопільщина. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.irp.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id. 8. Панфілова О. Почаївська малярська школа / О. Панфілова // Замок.– № 15–19. – 2011. 9. Кучерепа М. Ніл Хасевич – український митець і патріот / М. Кучерепа, І. Семенюк // Волинь і волинське зарубіжжя: тези міжнародної наукової конференції, Луцьк, 16–18 червня 1994 р. – С.255–259. 10. Ксендзук Е. Ніл Хасевич – художник і воїн УПА: матеріали до бібліографії. [Електронний ресурс] / Е. Ксендзук // Історична Волинь. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=555&Itemid=1&limit=1&limitstart=1. 11. Сидор В. О. Митець деревориту (Про творчість Н. Хасевича) / В. О. Сидор // «Роде наш красний…» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видан. / [Упорядники Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа]. – Луцьк: «Вежа», 1996. – Т. 2. – С.114–125. 12. Мегик П. Вячеслав Васьківський (1904–1975). Біографічний нарис / П. Мегик // Літопис Волині. – № 12. – 1977–1978. – С.115–118. 13. Чернихівський Г. Кременець у житті та творчості Ростислава Глувка / Г. Чернихівський // Він присвятив себе мистецтву. Матеріали Міжнародної наук. конференції 2007 р. / [За ред. Ломаковича А. М.]. – Кременець: ВЦ КОГПІ, 2009. – С. 55–61. 14. Глувко Р. Memorabilia: Спомини / Перекл. з англ. мови Марії Яців. – Львів: Афіша, 2003. – 176 с. 15. Яців Р. Поверх за поверхом мистецького досвіду Ростислава Глувка /Р. Яців // Він присвятив себе мистецтву. Матеріали Міжнародної наук. конференції 2007 р. / [За ред. Ломаковича А. М.]. – Кременець: ВЦ КОГПІ, 2009. – С. 11–23. 16. Архів Василя Авраменка у Києві // Родовід. – 1994. – № 7. 17. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Наріжний С. – [Прага, 1942 р. репринтне видання]. – Львів, Кент, Остріг, 2008. – 372 с. 18. Медвєдєв С. Великий перелом / С. Медвєдєв, В. Савчук // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Випуск 2. – Кременець, 2009. – С.71–89. 19. Березовський Григорій // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник / Ігор Панчук/ – Тернопіль, 2006. – С. 18. 20. Держархів Волинської обл., ф.200, оп.1, спр.1, арк.7. 21. Тишкевич Р. Просвітницька діяльність Авеніра Коломийця на Волині / Р. Тишкевич // Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції [«Твердиня над Іквою»], присвяченої 520-річчю Дубенського замку. – Дубно, 2012. – С. 146–151. 22. Шиманський П. Музична культура Волині І половини ХХ ст. / П. Шиманський. – Луцьк: Вежа, 2005. – 215 с. 23. Тележинський Михайло Теодорович. [Електронний варіант] // Матеріал з Вікіпедії. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki. 24. Давидюк Р. Емігранти УНР у громадсько-політичному житті Волині в умовах Другої Речі Посполитої. [Електронний варіант] / Р. Давидюк. – Режим доступу: http://vuzlib.com/content/view/1613/52/. 25. Свято двадцятиліття незалежності відродженої Польщі // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 22. – С.905. 26. Чернихівський Г. Костянтин Федорович Місевич. Біографічна довідка / Г. Чернихівський // «Кобзарська ватра». – Кременець, 2009. – С.4–5. 27. Ошуркевич О. Душа прагнула пісні / О. Ошуркевич // Волинські губернські відомості. – 2003. – № 5. 28. Данилевич Л. Великодні піснопіння в часі Пісної Тріоді / Л. Данилевич // Церква і нарід. – 1936. – Ч. 4. – С.117.

Ирина Скакальская

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЭЛИТА В ПРОЦЕССАХ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ ВОЛЫНИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА ХХ В.

В статье анализируется культурно-художественный аспект деятельности волынской элиты межвоенного периода ХХ в. Показано влияние интеллектуальной элиты на развитие культуры края. Раскрыто сотрудничество польской и украинской элиты, которая больше всего проявлялась в области искусства.

Ключевые слова: элита, искусство, Волынь, культура, национальное возрождение.

Iryna Skakalska

ARTISTIC ELITE IN THE PROCESS OF NATIONAL REVIVAL VOLYNYA OF THE INTERMILITARY PERIOD OF THE XX CENTURY

The article examines the cultural and artistic aspects of Volyn elite of the intermilitary period of the XX century. The influence of the top layer in the culture of the land. Solved cooperation of Polish and Ukrainian elite that most manifested in the arts.

Key words: elite, art, Volyn, culture, national revival.

УДК 3477.84:352

Надія Островська

РАДЯНІЗАЦІЯ СФЕРИ КУЛЬТУРИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано мету формування нової культури соціалістичної за змістом, пролетарською по духу, розкрито основні принципи культурного будівництва в новоутворених областях Західної України.

Ключові слова: соціалістична культура, культурна революція, культурне життя, СРСР, комуністична партія.

Актуальність проблеми ґрунтується в тому, що автор на прикладі так званих культурних перетворень, які були апробовані у СРСР та центральних областях УРСР, компартійною верхівкою насаджувалися в новоутвореній Тернопільській області.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі об’єктивного та комплексного підходу, а також детального аналізу архівного матеріалу визначено та охарактеризовано основну мету та етапи культурних перетворень на Тернопільщині.

Мета публікації полягає у відображенні та комплексному аналізі тих культурно – освітніх процесах, що мали місце в період радянізації західної України.

Основну джерельну базу статті становлять архівні матеріали Тернопільського державного обласного архіву які друкуються вперше.

Перетворення, що їх здійснювала радянська влада у всіх сферах культурного життя західноукраїнського населення, мали чітку стратегічну мету: відкрити найширші можливості для формування та розвитку нової культури – соціалістичної за змістом і національної за формою. Апробовані в Радянському Союзі принципи культурного будівництва трансформувалися на новий соціально-культурний ґрунт, у нові політико-економічні умови. Радянські дослідники історії партії вважали, що «невід’ємною складовою частиною соціальних перетворень у західних областях, поряд з перетвореннями у галузі політичного, економічного і суспільного життя, було здійснення культурної революції. Завдання культурної революції вимагали величезного піднесення культурного рівня трудящих, перевиховання їх свідомості на основі пролетарської ідеології та перетворення їх у свідомих творців соціалістичної культури. Культурне будівництво в західних областях у вищій мірі полегшувалося тим, що в СРСР на той час вже була здійснена культурна революція і створена висока соціалістична культура, яка є втіленням великих ідей марксизму-ленінізму. Трудящі західних областей, зокрема працівники культурного фронту, могли почерпнути у народів СРСР досвід культурного будівництва».

Партійно-державні органи зміст, форми і напрями своєї політики у сфері культури формували на основі того, що за умов панської Польщі трудящі західноукраїнських земель не мали можливостей для культурного розвитку. Більше того, вважалося, що незначна кількість діючих у ті часи польських «домів людових», «українських світлиць», читалень «Просвіти» будувалися на націоналістичних принципах, перебували під впливом українських буржуазних націоналістів і духовенства та «отруювали свідомість трудящих націоналістичним і релігійним дурманом, намагаючись відвернути їх увагу від питань класової боротьби». Звідси, радянські історики висвітлюють розвиток соціалістичної культури в західних областях України як процес напруженої боротьби зі звичками і традиціями людей, успадкованими від капіталізму, та з найнебезпечнішим породженням капіталістичного суспільства – буржуазним націоналізмом.

Саме з цієї причини вже з перших днів після приєднання всі існуючі на західноукраїнських землях польські «доми людові», читальні «Просвіти», культурні установи інших національностей, що мали своїм завданням виховання мас у націоналістичному дусі, були закриті, а на їх місце в усіх населених пунктах краю прийшли новостворювані «культурно-освітні установи, багато з яких у

найближчому часі перетворилися у справжні вогнища культури і пропаганди ідей комуністичної партії» [5, с. 226, 227, 233]. Тактика радянізації духовної сфери була аналогічною тактиці радянізації економічної або політичної сфер суспільного життя: ідеологію, спосіб мислення і культурні традиції змінювали швидко, майже за директивним вказівками, як змінювали приватну власність на державну, а багатопартійність – на однопартійність, навіть із застосуванням брутального примусу в шокових дозах. Сталінські ідеологи враховували, що така тактика викликатиме певний супротив, але цей супротив не міг мати зовнішнього соціального вираження, а був лише внутрішнім опором і мав особистісний духовний зміст.

Отже, завданням було зламати цей внутрішній особистісний опір, забезпечити своєрідну «радянізацію особистості» через звернення до внутрішньо-духовної сфери людини, на яку офіційна пропаганда мала мінімальний, або й не мала ніякого дієвого впливу. У цьому плані партійно-державній владі протистояв могутній відкритий опонент, який здійснював потужний позитивний вплив на внутрішній духовний світ людини, чим стимулював і підтримував духовний опір догматичній комуністичній ідеології, – християнську церкву, непідконтрольну радянському режимові. Церква своєю природою не вписувалась у радянську систему як у соціально-політичному, так і в культурно-духовному аспектах. Саме в релігійній вірі, в церковних богослужіннях знаходили віруючі громадяни (а таких у Західній Україні була абсолютна більшість) порятунок від засилля чужих ідеологічних штампів і від насилля компартійного апарату.

Статистика вказувала на широку базу церковного впливу: 3,5 млн греко-католиків, 2 млн римо-католиків, 1,5 млн православних, 800 тис. іудеїв. З метою впливу на ці майже 8 млн українського населення партійно-державна влада розпочала масштабний наступ на всі релігійні конфесії. Ідеологічну основу такого наступу на церкву бачили в реакційній ролі релігії, церкви і священнослужителів у суспільному житті. Влада твердила, що ксьондзи, попи і равини як ворожі елементи активно здійснювали антинародну діяльність, а церква, костел і синагога спрямовували свої дії проти радянської влади.

Тому партійні організації західних областей України розгорнули широку антирелігійну пропаганду. За короткий час до Західної України було завезено великі партії атеїстичної літератури, повсюдно організовано читки лекції на атеїстичну тематику. На кінець 1940 року, за звітом Наркомату освіти УРСР, в шести західноукраїнських областях діяли 335 атеїстичних гуртків, які охопили майже 6 тисяч чоловік. Атеїстична пропаганда стала обов’язковим елементом навчально-виховного процесу в усіх закладах освіти: вчителі та викладачі були зобов’язані включати до робочих конспектів і текстів лекцій положення, висновки, рекомендації та приклади антирелігійного змісту [4, с. 10].

Нова окупаційна влада однозначно відносила церкву і духовенство до ворожого антирадянського табору, до контрреволюційних сил. Одним із найважливіших засобів боротьби з такими силами вважалося посилення агітаційно-пропагандистської роботи, здійснення планових, правильно політично зорієнтованих культурно-масових заходів серед місцевого населення, що повинно було б дати подвійний ефект: схилити симпатії мешканців міст і сіл до радянської влади та мінімізувати, або навіть унеможливити, підтримку ними антирадянських акцій.

Показовим у цьому аспекті є рішення Тернопільського обкому КП(б)У від 23 грудня 1939 р. щодо політичного стану в Збаразькому повіті Тернопільської області. Ситуація полягала в тому, що у трьох селах Збаразького повіту (Кобилля, Іванчани, Курники) у ніч з 17 на 18 грудня відбулися «контрреволюційні» виступи селян. У постанові бюро обкому нічого не говориться про дії радянських каральних органів (це залишилося поза протоколом), але детально визначені контрпропагандистські заходи: розгортання масово-політичної роботи у повіті, відрядження до повіту 10 членів ВКП(б) з числа обласного партійного активу, проведення повітових партійних зборів з проблем посилення масово-політичного виховання населення повіту з використанням ресурсів культосвітніх установ тощо [1, с. 19, 20].

З цієї постанови випливає, що на агітаційно-пропагандистську, культурно-масову роботу в питаннях зміцнення радянської влади на місцях партійно-державні органи покладали не менші надії, ніж на діяльність тодішніх силових структур. Перший висновок, що випливає зі згаданого партійного документа: партійні органи та органи НКВС в радянізації краю діяли в одному напрямі як два фланги одного фронту, але перший пропагандистськими, а другий – силовими засобами. Другий висновок: партійно-державні органи не відокремлювали культурно-масову роботу від агітаційно-пропагандистської і навпаки. Але так само, як силова структура НКВС підпорядковувалась партійним органам, культурно-масова робота повністю служила агітаційно-пропагандистським цілям. Тобто культура підлягала ідеології як частина цілому, як вторинне первинному.

Таким чином, радянізація культурної сфери суспільного життя набувала форми «комунізації» свідомості громадян через ідеологізацію всіх форм і засобів тогочасного культурного процесу на західноукраїнських землях. Посилений акцент на питаннях агітаційно-масової і пропагандистської роботи серед населення краю прослідковується у більшості рішень і постанов, прийнятих партійно-

державними органами області в 1939–1940 рр. У вищезгаданому партійному рішенні бюро Тернопільського обкому КП(б)У вказало Чортківському повітовому комітету партії на незадовільний стан пропагандистської та агітаційно-масової роботи серед мешканців повіту: відсутнє навчання активу (пропагандистів, агітаторів, лекторів), незадовільна організація читки лекцій для працівників міста і села (всього 3 лекції в місяць на весь повіт), потрапляння до складу агітаторів і лекторів ворожих елементів (колишніх чиновників, членів ворожих партій), відсутність гуртків з вивчення сталінської Конституції та роз’яснення населенню рішень партії й уряду. Повітовому комітетові КП(б)У доручено до 1 січня 1940 р. розробити необхідні заходи з усунення вказаних недоліків [1, арк. 22].

Про організацію масово-політичної роботи в повітах доповідали обкому КП(б)У практично всі повітові (згодом районні) партійні комітети. 13 січня 1940 р. це зробили Тернопільський і Борщівський повіткоми КП(б)У і Тернопільський міськком КП(б)У. бюро обкому констатувало, що в цих повітах зроблено перші кроки в організації масово-політичної роботи серед трудящих: проведені відповідні збори, прочитано ряд лекцій, практикуються бесіди з окремими групами працівників, підбираються кадри агітаторів, списки яких подані на затвердження у повітком. У той же час не здійснюється належне керівництво роботою районних газет, не створено гуртків з вивчення сталінської Конституції та положення про вибори до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР. На окремих крупних підприємствах, зокрема на Борщівській тютюновій фабриці, де працюють більше 300 робітників, не прочитано жодної лекції, не функціонують ні клуб, ні бібліотека. Повіткомам і міськкому партії доручено підібрати повноцінні кадри агітаторів, сформувати агітколективи, визначити і затвердити їх керівників, проводити навчання агітаторів шляхом організації відповідних семінарів і нарад з обміну досвідом роботи, створити гуртки з вивчення сталінської Конституції, сформувати при парткомах лекторські групи, на засіданнях бюро райкомів і міськкому партії заслуховувати звіти керівників агітколективів і лекторських груп про пропагандистську і масово-політичну роботу на підприємствах, в установах, серед сільського населення. У цій же постанові Тернопільського обкому КП(б)У знаходимо особливий момент: секретарю Тернопільського повіткому партії доручено провести роз’яснювальну роботу серед селян повіту щодо допущення відповідальними керівниками повіту політичної помилки, яка полягала в організації по селах повіту комітетів незаможних селян. А це означало, що будь-яка масово-політична «самодіяльність», зокрема у створенні несанкціонованих партійними органами громадських об’єднань на місцях, заборонялася [3, арк.14,15].

Суперечливою виглядає постанова Тернопільського обкому КП(б)У від 13 серпня 1940 року «Про стан пропагандистської та агітаційної роботи в Заліщицькому районі», де зазначається, що політико-масова робота в районі покращилась (проводяться лекції, бесіди, співбесіди, наради з обміну досвідом, мітинги тощо), що мобілізує трудящих на виконання політико-господарських завдань, але має місце низка суттєвих недоліків (відсутня допомога низовим колективам зі сторони райкому, не проводяться необхідні консультації, не організована робота агітколективів, а окремі з них припинили свою діяльність, відсутня увага до групової та індивідуальної агітації, культурно-масова робота обмежується лише вечорами художньої самодіяльності у вихідні дні), внаслідок чого в багатьох трудових колективах знижується трудова дисципліна, а в окремих колгоспах колгоспники не виходять на роботу [2, арк.97].

Отже, такий підхід характерний для багатьох партійних рішень, у яких позитивний зміст констатуючої частини заперечується критичними зауваженнями і змістом постановляючої частини: спроби видати бажане за дійсне.

Список використаних джерел

1. Держархів Тернопільської області, ф. П-1, оп. 1, спр.1, 215 арк. 2. Там само, спр. 12, арк. 97. 3. Там само, спр.6, арк. 14–15. 4. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 3. – С. 9–15. 5. Соколовська Т. Г. Культурне будівництво у західних областях УРСР в перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр. 40 років Великого Жовтня / Т. Г. Соколовська. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. – 299 с.

Надежда Островська

СОВЕТИЗАЦИЯ СФЕРЫ КУЛЬТУРЫ В ЗАПАДНЫХ РЕГИОНАХ УКРАИНЫ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье проанализированы цели формирования новой культуры социалистической по содержанию, пролетарской по духу, раскрыты основные принцыпы культурного строительства в новообразованных областях Западной Украины.

Ключевые слова: социалистическая культура, культурная революция, культурная жизнь, СССР, коммунистическая партия.

Nadiya Ostrovska

SOVIETIZATION AREAS OF CULTURE IN UKRAINE ON THE EVE OF SECOND WORLD WAR

In the article the aim of forming a new culture socialist in content, proletarian in spirit, disclosed basic principles of cultural development in the newly formed regions of western Ukraine.

Key words: socialist culture, the cultural revolution, the culture, the Soviet Union, the Communist Party.

УДК: 355.244.1:341.384(477)

Олександр Маєвський

НІМЕЦЬКА ТА АНТИБІЛЬШОВИЦЬКА ГРАФІЧНА ПРОПАГАНДА В УМОВАХ ОКУПАЦІЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.)

У статті аналізується плакатна продукція, що розповсюджувалася на окупованій території України. Досліджені особливості плакатної графіки у контексті антибільшовицької пропаганди. Визначені основні вектори агітаційно-пропагандистської кампанії, в якій одним з основних важелів виступили друковані зображувальні матеріали. На основі об’ємного графічного матеріалу розглядаються образи, сюжети та персонажі графічної продукції, їх семантичне значення і вплив на свідомість окупованого населення в умовах повсякдення війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, нацистський ідеологічний апарат, політичний плакат, карикатура.

Наочна пропагандистська продукція, яка використовувалася німецькою адміністрацією, є повноцінним історичним джерелом, яке не гірше, а у окремих випадках навіть краще, ніж традиційні письмові джерела висвітлює формування інформаційного простору на окупованій території України.

Проблеми функціонування окремих аспектів пропагандистської діяльності знайшли відображення у праці Д. Титаренка [1], який детально вивчає діяльність батальйону пропаганди «U», більш ширші аспекти агітаційно-пропагандистської діяльності представлені у дисертації М. Михайлюк [2], загальна система функціонування ідеологічного апарату викладена у монографії О. Салати [3]. Але широкий пласт графічно-плакатної продукції до цих пір розглядається істориками в контексті інших засобів агітаційно-пропагандистських матеріалів, а не як самостійне, унікальне інформативне джерело. Дослідження плакатної продукції дає змогу побачити і репрезентувати цілісну, політичну та воєнну ситуацію, її сприйняття очима сучасників.

Мета статті – показати основні види та вектори застосування візуальної пропагандистської продукції, яка використовувалася німецькою ідеологічною машиною в контексті антибільшовицької пропаганди.

Німецька пропаганда, маючи досвід ведення ідеологічної боротьби із вторгненням на територію СРСР концентрувалася на обробці свідомості населення, яке потрапило в зону окупації. У зв’язку з тим, що план «блискавичної війни» провалився, виникла необхідність у формуванні візуальної графічної мови, завдяки якій можна було маніпулювати масовою свідомістю місцевих мешканців.

До початку німецько-радянської війни у Міністерстві народної освіти і пропаганди створили спеціальне управління – «східний відділ» – для проведення пропагандистських операцій на східних окупованих територіях. Його структурним підрозділом була «Вінета». Зважаючи на той факт, що центральний штаб, який відповідав за пропаганду в окупованій Україні, розміщувавсь у Берліні, всі підвідомчі структури: «східний відділ», відділ преси й пропаганди Міністерства східних окупованих територій і відділ пропаганди ОКВ звітували і в обов’язковому порядку узгоджували свої дії з Міністерством народної освіти й пропаганди Райху.

Особливу увагу нацисти приділяли психологічній війні в окупаційній адміністрації України за яку відповідали політичний відділ райхскомісаріату і відділ пропаганди «U». Політичний відділ передавав пропагандистські матеріали, що надходили з Берліну, відділам пропаганди генеральних комісаріатів, які, в свою чергу, надсилали їх у гебіти.

З початком окупації України у штабі ОКВ ухвалили рішення про створення при кожній групі армій спеціального підрозділу пропаганди до вже існуючих рот пропаганди (Propaganda–Kompanien), що діяли у зоні бойових дій при арміях і танкових групах. У німецьких документах

новостворений підрозділ, що функціонував при штабі групи армій «Південь», проходить як «Propaganda–Abteilung U» На початку своєї роботи він нараховував лише 250 пропагандистів. Восени 1941 р. батальйон пропаганди перебував у Рівному, але після створення при райхскомісаріаті власного відділу пропаганди, головний штаб переїхав до Кременчука. Розгортання повномасштабної роботи батальйону пропаганди розпочалося лише в лютому 1942 р. Штаб батальйону поділявся на 7 робочих груп: преси, активної пропаганди, культури, друкованої пропаганди, кіно, радіомовлення та керівну [1, с. 166].

З метою якнайширше охопити територію пропагандистським впливом штабу підпорядковувалися 6 відділень («Staffel Propaganda»), які мали літерну нумерацію від «U 1» – до «U 6». У свою чергу відділенням пропаганди підпорядковувалися філії, що упродовж 1942 р. були створені в усій Південно-Східній Україні. Так, відділення пропаганди «U 1» спочатку дислокувалось у Запоріжжі, потім у Сталіно, а його філії працювали у Маріуполі та Макіївці. Відділення «U 2» розташовувалося у Бердянську, а згодом у Ворошиловграді. Його філії діяли у Маріуполі, Мелітополі й Генічеську. Відділення пропаганди «U 3» спочатку перебувало у Кременчуці, згодом у Харкові, а його філії – у Петриківці, Куп’янську і Красноградi. У Полтаві й Слов’янську працювало відділення «U 4», а його філії розміщувались у Сумах, Лисичанську і Костянтинівці. У Ніжині, а потім Конотопі діяла рота пропаганди «U 5», а її філії – у Борисполі, Хоролі, Гадячі, Шостці, Путивлі й Львові. Команди служби пропаганди у Яготині й Миргороді було об’єднано у відділення «U 6», при цьому головне відділення функціонувало спочатку у Яготині, потім Лубнах, а його філії – у Миргороді, Пирятині, Переяславі, Золотоноші й Обояні. Відділення пропаганди «Крим» стаціонувало у Сімферополі, а його філії – у Євпаторії, Ялті, Джанкої, Феодосії й Керчі [2, с.69–70]. Згортання агітаційно-пропагандистської роботи відділу пропаганди «U» на території України розпочалося на початку 1943 р., тобто відразу після Харківської наступальної операції радянських військ.

Нацистам вдалося створити і розгорнути на окупованій території України надзвичайно розгалужений пропагандистський апарат, за допомогою якого відбувався інформаційний вплив на жителів України [3 с. 285]. Одним із головних інструментів окупантів стали графічні зображення, які містили потужний емоційний потенціал і за допомогою яких можна було здійснювати морально-психологічний тиск на окуповане населення. Найбільше зацікавлення плакатами і карикатурами спостерігалось у сільській місцевості, оскільки селяни не мали можливості читати окупаційну пресу. Але основною проблемою для німецької окупаційної влади була доставка необхідної пропагандистської продукції на місця. Зважаючи на умови, в яких необхідно оперативно доправити пропагандистську продукцію, часто для цього не вистачало транспорту. Іншою проблемою стала невідповідність плакатного зображення з повсякденними реаліями: багато графічної продукції, надісланої з Берліну, містили мовні помилки, більша частина плакатів, призначених для українців, мали російськомовні підтекстовки. Та, незважаючи на певні труднощі, з якими зіткнулася німецька пропаганда, слід визнати той факт, що плакати і карикатури завжди привертали до себе увагу і викликали певні емоційні почуття, а іноді й ставали приводом до дискусій.

Особливою нішою для графічної пропаганди стали періодичні окупаційні видання, на шпальтах яких друкувалися плакати і карикатури, що мали привертати увагу і викликати певні емоційні настрої у читачів. Більшість графічного матеріалу створювалась на території Райху підвідомчими структурами пропаганди, а місцеві пропагандисти самотужки мали формувати необхідні підтекстовки. Відповідно до інструкції Міністерства східних окупованих територій від березня 1942р. місцева преса зобов’язувалася розглядати антибільшовицьку тематику, а головне дотримуватися низки вимог: поняття «Україна» застосовувати лише у територіальному, а не в політично-державному сенсі; Райх – захисник, а не союзник України; німецькі збройні сили є не окупантами, а рятівниками; про Адольфа Гітлера писати з додаванням словосполучення «фюрер-визволитель»[4, с. 159]. Найчастіше, в пресі критиці піддавалися міждержавні відносини учасників Антигітлерівської коаліції, а головний удар художників-карикатуристів спрямовувався проти парткерівників Радянського Союзу і Йосипа Сталіна. Основними підтекстовками до творів, які публікувалися в пресі, були заклики до боротьби проти «жидо-більшовизму», антисемітські памфлети, які супроводжували сатиричні зображення, в’їдливо-викривальні коментарі до карикатур, темами яких було військово-політичне становище у світі.

Особливу увагу німецька пропаганда звертала на боротьбу зі своїм військовим і ідеологічним противником – більшовизмом. Так одним із перших плакатних аркушів, які були розповсюджені на окупованій території був плакат «22 червня 1941 року почалося визволення з-під совєтського терору» (мал. 1) Плакат є яскравим прикладом художньої майстерності, поєднання графічного зображення і фотографії. На плакаті представлено чотири світлини привітної зустрічі населенням німецьких військових. На передньому плані плакату автор зобразив німецького військовослужбовця з протягненою у вказівному жесті рукою. Жест і сама статура вояка мали викликати мимовільну

увагу і несли у собі закличний, агітуючий характер композиції. Автор плакату основний акцент зробив на кольоровому зображенні: вермахтівець, рамка фотографій, дата і заклик представлені у зеленому заспокійливому кольорі життя, який мав нести у підсвідомість посил миру. На противагу червоному кольору агресії, яким було зображено розколений серп і молот, що горить у вогні. Пропагандисти Райху часто акцентували увагу на початку війни, репрезентуючи її як «визвольну війну» проти більшовицького режиму. Головним ворогом плакатисти зображували Й. Сталіна і НКВС, до таких плакатних аркушів належить один із найбільш розповсюджених плакатів на окупованій території – «22-го июня 1941» (мал. 2)

На плакатному аркуші в сірому тоні зображена в’язниця у формі серпа і молота, з вікон якої витікає кров, і написом «НКВД». Художня майстерність автора завдяки сірим тонам дала змогу на контрасті з золотою блискавкою створити завершений образ, який символізує загибель і знищення здавалося б монолітної, залізобетонної формації.

Створюючи плакати і стінгазети, пропагандисти апелювали до історії України, колективізації, Голодомору, намагаючись пробудити в українців національну свідомість, показати, що Україна лише потерпала під владою більшовиків. Особливу увагу пропагандисти звернули на козацьке минуле українців. Так у квітні 1942 р. після того, як німецьке командування оголосило козаків «рівноправними союзниками» і створило Центр формування козацьких частин, почали масово тиражувалися фотоплакати і стінгазети, які зображували козацькі формування на службі німців. Плакат, що складається з дев’яти фотографій і насиченого текстового супроводу «С германской армией, за нашу родину против проклятого большевизма!» (мал. 3) є одним із прикладів візуальної пропаганди, яку використовували німці на окупованій території.

Однією з форм інформаційного плакату є фотоплакати, які німецька пропаганда часто використовувала для донесення основної інформації, підтвердженням якої обов’язкова мала бути світлина. Зразком такої продукції виступає плакат «Перемога в Криму» (мал. 4), виданий Верховним головнокомандуванням Вермахту у грудні 1941р.

Пропагандисти Райху всіляко намагалися дискредитувати державну символіку Радянського Союзу, як асоціацію з більшовизмом зображуючи серп і молот. Апелюючи до історичної пам’яті масових репресій 1937–1938рр., німецькі пропагандисти створили цикл плакатів «Вінниця», присвячених розкриттю злочинів сталінського режиму у цьому місті. На плакатному аркуші «Вінниця. Не забувай того, що було!» (мал.5) в чорний фон серпа і молота автор вмістив 18 фотографій з місця трагедії. Червона фарба використана як зображення кривавого радянського режиму і в якості крові, що стікає з державної емблеми. До «Вінницької» серії належить і плакат «Винница. Всегда помни об этом!» (мал.6) В плакаті поєднується зображення двох жінок, які в горі обіймають одна одну, а візуальний ряд формують шість фото з місця подій.

Антибільшовицькі плакати часто використовувались пропагандистами для протиставлення ідеї «нової Європи» більшовицькому режиму (мал. 7). Сповнений художньої алегорії диптих у лівій частині завдяки темній червоно-чорній гаммі створює напружену апокаліптичну атмосферу, зображуючи трьох вершників-скелетів з радянською символікою, що мчать над чорними безликими силуетами жінок, дітей і літніх людей, які колоною прямують по випаленій землі, що рясно всіяна білими хрестами. Зображення вершників змушує згадати шосту главу Одкровення Іоанна Богослова, яка містить інформацію про чотирьох вершників Апокаліпсису. Права частина диптиху абсолютно інша, на ній в теплих тонах змальоване мирне життя, схід сонця, блакитне і безхмарне небо, на фоні якого летить пасажирський літак, а широким мостом прямують цивільні автівки. Та не лише протиставлення використовувала німецька пропаганда для зображення кривавого більшовицького режиму. Вдале використання виразів Йосипа Сталіна на фоні діаметрально протилежного зображення часто використовувався митцями-графіками. Так, завдяки високій виконавській майстерності автора батальйону пропаганди «U» став відомим плакат «Жити стало краще, жити стало веселіше!» (мал. 8) виконаний в ахроматичних кольорах. Німецька пропаганда оперативно відстежувала появу нових плакатних аркушів, які випускала радянська пропаганда й відповідним чином намагалась реагувати на них. Так стійкий фразеологізм – словосполучення «сталінські соколи», який увійшов в радянську пропаганду і активно використовувався художниками-плакатистами, піддався німецькій критиці, яка намагалась надати йому негативного забарвлення. Плакатні аркуші німців запозичували підтекстовки з радянських плакатів, подаючи при цьому абсолютно протилежне за емоційною складовою зображення, намагаючись таким чином зламати стереотипне сприйняття усталених лозунгів і фразеологізмів, які активно використовувала радянська пропаганда. Прикладом такої графічної продукції є плакат «Сталинские соколы. Друзья народа» (мал. 9), на якому зображене бомбардування радянською авіацією вулиці Леніна і стадіону «Динамо» одного з українських міст, що супроводжувалися жертвами мирних людей.

Використання сатири в антибільшовицькій пропаганді знайшло своє відображення в карикатурі «Вперед до Берліну!» (мал. 10), яка локально поширювалась на окупованій території і містила

оригінальне зображення упряжки з волами, в якій бездоріжжям їдуть п’яні радянські офіцери під акомпанемент баяну, викрикуючи «цоб–цобе». Сатиричному висміюванню піддавався здебільшого Сталін і вища партійна номенклатура. Основним же вектором німецької пропаганди була пропаганда розпачу, голоду, руйнації під ярмом радянської влади. До таких плакатів належить серія «Це дав Україні Сталін» (мал. 11–13) Основним її лейтмотивом є знищені населені пункти, промислова інфраструктура і зморені голодом жінки з дітьми на руках.

В умовах окупації повсякденне життя населення було сповнене тривог і переживань, відповідно до цього пропагандисти намагалися заповнити інформаційний вакуум, розміщуючи плакати задля того, аби налаштувати людей проти радянського устрою і залучити до співпраці. Плакати з іронічними підтекстовками «Подякуйте Сталінові за те…» (мал. 14) зображували дії радянської влади, подаючи інформацію під необхідним кутом і в якості підтвердження правдивості використовували фотоілюстрації з відповідними підписами. В усіх бідах, які випали на долю радянських людей, німецька пропаганда винуватила Й. Сталіна. «Жидівсько-більшовицькому» злочинному режимові завжди протиставлялася Німеччина, яка виступала «захисником і визволителем» східноєвропейських у тому числі українського народів.

Співробітники нацистських пропагандистських служб, поширюючи ідеологічну продукцію на окупованій території, аналізували її вплив на українське населення. Вони констатували, що увагу місцевих мешканців привертають насамперед стінгазети, фотоколажі й об’ємні карикатури, які мають динамічне або ж аналітична співставлення. До таких творів належить плакат «Ложь большевизма» (мал. 15). Пропагандисти намагалися показати ізольованість радянських жителів від світу, зображуючи Радянський Союз як «імперію зла», що закрила від усього світу власний народ. У плакаті «Стіна впала» (мал. 16) художник за пробоїною в стіні зобразив радянських людей, які немов у вікно спостерігали за досягненнями Європи. Таким чином, алегорія «пробиття вікна в Європу» знайшла своє відображення в цьому плакатному аркуші. Автор використав червоний колір у зображенні не лише стіни, й людей, відтворивши таким чином приналежність до радянського політичного устрою.

Намагаючись мобілізувати населення окупованої України на боротьбу проти більшовизму, пропагандисти вдавалися до різних ідеологічних кроків. Так, до святкування дня солідарності трудящих було випущено плакат «1 травня» (мал. 17) з закликом: «Єднайтесь для боротьби проти вашого смертельного ворога – більшовизму!»

Плакат «Геть большевиків!» (мал. 18) зображував руку, яка розриває більшовицький прапор. Динамічна дія викликала у глядача відчуття, що радянська система руйнується прямо в цей момент. У райхскомісаріаті «Україна» батальйони пропаганди «U» в державній книжковій фабриці м. Києва, видрукували плакат «Більшовизм знищений!» (мал. 19), на якому зображувалася рука, що мечем протинає радянський танк і перетворює його на купу заліза на фоні такої ж понищеної техніки.

На території губернаторства «Трансністрія» плакати розповсюджувалися румунською адміністрацією. Більшість такої ідеологічної продукції випускалися у повітах кустарним методом як професійними художниками, так і аматорами. Тематика була єдиною, а от художнє виконання мало свої специфічні риси, притаманні цьому регіону. Одним із наймасовіших став аркуш (мал. 20), який по діагоналі розділений написом «Трансністрія», де у верхній частині на фоні брудно-червоного кольору зображений силует жінки з дитиною на руках, вкутаною в рядно з латками і написом «1941» та поваленим серпом і молотом. Нижня частина плакату привертає увагу барвистими кольорами, усміхненою постаттю жінки зі снопом в руці на фоні церковної бані з хрестом і колоною іонічного ордеру, що мало символізувати відображення вільної праці та свободи совісті в румунській зоні окупації.

Отже, нацистські ідеологічні служби прагнули оволодіти інформаційним простором на «окупованих східних землях» всіма можливими засобами. Серед них найбільша увага приділялась найбільш дохідливим і загальнодоступним та здатним викликати однозначну, очікувану реакцію місцевого населення. Основними векторами візуальної пропагандистської продукції стали: позиціонування німецької армії та фюрера як «визволителів» України; критика радянської довоєнної та воєнної дійсності й викриття злочинів сталінізму; формування позитивного образу «нового порядку» та «Нової Європи» й замовчування власних злочинів на загарбаних українських землях. Завдяки високим технологіям і художній майстерності виконавців, німецькі плакати і карикатури здебільшого вирізнялися вдалими композиційними рішеннями, яскравою кольоровою гамою, а також підтекстовками, що привертали увагу глядача й справляли на нього відповідне емоційне враження. Водночас існувала продукція, інформаційний потенціал якої був невисоким, а художні рішення – невдалими через ігнорування менталітету і способу сприйняття місцевих мешканців. Та все ж головним слід визнати те, що фахівцям відомства, очолюваного

Й. Геббельсом так і не вдалося подолати контраст між змістом пропагандистських матеріалів й окупаційними реаліями.

Мал. 1

Мал. 2

С германской армией, за нашу родину против проклятого большевизма!
Большевізм і українці
За что воюет казак
Добровольцы на обучении
Лошадь лучший друг казака
Приятно получить первые деньги
Хорошая еда, хорошее настроение
За больными хорошо ухаживают
Добровольцы занимаются спортом
У добровольцев свой военный оркестр
После службы танцы
Драться должны все народы до полной победы над общим для всех врагом большевизмом!
Свержение ненавистной власти Сталина и его жидовской клики—это первая и ближайшая задача.
Бойовий марш
Вперед!
Нам нельзя ни на одну минуту забывать, что до тех пор, пока мы не уничтожим большевизм, до тех пор, пока мы не свергнем и не уничтожим власть Сталина и его клики, мы не будем в состоянии разрешить никакие другие вопросы!

Мал. 3

Перемога в Криму

Мал. 4

ВІННИЦЯ
Не забувай того, що було!

ВИННИЦА
Всегда помни об этом!

Мал. 5–6

БОЛЬШЕВИЗМ
НОВА ЕВРОПА

Мал. 7

Мал. 8–9

Мал. 10

Мал. 11–13

Мал. 14

Мал. 15–16

Мал. 17–18

Мал. 19–20

Список використаних джерел

1. Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди U як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / Д. Титаренко // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 165–171. 2. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед

населення україни у 1941–1944 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Михайлюк Марина Володимирівна – Київ, 2006. – 287 с. 3.Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.). Монографія / О. О. Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 361 с. 4. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / [Упор. В. Косик]. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Т. 2. – 383 с.

Александр Маевский

НЕМЕЦКАЯ АНТИБОЛЬШЕВИСТСКАЯ ГРАФИЧЕСКАЯ ПРОПАГАНДА В УСЛОВИЯХ ОККУПАЦИОННОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1941–1944 ГГ.)

В статье анализируется плакатная продукция, которая распространялась на оккупированной территории Украины. Исследованы особенности плакатной графики в контексте антибольшевистской пропаганды. Определены основные векторы агитационно-пропагандистской кампании в которой одним из основных рычагов выступили печатные изобразительные материалы. На основе объемного графического материала рассматриваются образы, сюжеты и персонажи графической продукции, их семантическое значение и влияние на сознание оккупированного населения в условиях повседневности войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, нацистский идеологический аппарат, политический плакат, карикатура.

Alexander Maievskyi

GERMAN ANTI-BOLSHEVIK PROPAGANDA IN GRAPHIC TERMS THE OCCUPATION EVERYDAY LIFE IN UKRAINE (1941–1944)

The article analyzes the poster production, which was distributed in the occupied territory of Ukraine. The features of poster production in the context of anti-Bolshevik propaganda. The main vectors of the advocacy campaign is one of the main levers were printed visual materials. On the basis of the volume of graphic material considered images, stories and characters graphics products, its semantic meaning and influence on the minds of the occupied population in the conditions of daily life of war.

Key words: World War II, Ukraine, Nazi ideological apparatus, political poster, cartoon.

УДК94(477)-058.232.6

Анна Шауренко

ДІЯЛЬНІСТЬ ОБЛАСНИХ ЦЕНТРІВ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА КУЛЬТУРУ СЕЛА

У статті проаналізована діяльність обласних центрів народної творчості, їх вплив на культуру села. Звернуто увагу на основні напрямки роботи державної установи та розглянуто особливості співпраці з клубними установами. Зроблено висновки про значення обласних центрів народної творчості для досліджень повсякденної історії українського населення, зокрема сільського люду.

Ключові слова: обласний центр народної творчості, повсякдення, культура, дозвілля, село, клуби, аматорські колективи, народна творчість.

Історія повсякдення є важливою віхою у розвитку науки про суспільство. Вивчення минулого повсякденності дає можливість глибше проникнути в історичний процес, по-новому поглянути на нього та зробити висновки на майбутнє. Тема повсякденного життя населення незалежної України практично не досліджена, оскільки для більшості вчених історія України обмежується політичними та економічними змінами. Тому роль і вплив таких установ, як обласні центри народної творчості, залишаються поза увагою науковців нинішнього часу, що й зумовило актуальність нашої проблеми.

Ця стаття є спробою проаналізувати та узагальнити діяльність обласних центрів народної творчості та в регіональному розрізі показати їх значення для культури сільських територій центральних областей України.

Основною джерельною базою дослідження є періодичні видання, статистичні дані, накази, постанови, рішення Президента України, Кабінету Міністрів України, обласних адміністрацій та інших державних установ.

Вагомий внесок у дослідження культури і дозвілля селян роблять різні комітети і відділи наукових товариств, державні установи обласного та регіонального значення, урядові комісії та служби статистики України.

Дані, що використовуватимуться у статті, опираються на матеріали Українського центру культурних досліджень, Вінницького обласного центру народної творчості, Кіровоградського обласного центру народної творчості і Черкаського обласного центру народної творчості та культурно-освітньої роботи. Окрема подяка за співпрацю керівництву зазначених структур Олександрові Андрійовичу Гриценку, Тетяні Омелянівні Цвігун, Валентині Семенівні Пращур, Тамілі Василівні Івановій та їхнім співробітникам.

Історія обласних центрів народної творчості та культурно-освітньої роботи розпочинається у 1939 р., коли 21 січня поточного року РНК постановою № 329 реорганізувала обласні бази самодіяльного мистецтва а обласні будинки народної творчості. У 1979 р. обласні будинки народної творчості були перейменовані на обласні науково-методичні центри народної творчості і культурно-освітньої роботи. З 1991 р. обласні науково-методичні центри народної творчості і культурно-освітньої роботи всебічно сприяли відродженню національної культури, розширенню інтернаціональних і культурних зв’язків між усіма етнічними групами населення України. Працівники центрів – це кваліфіковані керівники і методисти, композитори, художники, майстри декоративно-прикладного мистецтва, клубні працівники, учасники хорових, музичних, танцювальних та театральних колективів, окремі співаки і митці художнього слова. Активно впроваджувались у практику передові методи з вивчення культурних інтересів і запитів населення, нові організаційні форми культурно-виховної роботи, досвід проведення масових народних свят, ярмарків, днів міст і сіл. Професіоналізм працівників мистецьких установ позитивно впливав на колективи художньої самодіяльності, що сприяло подальшому зростанню їхньої компетентності, поглибленню та вдосконаленню репертуару, виконавської майстерності учасників.

Клубні заклади, парки культури та відпочинку вплинули на вирішення завдань економічного, соціального та культурного розвитку трудових колективів, організацію змістовного дозвілля і відпочинку населення. Із проголошенням незалежності обласні науково-методичні центри спрямували роботу на вивчення, узагальнення та впровадження свят, обрядів, звичаїв, ритуалів, в основу яких покладені традиції українського народу. Приділялася увага наданню методичної та практичної допомоги районним та сільським клубним установам, паркам культури та відпочинку безпосередньо на місцях. Готувалися методичні рекомендації на допомогу працівникам сільських клубних закладів щодо організації дозвілля місцевих жителів. З часом обласні науково-методичні центри культури і мистецтва реорганізовуються в обласні центри народної творчості і працюють за новим штатним розкладом.

Серед основних напрямків діяльності обласних центрів народної творчості є: створення умов для реалізації державної політики в галузі народної творчості, культурно-дозвіллєвої діяльності; аналіз стану і прогнозування процесів розвитку культурно-просвітницької діяльності закладів культури клубного типу, народної творчості; формування галузевих і допоміжних інформаційних фондів; розробка та апробація експериментальних творчих проектів для аматорських колективів, прогресивних моделей закладів культури клубного типу, інноваційних напрямків масової культурної діяльності; організація проведення та координація фестивалів, оглядів, конкурсів, інших культурно-мистецьких заходів, налагодження творчого і ділового партнерства між суб’єктами культури області, регіонів України; виявлення, розвиток і пропаганда досягнень народної творчості, розвиток усіх видів і жанрів аматорської художньої творчості підвищення виконавської майстерності колективів і окремих виконавців; підвищення кваліфікації працівників закладів культури клубного типу, керівників аматорських колективів шляхом проведення науково-практичних конференцій, семінарів творчих лабораторій, стажувань; методичне керівництво районними організаційно-методичними центрами, Будинками культури, надання консультативної допомоги клубним закладам незалежно від відомчої підпорядкованості; налагодження співробітництва з державними і недержавними організаціями у сфері культурно-просвітницької діяльності, розвитку народної творчості; підготовка та розповсюдження репертуарно-сценарних матеріалів; сприяння відродженню народних художніх промислів та ремесел; використання та поширення нових організаційно-творчих підходів у діяльності закладів клубного типу, впровадження нових моделей організаційно-культурної діяльності [1–2].

З 1995 р. Вінницький обласний центр народної творчості (далі – ВОЦНТ) зосереджував свою роботу на виконанні впровадженні концепції відродження і розвитку культури Вінниччини, складовою частиною якої була реалізація програми «Народна творчість – жива душа народу». Розглядаючи народну творчість як багатовікову систему вічних моральних і естетичних цінностей, колектив ВОЦНТ відповідно до свого статуту проводив роботу з надання методичної та практичної допомоги закладам клубного типу, колективам художньої самодіяльності, майстрам декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва незалежно від відомчого підпорядкування. Упродовж року успішно проведено дні гумору і сатири на батьківщині С. Руданського – в с. Хомутинцях, обласне свято козацької слави в с. Руданському Шаргородського району, присвячене 500-річчю

українського козацтва та 400-річчю від дня народження Б. Хмельницького, обласне свято духовної музики в с. Городківка Крижопільського району, присвячене пам’яті видатного диригента І. Мазуркевича та ін. На всіх святах організовувалися виставки образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва [3, арк. 4]. За сприяння Міністерства культури України, Міністерства сільського господарства і продовольства України, Федерації профспілок України, за участю Українського центру народної творчості проводилися конкурси: «На кращу організацію сімейного відпочинку в установах культури клубного типу», присвячений Міжнародному року сім’ї (1994 р.), «На кращу організацію військово-патріотичної роботи в клубних установах області», присвячену річниці перемоги у Великій Вітчизняній Війні (1995 р.), «Директор року» (сільський клуб) та ін. [5–6].

Відповідно конкурси проводилися в І-ІІ етапи, перший з яких оцінювало обласне журі, до складу якого входили і працівники обласного Будинку народної творчості. У 90-х рр. ХХ ст. клубні заклади все більш рішуче входять у сферу вільного часу сім’ї, тобто сім’я та її міцність стають не лише особистою, але й державною справою. Цікавий досвід роботи з сім’ями простежується на Кіровоградщині (с. Мар’ївка, Компаніївський район). Там, у сільському Будинку культури стабільно працював сімейний клуб «Мрія». Спочатку це був клуб молодої сім’ї, але минали роки, він витримав випробування часом, і його перейменували в клуб сім’ї – клуб подружніх пар. У положенні клубу зазначалися завдання: допомагати сімейній людині бути щасливою, навчити культурі почуттів, лагідному ставленню одне до одного. Мета клубу – відродження втрачених традицій сімейного спілкування та створення умов для сімейного відпочинку. За роки активної діяльності сімейного клубу було проведено багато цікавих засідань, зустрічей, свят. В основу діяльності обласних центрів народної творчості було покладено інформаційно-рекомендаційну орієнтацію населення про проведення низки заходів, спрямованих на пропаганду здорового способу життя, увагу до суспільно-політичних та економічних проблем у державі, на уславлення людини-патріота, на звеличення нашої держави і людей, які віддали своє життя за неї, виховання підростаючого покоління в умовах незалежності, виховання любові до рідного краю, до мови, до культурної спадщини народу. За поданням пропозиції обласного центру народної творчості, у 1997 р. обласною адміністрацією встановлено щорічні стипендії визначним митцям області. Серед перших стипендіатів: фольклористка Марія Руденко (с. Слобода Яришівська Могилів-Подільського району), український бандурист Володимир Перепилюк (с. Вороновиці Вінницького району), художник Іван Коваль (с. Кернасівка Тульчинського району) та ін. [7, арк. 12].

Проблемою в роботі обласних центрів народної творчості є непродумана чітка система організації масової роботи та дозвілля в тих селах, де заклади культури вже закрили. За статистичними даними 1996–2005 рр., лише на Черкащині їхня кількість скоротилася з 749 до 656. Відповідно, поза увагою держави залишилося 107 сіл та жителі цих територій. На початку ХХІ ст. спостерігається пожвавлення роботи обласних центрів народної творчості. Порівняно з минулим десятиліттям цілі залишились незмінними, а спосіб їх досягнення удосконалився. З 2000 р. майже всі заклади культури, згідно з наказом Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Державного реєстру клубних закладів України», перейшли на державне фінансування. Матеріальне становище закладів клубного типу це не покращило, проте популярним стає пошук спонсорів та меценатство. Надаються платні послуги сільськими та районними клубними закладами. У своїй більшості це проведення вечорів відпочинку для молоді (дискотеки) та оренда приміщення. Проведено значну роботу щодо морального стимулювання творчих колективів та учасників масових заходів. Стає поширеним вручення грамот від обласної державної адміністрації, управління культури, нагород Міністерства культури і мистецтв України. Для вільного розвитку сфери культурної спадщини всіх національних спільнот, що мешкають на території України, духовні надбання яких є невід’ємною складовою частиною і потужним чинником збагачення культури всього українського суспільства, створюються належні умови для проведення різних заходів: вечори дружби, музично-літературні вечори, виставки, концерти.

Сімейне виховання – це одна із турбот клубних працівників сьогодення. Тому завжди в полі зору колективу обласних центрів народної творчості та районних методичних служб є увага до сім’ї, родини, пошуку різноманітних форм її дозвілля; цікава низка заходів цього спрямування проводилась у сільських Будинках культури та сільських клубах: «Відпочиваємо сім’єю», «Зустріч молодих сімей», «Моя родина – це моя фортеця», конкурсно-розважальні програми «Перемагаймо разом» «Тато, мама, я – спортивна та весела сім’я» та інші. У Вінницькій області лише у 2000 р. діяло 279 сімейних творчих аматорських колективів, у яких брало участь більше 1200 осіб. Найбільше їх у Хмільницькому (27), Шаргородському (18), Тульчинському (16), Іллінецькому та Могилів-Подільському (по 14) районах. Невід’ємною складовою самобутньої української культури є танцювальне мистецтво. Проблема його полягає у відсутності фахівців-хореографів у сільській місцевості. Незадовільні умови праці, погане опалення закладів культури, відсутність спеціально обладнаних приміщень для занять хореографією, нестача коштів на придбання костюмів, взуття, фонограм не дають можливість

оптимально розвиватися цьому напрямку. Обласними центрами народної творчості проводиться значна робота щодо збагачення фондів власних бібліотек, відеотеки та фотоматеріалів.

Починаючи з 2004 р., реалізовується виконання національної програми «Діти України» та державної програми підтримки обдарованої молоді. Стали традиційними проведення фестивалів-конкурсів дитячої та юнацької творчості: «Музичний зорепад», «Травневі самоцвіти», «Пісенні перевесла», «Дністрові надії» та інші. Проводилися цілі цикли заходів до Міжнародного дня захисту дітей: конкурси дитячого малюнка, зустріч юних поетів, благодійні акції для дітей-сиріт та дітей з малозабезпечених сімей, виставки дитячих виробів. Для дітей упродовж року проводять велику кількість театралізованих дитячих ранків, новорічно-різдвяних свят. Жодне зі свят народно-релігійного календаря не відбувається без участі дитячих колективів. Популярними стають спортивні конкурси-вечори для юнаків. Наприклад, у селах Монастирищенського району, що на Черкащині, щорічно проходять змагання «Козацькому роду нема переводу» і «Козацькі забави», де кожен бажаючий житель тутешніх сіл може проявити спритність та силу, поринути в історію звичаїв і традицій козацької доби та поглибити знання козацького побуту [8–10].

Разом з тим, обласні центри народної творчості виявляють чимало проблем і вимальовують реальну картину сфери дозвілля у сільській місцевості зокрема. Це фінансування і правовий захист закладів культури, відповідне кадрове, репертуарне і методичне забезпечення в умовах сучасного ринку. Більшість методичних кабінетів районних Будинків культури не забезпечують методичну діяльність сільських закладів культури клубного типу. Як правило, робота методистів зводиться лише до концертної діяльності. Відкритим питанням залишається видавнича діяльність методичних кабінетів. Слід також відзначити, що умови політичної, фінансової нестабільності, промисловий спад негативно впливають на рівень аматорського мистецтва, втрату пріоритетів традиційного народного мистецтва. Виникає необхідність створення комплексної програми розвитку народної творчості в Україні, її державного фінансування. Це допоможе зацікавити сільський люд та зупинити масовий виїзд молоді за кордон чи до міста. Адже моральний відпочинок та можливість реалізувати себе за місцем проживання заохочує до творчості.

Отже, аналізуючи діяльність обласних центрів народної творчості в Україні, ми дійшли висновку, що їхня праця є безцінним матеріалом для досліджень народної культури. Програма цих установ, мета і способи її досягнення проливають світло на окремі аспекти повсякденного життя сільського населення України, оскільки народна творчість бере свої витоки саме з села.

Список використаних джерел

1. План роботи Вінницького обласного Центру народної творчості / Т. Цвігун. – Вінниця: ВОЦНТ, 2003. – 12 с. 2. План роботи Кіровоградського обласного центру народної творчості / Т. Шпіль. – Кіровоград: КОЦНТ, 2003. – 11 с. 3. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості в 1995 р./ Т. В. Лозовський. – Вінниця:ВОЦНТ, 1996. – 12 с. 4. Про участь у Всеукраїнському конкурсі-огляді на кращу організацію сімейного відпочинку в установах культури клубного типу, присвяченому Міжнародному року сім'ї / Постанова КОДА № 13-4/1 від 26 квітня 1994р. – Кіровоград: КОДА, 1994. 5. Про підсумки обласного конкурсу «Директор року» / Наказ Управління культури КОДА від 29 грудня 1998 р. – Кіровоград: КОДА, 1998. 6. Про проведення Всеукраїнського конкурсу-огляду сільських клубних закладів. / Наказ Управління культури КОДА від 21 березня 2002 р. – Кіровоград: КОДА, 2002. 7. Звіт про роботу Вінницького обласного центру народної творчості в 1995 р. / С. Гарбулінський – Вінниця: ВОЦНТ, 1995. – 25 с. 8. Про підсумки творчої і фінансово-господарської діяльності галузі у 2002 році та основні завдання на 2003 р. – Рік культури в Україні./ Доповідь на розширеному засідання колегії Управління культури ЧОДА від 19 лютого 2003р. – Черкаси, 2002. – 12 с. 9. Поточний архів Управління культури і туризму Черкаської ОДА. Основні показники діяльності культурно-просвітніх установ області за 2001 р. – 14 с. 10. Про роботу клубних закладів області серед дітей і підлітків / Л. Г. Підгірна. – Черкаси: ЧОЦНТ – 6 с.

Анна Шауренко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЛАСТНЫХ ЦЕНТРОВ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КУЛЬТУРУ СЕЛА

В статье проанализирована деятельность областных центров народного творчества, их влияние на культуру села. Обращено внимание на основные направления работы государственного учреждения и рассмотрены особенности сотрудничества с клубными учреждениями. Сделаны выводы о значении областных центров народного творчества для исследований повседневной истории украинского населения, в частности сельского люда.

Ключевые слова: областной центр народного творчества, повседневность, культура, досуг, деревня, клубы, любительские коллективы, народное творчество.

Anna Shaurenko

ACTIVITY OF THE REGIONAL CENTRES OF CULTURE AND THEIR INFLUENCE ON THE RURAL COMMUNITY

The activity of the regional centres of culture and their influence on the rural community, was analysed in this article. The major areas of activity of the government institution and the peculiarities of the cooperation with community centres were taken to consideration. There was made a conclusion regarding the importance of the regional centres of culture to investigate the everyday life of Ukrainian people, especially rural community.

Key words: regional centre of culture, everyday life, culture, leisure activity, village, community centre, amateur groups, folk art.

УДК 378.091.12:069

Оксана Сурмач

ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ МУЗЕЮ

Розкрито значення культурно-освітньої діяльності музеїв України. Висвітлено питання формування національної свідомості, забезпечення духовної культури студентської молоді з допомогою експозиційних матеріалів. Визначено роль музеїв у здійсненні основних напрямків виховання студентів.

Ключові слова: музеї України, вищі навчальні заклади, студентська молодь, напрямки і форми культурно-освітньої діяльності музеїв, музей, край.

Розбудова Української держави, відродження української нації потребують формування та впровадження сучасної освіти і виховання студентської молоді, які мають стати складовою частиною національного виховання громадянина України. Особливої ваги у реалізації цього завдання набуває система організації навчально-виховного процесу у закладах освіти, яка, на думку П. Щербаня, «…є тією силою, яка робить громадян спроможними компетентно й відповідально брати участь у житті суспільства» [26, с. 12]. Весь комплекс роботи з цілісного формування особистості студентської молоді зосереджений в єдиному плані виховної роботи ВНЗ, який складається на навчальний рік і відображає значну частину тематичних заходів, що проводяться у вузі [22].

Значна роль у системі навчально-виховного процесу із студентською молоддю відводиться музейним закладам України. Музей є тим середовищем, яке допомагає залучити студентську молодь до національних цінностей, духовного досвіду поколінь у той час, коли процес реформування освіти поставлено в безпосередню залежність від рівня розвитку культури, про що йдеться в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст. [14].

Справжність, достовірність, безпосередність контактів з предметами національної культурної спадщини, примат візуального способу подання інформації над вербальним – ось головні риси, що відрізняють музей від інших виховних інститутів, які формують і розвивають творчу особистість у креативному освітньому соціумі.

Для підвищення ефективності використання музеїв в культурно-освітній роботі зі студентською молоддю доцільно і далі розробляти, проводити пошук та вдосконалювати виховну роботу з допомогою музейних засобів. Цьому має сприяти підготовка музеєзнавчої навчально-методичної літератури. Заслуговує на увагу розроблена І. Медведєвою програма «Музей для студентської молоді» [24, с. 130–131].

Музей як підсистема культури володіє як загальними характерними для неї властивостями, так і особливими. Завдання музею полягає не в тому, щоб дати фундаментальні знання студентській молоді, а у формуванні (вдосконаленні, закріпленні) її ставлення до світу, його минулого. Специфіка освіти в музеї полягає у безпосередньому контакті з культурою, яку відображають конкретні музейні експонати [27]. Ідеї філософії культури, філософії сучасної освіти, а саме: культурний розвиток особистості, діалог культур, збереження і відтворення багатства культурно-історичних, морально-духовних цінностей, підготовка майбутнього спеціаліста ВНЗ до оволодіння методами пізнання і практики їх реалізації, відображають сьогодні основний зміст культурно-освітньої діяльності музеїв.

Термін «культурно-освітня діяльність» отримав розповсюдження у вітчизняній музейній справі на початку 1990-х рр. Його активне використання викликане появою нових підходів у роботі з музейними відвідувачами, до цього переважали визначення – «культурно-просвітницька робота», «масова політико-просвітницька робота» та «науково-просвітницька робота» [8]. Культурно-освітня діяльність, як один із провідних напрямків музейної роботи в якому реалізується виховна функція

музею, здійснюється у безпосередньому контакті з музейною аудиторією. Міцне наукове підґрунтя культурно-освітньої діяльності музеїв складають культурно-розвитковий і виховний характер навчання. Не випадково, про що свідчить статистика, у музеях Голландії, Данії, Англії, Німеччини, Польщі найбільш потенційні групи відвідувачів – це учнівська молодь і студенти (понад 70 %), які приходять до музею зі своїми педагогами [4]. Культурно-освітній потенціал музею полягає в унікальній можливості одночасного впливу на інтелектуальну і емоційну сфери особистості. Інформація, отримана студентами в музеї, активізує їх емоційну сферу, розвиває інтелект і є умовою для особистісного росту. Теоретичні знання, набуті в музеї, орієнтовані на формування і розвиток практичного досвіду у процесі пізнання світу. Отже, організація ефективної культурно-освітньої діяльності в музеї сприяє соціальному вихованню студентської молоді, формуванню у неї системи соціально-ціннісних орієнтацій, підвищенню загального рівня культури, розвитку творчої особистості тощо.

Значення культурно-освітньої функції музеїв були окреслені ще в працях стародавніх філософів. Досить згадати «Закони Платона», у яких йдеться про давньоєгипетське мистецтво як засіб освіти і культурного виховання молоді. Показово й те, що відомий Александрійський мусейон був як науковим, так і вищим освітнім закладом [19]. Аналіз наукових публікацій провідних спеціалістів у галузі музеєзнавства дає підстави скласти достатньо повну уяву про сучасне культурно-освітнє призначення музею [28–29]. Процеси державотворення, які розпочалися в Україні після проголошення незалежності, спричинили зміни в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Утвердження демократичних цінностей як пріоритетних призвело і до перегляду ролі та функцій музеїв в їх культурницько-освітній діяльності. До проголошення незалежності української державності їх робота ґрунтувалася не на національній основі, а згідно існуючої політизованої моделі музею, який розглядав їх діяльність як засіб наочної ілюстрації політичної доктрини. Тому з особливою гостротою постала проблема відповідальності музеїв за те, які ідеї вони нестимуть у середовище студентської молоді [21].

У Законі України про музеї та музейну справу зазначається, що «музеї призначені для вивчення, збереження та використання пам’яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини» [6, с. 191]. Сьогодні музей у системі сучасної культури – не просто місце збереження матеріальних та духовних пам’яток історії, а унікальний багатофункціональний комплекс, що характеризується освітньо-виховною спрямованістю та має за мету творчий розвиток особистості. Функції освіти і виховання в музеї ґрунтуються на інформаційних та експресивних властивостях музейного предмету. Вони зумовлені пізнавальними, культурними запитами відвідувачів і здійснюються у різних формах експозиційної та освітньо-виховної діяльності музею. Освітня функція музею, який виник із потреби людини наділяти ціннісним змістом певні предмети й явища, полягає у формуванні ціннісного ставлення до культурно-історичної спадщини. Вона здійснюється в специфічній формі – діалозі музею з відвідувачем, який має право вибору й інтерпретації побаченого й почутого. Тому в новій освітній концепції значна роль приділяється апеляції до внутрішнього світу людини, її чуттєво-емоційної сфери та творчої уяви.

Освітня діяльність стала одним із визначних чинників виникнення, розвитку й удосконалення соціокультурної орієнтації музею, що підтверджується вивченням, узагальненням й систематизацією вітчизняного й зарубіжного досвіду [12, с. 13]. Виховна функція скерована на соціальне виховання студентської молоді: гармонізацію з соціумом, формування толерантного ставлення до представників різних соціальних, етнічних, конфесійних, політичних, професійних, вікових, культурних груп і об’єднань; формування у неї системи соціальних норм поведінки і культурних цінностей (національно-патріотичних, громадянських, морально-етичних, корпоративних тощо), художньо-естетичних смаків [10].

В умовах утвердження державності діяльність музеїв набула якісно нового змісту. Сьогодні їх культурно-освітницька функція реалізуються в освітніх програмах, культурно-мистецьких акціях, тісній співпраці з навчальними закладами. Враховуючи всезростаючі потреби студентської молоді у пізнанні правдивої історії нашої Батьківщини, суті і причин ще зовсім недавнього замовчування або викривлення багатьох фактів, подій, життя та діяльності історичних осіб наукові працівники музеїв ретельно дослідили теми, які раніше не висвітлювалися. Це дало змогу підготувати нові лекції, екскурсії, цикли занять, бесід, вечорів, музейних уроків, пересувних музейних виставок, які значно розширили систему заходів для студентської молоді [17]. Тематична скерованість експозицій та форми культурно-освітньої роботи музеїв почали відігравати все більшу роль, як дієвий засіб виховання студентської молоді. Вони скеровані на: формування у студентській молоді національної свідомості і патріотизму; набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу; переорієнтацію на розвиток здібностей студентів їх професійне становлення, істотне підвищення загальної культури особи, формування громадянської позиції;

становлення гармонійно розвиненої особи, що поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту, художньо-естетичну, правову, екологічну культуру. Таким чином, сутність культурно-освітньої діяльності музеїв полягає у формуванні студентської молоді через музейні засоби системи національно-патріотичних, історико-культурних, духовних, громадянських, загальнолюдських цінностей, розвитку у студентів духовної культури особистості, збагаченні їх інтелектуального потенціалу.

Слід зазначити, що культурно-освітня діяльність в музеї будується на передачі культурних норм і цінностей соціального досвіду, акумульованого у пам’ятках матеріальної і духовної культури. Ті чи інші форми культурно-освітньої діяльності музею залежать від профілю музею, який відображає його специфічні особливості, його сутність і унікальність. В Україні функціонують 445 музеїв різних профілів і форм власності та 3887 музеїв при навчальних закладах [3, с. 528]. Їх експонати зберігають безцінну історико-культурну спадщину українського народу, яка має колосальний потенціал для виховної діяльності. Жоден підручник, посібник чи навіть електронний носій не дасть студентам того багатого матеріалу, про який зможуть розповісти музейні експонати. Музейні пам’ятки історії та культури допомагають більш яскраво розкрити перед студентами історичну спадщину, зрозуміти процес розвитку суспільства і його культури від найдавніших часів – до сьогодення.

Культурно-освітня діяльність в музеї будується на передачі культурних норм і цінностей соціального досвіду, акумульованого у пам’ятках матеріальної і духовної культури. Для всіх музеїв, незалежно від їх профілю, основним напрямком культурно-освітньої діяльності є формування основ національно зорієнтованої особистості [20]. Ця робота проводиться у контексті з «Концепцією національного виховання студентської молоді», де визначено, що одним із головних завдань вищої школи є національна спрямованість освіти, основою якої має бути національна психологія, культура та історія, а також загальнолюдські духовні надбання [7]. Тому вся діяльність музеїв спрямована на дбайливе ставлення студентів до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю батьківщини; прагнення праці на благо рідної країни, її народу. Ці напрямки національного виховання реалізуються в музеях через організацію тематичних виставок та проведення заходів, присвячених: Дням українського козацтва, Соборності і Незалежності України, пам’яті героїв Крут, трагедії Голодомору в Україні 1932–1933 рр. (під час тижня вшанування пам’яті жертв Голодомору, заходу-реквієму «Свічка пам’яті») та ін.

Слід зазначити, що значна частина музеїв України відносяться до найбільш розповсюдженого їх типу – науково-освітницькі музеї. Культурно-освітня діяльність цих музеїв безпосередньо реалізується відповідно до сформованої ними концепції музейної комунікації. Вони займаються і дослідницькою роботою, але вона орієнтована, насамперед, на масового відвідувача. Фонди музеїв широко використовуються в освітньо-виховній роботі серед студентської молоді. У їх діяльності значна увага приділяється створенню експозицій, виставок і різних культурно-виховних заходів. Помітну роль серед цих музеїв відіграють установи загально-історичного профілю, які формують у студентів історичне знання. Воно, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, є одним із найважливіших гуманітарних знань. Учений наголошував, що історичне знання є необхідним для запобігання наївних помилок минулого. «Нам потрібний буде весь досвід історії, – писав він, – щоб не канути в минуле, а вибратися з нього». Історичній освіченості людині учений надавав велике значення, а історичну неосвіченість називав «відкатом до варварства» [16, с. 309, 333]. Вивчення і показ минулого на рівнях історичного суб’єкту, міського соціуму, історії країни, всесвітньої історії в історичних музеях становиться важливою умовою для розуміння студентами багатофакторності історичного процесу і розвитку культури.

Особливо важливим у цьому контексті є знання рідного краю, його славного минулого, трагічних та героїчних сторінок, надбань культури та високого мистецтва. Саме краєзнавчі музеї дають змогу глибше вивчити історію певного краю (області, району, міста, села). Специфіка цих музеїв полягає в тому, що вони поєднують риси музеїв історичного і природничо-наукового профілів, іноді мають художні, етнографічні, літературні та меморіальні відділи, тому їх відносять до групи музеїв комплексного профілю [11, с. 9]. У нових умовах краєзнавчі музеї для студентської молоді виступають як своєрідні літописці історії свого краю. Експозиції цих музеїв за допомогою «мови речей» (музейних предметів) створюють своєрідні моделі певних процесів і періодів історії та культури, є «своєрідними народними кафедрами пропаганди і популяризації рідного краю».

Без любові до Батьківщини, готовності примножувати її багатства, оберігати честь і славу, а за необхідності – віддати життя за її свободу і незалежність, людина не може бути громадянином. На жаль, як свідчать дані соціологічних досліджень, проведених Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, рівень патріотизму українських громадян є недостатньо високим. На запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» 44,2 % респондентів відповіли «так», 35,6 % «скоріше так», 9,7 % «скоріше ні», 4,3 % «ні», 6,2 % «важко відповісти» [25].

Відсутність належного патріотичного виховання студентської молоді може спричинити серйозну духовно-моральну деформацію суспільства. Таким чином, сформувати у студентів почуття патріотизму як найважливішої духовно-моральної й громадянської цінності – нагальне завдання виховної роботи ВНЗ України [13]. Патріотичне виховання студентської молоді в музеях здійснюється з урахуванням специфіки навчальних дисциплін вузів. Організуючи цю виховну роботу, музеї враховують також те, що в Україні історично склався широкий спектр регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, існує неоднозначне ставлення населення до багатьох подій минулого та сучасності. Але патріотизм і громадянськість повинні об’єднувати українців, зберегти те, що упродовж століть було нашою метою, – незалежну державу. У формуванні патріотизму студентської молоді Львівщини важливу роль відіграють екскурсії до меморіальних музеїв О. Степанів, О. Бесараб, Є. Коновальця, С. Бандери, Р. Шухевича. Виховання студентів ВНЗ на кращих прикладах життя борців за становлення української державності є одним з найбільш важливих шляхів формування патріотизму студентської молоді.

Кожен народ, який прагне усвідомити своє місце у загальноісторичному процесі, мусить досконало знати свою культуру, звичаї, традиційний і сучасний спосіб життя. Тому особливу роль в культурно-освітній роботі серед студентської молоді відіграють етнографічні музеї, які характеризують національну своєрідність, розвиток культури і побуту українського народу, взаємозв’язок національних культур. Упродовж останніх років спостерігається тенденція до зростання ролі етнографічних музеїв у системі сучасних засобів поширення етнокультурної інформації та популяризації культурної спадщини [1]. Музейні етнографічні колекції набувають статусу історико-культурних документів і залишаються одним із найголовніших джерел ретроспективних етнологічних студій для студентської молоді.

Значну увагу художньо-естетичному вихованню студентської молоді приділяють музеї образотворчого мистецтва (художні музеї, Національний музей у Львові, Львівська галерея мистецтв, картинні галереї обласних краєзнавчих музеїв). Експозиції цих музеїв побудовані таким чином, щоб висвітлювати еволюцію розвитку того чи іншого виду мистецтва в історичній та осередковій (за мистецькими школами) послідовності [5]. Культурно-освітницька діяльність музеїв образотворчого мистецтва спрямована на розвиток естетичних потреб і почуттів, художніх здібностей і творчої діяльності; формування у майбутніх спеціалістів естетичних поглядів, смаків, які ґрунтуються на українських народних традиціях та кращих надбаннях світової культури; вироблення умінь примножувати культурно-мистецьке надбання народу, відчувати і відтворювати прекрасне у повсякденному житті. З цією метою в музеях традиційно проводяться тематичні екскурсії, а також творчі зустрічі з відомими представниками образотворчого мистецтва.

Кожне явище, яким б яскравим і неповторним воно не було, по-справжньому пізнається тільки в загальному контексті літературного і культурного розвитку на тлі епохи. Тому велике значення для студентської молоді має культурно-освітня діяльність літературних музеїв й меморіальних музеїв видатних культурних діячів, письменників і поетів. Зокрема, в літературних музеях Івано-Франківська, Тернопіля і Львова, зберігаються цілісні комплекси музейних предметів, котрі розповідають про життєвий шлях і діяльність видатних галичан: М. Шашкевича, В. Стефаника, Л. Мартовича, І. Франка, М. Павлика, Ю. Федьковича, І. Филипчака, У. Самчука та ін. [30].

Слід зазначити, що діалог між літературним музеєм і відвідувачем заснований на взаємодії різних концепцій розвитку культури. Таким чином, музей служить точкою перетину культурних потоків, і забезпечує, з одного боку, стабільність (збереження традиційних норм і цінностей) а, з іншого боку, динаміку розвитку сучасної культури, пов’язану з впливом глобальної соціальної культури. Меморіальні музеї володіють низкою специфічних особливостей, які безпосередньо впливають на зміст їх культурно-освітньої діяльності. Музеєфікація літературної спадщини у цих музеях подається як специфічний культурний і освітній процес, покликаний відобразити наступність у творчості того чи іншого письменника чи поета, його слідування певним напрямкам і стилям. Це відкриває студентам можливість зрозуміти особливості розвитку літературного процесу у просторово-часових змінах, умовно відчути себе частиною цього культурного процесу.

Підвищенню інтересів студентської молоді до історії освіти і педагогічної думки в значній мірі сприяють музеї освіти [23]. Маючи цінні пам’ятки освіти, вони відіграють важливу роль у висвітленні особливостей формування і розповсюдження знань про історію освіти, досвіду розвитку освіти різних часів, виховують шанобливе ставлення студентів до надбань культури в рідному краю і всього українського народу. Ці музеї стимулюють дослідницьку діяльність студентів у напрямку їх педагогічної професійної підготовки, прилучають студентів до охорони та популяризації скарбів вітчизняної культури, зрештою, сприяють їх національному вихованню і зростанню музейної культури.

Єдина установа культури в Україні, в якій за допомогою зібраних унікальних матеріалів розкривається історія становлення та розвитку світових і національних релігій, життя та діяльність церковних організацій – Львівський музей історії релігії [9]. У рамках цього напрямку для

студентської молоді подається розкриття духовних джерел українського народу (історія релігії, різноманіття вірувань в Україні, роль релігійних конфесій у державотворчих процесах нашого народу). Це сприяє розумінню студентами взаємовідносин людини та суспільства, людини і держави, людини та Церкви; ролі і місце відбудованих, відроджених соборів і монастирів, новозбудованих церков, каплиць у відродженні вікових моральних цінностей українців.

Важливим напрямком освітньо-виховної роботи серед студентської молоді є екологічне виховання, скероване на утвердження у свідомості студентів знань про природу як єдину основу життя на Землі, переконань про необхідність гуманного ставлення до неї, особисту відповідальність за майбутнє, формування вміння здійснювати діяльність, дбайливо оберігаючи довкілля. Значну допомогу в проведенні екологічного виховання студентської молоді надають природничі музеї, природничі експозиції краєзнавчих музеїв, які сприяють: формуванню у студентів основ глобального мислення та екологічної культури; оволодінню знаннями та практичними вміннями раціонального природокористування; вихованню у молодого покоління почуття відповідальності за природу як національне багатство; вихованню готовності до активної екологічної та природоохоронної діяльності.

Важливим соціальним інститутом, який своїм головним призначенням ставить за мету навчати і виховувати студентську молодь є музеї ВНЗ України [15]. Ці музеї сприяють тому, щоб різні форми їх музейного типу (музеї і виставки) по-своєму змогли б активувати навчальний і виховний процес, залучити студентів до історії улюблених спеціальностей, пізнання спадкоємності професійної майстерності від своїх попередників – відомих учених, випускників факультетів. Освітньо-виховна функція музеїв ВНЗ на сучасному етапі визначає їх домінуючу роль, оскільки вони є дійсним інструментом у процесі соціального виховання студентської молоді. Форми й методи роботи вузівських музеїв зі студентською молоддю за всіма напрямами діяльності мають чітко визначений соціально-виховний ефект [13, с. 34]. Музеї ВНЗ, особливо в останній час після перебудови експозицій, можуть проявити себе творчо і стати своєрідним експериментальним майданчиком у процесі отримання професійних знань і становлення гармонійно вихованого спеціаліста.

Таким чином, культурно-освітня діяльність музеїв сьогодні стає однією із пріоритетних напрямів музейної роботи серед студентської молоді. Музеї стають центрами неформальної освіти. Створюються нові організаційні структури – музейні культурні центри з урахуванням музеїв, зорієнтованих на взаємодію з органами освіти, соціальної захисту, установами культури, науки, мистецтва [2]. Вони мають багато модифікацій, визначених специфікою територій, особливостями музеїв і музейної мережі, культурним потенціалом регіону, а головна їх мета – допомогти студенту стати людиною освіченою і культурною. Подальші напрямки дослідження потребують вивчення всього комплексу комунікативних практик, що динамічно інтегрують до освітньо-виховного процесу у ВНЗ; систематизації уявлень про роль музеїв в комунікаційному процесі та особливості його використання у сфері освіти і виховання; вивчення змін в умовах здійснення взаємодії музею у просторі вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Булгакова Л. Етнографічні музеї Центральної та Східної Європи: проблеми та перспективи розвитку / Л. Булгакова, І. Горбань // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С.36–38. 2. Вол Б. Історичне краєзнавство в музеях західних областей України: стан і тенденції / Б. Вол // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3. – С. 60–61. 3. Гайда Л. А. Другий Всеукраїнський музейний фестиваль та актуальні аспекти музейної педагогіки / Л. А. Гайда // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. Зб. матер. загальноукраїнської наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Вип.. 11. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. – С. 528–533. 4. Досвід музейної педагогіки за кордоном // Український музей. –2007. – № 2. – С. 53–55. 5. Дугаєва Т. І. Музейні науково-освітні програми. З досвіду Чернівецького художнього музею [Електронний ресурс] / Т. І. Дугаєва. – Режим доступу: http: // tdugaeva.webs.com /Conferenses /mus_p. 6. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 25. – С. 191–192. 7. Концепція національного виховання студентської молоді: рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 25.06.2009 р. // Освіта і управління. – 2009. – Т. 12. – № 2. – С. 80–82. 8. Культурно-образовательная деятельность музеїв. – М.: Брандес, 1997. – 120 с. 9. Львівський музей історії релігії // Музеї України. – 2005. – № 2. – С. 18–19. 10. Макеева И. А. Музей в системе социального воспитания / И. А. Макеева // Молодой ученый. – 2011. – № 1. – С. 211–214. 11. Маньковська Р. Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України / Р. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., Донецьк, 2001. – Вип. ХУ11. – С. 8–12. 12. Медведєва І. Історичний аспект формування освітньої діяльності музею / І. Медведєва // Гуманізація

навчально-виховного процесу: зб. наук. пр. – Слов’янськ: вид. центр СДПУ, 2005. – Вип. XXIV. – С. 3–19. 13. Медведєва І. Соціально-функціональний аспект діяльності музеїв вищих навчальних закладів у процесі виховання студентської молоді / І. Медведєва // Гуманізація навчально-виховного процесу. Вип. LII. – Ч. 2. – Слов’янськ, 2010. – С. 28–35. 14. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К.: Шкільний світ, 2001. –24 с. 15. Невичерпне джерело духовності: (нариси про діяльність музеїв історії вищих навчальних закладів м. Харкова) / Харк. гуманіт. ун-т «Народна українська академія»; ред. В. І. Астахова. – Х.: Вид-во НУА, 2003. – 138 с. 16. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: «Искусство», 1991. – 592 с. 17. Пантелейчук І. В. Музейна політика України в контексті трансформаційних процесів / І.В. Пантелейчук // Культура і мистецтво у сучасному світі. Наук. зап. КНУКіМ, 2005. – Вип. 6. – С. 103–108. 18. Про заходи щодо дальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді: розпорядження Президента України від 29 червня 2001 року № 173 // Урядовий кур’єр. – 5 липня 2001. 19. Рашидова С.С. Античні філософи про виховання громадянських чеснот та патріотизму / С. С. Рашидова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Зб. наук. пр. / [Гол. ред. Г. П. Шевченко]. – Вип. 1(7). – Луганськ: вид- во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2005. – С. 112–118. 20. Сілежан Й.Ю. Основи національного виховання (історичний, філософсько-релігієзнавчий аспекти): навч. посіб. / Й.Ю. Сілежан. – Чернівці: Рута, 2004. – 320 с. 21. Снагощенко В. В. Основні етапи розвитку освітньо-виховних функцій музею / В. В. Снагощенко // Теоретичні питання культури, освіти та виховання зб. наук. пр. Вип. 31. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 281–284. 22. Соловей М.І. Виховна робота у вищому навчальному закладі / М. І. Соловей, В. С. Демчук. – К.: Ленвіт, 2003. – 257 с. 23. Тригубенко В. В. Храм історії, храм освіти / В. В. Тригубенко та ін. // Освіта. – 9 липня 2003. 24. Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність / За ред. Л. А. Гайди. – Кіровоград: вид. КОІППО ім. Василя Сухомлинського, 2008. – 148 с. 25. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http: //www.uceps.org / ukr / poll. php? poll_id=399. 26. Щербань П. Національне спрямування навчально-виховного процесу закладів освіти / П. Щербань // Рідна школа. – 2000. – № 3. – С. 10–12. 27. Шляхтина Л. М. Образование в контексте социальных функций музея / Л. М. Шляхтина, Е. Н. Мастеница // Труды Российского научно-практического центра по проблемам музейной педагогіки. – СПб., 2000. – Вып. VI. – С. 45–51. 28. Шляхтина Л. М. Основы музейного дела: теория и практика / Л. М. Шляхтина. – М., 2005. – 183 с. 29. Юренева Т. Ю. Музееведние: учеб. для высшей школы / Т. Ю. Юренева. – М.: Академический Проект, 2003. – 560 с. 30. Ярмолюк О. Літературний музей у Львові / О. Ярмолюк // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1994. – Вип. II–III. – С. 281–288.

Оксана Сурмач

ВОСПИТАНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ МУЗЕЯ

Раскрыто значение культурно-образовательной деятельности музеев Украины. Освещены вопросы формирования национальной сознательности, обеспечения духовной культуры студенческой молодежи с помощью экспозиционных материалов. Определена роль музеев в осуществлении основных направлений воспитания студентов.

Ключевые слова: музеи Украины, высшие учебные заведения, студенческая молодежь, направления и формы культурно-образовательной деятельности музеев.

Oksana Syrmach

TRAINING AND EDUCATION IN THE SOCIAL FUNCTIONS MUSEUM

The value of cultural and educational activity of museums in Ukraine is exposed. The problem of national consciousness formation, spiritual cultivation of students youth through museum specimen is revealed. The role of museums in realization of basic trends of students national education is determined.

Key words: museums of Ukraine, higher educational establishments, students youth, trends and forms of cultural and educational activity of museums.

УДК 94: 271.222-523.42 (438)»19/20»

Марина Хомич

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ПЕРЕМИШЛЯ ЯК ОСЕРЕДКИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ МІСТЯН: ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ.

У статті досліджено процес відновлення православних храмів Перемишля у другій половині XX – на початку XXI ст. Проаналізовано внесок парафіян у реконструкцію церков та розбудову інтер’єру. Розглянуто особливості душпастирства в умовах етнічної та конфесійної неоднорідності вірян.

Ключові слова: християнство, православ’я, Польська Автокефальна Православна Церква, Перемишль, храми

У сучасних умовах важливе значення в суспільному житті відводиться релігії як одному з чинників націотворення. В цьому плані показовою є проблема дослідження ролі Польської Автокефальної Православної Церкви (далі – ПАПЦ) в національно-культурному розвитку, що дозволяє поглянути на життя української діаспори крізь призму духовно-релігійного патріотизму. Під цим кутом зору важливим осередком духовності, культурного та інтелектуального збагачення є храм, як місце молитви та проведення релігійного обряду.

Особливої актуальності церковне життя набуло на українсько-польському пограниччі, де сильно відчувався взаємовплив мов, культур. За таких умов церква взяла на себе функцію національної ідентифікації вірних.

Взірцевим у цьому плані виявився багатоетнічний і полікультурний Перемишль. Історично у місті переважали українці, які плекали свою етнічну приналежність. Сьогодні більшість з них сповідує греко-католицтво, частина дотримується православного обряду. Останні мають дві святині, що є важливими осередками їхнього духовного і національно-культурного життя: храми Успення Пресвятої Богородиці (на вул. Вільчанській, 24) та Різдва Пресвятої Богородиці (на вул. Маріацькій, 4).

Історію та сучасний стан життя української православної громади міста частково висвітлили Я. Мусял [1], Р. Дрозд, Б. Гальчак [2], О. В. Іванусів [3]. Вони зосередили увагу на основних періодах функціонування та стагнації храмів. Загальні відомості наведені також у Шематизмі Перемишльсько-Новосончівської єпархії, доведеному до 31 листопада 1999 р.[4]

Мета цієї статті – дослідити внесок православної громади міста у відновлення названих храмів, вивчити особливості душпастирства в умовах конфесійної неоднорідності українських вірних. Це стало можливим на підставі опрацювання деяких нормативно-правових актів, матеріалів інтерв’ю з парафіяльним священиком Юрієм Мокраузом, підбірки світлин.

За церковним адміністративним поділом 1951 р. територія Перемишльщини входила до складу Лодзько-Познанської єпархії ПАПЦ. У 1958 р. вона перейшла до Варшавсько-Бєльської єпархії [4, s. 19]. Чергові організаційні зміни відбулись у 1983 р. Тоді було створено Перемишльсько-Новосончівську єпархію, яка налічувала 3 благочиння та 17 парафій [4, s. 85]. Серед них у Перемишлі зорганізувалася православна парафія Успення Пресвятої Богородиці з церквою на вулиці Вільчанській, 24 [4, s. 85].

Згідно з сеймовим законом від 17 грудня 2009 р. «Про врегулювання правового стану деякої нерухомості, що знаходиться у власності Польської Автокефальної Православної Церкви», зазначені храми перейшли у виключну власність Варшавської митрополії. Відшкодування на користь греко-католицької громади за церкву на вулиці Вільчанській виплачується з державного бюджету [5, s. 844–845]. Вартість відшкодованих об’єктів у Перемишлі (Підкарпатське воєводство), Беланці та Висовій (Малопольське воєводство) у 2010 р. склала близько 800 тис. злотих [6, s. 1].

Сучасна мурована будівля церкви Успення Пресвятої Богородиці постала на місці дерев’яної у 1887 р. [7, s. 13–16]. За історичними відомостями там ще у XIII ст. знаходився монастир, згаданий у грамоті князя Лева Даниловича [8, s. 43]. У 1412 р., коли король Владислав Ягайло передав римо-католикам православний храм Св. Івана Хрестителя на Замковій горі, єпископ зробив своїм осідком заміську околицю, де проживало «мужнє руське населення, котре оберігало руську віру» [4, s. 92]. Там діяла монастирська церква Успення Пресвятої Богородиці [9, с. 35]. Після 1691 р. на Перемишльщині відбувся поступовий перехід на Унію [10, s. 283]. Монастир став греко-католицьким [13, с. 2]. На його місці у кінці XVIII ст. збудували дерев’яну церкву Успення Пресвятої Богородиці – попередницю сучасної [7, s. 15].

До початку Другої світової війни Успенська парафія налічувала понад 500 осіб [3, с. 201]. У 1946 р., після заборони греко-католицтва, церкву замкнули і не відправляли Богослужінь. Внаслідок сумнозвісної акції «Вісла» зі святині вивезли ікони та літургійний посуд, а саме приміщення

перетворили на склад штучних добрив [4, s. 92]. Це згубно вплинуло на технічний стан будівлі, оскільки правил експлуатації ніхто не дотримувався [7, s. 15].

Після Другої світової війни церкви на території Польської Народної Республіки часто зазнавали руйнації через неможливість їх утримувати. Світська влада не бажала підтримувати свого ідеологічного противника, тому не сприяла будівництву нових храмів. Проте вона дозволяла ґрунтовний демонтаж, знеславлення святинь та передачу в користування римо-католикам або для потреб місцевої адміністрації [11, s. 9]. За таких умов, суттєвих змін зазнавала архітектура та іконостас в інтерпретації християн західного обряду. Крім того, будівля знищувалася як сакральна споруда, коли була у власності муніципальних керівників. Таким чином, зникали найважливіші символи духовності та єдності з національною традицією українців. Не випадково цей процес набрав обертів під час і після реалізації акції «Вісла», що також мала на меті асиміляцію населення в польському середовищі [11, s. 9].

У 1947–1956 рр. діяльність Православної церкви на етнографічній Лемківщині була заборонена [12, s. 45]. Українське населення, що зазнало насильних депортацій, прагнуло зберегти свої релігійні та культурні традиції. Нерідко представники греко-католиків звертались до православної громади у пошуках можливостей приєднатись до Богослужінь [12, s. 46]. Проте такі перспективи не влаштовували римо-католицьку курію. Тому у 1961 р. перемишльські греко-католики отримали право на недільні та святкові Літургії упродовж двох годин у нинішній катедрі св. Івана Хрестителя [13, с.3]. Продовжували проводити поховання на прицерковному кладовищі, яким опікувалася міська влада. Найдавніші збережені надмогильні плити датуються початком XX ст. [13, с. 3] Сьогодні цвинтар діючий, як християнський, де ховають православних, греко-католиків та римо-католиків.

Церква Успення Пресвятої Богородиці перейшла під протекторат Варшавської Митрополії у 1982 р. [1, s. 262] Технічний стан будівлі був жахливий: прогалини у стінах, вибиті шибки, пташині гнізда всередині та купи сміття [7, s. 16]. Про сакральне призначення споруди нагадували лише куполи, оскільки іконостасу та жодних інших атрибутів культу не залишилося [13, с. 4].

Для відновлення парафії багато зробив священик Мирон Шостаківський (1982–1984 рр.). Перше Богослужіння провів у травні 1982 р. [4, s. 92–93]. 17 липня 1983 р., вперше за довгий час, відбулись вибори до церковного комітету, що означало важливий крок в організаційному розвитку православної громади міста [4, s. 92]. Наступного року придбали парафіяльний будинок, полагодили електричну мережу, відремонтували дах, підлогу, висушили стіни [4, s. 92].

Упродовж 1984 р. у храмі Успення Пресвятої Богородиці відбувалися Літургії за участю Преосвященішого Адама, архієпископа Перемишльсько-Новосончівської єпархії. Владика здійснив відправи 19 січня (Водохрещення), 23 квітня (Великдень), 29 липня (Псковської ікони Божої Матері, неділя) та 11 листопада (неділя) [14, с. 153–154]. Після урочистого Богослужіння в с. Кальників 28 серпня (Успення Пресвятої Богородиці), оголошено збір пожертв на ремонт Успенської церкви в Перемишлі [14, s. 154].

Своїм відновленням храм завдячує також парафіянам. У 1990-х рр. громада відремонтувала фасад, зробила декорування зовнішніх стін, виготовила новий іконостас, забезпечила необхідним церковним посудом та частково оновила поліхромний живопис [4, s. 92]. Парафіяни, переважно українці за походженням і свідомістю, передали в інтер’єрі український етнічний колорит. Вишивкою прикрашений вівтар, основна частина храму та хоругви (фото 1).

Сьогодні церква Успення Пресвятої Богородиці є діючим парафіяльним храмом і разом з цвинтарем включена до Державного реєстру пам’яток Польщі [15, s. 2] (фото 2). Богослужіння проводяться українською мовою у неділю двічі на місяць та інколи у свята. У 1984–1985 рр. парохом був ієромонах Авель (Поплавський), який нині очолює Люблінсько-Холмську єпархію. Пізніше настоятелями були А. Мартинюк (1985–1987 рр.), М. Свинціцький (1987–1989 рр.), А. Федаш (1989–2002 рр.) та Я. Кадиляк (2002–2003 рр.). З 2003 р. парафіяльним священиком є Юрій Мокрауз, який цю посаду суміщає з військовим капеланством [4, s. 93].

Парафіяльна рада станом на 31 листопада 1999 р. включала Є. Михалюшко (староста), Л. Юнко (заступник старости), І. Данилець (скарбник) та Є. Назара (член ради) [4, s. 93]. До складу ревізійної комісії входили: С. Михалюшко (керівник), С. Щербина (член комісії), М. Філь (член комісії) [4, s. 93].

З 1997 р. у Перемишлі діє парафія Православного Ординату Польського Війська, у розпорядженні якої є гарнізонний храм Різдва Пресвятої Богородиці, збудований у 1880 р. на місці дерев’яної церкви середини XVII ст. [4, s. 94]. У 1946–1956 рр. храм не діяв. Поодинокі греко-католицькі Богослужіння відбувалися в 1956–1958 рр., але надалі вони припинились. Певний час церкву використовували як каплицю черниці – сестри греко-католицького братства Св. Миколая. Вони обслуговували Дім опіки, який розміщувався у будинку ліворуч від нинішньої церкви Різдва Пресвятої Богородиці [13, с. 4].

Після того, як у 1969 р. черниці переселилися у нове приміщення ближче до центру міста, храм не функціонував аж до 1997 р. [13, с. 4]. Водночас формально з 1986 р. він перебував у віданні парафії Успення Пресвятої Богородиці [4, s. 94]. Весь цей час будівля була у жахливому технічному стані, оскільки використовувалася під склад агітаційних матеріалів. Всередині купами валялись листівки, гниючі книги та прапорці. Навколо ріс недоглянутий сад [7, s. 16].

У 1986–1997 рр. парафіяни зробили лише найнеобхідніше: перекрили дах, вставили вікна, почистили дерева. Інтер’єр в основному зберігся, але вимагав ґрунтовної реставрації. Він представлений фресками-інсценізаціями із Святого Письма та історії Церкви. Настінний поліхромний живопис демонстрував зображення Різдва Ісуса Христа та чотирьох Євангелістів, які виконав Олександр Скрут, учень відомого польського художника Яна Матейка. У 1943 р. вони були перемальовані так, що збереглись лише зображення Івана, Луки, Матвія, Марка по кутах [13, с. 5]. Оригінальний іконостас з 1870 р., виконаний в неокласичному стилі, нині підлягає консервації [4, s. 94]. Серед раритетів – вівтар, лавки, два бічні кіоти XVII ст., а також запрестольний образ Різдва Пресвятої Богородиці, написаний у 1943 р. православним художником Павлом Запорізьким.

Понад 200 предметів для здійснення богослужінь вдалось повернути з Державного музею Перемишльщини. Серед них ікони XIX ст.: «Тайна вечеря» (полотно, розміри 80 см./60 см.), «Різдво Пресвятої Богородиці» (бляха, розміри 30 см/50 см.) та іконографічні зображення на папері, репродукції початку XX ст. [7, с. 16], Євангеліє з XIX ст. (оправа: дерево, шкіра), Богослужбова книга (видана у Львові 1866 р.), Октоїх (видана у Львові у XVIII ст.), великий хрест для хресного ходу, 13 латунних підсвічників, 2 комплекти церковного одягу, вишиті рушники, початку XX ст. [13, с. 16]

Капітальний ремонт храму відбувався у 1997–2007 рр. зусиллями прихожан. В оздобленні святині також яскраво виражений український колорит, що проявляється у вишитих рушниках, хоругвах та букетах калини на Престолі та біля іконостасу (фото 3). Віряни – україномовні й польськомовні мешканці. Всього їх є близько 100 осіб, з яких 8 – поляки. Настоятель храму о. Юрій до цього ставиться розважливо і радий кожному, хто заходить до храму. За його словами, «без підтримки громади обидві православні святині в Перемишлі не мали б шансів на існування» [13, с. 5].

1 квітня 1997 р. при церкві Різдва Пресвятої Богородиці утворилась Православна військова парафія, призначена для військовослужбовців та їх родин з Підкарпатського, Малопольського та Силезького воєводств. Першим парохом став Юрій Мокрауз, українець за походженням, який мав титул магістра богослов’я та військове звання підполковника [4, s. 94].

Подружжя Іоанна та Юрій Мокраузи прибули до Перемишля відразу після закінчення Варшавської Богословської Академії перед Великоднем у 1997 р. Першу Св. Літургію в храмі о. Юрій при співслужінні о. В’ячеслава Янеля провели у Велику (Страсну) П’ятницю. За повної відсутності необхідних церковних атрибутів за Плащаницю послужила невеличка іконка [7, s. 16].

Дружина о. Юрія згадувала, що під час першого Великоднього Богослужіння практично не було вірян, за винятком студента Богословської Академії у Варшаві Мирослава Левчака. Згодом на Пасхальну утреню зайшло декілька людей, але вони пробули не більше, ніж півгодини [7, s. 16]. З часом кількість прихожан збільшилась. Люди почали відвідувати храм цілими родинами. Відтоді й до нині Богослужіння відбувається українською мовою. Проте представники молодшого покоління, які недостатньо володіють українською мовою, вже звертались до настоятеля з проханням робити церковні відправи по-польськи [13, с. 5].

Особливу увагу священик і його дружина приділяють питанням духовного виховання дітей та молоді. Вони в міру можливості організовують дозвілля, спільно з молоддю побували на прощі на Святій Горі Грабарці, у Явоже, в Почаєві [7, s. 16].

У 2007 р. відсвяткували десятилітній ювілей служіння Ю. Мокрауза на парафії Різдва Пресвятої Богородиці. Вдячні парафіяни подарували священику ікону св. Юрія [7, s. 16]. Завдяки праці православної громади міста Перемишля та старанням подружжя Мокраузів церква на вулиці Маріацькій відремонтована і доглянута. Храм, дзвіницю, датовану початком XX ст., та цвинтар біля неї внесено до Державного реєстру пам’яток Польщі [15, s. 5] (фото 4). У 1999 р. створено парафіяльний Військовий Спортивний Клуб «Стразос» [4, s. 94].

До головної парафіяльної ради, станом на 31 листопада 1999 р., входили о. Юрій Мокрауз (голова), о. Василь Заброцький (секретар), Дарій Мельнічек (скарбник). Ревізійна комісія була представлена Ярославом Заброцьким (голова), Андрієм Павлишиним (член комісії), Мар’яном Тарапацьким (член комісії) та Мар’яном Хомою (член комісії) [4, s. 94]. Такий склад зберігся до кінця 2014 р. Церковним хором, який налічує близько 7–8 осіб, управляє Іоанна Мокрауз, дружина священика. Спілкуючись з автором цієї статті, вона складні релігійні процеси пояснила специфічною історичною долею населення. При цьому зауважила, що місцеві мешканці довгий час не мали усвідомлення власної конфесійної приналежності, а були лише духовно прив’язані до наявної у них церкви. Упродовж років священики і юрисдикція змінювались, а віряни продовжували відвідувати Богослужіння, зважаючи на складену традицію [13, с. 6].

Отже, у Перемишлі знаходяться два православні храми: Успення Пресвятої Богородиці та Різдва Пресвятої Богородиці. Парох – українець за походженням, військовий капелан Ю. Мокрауз. Богослужіння проводяться українською мовою. В оздобленні обох святинь використано традиційний етнічний елемент – вишивку. Серед прихожан є поляки та українці, мешканці міста й довколишніх сіл. Православна громада власним коштом відновила храми, аби вони були придатні до експлуатації. Між вірянами панує тепла родинна атмосфера. Відвідування богослужінь для них – не лише духовне збагачення, але й спосіб єднання з рідними традиціями.

Ф

Фото 1. Церква Успення Пресвятої Богородиці

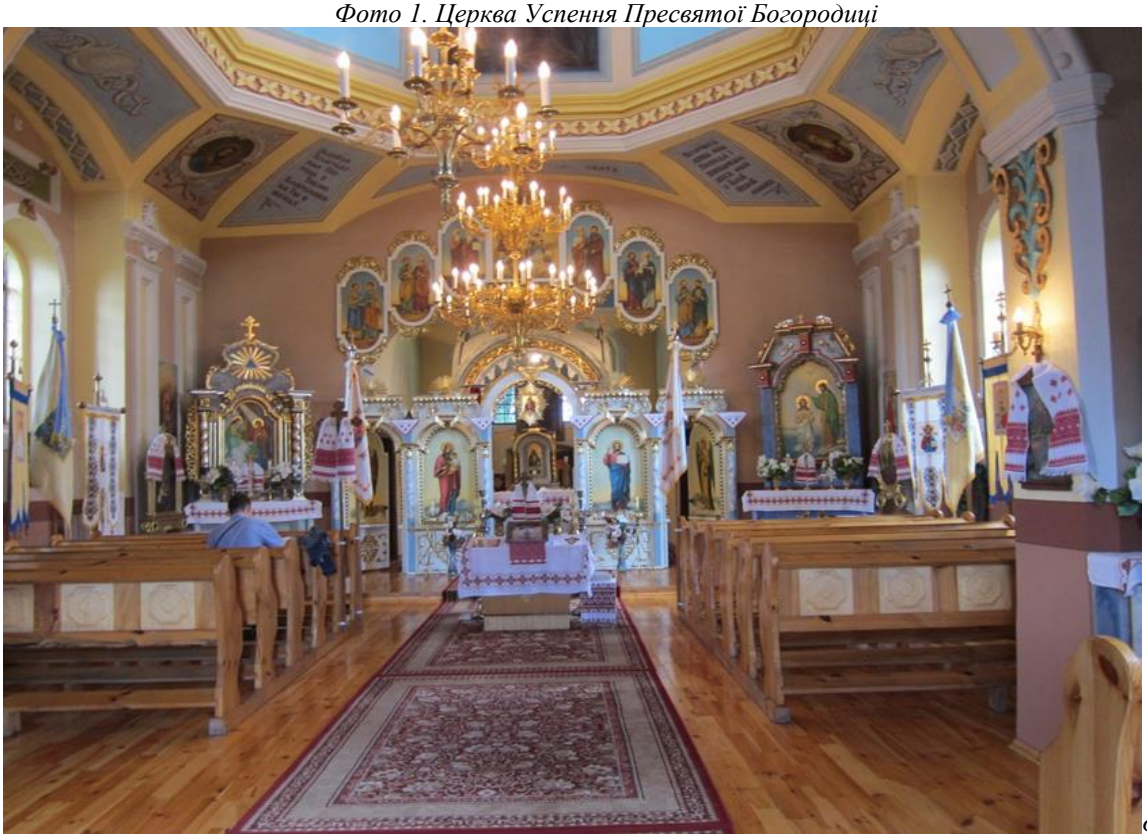

Фото

Фото 2. Церква Успення Пресвятої Богородиці. Внутрішній інтер’єр

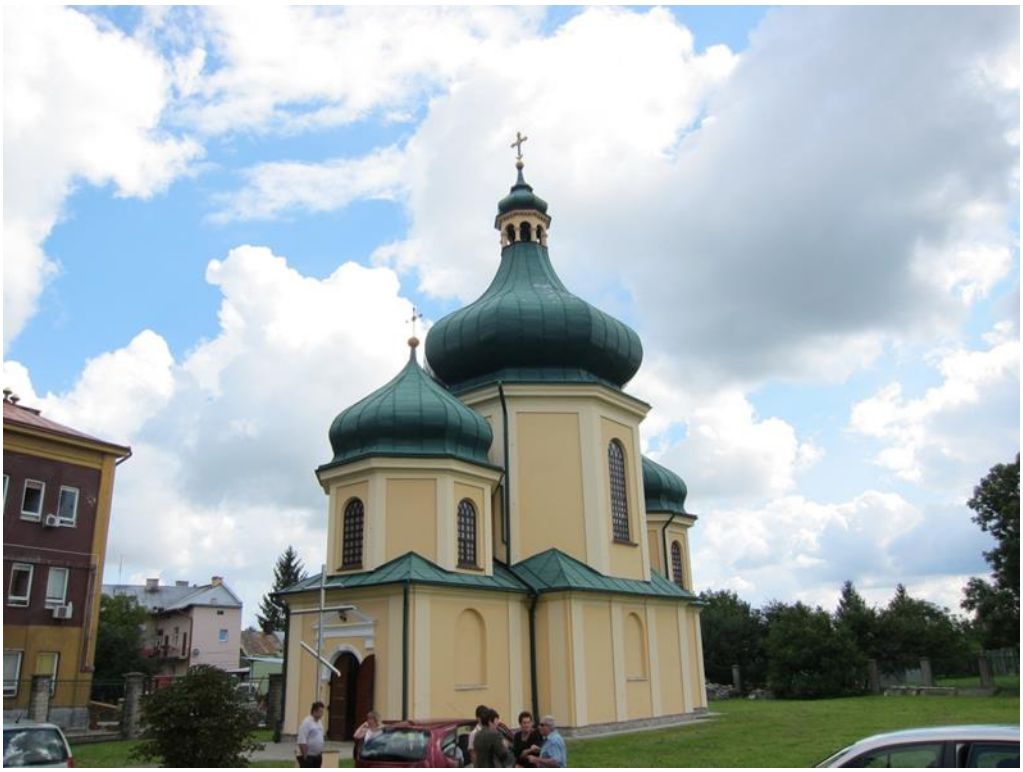

Фото 3. Церква Різдва Пресвятої Богородиці

Список використаних джерел

1. Musiał J. Stan prawny i sytuacja faktyczna świątyń unickich na terenie diecezji przemyskiej w latach 1945–1989 / J. Musiał / [pod red. Stępnia S]. – T. 1. – Przemyśl, 1990. – S. 257–263. 2. Drozd R. Dzieje ukraińców w Polsce w latach 1921–1989 / R. Drozd, B. Halczak. – Warszawa, 2010. – 237 s. 3. Іванусів О. В. Церква в Руїні. Загибель українських церков Перемиської єпархії / О. В. Іванусів. – St. Catharines: «Св. Софія» релігійне товариство українців католиків Канади, 1987. – 281 с. 4. Dubec R. Szematyzm. Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji Przemysko-Nowosądeckiej / Dubec R., Felencyak J. – Gorlice, 1999. – 109 s. 5. Ustawa z dnia 17 grudnia 2009 r. o uregulowaniu stanu prawnego niektórych nieruchomości pozostających we władaniu Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego // Dziennik Ustaw. – 2010. – № 7. – S. 844–845. 6. Motyka J. W Przemyślu unici oddadzą prawosławnym cerkiew na Wilczu. – Режим доступу: http://www.nowiny24.pl. 7. Rydzanicz A. Śladami przemyskich cerkwi / A. Rydzanicz // Prszegląd prawosławny. – 2007. – № 11. – S. 13–16. 8. Bendza M. Prawosławna diecezja Przemyska w latach 1596–1681 / M. Bendza. – Warszawa, 1982. – 267 s. 9. Блаженніший Григорій Лакота перемиський єпископ-помічник. Зібрані історичні праці / [Під ред. Пилипович В.]. – Т. 4. – Перемишль, 2003. – 70 с. 10. Nabywaniec S. Katoliccy biskupi przemyscy obrządku wschodniego / Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci / Nabywaniec S. / pod red. Gajek J. S., ks. Nabywaniec S. – Lublin, 1998. – S. 279–299. 11. Drozd R. Losy świątyń greckokatolickich i prawosławnych w Polsce w latach 1944–1989. – Режим доступу: http://uitp.net.pl/index.php/opracowania. 12. Gerent P. Zarys dziejów Prawosławnej Diecezji Przemyskiej / P. Gerent // Almanach Diecezjalny / [pod red. ks. Dubec R.]. – Gorlice, 2005. – S 23–49. 13. Особистий архів М. Хомич. Записано від настоятеля храмів Успіння Пресвятої Богородиці та Різдва Пресвятої Богородиці. – Перемишль, 2014. 14. Відправи Преосвященішого Владикі Адама поза кафедральною церквою на протязі 1984 р. // Церковний календар. – 1985. – С. 153–154. 15. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków – stan na 30 września 2014 r. – Режим доступу: http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce.

Марина Хомич

ПРАВОСЛАВНЫЕ ХРАМЫ ПЕРЕМЫШЛЯ КАК ЦЕНТРЫ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ ГОРОЖАН: ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX – НАЧАЛО XXI ВВ.

В статье исследован процесс восстановления православних храмов в Перемышле во второй половине XX – вначале XXI вв. Проанализирован вклад прихожан в реконструкцию церквей и развитие интерьера. Рассмотрено особенности пастырской деятельности в условиях этнической и конфессиональной неоднородности состава верующих.

Ключевые слова: христианство, православие, Польская Автокефальная Православная Церковь, Перемышль, храмы.

Maryna Khomych

THE ORTHODOX CHURCHES IN PRZEMYŚL AS THE CENTERS OF SPIRITUAL LIFE OF TOWNSPEOPLE: IN THE SECOND HALF OF THE 20 TH – THE EARLY OF THE 21 AGES

In this article is investigated the process of recover the Orthodox Churches in Przemyśl in the second half of 20 th – the early of the 21 ages. Also in this research we have been analyzing the deposition of parishioners in the reconstruction and decoration of churches. The peculiarity of the clerical activities in terms of ethnic and confessional dissimilar of the seculars is considered.

Key words: christianity, orthodoxy, Polish Autocephalous Orthodox Church, Przemyśl, churches.

УДК 334 (477+520)

Тетяна Лахманюк

УКРАЇНА ТА ЯПОНІЯ: КУЛЬТУРНЕ І СПОРТИВНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

У статті автор розглядає культурне і спортивне співробітництво України та Японії, акцентує увагу на політико-правовій базі цих контактів, розкриває співпрацю між культурними і спортивними організаціями обох держав.

Ключові слова: Україна, Японія, культура, спорт, співробітництво.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин. В умовах розбудови й утвердження як України, так і Японії, виникає необхідність об’єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку українсько-японських двосторонніх відносин.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена тим, що наукових праць дослідницького спрямування з цієї проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об’єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження вчених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях Ю. Костенка [5–6], М. Кулінича [7–8], І. Мандрик, О. Іпатюк [9].

Метою дослідження є аналіз основних подій історії формування і розвитку україно-японських міждержавних взаємин.

Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-японської співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку культурних й спортивних зв’язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-японських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об’єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України та Японії в нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження становлять головні напрямки і пріоритети культурних й спортивних зв’язків між Україною та Японією, визначення основних закономірностей і тенденцій зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце у структурі міжнародних відносин.

Розвиток співпраці в культурній сфері між державами зосереджено на проведенні спільних культурно-просвітницьких заходів, а саме – організації гастролей художніх колективів і окремих виконавців, різноманітних фестивалів, виставок, участі представників країн у конкурсах.

Традиційною є участь українських дітей у міжнародних конкурсах малюнка в Японії, багато з них були переможцями й отримували призи. Результативною стала участь українських художників і майстрів анімаційних фільмів у міжнародних конкурсах, які проводилися в Японії. Так, у серпні

2004 р. українські мультиплікатори взяли участь в Х міжнародному фестивалі анімаційного кіно, який пройшов у м. Хіросіма. Роботу С. Коваля «Трамвай № 9 продовжує шлях» відзначено спеціальною нагородою журі. У квітні 2005 р. художникам В. Тарану, братам О. та С. Харукам вручено найвищі нагороди 16-го міжнародного конкурсу монетного дизайну [6, с. 36]. Традиційним став приїзд до Японії з гастролями балетної групи й оркестру Національного академічного театру опери і балету України ім. Т. Г. Шевченка. У грудні 2004 р., на запрошення концертного агентства «Музика», українські артисти в одинадцятий раз із повоєнного періоду відвідали Японію, презентуючи цього разу прихильникам балетного мистецтва виставу «Лускунчик».

За підтримки посольства України в Японії та сприяння японської Асоціації оркестрової музики у листопаді 2005 р. відбулося гастрольне турне симфонічного оркестру Національної філармонії України під керівництвом головного диригента М. Дядюри. Досить рельєфною була географія виступів в Японії українських піаністів. У березні 2004 р. та в січні 2006 р. в Йокогамі виступав Д. Оніщенко; у вересні 2004 р. та в січні 2006 р. концертне турне по містах Кітакюсю, Осака, Токіо, Фукуї, Сізуока і Йоно здійснив переможець Київського міжнародного конкурсу піаністів ім. В. Горовця та IV міжнародного конкурсу піаністів в японському м. Хамамацу (липень 2001 р.) О. Гаврилюк; у жовтні 2004 р. в щорічному конкурсі м. Хатіман брав участь А. Ємець; у квітні 2005 р. в Міжнародному музичному фестивалі м. Саппоро взяв участь лауреат міжнародних конкурсів І. Цитуєв [1].

Як свідчить історія взаємин між обома країнами, у японців колосальний інтерес до української культури. Вони обожнюють класичний спів, і є дві речі, які не можуть залишити їх у спокої – це балет і опера. Під час виступу Одеського оперного театру в Токіо з оперою «Турандот» Пуччіні побачити це прийшли навіть представники імператорського двору. До цього часу в Кіото є балетна школа Терада, яка 35 років співпрацює з Національною оперою ім. Т. Шевченка, а син Мічіко Теради (директора Terada Balet Art School у Кіото– примітка автора) Набухіро – заслужений артист України, соліст українського балету [8].

Щороку зростає зацікавленість японців сучасною та класичною українською літературою. Так, у 2004 р. на полицях книгарень з’явився переклад японською мовою книги А. Куркова. В Україні ця книга відома під назвою «Закон слимака», а в Японії – «Меланхолія пінгвіна». Значним попитом користується серія книжок українських казок у перекладі японською мовою – «Рукавичка», «Колосок», «Солом’яний бичок», які були випущені видавництвом «Net-Musashino» (Японія).

Дослідженням української мови в Японії займаються переважно науковці, основною спеціалізацією яких є російська мова. В університетах українська вивчається через призму російської – після опанування російської граматики і лексики. Українська є факультативною, третьою іноземною мовою після російської. На тлі загального падіння попиту на російську мову в Японії після розвалу СРСР, частка японців, які вивчають українську мала. Інтерес до України й, зокрема, української мови пожвавився після Помаранчевої революції 2004 р.

Основні праці японських русистів з української мови, видані в Японії після здобуття Україною незалежності, такі: 1944 р. – Ясуда Сабуро «Українсько-ніппонський словник»; 1991 р. – Накай Кадзуо «Вступ до української мови» – перший японський підручник з української мови; 1995 р. – Курода Рюносуке «1500 українських основних слів» – зошит базової української лексики; 2007 р. – Абе Сьокіті «Японсько-український – українсько-японський збірник слів» – зошит базової української лексики; 2009 р. – Накадзава Хідехіко «Українська мова» – підручник із розмовної української мови.

У 1920-х рр. викладали японську мову й літературу в Харківському університеті. Там вийшов 1926 р. «Теоретично-практичний курс японської мови» Ф. Пущенко. 1926 р. в Харкові створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (далі – ВУНАС) з філіями у Києві й Одесі, в якій японську секцію очолював Ф. Пущенко, а історію Далекого Сходу досліджували Б. Курц та І. Тригубов. ВУНАС організувала курси сходознавства, на яких був і японський відділ. Статті про Японію з’являлися у її виданнях: «Бюлетень ВУНАС» (1926–1928) та в журналі «Східній Світ» (1927–1931) [14, с. 160–167].

Японці добре знають український спорт, їм відомі імена С. Бубки, А. Шевченка [8]. Здобутки українських спортсменів у багатьох міжнародних змаганнях і турнірах, які регулярно проходять в Японії, відіграють значну роль у контексті популяризації української держави в цій країні. Зокрема, українські волейболісти у відбірковому олімпійському турнірі в м. Осака у травні 1996 р. отримали путівку до Атланти; у Токіо в щорічному турнірі «Кубку Іон» неодноразово перемагала відома українська спортсменка з художньої гімнастики К. Серебрянська (1994, 1995, 1996 рр.), а на одному з найпопулярніших спортивних змагань Японії – «Кубку Епсон» – О. Вітриченко (1996 р.); у міжнародних змаганнях з легкої атлетики в м. Токіо перемагав С. Бубка (1997 р.). У лютому 2005 р. пройшли 46-ті змагання з плавання пам’яті І. Кацумура, у яких взяли участь п’ять плавців з України, серед яких володар світового рекорду в плаванні брасом на 50 метрів О. Лісогор. Цього разу також йому не було рівних на дистанції 50 метрів брасом, а на дистанції 100 метрів він лише декількома

десятими поступився олімпійському чемпіону К. Кітадзіма, посівши другу сходинку п’єдесталу [6, с. 37].

На території національного Київського політехнічного університету триває будівництво нового українсько-японського центру, який наразі тимчасово займає приміщення на території бібліотеки цього навчального закладу. Діяльність центру здійснюється за трьома основними напрямками: викладання японської мови для учнів різного рівня володіння мовою (їх у центрі навчається близько 300); популяризація японської культури – тут і виставки японського живопису, проведення традиційної чайної церемонії, ознайомлення з мистецтвом ікебани та традиційною японською музикою. Третій напрямок – сприяння і допомога японським компаніям, які розпочинають свою діяльність в Україні. Незалежно від того, коли буде відкрито нове приміщення центру, його діяльність надзвичайно важлива, і він є справжнім мостом між Україною та Японією [15].

20 березня 2011 р. близько 450 українців взяли участь у флешмобі «Ганбаре Ніппон!» («Тримайся, Японіє!») на вул. Хрещатик (м. Київ). Ініціатором флешмобу виступив проект японського агентства з міжнародного співробітництва «Українсько-японський центр». Мета флешмобу – підтримати моральний дух японської нації, дати можливість небайдужим українцям висловити свої співчуття з приводу руйнівної стихії 11 березня 2011 р. Час для проведення акції був обраний невипадково – 11 березня 2011 р. в Японії стався землетрус надзвичайної сили, який викликав хвилю цунамі висотою у 10 метрів. Директор «Українсько-японського центру» Осаму Мідзутані заявив: «Я хотів би висловити щиру вдячність усім учасникам флешмобу «Ганбаре Ніппон», організованому співробітниками і волонтерами «Українсько-Японського Центру».

Після поширення новин про лихо, «Українсько-японський центр» отримав багато дзвінків від українських партнерів і друзів, які висловили свої глибокі співчуття, підбадьорили населення. Така підтримка викликала в японців теплі емоції, а також підтвердила дружні почуття українців. Флешмоб був відзнятий на відеокамеру. Відео передано японському агентству міжнародного співробітництва, посольству України в Японії та японським ЗМІ. Україну та Японію єднає прикрий досвід страждання населення від наслідків ядерної катастрофи. Це стає ще більш актуальним у контексті аварій на АЕС «Фукусіма-1» і «Фукусіма-2» [12].

2010 р. в Японії під час засідання Всесвітньої організації туризму оголосили, що Україна – найважливіша країна серед нових туристичних напрямків. І не дивно, бо, наприклад, як в одній країні – й стільки етнічного різноманіття. А Ялта для японців – взагалі ключове слово, насамперед тому, що під час Другої світової там було визначено долю Японії [8].

Хоча серед японців Україна залишається все ще маловідомою, в Україні популярна японська культура, їжа тощо. Збільшення людських обмінів, популяризація України серед японців та збільшення кількості туристичних подорожей японців до України мають наблизити Україну до Японії. Збільшенню контактів не сприяє асиметричній візовий режим. Нині громадяни Японії можуть перебувати в Україні упродовж 90 днів без візи, але українські громадяни мають її отримувати заздалегідь у консульстві Японії. Є усі підстави підняти питання перед японською стороною щодо скасування візового режиму для українських громадян [12].

Українців у Японії незначна кількість – близько 500 наших земляків на консульському обліку. В основному українці в Японії – це жінки, які вийшли заміж за японців. Є також невелика кількість дослідників, бо японці укладають контракти з нашими ученими. Громади чи діаспори, як у Канаді чи США, тут немає, бо кожен займається своєю справою і живе ритмом життя Японії [8].

Таким чином, відносини між Україною та Японією як в культурній так і у спортивній сферах можна охарактеризувати як динамічні та перспективні. Про це свідчать культурно-освітні заходи та спортивні змагання в державах.

Список використаних джерел

1. Алексєєва В. Стан співробітництва України з Японією. [Електронний ресурс] / В. Алексєєва. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_EN_2008/Economics/31208.doc.htm 2. Гетьманчук О. Україна, Японія та корисні сусіди. [Електронний ресурс] / О. Гетьманчук. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina,_yaponiya_ta_korisni_susidi-35069.html 3. Гордієнко Л. Українсько-японські відносини на сучасному етапі / Л. Гордієнко // Вісник Київського інiверситету «Слов’янський університет». – К., 1998. – Вип. 1: Історія. Культура. Політологія. Міжнародні відносини. – С. 37–46. 4. Визнання внеску Міжрегіональної Академії управління персоналом в розвиток українсько-японського співробітництва // Персонал плюс. – 2011. – № 36 (441). – 13 верес. 5. Костенко Ю. Україна–Японія: грані співробітництва / Ю. Костенко // Політика і час. – 2004.– № 9. – С. 3–11. 6. Костенко Ю. Українсько-японські відносини сьогодні / Ю. Костенко // Всесвіт. – 2004. – № 11/12. – С. 33–38. 7. Кулінич М. Україна і Японія: глобальне партнерство і ефективна двостороння взаємодія / Микола Кулінич // Зовнішні справи. – 2011. – № 1. – С. 54–58. 8. Кулінич М. Японці бачать в Україні серйозного партнераю. [Електронний ресурс] / М. Кулінич. – Режим доступу:

http://www.day.kiev.ua/uk/article/panorama-dnya/mikola-kulinich-yaponci-bachat-v-ukrayini-seryoznogo-partnera 9. Мандрик І. П., Іпатюк О. В. Основні напрями українсько-японського співробітництва. [Електронний ресурс] / І. П. Мандрик, О. В. Іпатюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Випуск 7, 2007. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/nvvnu/ misnarod_vidnos/2007_7/2/6.pdf 10. Нас дивує «японське диво», японців – наша недисциплінованість // Голос України. – 12 травня 1999. – С. 13. 11. НІСД. Приорітетні питання політики України щодо країн Азії. [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/pyt_Azya-dbec8.pdf 12. Посольство України в Японії. Українці підтримують моральний дух японців. [Електронний ресурс] / Новини від 21.03. 2011. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua/japan/ua/news/detail/55562.htm. 13. Пронь С. В. Україна та Японія. [Електронний ресурс] / Зовнішньополітичні відносини в XXI столітті / С. В. Пронь // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 14. Режим доступу: http://bibliofond.ru/view.aspx?id=461015 14. Резаненко В. Україна–Японія / В. Резаненко // Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 160–182. 15. Сато Йошіхару. Наші держави ще недостатньо глибоко пізнали одна одну. [Електронний ресурс] / Йошіхару Сато // Урядовий кур’єр. – 15. 01. 2011. – Режим доступу: http://www.ukurier.gov.ua/uk/ articles/pershij-sekretar-posolstva-yaponiyi-sato-joshiharu/p/ 16. Японія – наш далекосхідний партнер // Україна і світ. – 16 жовтня 2002. – С. 6.

Татьяна Лахманюк

УКРАИНА И ЯПОНИЯ: КУЛЬТУРНОЕ И СПОРТИВНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

В статье автор рассматривает культурное и спортивное сотрудничество Украины и Японии, акцентирует внимание на политико-правовой базе этих контактов, раскрывает сотрудничество между культурными и спортивными организациями обоих держал.

Ключевые слова: Украина, Япония, культура, спорт, сотрудничество.

Tetyana Lakhmanyuk

UKRAINE AND JAPAN: CULTURAL AND SPORTING COLLABORATION

In the article an author examines the cultural and sporting collaboration of Ukraine and Japan, accents attention on the base of these contacts, exposes a collaboration between cultural and sporting organizations both held.

Key words: Ukraine, Japan, culture, sport, collaboration.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 3477.78:254

Леонід Кравчук

ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ НОВОСТВОРЕНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ХОДІ РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПЕРІОД 1939–1941 РР.

У статті розглядаються основні аспекти реалізації радянської моделі системи освіти і виховання дітей Тернопільщини в реконструйованих та нововідкритих школах в ході радянізації краю в 1939–1941 рр.

Ключові слова: освіта, школа, радянський вчитель, соціалістична культура, комсомолець.

Наукова новизна статті полягає в тому, що автор чи не вперше здійснено аналіз проблеми радянізації краю та висвітлення перетворень у системі освіти Тернопільщини як в державних установах, так і в громадському-культурному житті краю.

Об’єкт дослідження радянізаційні процеси, що відбувалися в Західній Україні у 1939–1941 рр.

Предмет дослідження – особливості формування матеріально-технічної бази новостворених закладів освіти в ході радянізації Тернопільщини в 1939–1941 рр.

Мета статті – дослідити особливості формування матеріально-технічної бази новостворених закладів освіти в ході радянізації Тернопільщини в 1939–1941 рр.

Завдання статті полягає в порівняльному аналізі радянських перетворень, що мали місце в системі освіти, які реально відбувалися в освітньо-культурному житті населення новоутвореної Тернопільської області та їх наслідки, як «позитивні» радянські, так і негативні, що мали трагічні наслідки в подальшій долі корінного населення.

Основним джерелом матеріального забезпечення навчальних закладів та органів управління освітою були обласні фонди будівельних, технічних, паливно-енергетичних, сировинних та інших матеріалів і ресурсів, розподілом яких займався обласний плановий відділ. Показовим у цьому плані виступає «План розподілу паперу із фондів першого кварталу 1941 року по Тернопільській області», підписаний головою обласного плану. Із однієї тонни паперу, передбаченого на потреби різних організацій та установ області, 600 кг виділено виконкомам районних рад, що можна означити як «першу групу потреб». До «другої групи потреб» віднесено обласні фінансовий і земельний відділи та обласний військкомат, які отримали в сукупному по 30 кг паперу на квартал. Сюди ж необхідно зарахувати і народну освіту, яку в розподілі фондів представляли облвно, обласний інститут удосконалення учителів та освітянська торгівельна організація «Укршкілпостач», що отримували по 30–35 кг паперу для потреб шкіл області та для внутрішніх потреб установи. Організації, віднесені до ”третьої групи потреб“, отримували по 20 кг паперу, а решта – по 5– 10 [6, арк. 13]. Саме такий фондовий підхід до розподілу матеріалів створив можливості для породження корупційного принципу «вибити із центральних фондів», навколо якого оформилась корупційна схема «установа розпоряднику фондів – «гонорар», розпорядник фондів установі – додаткові фондові матеріали».

Функціонував ще один офіційний, дозволений нормативами чинного законодавства, шлях одержання додаткових засобів матеріально-технічного забезпечення навчального процесу із державних фондів – офіційне звернення керівництва навчального закладу до вищого (згідно управлінської субординації) керівного освітянського органу. Прикладом може служити лист дирекції Кременецького державного учительського інституту від 22 серпня 1940 р. до Тернопільського обласного відділу народної освіти з проханням «відпустити матеріали, необхідні для завершення нового будівництва». Серед 26 найменувань – 50 м^3 дощок, 300 м^3 фанери, 200 м^3 дубового паркету, 200 листів покрівельної жерсті, 3 тис. штук вогнетривкої цегли, 15 т цементу, 200 кг оліфи, карбід, кисневі балони, цвяхи, віконне скло, лінолеум, а також 30 л бензину і 40 л 96 % спирту [5, арк. 4].

Привертають увагу обсяги «заявки» на бензин і спирт. З цього приводу виникає декілька запитань. Чому серед будівельних матеріалів виявився спирт? Чому для будівництва нового приміщення потреба у спирті виявилася більшою за потребу у бензині? Чи помітило таку невідповідність обласне керівництво? Яким чином і в яких обсягах облвно задовільнило прохання учительського інституту, невідомо. Однак з цього стає зрозумілим, що керівництво навчальних закладів постійно відчувало гостру потребу в матеріально-технічних засобах, а тому змушене було

виявляти «господарську кмітливість і винахідливість», аби будь-яким чином отримати необхідний матеріальний ресурс для забезпечення навчально-виховного процесу.

Зазначимо, що навчальним закладам була надана, хоч і обмежена, можливість самостійно заробляти кошти для розширення, вдосконалення та утримання своєї матеріально-технічної бази. З цього приводу звернемося до одного оригінального документа, що зберігається у фондах Державного архіву Тернопільської області. Йдеться про наказ № 6381 заступника наркома освіти УРСР тов. Бухало С. М. від 15 грудня 1939 р. Хоча цей наказ стосується Одеського державного педагогічного інституту, його наявність у Тернополі свідчить про те, що він був чинним і для вищих закладів освіти західноукраїнського регіону. В наказі зазначено «дозволити існування у складі Одеського державного педагогічного інституту таких підсобних закладів: а) пральня, б) столярна майстерня. Вищезгадані підсобні заклади діють на основах повної самооплатності, без будь-якого фінансування з державного бюджету чи спец кошті педінституту. Статут, план роботи, кошторис і звітність по цих закладах затверджує директор педінституту. Для перерахунку коштів і проведення розрахункових операцій по допоміжних закладах директору педінституту дозволяється відкрити окремий поточний рахунок в Держбанку згідно з дозволом НКФ УРСР № 5/258 від 16 травня 1938 року» [5, арк. 1].

Додатком до згаданого наказу служить наявне в цих же архівних фондах «Положення про столярну майстерню педінституту», затверджене директором тодішнього Одеського державного педагогічного інституту. У положенні зафіксовано, що майстерня організована на підставі цитованого нами наказу № 6381 з метою здешевлення і покращення робіт з культурно-побутового обслуговування студентів і господарського обслуговування інституту. Зазначено, що майстерня входить до складу адміністративно-господарської частини вузу, але існує поза бюджетом інституту на засадах госпрозрахункової одиниці із самостійним балансом, здійснюючи усі свої фінансові операції через поточний рахунок у Держбанку, відкритий для допоміжних структур інституту. Майстерня має виробничу програму, кошторис і штат, затверджені помічником директора педінституту з адмінгоспчастини, і виконує всі роботи за цінами, затвердженими ним же. Облік і звітність майстерні знаходиться у безпосередньому підпорядкуванні головного бухгалтера інституту. Прийом, звільнення і переведення працівників майстерні здійснюється наказом помічника директора педінституту з адмінгоспчастини за поданням завідувача майстернею. Завідувач майстернею виконує всі функції, необхідні для забезпечення господарських і виробничих потреб майстерні і несе персональну відповідальність за дотримання правил техніки безпеки, протипожежних заходів, санітарних та інших правил, обов’язкових для підприємств усуспільненого сектора. Однак баланси і річний звіт майстерні затверджує директор педагогічного інституту [5, арк. 2]. Така детальна регламентація діяльності госпрозрахункової одиниці начального закладу засвідчувала можливості цієї господарсько-економічної структури самостійно здійснювати виробничу діяльність, а отже, і виконувати функції додаткового джерела матеріально-технічного забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів. Сама декларація нормативної мети діяльності столярної майстерні – «здешевлення обслуговування» – вказує на майстерню як позабюджетне джерело задоволення матеріальних потреб навчального закладу. Привертає увагу і те, що в положенні про майстерню не йдеться про використання її як навчально-практичної бази трудового навчання і виховання студентів чи про участь студентів у виробничому процесі як форми виробничої практики, передбаченої навчальними планами багатьох педагогічних спеціальностей. З часом досвід одеситів запозичили на Тернопільщині: виробничі структури у різних їх формах і масштабах почали працювати у різних навчальних закладах області (Кременецькому учительському інституті, технікумах, професійно-технічних училищах).

До формування та розширення навчально-матеріальної бази реформованих і новостворюваних навчальних закладів західноукраїнських областей залучалися вищі заклади освіти радянської України, що здійснювалося різними способами. Показовим у цьому плані був зв’язок Кременецького учительського інституту з Київським держаним університетом ім. Т. Г. Шевченка – столичним навчальним закладом, заснованим століття перед цим на базі перевезених до Києва матеріально-технічних ресурсів і навчально-методичного обладнання, в тому числі бібліотеки, ліквідованого у Кременці відомого Волинського ліцею. Керівництво учительського інституту звернулося до свого історичного освітнього спадкоємця щодо допомоги у справі забезпечення навчального процесу науковою і навчально-методичною літературою. Дирекція університетської бібліотеки у листі-відповіді заявила про готовність допомогти інституту за змістом прохання, насамперед в інформуванні про періодичні видання, необхідні навчальному закладу у підготовці фахівців, що можна повноцінно здійснити лише з урахуванням профілів підготовки та спеціальностей, за навчальними планами яких працює інститут. Окрім цього, бібліотека університету надала інституту інформацію про республіканські та союзні видавництва і книготоргівельні організації, що здійснюють розповсюдження академічної літератури для вищих

закладів освіти, як-от, відділення «Академкниги» АН СРСР у Києві, книжковий магазин «Київ» АН УРСР, а також бібліотечні колектори «Укркнигокультторгу», який постачав літературу бібліотекам України і московський колектор наукових бібліотек. Саме до них необхідно звертатися керівництву навчальних закладів щодо поповнення книжкового фонду своїх бібліотек. Столичні фахівці пропонують провінційним колегам скористатися послугами системи «Книга – поштою», для чого необхідно попередньо ознайомитися з бібліографічним виданнями Всесоюзної книжкової палати та книжкової палати УРСР. Серед столичних рекомендацій кременчанам рекомендувалося передплатити декілька бібліографічних видань, насамперед, «Книга і пролетарська революція», «Марксистсько-ленінська література», «На допомогу марксистсько-ленінській освіті» (усі – російською мовою). Дирекція університетської бібліотеки обіцяла: «З отриманням від вас даних про профіль вашого закладу ми, можливо, зуміємо надіслати вам деякі видання нашого університету» і пропонувала: «Були б вам вдячними за інформацію щодо можливості отримати від вас у формі обміну чи купівлі видання, що опубліковані західноєвропейськими мовами впродовж 1914–1939 рр. з таких дисциплін, як фізика, математика, зоологія, ботаніка, геологія, географія, література, історія, юридичні науки, лінгвістика» [5, арк. 3].

До листа додано список журналів і газет, передплачених бібліотекою університету на 1940 р. і необхідних для інформаційного забезпечення навчально-виховного процесу. Серед 261 періодичного видання лише 40 – україномовні. Причому до обов’язкових для використання у науково-педагогічній роботі віднесені «Антирелигиозник», «Безбожник», «Большевик», «Більшовик України», «Большевистская печать», «Блокнот агитатора», «Ворошиловский стрелок», «За комуністичне виховання дошкільника», «За більшовицьку пропаганду і агітацію», «Коммунистическое строительство», «Комсомольский пропагандист», «Комуністична освіта», «Политпросветработа», «Под знаменем марксизма», «Партийное строительство», «Пропагандист», «Партійний робітник України», «Сталинское племя», «Комсомольская правда», «Молодой колхозник» і т.п. Про ідеологічний акцент інформаційно-літературного забезпечення навчального процесу свідчать штучно заідеологізовані назви періодичних видань за тематикою різних наукових профілів і сфер суспільного життя: «Вопросы советской торговли», «Красный библиотекарь», «Советская музыка», «Советское студенчество», «Советское фото», «Советская наука», «Советская агрономия», «Советские субтропики». Крім них, «советскими» виявилися ботаніка, Арктика, мистецтво та багато іншого. За назвами періодичних видань все інше підпадало під категорію «соціалістичне»: «Соціалістична культура», «Соціалістичне сільське господарство», «Социалистическое животноводство», «Соціалістичне тваринництво», «Социалистическое земледелие» [7, с. 7]. Якщо весь перелік періодичних видань привести до спільного знаменника, то інформаційно-літературне забезпечення науково-педагогічного і навчально-виховного процесів у вищому закладі освіти мало бути «комуністичним», «радянським», «соціалістичним» – і ніяким іншим, бо навіть природничо-наукові дисципліни і галузі аграрної науки повинні мати ідеологічне «забарвлення».

Забезпечення навчальних закладів, насамперед загальноосвітніх шкіл, навчальною літературою, наочним і письмовим приладдям здійснювало Українське об’єднання державної торгівлі «Укркниготорг», що мало свої контори в усіх областях України. Підрозділи «Укркниготоргу», бібліотечні колектори, здійснювали планове комплектування шкільних бібліотек соціально-економічною, художньою, дитячою, педагогічною та іншою літературою для позашкільного читання учнів і для учителів. Книги надсилалися школам в оправі та з повною бібліотечною обробкою. У каталозі «Укркниготоргу» на 1941 р. вміщено звернення Народного комісаріату освіти (далі – НКО) УРСР і керівництва «Укркниготоргу» до місцевих відділів народної освіти, обласних контор і спеціальних магазинів, керівників шкіл з пропозицією впорядкувати забезпечення шкіл необхідною літературою, навчальним обладнанням і наочним приладдям через своєчасне укладання відповідних угод навчальних закладів із «Укркниготоргом». Бланки угоди і перелік наявних елементів навчально-матеріальної бази містилися в каталозі, який пропонував наочне приладдя та обладнання для 12 шкільних предметів (з історії та географії наочність була російськомовною). Вказувалися адреси обласних контор «Укркниготоргу» та бібліотечних колекторів і наголошувалося: «Вимагайте в магазинах «Укркниготоргу» твори Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна». Найдорожчим наочним обладнанням, запропонованим каталогом, був комплект плівок для алоскопа з історії ВКП(б) – 196 крб. У той же час аналогічні плівки з історії країни коштували до 20 крб. [8].

Слід зауважити, що у формуванні навчально-матеріальної бази школи дирекція навчального закладу орієнтувалася на вказівки та інструкції НКО РРФСР. Таким, наприклад, був посібник для учителів «Оборудование лаборатории по физике в средней школе» (Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва, 1934 г.). Оперативно здійснювався перехід на нові радянські посібники. З україномовними підручниками особливих проблем не виникало: поліграфічні

підприємства УРСР видрукували додаткові тиражі. Для польських шкіл посібники з точних наук перекладалися з відповідних російських. У січні 1940 р. до західних областей УРСР надіслали 7 млн нових підручників. Для створення польських посібників з гуманітарних дисциплін терміново організували авторські колективи. Першоелементом матеріальної бази навчального закладу були навчальні приміщення. До квітня 1940 р. під дитячі установи, школи й інші учбові заклади передано 439 будинків, конфіскованих у «класових ворогів». Також здійснено прибудови до існуючих шкільних споруд, які потребували розширення [5, арк. 4].

Однак у формуванні, збереженні та використанні матеріальної бази місцевих навчальних закладів склалася специфічна проблема: масове захоплення шкільних приміщень організаціями та установами, які до системи освіти не мали жодного стосунку. Підтвердженням того, що згадане явище носило повсюдний характер, виступає спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 11 жовтня 1940 р. «Про використання шкільних приміщень не за призначенням». Це питання вивчалося і на рівні Тернопільського обкому КП(б)У та Тернопільського облвиконкому. Відповідальним працівникам облвиконкому та облвно доручено перевірити фактичний стан використання шкільних приміщень в області. У доповідній записці, в якій відображено результати перевірки, вказано на низку фактів захоплення шкільних площ іншими організаціями і навіть службовими особами. На підставі матеріалів перевірки президія Тернопільського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У 13 листопада 1940 р. приймають спільну постанову, в якій зобов’язують голів райвиконкомів і секретарів райкомів КП(б)У забезпечити звільнення і передачу відділам народної освіти шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням. Зокрема, в Бучацькому району – школу ІІІ ступеня м. Бучач – від народного суду; в Бережанському району – початкову школу с. Гіновича – від кооперації; в Катербурзькому району – неповну середню школу с. Горинка – від райздороввідділу і початкові школи сіл Дедеркали та Підгайці – від кооперації; в Микулинецькому району – неповні середні школи сіл Настасів і Серединва – від сільрад; у Підволочиському району – перший поверх неповної середньої школи м. Підволочиськ – від сільради, комунвідділу та шляхвідділу; в Пробіжнянському району – неповні середні школи сіл Товстеньке і Кривеньке – від медпункту і квартир; у Скалатському району – неповну середню школу с. Остап’є – від сільради; у Струсівському району – дві кімнати (класи) неповної середньої школи с. Дарахів – від сільради; у Чортківському району – початкові школи сіл Заболотівка, Слобідка, Шульганівка, Залісся, Колодзяни – від сільрад, кооперації, молочарні та клубу. Додатково районне керівництво зобов’язали виявити і негайно звільнити усі шкільні приміщення, що не зазначені в цьому рішенні, але використовуються різними установами та особами. Такі приміщення мали б бути негайно передані міськвно та райвно [1, арк.114].

Відсутність необхідної кількості навчальних площ у функціонуючих закладах освіти та шкільних приміщень у більшості населених пунктів актуалізувала проблему шкільного будівництва, особливо приміщень для середніх шкіл. Вже на перший квартал 1940 р. в області заплановано будівництво середніх шкіл у Тернополі, Збаражі, Кременці та Підгайцях [2, арк. 29]. Слід зауважити, що питання розширення матеріально-технічної бази освітніх закладів низового рівня шляхом будівництва нових приміщень перебувало на постійному контролі обкому КП(б)У та облвиконкому. 25 липня 1940 р. Тернопільський облвиконком у постанові «Про підсумки 1939–1940 навчального року та про підготовку до нового навчального року» вказував на незадовільну діяльність керівництва окремих районів із організації робіт із завершення перехідного будівництва шкіл. Для виправлення ситуації облвиконком зобов’язує облвно, облплан, райвиконкоми і міськради закінчити і прийняти до 15 серпня 1940 р. роботи з капітального ремонту та перехідного будівництва шкіл, для чого забезпечити ці об’єкти необхідними будівельними матеріалами, а при їх прийомі особливу увагу звернути на якість виконаних робіт [3, арк. 46].

Не залишилася поза контролем обласної влади і сільська школа: 13 листопада 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У і Тернопільський облвиконком спільним рішенням затверджують «План капітальних робіт на четвертий квартал 1940 р. по Облнаросвіті (об’єкти сільського шкільного будівництва за рахунок позалімітних капіталовкладень)». До плану включено 40 сільських шкіл у 20 районах області: Бережанському – Нараївська; Білобожницькому – Криволудська і Черкашівська; Борщівському – Вовківська і Шершенівська; Бучацькому – Білявська; Вишнівецькому – Котюжинська, Кунинецька, Чайчинська, Колодненська; Гусятинському – Суходільська і Городинська; Гримайлівському – Калагарівська і Лубківська; Заложцівському – Олівська; Золотниківському – Гниловодівська і Беневська; Збаразькому – Великолуб’янківська; Копичинському – Верховецька і Карашівська; Козівському – Хоробівська, Великоплавучівська, Теофіпільська, Августівська; Кременецькому – Сапанівська і Дінаївська; Ланівецькому – Ванжулівська; Монастириському – Григорівська, Ізабельська і Вичилчанська; Мельницькому – Іване-Пустенська; Микулинецькому – Буцнівська і Юзефівська; Підгаєцькому – Яблунівська і

Угринівська; Пробіжнянському – Соктринська; Підволочиському – Богданівська, Супранівська і Підволочиська; Струсівському – Різвянівська [1, арк. 103].

Конкретний і персональний контроль за виконанням робіт на зазначених об’єктах покладався на керівників райвиконкомів і райвно, а загальний – на облвно. Якщо згадана постанова стосувалася загального стану справ із шкільним будівництвом в області, то в інших своїх рішеннях облвиконком неодноразово звертався до конкретних осіб і приймав ухвали щодо персональної відповідальності керівників окремих управлінських чи господарських структур. Зокрема, постановою «Про будівництво шкіл в Теребовлянському і Новосільському районах» облвиконком зазначав, що виконкоми згаданих районних рад не виконали вказівок обласного керівництва щодо початку робіт з будівництва шкіл в районах з березня 1941 року. З асигнованих для будівництва Новосільської школи 153 тис. крб. і 170 тис. крб. для Малівської і Ілавчиської школи Теребовлянського району на початок травня 1941 р. не коштів і будівельні роботи фактично не розпочато. Виконком Теребовлянської районної ради обмежився призначенням виконроба для будівництва шкіл в селах Ілавче та Малові, а виконком Новосільської райради навіть не призначив виконроба і не організував виконробського пункту. Облвиконком постановою від 5 травня 1941 р. вказував головам виконкомів Новосільської і Теребовлянської районних рад на неприпустиме «затягування» термінів початку будівельних робіт і зобов’язував їх негайно приступити до заготівлі будівельних матеріалів і розпочати будівельні роботи з тим, щоб закінчити будівництво шкіл у передбачені облвиконкомом терміни. Завідувача облвно зобов’язали забезпечити організаційно-технічний нагляд за будівництвом шкіл [4, арк. 39].

Отже, командно-адміністративний та партійний підхід в процесі розбудови освітньої мережі області не був спроможний повністю забезпечити формування матеріально-технічної бази новостворених закладів освіти в ході радянізації Тернопільщини.

Список використаних джерел

1. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр.15, арк. 215. 2. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр.10, арк. 32. 3. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр.17, арк. 76. 4. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр. 37, арк. 64. 5. Там само, ф. Р-21, оп. 3, спр.1, арк. 14. 6. Там само, ф. Р-1833, оп. 6, спр.35, арк. 29. 7. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 4. 8. Учбово-наочне приладдя для неповно середніх і середніх шкіл. Каталог на 1941 р. – К.,1941. – 64 с.

Леонид Кравчук

ФОРМИРОВАНИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ВНОВЬ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ХОДЕ СОВЕТИЗАЦИИ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ В ПЕРИОД 1939–1941 ГГ.

В статье рассматриваются главные аспекты реализации советской модели системы образования и воспитания детей Тернопольщины в реконструированных и вновь открывшихся школах в ходе советизации края в 1939–1941 гг.

Ключевые слова: образование, школа, советский учитель, социалистическая культура, комсомолец.

Leonid Kravchuk

FORMATION OF LOGISTICS NEWLY CREATED SOVIETIZATION OF EDUCATION IN THE TERNOPIL REGION DURING 1939–1941

The article deals osnovini aspects of the Soviet model of education and upbringing in Ternopil reconstructed and newly opened schools during the Sovietization edge on the eve of the Second World War.

Key words: education, school, teacher Soviet socialist culture, comsomolets.

УДК 94(477.51)«1941/1943»

Наталія Потій

ШКІЛЬНА ОСВІТА В МІСТІ ЧЕРНІГОВІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

У статті на основі архівних документів висвітлено стан шкільної освіти в окупованому нацистами Чернігові. Доведено, що місцевій владі вдалося отримати дозвіл від військової адміністрації на відкриття лише початкових шкіл, у яких навчалося близько третини дітей шкільного віку. Зміст навчання в них певною мірою відображав інтереси українців, адже учні навчалися рідною мовою, знайомилися з творчістю, історією свого народу. Проте систематична пронацистська та антирадянська пропаганда серед дітей мали на меті виховання лояльного до окупантів населення.

Ключові слова: школи, нацистська окупація, Чернігів, навчання, виховання.

Друга світова війна була однією з наймасштабніших та найтрагічніших подій в історії людства. Такою ж вона стала й для Чернігова. Місто, що не мало стратегічно важливих об’єктів, але знаходилося у відносній близькості до Києва, піддавалося масованим бомбардуванням, і після тривалих наземних боїв 9 вересня 1941 р. захоплене нацистами. З цього часу розпочалася окупація Чернігова, що тривала до 21 вересня 1943 р. Значна частина інфраструктури населеного пункту була зруйнована, місто зазнало значних людських втрат. Втім, у тих жахливих умовах воно продовжувало існувати. В окупованому місті залишалися люди, працювали різноманітні організацій, які забезпечували життєдіяльність населеного пункту. Зокрема, відновлено роботу й деяких освітніх закладів. Особливості їх діяльності впродовж 1941–1943 рр., попри важливість цієї проблеми для розуміння тогочасних подій, наразі висвітлені лише фрагментарно, а тому потребують спеціального дослідження.

У радянський період діяльність навчальних закладів в окупованому Чернігові практично не досліджувалася, натомість вказувалося на знищення шкіл нацистами [1]. Утім, за роки незалежності науковцями підготовлено декілька робіт, які певною мірою висвітлювали цю проблему. Так, лише згадки про існування шкіл містяться в роботах М. Гороха [2] та С. Лепявка [3]. Загальній характеристиці діяльності шкіл на Чернігівщині присвячена газетна публікація Г. Греченка [4]. У науковій студії В. Нестеренка [5] охарактеризовано стан освіти у військовій зоні України, до якої входила й Чернігівщина. Зокрема, В. Нестеренко навів окремі дані про кількість шкіл у Чернігові, предмети, які у них викладалися, приділив увагу спробам заснування середніх навчальних закладів тощо. У вступній статті Р. Подкура та О. Лисенка до збірника документів «Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали» [6] стисло охарактеризовано умови відкриття шкіл, заборону використання радянських підручників, перелік предметів, які мали викладатися в початкових школах. Утім, досліджень, які б створювали цілісну картину організації та функціонування шкільної освіти в Чернігові, наразі немає. Значна частина фактичного матеріалу залишилася поза увагою дослідників, що зумовлює необхідність уведення його в науковий вжиток та заповнення інформаційних лакун.

Нашою метою є висвітлення стану шкільної освіти в окупованому нацистами Чернігові впродовж 1941–1943 рр., зосередивши увагу на заходах по відкриттю шкіл, охопленні дітей початковою освітою та змісті навчання і виховання. В основу публікації покладені матеріали Державного архіву Чернігівської області, а саме фондів Р-3001 – Чернігівської міської управи, Р-3004 – відділу освіти та культури, Р-3009 – редакції газети «Українське Полісся» та Р-3039 – Чернігівської чотирикласної школи № 6.

Напередодні захоплення нацистами Чернігова в місті налічувалося 14 шкіл для учнів: 10 середніх, 3 неповних середніх та 1 початкова. Також діяли неповна середня школа для переростків та розумово відсталих дітей, середня школа для сліпих і окремо для глухонімих. Існували загальноосвітні навчальні заклади для дорослих: 3 вечірні середні школи та 4 неповні середні при фабриках (первинної обробки вовни, макаронній і музичній) та залізниці [7, арк. 2]. Внаслідок бомбардувань, особливо впродовж 23–25 серпня, коли значна частина міста була зруйнована, зокрема й чимало шкіл.

Хоча військові дії в межах міста тільки закінчилися, уже у вересні здійснено перші кроки з відновлення шкільної освіти: обстежено стан навчальних закладів, забезпечено охорону їх майна, поставлено питання про діяльність шкіл в нових умовах. Для керівництва освітньою справою створено інспектуру народної освіти, завідувачем якої з 11 вересня став Ф. Курганський. У листопаді інспектуру перейменовано у відділ освіти та культури, який 1 грудня очолив С. Баран-Бутович. Ф. Курганський залишився інспектором шкіл [8, арк. 7, 9; 9, арк. 17].

У листопаді міська управа схвалила план відділу освіти та культури відкрити в Чернігові чотири школи загального навчання, одну початкову та дві гімназії [10, арк. 1]. Для перелічених навчальних закладів вона вирішила підготувати приміщення колишніх шкіл № 4–6, 9, 13, 16 та гуртожитку залізничної школи, які менше постраждали від бомбардування [8, арк. 2]. Ф. Курганський вказував і на облаштування для цих же цілей приміщень дитячого будинку та колишньої лікарні № 2 [11, арк. 1 зв.]. Для проведення ремонту та обладнання шкіл необхідно було призначити «організаторів початку навчання в школах», тобто завідувачів (директорів), що й зроблено 10 листопада, після обрання інспектурою освіти 7 кандидатур із 14 претендентів [8, арк. 1–1 зв., 9, арк. 46 зв.–47]. Під їх керівництвом здійснювався тільки найнеобхідніший ремонт. При чому, на 30 грудня, як повідомлялося на нараді директорів, він ще продовжувався, але мав бути завершений до 6 січня [12, арк. 1–1 зв.].

Готуючись до початку навчального року, органами управління освітою впродовж жовтня-листопада провели облік дітей шкільного віку, яких, як виявилося, у місті проживало 3227 осіб (1520 хлопчиків та 1707 дівчаток). Збиралися дані й про учителів та осіб з педагогічною освітою, яких у місті залишилося 300 осіб. У цей же час були підготовлені орієнтовні навчальні плани та програми з окремих дисциплін. У листопаді-грудні відбувався підбір педагогічних кадрів і в грудні-січні учителі розпочали складати робочі навчальні плани на перший місяць занять [11, арк. 1 зв. – 2 зв.].

Однак проекти працівників відділу освіти щодо відкриття шкіл та гімназій виявилися марними. У спеціальній «Інструкції до початку навчання в I–IV класах шкіл Чернігівщини» зазначалося, що за наказом голови управи Чернігівщини з 9 січня 1942 р. відкритися мали лише чотирикласні школи. Інструкція містила й вимоги до організації їх роботи. Зокрема, наказувалося призначити, за відсутності, інспекторів освіти, завідувачів і учителів. Серед педагогів не мало бути комуністів, комсомольців та приїжджих з інших районів. Перевага надавалася українцям і німцям. Користування радянськими підручниками заборонялося, дозволялася лише навчальна література, видана до 1917 р. та твори класичної української, німецької літератури. У навчальному процесі наказувалося широко застосовувати розрізну абетку та наочні посібники. У школах мали бути портрети Т. Шевченка, а також і А. Гітлера [12, арк. 21].

У Чернігові відкрито лише п’ять початкових навчальних закладів: школа № 3 (вул. С. Петлюри, 50, завідувач – А. Задворний), школа № 4 (вул. Лугова, 3 а, завідувач – М. Бельмас), школа № 5 (вул. Леонтовича, 6, завідувач – Д. Бутенко), школа № 6 (вул. Гоголя, 16, завідувач – І. Ярмусевич), школа № 7 (вул. Тарновського, 56 (Бобровицька слобода), завідувач – О. Гончаренко). Школи № 1 (вул. Польова, 4 а, завідувач – І. Гуцев) і № 2 (вул. Старокиївська, 2 а, завідувач – О. Сашевич) не відкрилися, тому що першу зайняли німецькі війська, а приміщення другої так і не відремонтували [13, арк. 4]. На 21 лютого 1942 р., окрім завідувачів, у школах працювали 37 класоводів (відповідно до кількості класів) та 7 учителів німецької мови. На 1 липня до цих педагогів приєдналися 2 учителі співів та 1 учитель фізкультури. Також школи обслуговували 4 діловоди та 5 технічних працівників, які за фахом були педагогами й також виконували функції запасних учителів [13, арк. 2, 18].

Навчання у школах розпочалося в двадцятих числах січня 1942 р. Так, у школі № 6 офіційно навчальний рік розпочався 22 січня, але занять не було ще й 23 і 24 січня через морози, які досягали позначки мінус 30–350С. Пізній початок навчального року обумовив згодом його продовження до 1 серпня: до 1 липня вивчався новий матеріал, а останній місяць відводився на повторення пройденого та складання іспитів [14, арк. 36, 57].

Учні поступово приходили до шкіл, тому на 22–26січня навчалося 940 осіб, 21 лютого вже налічувалося 1153 учні [13, арк. 1, 2]. Отже, навчанням у школах було охоплено близько третини дітей шкільного віку, які проживали у Чернігові. Однак частина учнів упродовж року залишила школу. Як пояснювали завідувачі, діти виїжджали у села, частина не відвідувала навчальні заклади через хвороби, матеріальні нестатки та родинні обставини, дехто достроково закінчив четвертий клас [15, арк. 33–34]. На 8 квітня в школах навчалося вже 1116 учнів (555 хлопчиків та 561 дівчинка) віком від 7 – до 13 років, хоча, як виняток, були й школярі 14 років [16, арк. 40].

Значними були й пропуски занять. На кінець другої чверті відвідуваність у школі № 5 становила 89,3 %, у школі № 6 за підсумками всього року – 91,8 %, у школі № 7 – 85 % [16, арк. 20; 11, арк. 10, 26]. Пропуски зумовлювалися комплексом причин. Однією з них були часті хвороби школярів. Серед поширених хвороб були педикульоз та короста. Так, у лютому, під час медогляду, у школі № 3 серед 297 учнів виявлено 24 хворих вошивістю та 5 осіб – на коросту, у школі № 6 – із 255 осіб, 18 дітей були заражені вошами та 3 – коростою [17, арк. 74]. Значну небезпеку для дітей несли малярія, дифтерія, віспа та скарлатина. На перепоні навчанню були природні умови – повені, морози, снігові замети тощо. Також школярі мали допомагати батькам по господарству, доглядати за молодшими братами та сестрами. Окремі учні не змогли відвідувати школу через матеріальні

нестатки. Директор школи № 7 О. Гончаренко навіть звертався до відділу освіти та культури з проханням надати допомогу дев’ятьом учням, які не мали одягу та взуття, а окремі – взагалі засобів для існування [16, арк. 22 зв., 29; 18, арк. 7]. Він же висловив і свої пропозиції щодо покращення відвідання школи, запропонувавши покласти край практиці, коли діти з одного району ходять до навчального закладу іншого району, адже така практика «утворює кадри дітей, які зовсім не відвідують школи й «дичавіють», гайсаючи цілими днями майже півтора роки» [11, арк. 30 зв.]. Керівництво Чернігівської районної управи розпорядженням від 27 квітня 1942 р., скерованим у відділ освіти та культури міської управи, покладало на батьків провину за погане відвідання школи учнями, ігноруючи інші поважні причини, і наказувало: «…починаючи друге півріччя, завідувачам і вчителям потрібно з першого ж дня домогтися 100 % відвідування учнями школи і не припускати зменшення його аж до повного закінчення навчального року» [13, арк. 15]. Наказ не вирішував проблем населення, а тому не мав позитивних наслідків. На 6 червня у школах вже налічувалося 963 учні, 20 червня – 941, 1 липня залишилося тільки 932 [17, арк. 31, 35; 13, арк. 18].

Перед початком 1942/1943 н. р. німецькою військовою адміністрацією та відділом освіти та культури Чернігівської міської управи здійснювалися заходи з покращення роботи шкіл з врахуванням недоліків попереднього року. Так, запроваджувалося обов’язкове навчання в початкових школах дітей 8–11 років[14, арк. 9, 11]. Для реалізації закону впродовж липня-серпня проводився перепис дітей шкільного віку [19, арк. 9 зв.]. Ще одним важливим заходом став ремонт шкільних приміщень, вартість якого (запланована та фактична) представлена в таблиці 1 [20, арк. 21], складеній на основі даних відділу освіти та культури.

Таблиця 1

Витрати на ремонт шкіл у 1942/1943 н.р.

Школа	Запланована вартість ремонту	Витрачено на ремонт на 1 листопада 1942 р.	Заплановані витрати до кінця року	Усього
№ 3	24500	36389	3000	39389
№ 4	12300	2389,44	3087	5476,44
№ 5	15200	16440,09	2000*	18440,09
№ 6	11800	1456,33	1560	3016,33
№ 7	12600	1851	8000	9851
Разом	76400	58525,86	17647	76174,86

Найбільше коштів скеровано на ремонт школи № 3. Перевитрати пропонувалося компенсувати за рахунок невикористаних коштів на ремонт шкіл № та 7, так само як і надмірні видатки на школу № 5. У школі № 4 потребували ремонту два приміщення – дерев’яне та кам’яне. Втім, краща кам’яна будівля була зайнята ВІКДО (Wirtshaftskommando). Тому ремонт коштував значно менше, ніж планувалося [20, арк. 21]. Основну статтю витрат на ремонт школи № 6 становив ремонт даху. Але ремонтна контора відмовилася взятися за цю роботу через відсутність матеріалів. Спроби завідувача школи самостійно знайти матеріали чи вирішити це питання через голову міської управи результату не мали [20, арк. 19–19 зв.]. Зрештою, виконаний ремонт був неповним. З такою ж проблемою зіткнулася й школа № 7, яка не змогла полагодити інше приміщення, сильно пошкоджене фугасною бомбою, тому що виконати цю роботу відмовилися і будівельно-ремонтна контора міської управи і артіль «Будівельник» [20, арк. 14]. Отже, хоча витрачена сума коштів на ремонт шкільних приміщень практично дорівнювала запланованій, проте його не завершили.

Також відділ освіти та культури не полишав надії заснувати середні навчальні заклади, а тому запланував відкрити в чотирикласних школах 5-й клас та дві середні школи. Про це 22 липня 1942 р. на нараді завідувачів шкіл Чернігова доповідав Ф. Курганський, зазначаючи, що принципових заперечень з цього приводу з боку військової комендатури не було [15, арк. 41]. Знаходилися й аргументи для цих нововведень. У спільному зверненні від голови міської управи, завідувача відділу освіти та культури й інспектора шкіл до міської комендатури, датованому 28 серпня, щодо відкриття п’ятих класів зазначалося, що «залишати дітей віком 11–13 років, які закінчили чотири класи вважаємо за недоцільне, бо вони за своїм віком не підлягають обліку Біржі Праці. Навчаючись у школі ці діти не лише набудуть корисні знання, але будуть виховані в бажаному напрямі, уникаючи шкідливого впливу вулиці» [13, арк. 25 зв.]. Отже, автори підкреслювали неможливість офіційного скерування дітей віком 11–13 років на роботу, що мало б

* Завідувач школи №5 Д. Бутенко в підготовленій для відділу освіти та культури відомості про витрати на ремонт вказував іншу суму коштів, виділених на цю потребу (15566,09 крб.) та вартість робіт, які ще залишилися (на ремонт електропроводки – 768 крб., за використану у вересні воду – 106 крб., на нові ворота та хвіртку – 1000 крб., завершення ремонту вікон – 600 крб., інші дрібні потреби – 400 крб., усього – 2874 крб.). Повна вартість ремонту співпадає з вказаною відділом освіти та культури [20, арк. 13–13 зв.].

стати аргументом для комендатури дозволити організувати для них навчання та підкреслювали необхідність їх виховання у тому напрямку, який був вигідним окупаційній владі. Втім, на нараді завідувачів шкіл 29 серпня вже стало відомо, що дозволу на реалізацію вказаних планів знову не отримано [15, арк. 46 зв.].

1942/1943 н.р. розпочався в першій третині вересня. Роботу навчальних закладів забезпечували 5 завідувачів, 37 класоводів, 9 учителів німецької мови, по два вчителі співів і фізкультури та технічний персонал. Кількість учнів, яка навчалася у школах, відвідуваність та успішність школярів демонструє таблиця 2, складена за матеріалами, зібраними інспектором Ф. Курганським.

Таблиця 2

Відомості про результати навчання в 1942/1943 н.р.

Школи	Кількість учнів						% успішності	% відвідуваності занять
	На початку н.р.	Наприкінці н.р.	Успішно закінчили навчання	Залишені на другий рік	Неатестовані	Мали роботу на літо		
№ 3	328	295	172	10	82	31	80,8	79,9
№ 4	290	229	191	7	3	28	84,5	87
№ 5	178	173	114	-	14	45	80,2	80,2
№ 6	313	240	179	8	7	35	82,4	82,1
№ 7	76	74	42	21	7	10	56,7	86
Разом	1185	1011	698	46	113	149	76,9	83

[13, арк. 115–116].

Упродовж року частина учнів залишила школи, а отже, розпорядження про обов’язкову початкову освіту не реалізовувався. Також відділу освіти та культури не вдалося подолати масові пропуски учнями занять. Втім, слід вказати, що нами знайдені й інші дані про кількість учнів у цьому навчальному році, які дозволяють зробити висновок, що на початку навчального року учнів за списками шкіл було менше, аніж 1185 осіб, упродовж вересня їх кількість зростала, а далі почала зменшуватися. Загалом, кількість школярів повсякчас змінювалася. Так, на 7 вересня у списках учнів шкіл значилося 1112 осіб, 9 вересня – 1154, 26 вересня – 1196, 30 жовтня – 1185, 24 грудня – 1177, 24 березня – 1107 [21, арк. 1, 6; 17, арк. 39, 45, 54]. Звернемо увагу й на цифру 1011 учнів, які, за даними Ф. Курганського, навчалися в школі наприкінці навчального року. Ці дані були зібрані 15 червня, проте навчальний рік для окремих класів тривав довше, тому кількість школярів могла ще змінитися.

Відділ освіти та культури, завідувачі шкіл та учителі боролися з пропусками та залишенням учнями шкіл. Для цього з’ясовувалися причини такої ситуації, проводилися бесіди з батьками, учні яких без поважного обґрунтування не відвідували занять. В останньому випадку вони могли бути оштрафовані на 500 крб. та, якщо ця міра покарання не давала результату, скеровувалися на примусові роботи тривалістю до місяця [14, арк. 9].

Упродовж навчального року школи стикалися з численними труднощами, які негативно позначалися на їх роботі. Зокрема, через незавершеність ремонту шкільних приміщень, відсутність дров (окрім школи № 6) та неякісний торф взимку температура в класах була надто низькою: у школі № 3 – 80С, № 4 – 100С, № 5 – 80С, № 6 – 160С (у коридорі – 40С), № 7 – у першому будинку – 13–160С, другому – 9–110С.

Кращою за обладнанням і навчально-виховною роботою вважалася школа № 6. Але з 30 листопада 1942 р. частину її приміщення зайняв дитячий притулок. Через це учні 3–4 класів навчалися у холодному коридорі. З цих же причин у школі погіршився санітарний стан, дисципліна і успішність [19, арк. 8 зв., 10; 22, арк. 2].

З березня 1943 р. навчальний процес у школах № 3, 5, 6, 7 порушувався через зайняття приміщень німецькими військами. Школи переїжджати декілька разів у інші приміщення, які не відповідали їх потребам і були затісними [18, арк. 6; 23, арк. 1, 4; 24, арк. 28]. Найгіршою була ситуація у школі № 7, будівля якої була зайнята німецькими військами 23 березня. Навчання у три зміни продовжували в найманому приміщенні, однак занять з учнями 4 класу проводити було ніде [25, арк. 63 зв.]. За цих умов педагоги шкіл Чернігова не змогли виконати вчасно програму, тому

навчальний рік для окремих класів продовжено. Учні одних класів навчалися до 29 травня, інших – до 1 червня, деякі – до 15 червня. Також окремі класи після невеликої перерви мали доучувалися з 15 серпня по 1 вересня, інші – з 1 серпня по 1 вересня [18, арк. 4–4 зв.].

Наступний навчальний рік знову ж таки передбачав відкриття нових закладів шкільної освіти. Відповідно до розпорядження чернігівської фельдкомендатури від 11 червня 1943 р. завідувач відділу освіти та культури С. Баран-Бутович 12 червня підготував статистичні відомості про школи Чернігова, що мали діяти в 1943/1944 н.р. Так, у документі вказувалося на плани відкрити в чотирьох школах 5–7 кл. на 15 комплектів з 410 учнями, навчання яких мали забезпечувати 23 педагоги. Також була запроектована трикласна прогімназія на 6 комплектів, 150 учнів і 13 педагогів [26, арк. 1–1 зв.]. Міська управа навіть подала оголошення про набір учнів до прогімназії, що давала б юнакам та дівчатам закінчену середню освіту й готувала до вищих навчальних закладів (медичного, ветеринарного інститутів тощо). До першого класу прогімназії на основі іспитів мали прийматися учні, які володіли знаннями в обсязі семи класів народної школи [27, арк. 1]. Влітку був здійснений облік дітей, які мали навчатися в зазначених освітніх установах, обрані учителі, підготовлений навчальний план та програми з кожного предмету. Проте зміна воєнної ситуації, у зв’язку з боями за місто та вигнанням нацистів з Чернігова, залишили ці плани нереалізованими.

Отже, шкільна освіта в Чернігові впродовж 1941–1943 рр. була представлена лише початковими школами. Зупинимося на організації в них навчально-виховного процесу. На 1941/1942 н.р. «Інструкцією до початку навчання в I–IV класах» був визначений навчальний план для початкових шкіл, представлений у таблиці 3 [12, арк. 21].

Таблиця 3

Навчальний план для початкових шкіл на 1941/1942 н.р.

№ з/п	Предмети	Класи			
		I	II	III	IV
1.	Українська мова	11	11	7	9
2.	Німецька мова	-	4	4	4
3.	Арифметика	6	6	6	6
4.	Природознавство	-	-	2	2
5.	Географія	-	-	2	2
6.	Каліграфія	2	2	1	1
7.	Малювання	1	1	1	1
8.	Співи	1	1	1	1
9.	Фізкультура	1	1	1	1
Разом*		22	26	25	27

Найбільшу кількість годин виділено на вивчення української мови. Слід звернути увагу на те, що загалом за нацистського окупаційного режиму, українська мова отримала можливість для широкого вжитку. Ця позиція знаходить своє підтвердження у пресі. У статті І. Кошика «Рідна мова», надрукованій у газеті «Українське Полісся» від 8 грудня 1941 р. зазначалося, що за радянської влади здійснювалася політика русифікації школи, державних установ, театрів, кіно, різних видань. Однак, як зазначав автор, ситуація змінилася: «Українській мові повернено всі права. Кожний українець мусить знати свою мову і з гордістю в кожній установі, в кожній організації, в школі, театрі, на вулиці, в сім’ї – завжди говорити по-українському. Українська інтелігенція і службовці мусять подбати, щоб у кожній установі не чути було російської мови» [28, арк. 3–4]. Очевидно, що видання такої статті зумовлювалося прагненням українців піднести значення своєї мови та було неможливе без згоди на це окупаційної влади, яка, ймовірно, таким чином демонструвала деяку поблажливість до місцевого населення та намагалася показати себе у більш вигідному світлі в порівнянні з радянською владою.

Відповідно до навчального плану німецька мова в 1941/1942 н.р. викладалася з другого класу. Впадає у вічі непродуманість у складанні плану, адже загальна кількість годин у 2-ому класі була більшою, аніж у 3-ому. Наступного року в навчальний план внесено корективи: впроваджено вивчення німецької мови з першого класу (4 год.) та збільшено вивчення української мови у третьому класі до 9 год. В результаті чого тижневе навантаження у 1–2 кл. становило 26 год., у 3–4 кл. – 27 год. [29, арк. 1].

Була затверджена і програма для народної школи, яка детально визначала, який матеріал мали засвоїти учні. Зокрема, заняття з української мови поділялися на граматику та читання. На уроках граматики учні вивчали звуки та літери, речення та їх класифікацію, частини мови, будову слова тощо. Усні заняття передбачали навчання виразному читанню оповідань, вмінню давати

* Загальна кількість годин підрахована автором.

повні відповіді на поставлені запитання, переказувати прочитане, складати план тощо. Також школярі у першому класі мали вивчити 6–8 віршів, у другому – 10–12 віршів та байок, у третьому – 15–18 віршів та навчитися їх інсценувати та в четвертому – 18–20 віршів, байок чи невеликих прозових творів.

Практичний характер мали уроки природознавства, на яких школярі отримували елементарні знання про ґрунт, воду, повітря, будову і живлення рослин, злакові, городні, отруйні та лікарські рослини, а також знайомилися з процесом щеплення. Крім того, учням давалися окремі відомості про тварин (свійських та диких), птахів, жаб, риб, безхребетних [29, арк. 1 зв.– 2 зв., 3– 3 зв., 4 зв.]. На уроках географії в 4 кл. вивчалися частини світу, моря і океани, острови та півострови земної кулі, гори Європи, Азії, Америки та Африки, ріки і озера Європи та Азії, клімат, рослинний і тваринний світ Європи та України. Учні дізнавалися, де знаходиться Німеччина, Угорщина, Румунія, Італія, Японія, Словаччина, Франція, Англія, Іспанія, США, Туреччина, Китай [29, арк. 4 зв.].

Також привертає увагу програма уроків співів, на яких вивчалися пісні: народні («Ой, на горі та женці жнуть», «Ой, що ж то за ворон», «Стоїть гора високая» та інші); в обробці українських композиторів («Дударик», «Із-за гори сніжок летить», «Женчичок-бренчичок» М. Леонтовича; «Журавель», «Б’ють пороги» та інші К. Стеценка); колядки та щедрівки («Нова радість стала», «По всьому світу стала новина» та інші); на слова Т. Шевченка («Думи мої, думи», «Реве та стогне» та інші) [29, арк. 5–5 зв.].

Навчальна програма доповнювалася урочистими заходами, які проводилися в школах міста й мали як навчальне, так і виховне значення. Значну увагу приділено роковинам Т. Шевченка. Зокрема, у школі № 6 упродовж 25 лютого – 11 березня 1942 р. у курсі української мови учні вивчали біографію поета за матеріалами газети «Українське Полісся» і його твори. 9 березня проводилися святкові ранки, а 10 березня у Дмитрівській церкві відбулася панахида [16, арк. 23; 30, арк. 39].

Упродовж двох навчальний років в окупації релігієзнавчі дисципліни в школах Чернігова не викладалися, проте спостерігалося певне заохочення до святкування релігійних свят, залучення дітей до церковних обрядів. Так, відділ освіти районної управи, видаючи розпорядження від 9 березня 1942 р. про встановлення 12-денних канікул з 1 по 13 квітня, пояснював їх необхідністю відпочинку для дітей та бажанням дати їм змогу відсвяткувати Великдень [13, арк. 3]. Також директор школи № 6 І. Ярмусевич вказував, що в 1941/1942 н.р. учитель М. Бельмас провела з учнями «корисні бесіди» на теми: «Віра в Бога», «Великдень» та інші [16, арк. 25]. На 1943/1944 н. р. планувалося дати можливість учням вивчати «Основи православної віри», хоча, ймовірно, цей предмет мав викладатися за бажанням батьків. Відповідну програму «Основи православної релігії для початкових та середніх шкіл» підготував архієпископ Чернігівський та Ніжинський Симон (Івановський). Передбачалося дати учням загальні відомості про Бога та обов’язки людини перед Богом, хресний знак; вивчити окремі молитви; коротко ознайомитися зі Старим і Новим Заповітом. З дітьми мали проводити роз’яснювальні бесіди перед великими релігійними святами. Відомості про богослужіння пропонувалося подавати у храмі [30, арк. 19–19 зв.].

Сприяли роботі навчальних закладів «Типові правила внутрішнього розпорядку для шкіл Чернігівського району», скеровані районною управою до міської 9 січня 1943 р. Вони визначали розпорядок роботи навчального закладу, обов’язки учителів, учнів, завідувача школи та технічних працівників [19, арк. 3–3 зв.].

Загальний контроль за виконанням навчальної програми здійснював відділ освіти та культури шляхом відвідування уроків учителів та через методичні об’єднання. Останні збиралися щотижня для обговорення пройденого матеріалу, складання конспектів на наступний тиждень, для добору й використання наявних та виготовлення учителями нових наочних матеріалів. Також систематичне методичне керівництво здійснювали завідувачі шкіл, перевіряючи роботу педагогів [31, арк. 6–6 зв.].

Утім, численні проблеми у функціонуванні шкіл, безумовно, негативно позначалися на результативності їх роботи, а саме на успішності учнів. Так, у першому півріччі 1942/1943 н.р. цей показник дорівнював 80,2 % [19, арк. 9 зв.], а наприкінці року (див. табл. 2) значно знизився через неможливість учнів 4 кл. школи № 7 навчатися. Впадає у вічі й те, що значна кількість дітей була не атестованою та мала роботу на літо, тобто не освоїла навчальної програми.

Окрім навчання, на школи покладалася низка виховних завдань, яким приділялася значна увага та за якою встановлено жорсткий контроль. У звітах директорів шкіл обов’язково вказувалися заходи, проведені за певний період в цьому напрямку. Вважалося, що виховними інструментами в школі мають бути власний приклад педагогів, розмови з дітьми на різні теми, читання відповідних творів – оповідань, байок [16, арк. 10]. Позитивним явищем було те, що педагоги мали можливість прищеплювати школярам любов до батьківщини, пробуджували в них національні почуття, бажання і вміння невтомно працювати на користь своєї Вітчизни. Патріотичні почуття виховувалися

шляхом розповідей про славне минуле України, через знайомство з традиціями українського народу та діяльністю українських видатних діячів [15, арк. 33 зв.–34; 16, арк. 30–31].

Водночас педагоги мали прививати учням пошану і вдячність «народу Німеччини», який учні мали сприймати як дружнього їм. У звітах директорів повсякчас повторювалося формулювання «Великонімеччина як визволительниця від большовицького гніту», яке нав’язувалося дітям. Також у школах вивчалася біографія А. Гітлера і відзначався день його народження [16, арк. 23–23 зв., 24–27; 15, арк. 33 зв.–34]. Учителі школи № 6 розповідали учням про «відвагу німецьких вояків, їх організованість і чесність» [16, арк. 26 зв.]. Загалом, кожен учитель перевірявся на «політичну благонадійність» і саме нав’язування учням поваги й любові до нацистської влади, зазвичай, було тому підтвердженням.

Директори відзначали й інші напрямки виховної роботи. Зокрема, у школі № 5 педагоги намагалися «прищепити учням любов до праці й дисципліни, сумлінне ставлення до своїх обов’язків, слухняність, ввічливе ставлення до товаришів та до старших, повагу до батьків, учителів» [25, арк. 52]. Увагу приділяли й дисципліні в школах. Хоча грубих порушень не траплялося, проте були випадки сварок і бійок, нечемного поводження з товаришами, спізнень, розмов на уроках, вживання тютюну, нанесення матеріальної шкоди навчальним закладам (розбивали шибки, відривали завіси на дверях). За ці порушення учням знижувалася оцінка за поведінку, учителями та завідувачами проводилися виховні бесіди. Батьки ж мали компенсувати збитки, нанесені їх дітьми. З метою контролю за дисципліною та чистотою існувала практика призначення чергових учителів та учнів [16, арк. 8; 11, 21; 25, арк. 51 зв.–52].

Таким чином, шкільна освіта в окупованому нацистами Чернігові впродовж 1941–1943 рр. була представлена лише чотирикласними школами. Усі спроби працівників відділу освіти та культури відкрити додаткові класи, прогімназії та гімназії виявилися марними через заборони німецької військової адміністрації, яка не вважала за доцільне давати місцевому населенню освіту, вищу початкової та професійної. Школи охоплювали близько третини дітей, які, однак, часто пропускали заняття та залишали школу серед навчального року. Навчальний процес відбувався за чітко розробленими навчальними планами та програмами, які певною мірою враховували інтереси місцевого населення, передбачали вивчення української мови, а також і частково культури, традицій, історії тощо. Утім, учителі були зобов’язані нав’язувати дітям сприйняття нацистів як рятівників та возвеличувати армію ворога. Це доводить те, що окупаційна влада сприймала школу як інструмент ідеологічної впливу на місцеве населення.

Список використаних джерел

1. Історія міст і сіл Української РСР. [в 26 т.]. Чернігівська область / Головна редколегія: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. / Редколегія тому: Дериколенко О. І. (голова) [та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с. 2. Горох М. Чернігів 1941–1942: основні методи окупаційної політики німців / М. Горох // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Чернігів, 2005. – С. 62–66. 3. Лепявко С. Чернігів. Історія міста / С. Лепявко. – К.: Темпора, 2012. – 431 с. 4. Греченко Г. Школи у ворожому тилу / Г. Греченко // Деснянська правда. – 13 липня 1993. 5. Нестеренко В. А. Політика в галузі початкової та середньої освіти у військовій зоні України у 1941–1943 рр. / В. А. Нестеренко // Сумська старовина. – 2005. – № XV. – С. 79–91. 6. Подкур Р. Життя по той бік фронту…: Чернігівська область в умовах нацистської окупації / Р. Подкур, О. Лисенко // Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / [Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – С. 5–46. 7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3001, оп. 1, спр. 65, 26 арк. 8. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 20, 79 арк. 9. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 12, 17 арк. 10. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 4, 32 арк. 11. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 38, 33 арк. 12.Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 15, 23 арк. 13. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 94, 123 арк. 14. Там само, ф. Р-3039, оп. 1, спр. 1, 128 арк. 15. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 3, 63 арк. 16. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 19, 43 арк. 17. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 93, 101 арк. 18. Там само, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 98, 7 арк. 19. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 110, 18 арк. 20. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 56, 24 арк. 21. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 95, 9 арк. 22. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 119, 13 арк. 23. Там само, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 104, 5 арк. 24. Там само, ф. Р-3039, оп. 1, спр. 4, 41 арк. 25. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 44, 67 арк. 26. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 147, 4 арк. 27. Там само, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 109, 7 арк. 28. Там само, ф. Р-3009, оп. 1, спр. 20, 4 арк. 29. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 46, 10 арк. 30. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 17, 45 арк. 31. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 29, 26 арк.

Наталия Потий

ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ГОРОДЕ ЧЕРНИГОВЕ В ГОДЫ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941–1943 ГГ.)

В статье на основании архивных документов освещено состояние школьного образования в оккупированном нацистами Чернигове. Доказано, что местным властям удалось получить разрешение от военной администрации на открытие только начальных школ, в которых обучалось около трети детей школьного возраста. Содержание образования в них некоторым образом отображало интересы украинцев, так как ученики обучались на родном языке, знакомились с творчеством и историей своего народа. Но систематическая пронацистская и антисоветская пропаганда среди детей имела своей целью воспитание лояльного к оккупантам населения.

Ключевые слова: школы, нацистская оккупация, Чернигов, обучение, воспитание.

Nataliia Potii

SCHOOLING IN CHERNIHIV UNDER THE NAZI OCCUPATION

This article is written on the basis of archive documents and depicts the situation in the field of schooling in Chernihiv under the Nazi occupation. It is proven that the military administration allowed the local government to open only primary schools, where about one-third of the school-age children studied. The syllabus in those schools reflected to some extent the interests of Ukrainians, because the children studied in their mother tongue and learned the cultural heritage and the history of their nation. However, these concessions, as well as the systematic pro-Nazi and anti-Soviet propaganda among the children were aimed first of all at bringing up people, loyal to the occupational government.

Keywords: schools, Nazi occupation, Chernihiv, teaching, upbringing.

УДК 94(477.82–25) «1941/1944»:37

Богдан Зек

ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ І НАВЧАННЯ В ЛУЦЬКУ У 1941–1944 РР.

Робота характеризує становище освітніх закладів і процес навчання в Луцьку у період нацистської окупації. Автор звертає увагу на повноваження української допоміжної адміністрації у цій сфері. На основі численних прикладів, зроблена спроба показати суть нацистської політики у галузі освіти. Значна увага приділяється відкриттю нових спеціалізованих курсів. Розглянуто перелік предметів і кількість годин, їх викладання у навчальних закладах. Зроблено спробу показати умови праці учителів та учнів.

Ключові слова: Луцьк, освіта, навчання, розпорядження, курси.

Період нацистської окупації продовжує залишатись актуальною темою досліджень. Поряд з іншими напрямками вивчення, науковці дедалі більше звертають увагу на культурне життя цього періоду. З огляду на те, що окупаційний режим мав суттєві регіональні відмінності, зростає роль досліджень локального характеру. Це у свою чергу сприятиме формуванню узагальнюючих висновків і даватиме ширшу можливість застосування порівняльного методу дослідження.

Стан міської освіти на Волині у період нацистської окупації лише дотично розглядався у роботах істориків. Разом із тим варто назвати дослідження, завдяки яким є можливість вивчати представлену тему на регіональному рівні. Це роботи К. Беркгофа [1], Б. Єржбакової [2], В. Гінди [3] та інших. До числа нещодавніх публікацій використаних автором, у яких розглядається освітній процес на Волині варто віднести праці Ю. Олійника, О. Завальнюка [4] і С. Іванова [5].

Дана стаття орієнтується на загальну характеристику освітнього життя Луцька у період нацистської окупації. Завданням роботи є висвітлення становище навчальних закладів, умови праці педагогів, можливість отримання знань учнями і на окремих прикладах показати нацистську політику в сфері освіти на окупованих територіях.

Навчальний рік у школах Луцька розпочався значно пізніше, а ніж традиційно. Внаслідок німецьких бомбардувань та військових дій будівлі освітніх закладів зазнали пошкоджень. Так, 5 листопада 1941 р. технічний відділ міської управи звітував про ремонт 6 шкіл і української гімназії [6, с. 4]. Наступного дня посадник Єрмолаєв видав розпорядження про негайне засклення усіх вікон в школах, оскільки учні навчалися у класах без шибок [7, арк. 38]. Затримка із навчанням могла бути пов’язана також із врегулюванням усіх питань стосовно функціонування нових органів окупаційної влади.

Питання організації шкільництва взяла на себе Волинська обласна управа, яка 25–27 серпня 1941 р. провела з’їзд учителів колишнього Луцького повіту. Його метою став інструктаж про виховний напрям, організацію шкіл, навчального процесу і початок шкільного навчання. З’їзд проходив у приміщенні чеської школи на вул. Пілсудського, 23 [8, арк. 3].

Запис до початкових шкіл не єврейських дітей розпочався лише 1 жовтня 1941 р. Місто поділялося на шість районів за кожним із яких закріплювалася певна школа. Останні мали наступне розташування: школа № 1 – вул. Шевченка, 12; школа № 2 – вул. Панська, 15; школа № 3 – вул. Замкова, 9; школа № 4 – вул. Спокійна, 10; школа № 5 – вул. Банкова, 5; школа № 6 – вул. Дубенська, 62 [9].

З дозволу гебітскомісара від 6 жовтня 1941 р. розпочато запис дітей до початкової школи № 7 з польською мовою навчання, яка розташовувалася на вул. Театральній, 14; початкової школи № 8 з чеською мовою навчання на вул. Північній (приміщення чеської школи); початкової школи № 9 з російською мовою навчання – тимчасово на вул. Північній, у чеській школі. За запис, батькам потрібно було сплатити 1 марку, а також подати метрику, свідоцтво про освіту і щеплення від віспи [10, арк. 42].

Усі зазначені школи перебували на балансі міською управою. Їх штат переважною мірою складався із директора, восьми учителів і двох сторожів. Встановлено і рівень посадових окладів. Зарплатня директора складала 60 марок, учителя – 45 марок, сторожа – 20 марок [7, арк. 48–49]. У роки окупації запроваджувалася і система надбавок: за стаж, вищу освіту, керівництво класом, завідування бібліотекою або кабінетом, додаткові уроки, участь у педагогічній раді. Ці доплати коливалися у межах 25–150 крб. [5, с. 155].

Від 30 серпня 1941 р. оголошено запис до української гімназії в Луцьку, яка розташувалася поблизу св. Троїцького собору. Бажаючі навчатися мали подати останнє шкільне свідоцтво (картку успішності) і документи про народження. До першого класу гімназії приймалися учні, які закінчили 4 класи початкової школи. Навчання на разі було платним і мало тривати вісім років. Для немісцевих планувалося відкрити інтернат [10, арк. 191; 11, с. 429]. У жовтні директором гімназії призначили Романа Івановича Мануляка, який у перші місяці війни працював секретарем-перекладачем міської управи [12, арк. 16 зв.]. Останній закінчив Празький університет і викладав в Луцькій українській гімназії ще у міжвоєнний період [13, арк. 8 зв.].

Серед усіх дисциплін в гімназії головну увагу приділяли німецькій мові. На її вивчення відводилося 6 год. тижнево. Після неї наступним предметом була українська мова, на вивчення якої у молодших класах виділялося 5 год., старших – 4 год. Серед інших предметів був Закон Божий, латинська мова, історія, географія, алгебра, геометрія, природознавство, фізика з хімією, гімнастика, ручна праця, спів та інші дисципліни [14, арк. 5]. Становище гімназії було складним. У пізнішому часі батьківський комітет звертався до посадника із проханням підтримати навчальний заклад. Висока плата за навчання не компенсувала видатки на паливо, скло, гарячі сніданки. Гімназія не отримувала субвенцій ні від влади, ні від місцевих адміністрацій [15, арк. 112].

Окрім шкіл і гімназії в Луцьку відкрито ще низку середньо-спеціальних навчальних закладів про які варто розповісти детальніше. Так, 26 вересня 1941 р. з дозволу гебітскомісара відкрилася учительська семінарія, яка давала середню педагогічну освіту. На 1–4 курси приймалися кандидати обох статей. Із заявою про вступ потрібно було подати метрику, свідоцтво про освіту, зобов’язання батьків або опікунів у тому, що вони покриватимуть кошти на утримання та сплатити 3 марки. При семінарії діяла бурса. Прийом документів здійснювався на вул. Плоцькій, 20 [10, арк. 31].

Посадник Єрмолаєв 3 жовтня 1941 р. повідомляв про те, що з дозволу гебітскомісара оголошено прийом на перший курс Луцької середньої сільськогосподарської школи. Вона складалася з агрономічного, садового і водно-меліораційного відділів. До школи приймалися дівчата і юнаки 15–18 років, які закінчили 4 класи польської гімназії або іншої школи із не нижчою програмою. Навчання у школі було платним, планувалося відкриття гуртожитку. Прийом документів здійснювався у тимчасовій канцелярії на вул. Чеській [16, арк. 24]. До сільськогосподарської школи зараховували юнаків «Відділу окремого призначення імені Є. Коновальця», створеного членом похідних груп ОУН М. Мелешком, який на початку окупації виконував функції народної міліції [17, с. 29–30].

Згодом для школи надали приміщення Луцького учительського інституту. Поруч була розташовано дослідна сільськогосподарська станція «Біваки», яка мала стати базою для практичних занять. Місячна плата за навчання складала 60 крб. Бідні учні користувалися знижками і стипендіями. Випускникам школи надавалося право вступу до вищих сільськогосподарських та лісових шкіл, політехнічних і фізико-математичних факультетів університетів [18, с. 2]. Варто зазначити, що організація сільськогосподарських шкіл набула пріоритетного значення в політиці німців, кошти на їх відкриття та організацію виділялися окупаційною владою регулярно. Кожен

гебітскомісар, в гебіті якого діяла відповідна школа, щомісяця доповідав про стан навчання у ній генеральному комісару округу [3, с. 699].

У зв’язку з відсутністю медичних працівників, українська допоміжна адміністрація вживала низку заходів для підготовки нових кадрів. Від 11 листопада 1941 р. міська управа прийняла до своїх аптек 9 учнів-практикантів (5 українців, 3 поляків, 1 росіянку). Двом з них дала повну стипендію по 150 крб. місячно, чотирьом по – 75 крб. Відділ охорони здоров’я міської управи забезпечив практику зубних техніків і допомагав бажаючим отримати цю кваліфікацію [19, с. 6]. Після молебню, який відправив С. Грушко 12 січня 1942 р., відбулося урочисте відкриття курсу медичних сестер і акушерок. Разом з представниками влади були присутні лікарі викладачі: Білобран, Бонякевич, Дреновський, Залеський і Ясінський [20, с. 6]. Навчання закінчилося 9 травня 1942 р., відповідне свідоцтво отримала 51 учениця [21, с. 6].

Газета «Український голос» за 13 листопада 1941 р. повідомляла також, що з дозволу гебітскомісара відкрито шестимісячні курси жіночого крою, шиття та моделювання. Оплата за навчання складала 30 крб. місячно. До школи приймалися дівчата-християнки, які закінчили 4 класи народної школи [19, с. 6].

Незважаючи на те, що освітні заклади відновили свою роботу і навчальний рік розпочався відносно нещодавно, за наказом гебітскомісара від 1 грудня 1941 р. усі школи Луцька закривалися [22, арк. 45]. За наказом міністра А. Розенберга від 12 грудня 1941 р. усі класи вище четвертого також скасовувалися. Як зауважував К. Беркгоф, у більшій мірі цей наказ був виконаний, однак деякі гебітскомісари його проігнорували [1, с. 199].

Шкільний інспектор Луцької округи В. Вишневський ще 25 листопада 1941 р. повідомляв посаднику, що у місті та районах будуть утворені фахові ремісничі школи [22, арк. 47]. Про це священик с. Романів Луцького району М. Федорчук зробив наступний запис у своєму щоденнику: «31 грудня всі абсолютно школи були закриті. Вчителям запропоновано через уряд праці зайнятися більш корисними ділами, як то: малярство, столярство, швейна справа… Батьки, чиї діти вчилися в Луцьку, сильно стратилися, а навіть невідомо, чи наступного року школи будуть відкриті» [23, с. 115].

Однією з вагомих причин закриття шкіл взимку було відсутність опалювальних матеріалів. Зокрема, директор луцької школи № 2 повідомляв, що навчання розпочалося 4 жовтня, проте заклад не мав жодного палива на холодні дні [24, арк. 4]. Міська управа також доповідала про нестачу дров, у зв’язку з чим зверталась до гебітскомісара про видачу їй палива [24, арк. 11].

На весні 1942 р. навчання все ж таки відновилося знову. Начальник шкільного відділу Луцької округи В. Вишневський за дорученням гебітскомісара наказував усім початковим школам відкритися о 8 год. 2 березня. Про відновлення навчання у середніх школах мало бути спеціальне розпорядження [25, с. 8]. Газета «Український голос» за 5 березня 1942 р. інформувала про початок навчання у понад 300 вищих початкових і просто початкових школах Луцької округи. У самому ж місті на той час працювало 6 українських шкіл, одна польська і одна чотирикласна російська, як філія української школи № 4 [26, с. 6].

У березні 1942 р. чиновники цивільної влади провели шкільну реформу, що фактично завершила руйнацію радянської системи освіти. Вона передбачала ліквідацію семирічної школи з утворенням замість неї народних, неповно-середніх фахових шкіл і гімназій. Основою стала народна чотирирічна школа. Вона, на зразок німецьких шкіл, поділялася на народні школи з чотирирічним та вищі народні школи із трирічним терміном навчання [4, с. 147]. За свідченнями М. Федорчука, у цей час священикам дозволили викладати релігію, однак вже наприкінці навчального року це заборонялося [23, с. 124–125].

Початкова чотирирічна школа могла поділятися на однокласву, двокласову, трикласову і чотирикласову. Однокласова школа мала нараховувати до 80 учнів. Деякі предмети мали викладатися усім разом, одні голосніше, а інші тихіше. Двокласова школа мала мати 2 кімнати і двох учителів. Загальна кількість учнів сягала 80–120 осіб. Одні вчилися тихіше, а інші голосніше. Трикласова школа складалася із 3 кімнат і трьох учителів. Учні першого і другого року навчалися окремо, а третього і четвертого в одному класі. У чотирьох класовій школі діти всіх чотирьох років вчились в окремому класі з одним учителем. Кількість дітей в класі не мала перевищувати 40 осіб. В усіх школах передбачалося викладання української мови, арифметики, науки про рідний край, малювання, ручної праці, співів, гімнастики і природознавства [27, арк. 16 зв.]. Зрозуміло, що отримати хороші базові знання у таких умовах міг далеко не кожен учень.

У номері «Українського голосу» від 12 лютого 1942 р. опубліковано статтю про роботу шкільного інспекторату Луцька. Станом на той час в місті діяли наступні курси: німецької мови – 12 груп, де нараховувався 341 слухач; дольчметерів – 35 осіб, переважно учнів старших класів гімназії; німецької етнографії – 30 осіб; кравецтва і трикотарства – 104 особи. На останніх курсах, крім фахових предметів, слухачі вивчали також українську і німецьку мови, історію України, гігієну.

До важливих курсів відносився курс писання на машинці німецькою і українською мовами. У статті також повідомлялося про те, що перед початком навчання, 20–28 лютого, у різних районах Луцької округи мають пройти учительські конференції [28, с. 4].

Товариство «Просвіта» при Українському допомоговому комітеті на підставі дозволу уряду праці в Луцьку відкрило одномісячні курси провідниць дитячих садків. На них приймалися дівчата з освітою 7 класів. Навчання розпочиналося 26 травня 1942 р. [29, с. 4], а завершилося 1 липня. Відповідні дипломи отримало 30 осіб. Курсами керувала професор Є. Федоренко [30, с. 4] і вони постали також на вимогу часу. Оскільки лише обмежена кількість учнів мала змогу пройти дошкільну підготовку в дитячому садку Луцька, який розташовувався на вул. Північній, 17 [31, с. 4].

З дозволу гебітскомісара 1 червня 1942 р. в Луцьку відкрито середню музичну школу і курси диригентів хорів при ній. Навчання у школі мало тривати 2 роки, а на курсах – 3 місяці. Воно було платним, місячно 100 крб. у школі і 400 крб. за курси. Окрім того, потрібно було дати ще 30 крб. за вступну заяву [32, с. 4].

У зв’язку з тим, що навчальний рік у школах розпочався набагато пізніше, а ніж зазвичай, навчання тривало і влітку. За розпорядженням гебітскомісара, воно завершилося лише 15 липня 1942 р. Від 27 липня шкільний відділ відкривав шеститижневі курси для понад 100 учителів, які не мали повної кваліфікації [33, с. 4].

Газета «Український голос» від 27 серпня 1942 р. інформувала про відкриття курсів для лаборанток контрольно-насінних лабораторій і керівників, магазинерів усіх насінних пунктів Луцької округи. Слухачами на обох курсах було 48 осіб [34, с. 4]. Та ж газета за 3 вересня 1942 р. повідомляла про закінчення дозволеного урядом матурального курсу в Луцьку, що тривав 4 місяці. Незадовільні оцінки одержало 14 осіб, решта 107 здало іспити і очікували на свідоцтва, які давали можливість вступу на вищі студії. Із 107 українських дівчат і юнаків була лише одна чешка [35, с. 4]. Цікаво, що викладачем української літератури та історії на курсах був Олег Штуль – майбутній голова проводу ОУН [36, с. 30; 37, с. 82].

10–11 вересня 1942 р. в Луцьку відбувся з’їзд окружних шкільних інспекторів округу Волинь-Поділля, на якому обговорено програму навчання 1–4 і 5–7 кл., проблеми учительських ставок та навчальних підручників. У випадку відсутності останніх рекомендувалося використовувати українські дитячі часописи, які будуть розподілятися між окремими округами [38, с. 4]. У кращому випадку довоєнні підручники дозволялося використовувати за умови видалення з текстів радянської пропаганди. Зрозуміло, що усе це деструктивно позначувалося на освітньому процесі [4, с. 145].

Згідно з розпорядженням німецької влади, новий 1942–1943 шкільний рік починався 14 вересня. Від генерального комісара в Луцьку, школи одержали нові плани навчальних годин для 1–4 класів. Для старших класів, плани ще очікувалися. Навчання мало відбуватися українською мовою, а в усій Луцькій окрузі загалом нараховувалося понад 320 шкіл [39, с. 4]. Цього ж дня розпочиналося навчання і в торгівельній школі Луцька. Її завданням полягало у створенні купецьких сил для торгівлі й господарства. У школі викладалися наступні предмети: наука про виробниче господарство, товарознавство, торгівельна арифметика, книгознавство, господарська географія, кореспонденція, машинописання, рекламознавство, каліграфія, українська і німецька мови, фізичні вправи. Вступників було 300 осіб, однак прийняли лише 150 осіб [13, арк. 37 зв.; 40, с. 4].

Джерела переконливо свідчать про те, що у роки нацистської окупації українці мали більше можливостей для розвитку освітнього процесу у порівнянні з представниками інших національностей. Не беручи до уваги єврейського населення, переселеного до гетто у січні 1942 р., в Луцьку нараховувалося 18747 жителів. З них 10395 поляків, 5846 українців, 1577 росіян, 541 чех, 80 німців і 308 представників інших національностей [41, арк. 7]. За окремим виключенням усі навчальні заклади були українськими, попри домінуючу більшість поляків у місті. Очевидно, що з метою загострення міжетнічних відносин, німецька влада вдавалася до більш радикальних заходів. Так, газета «Український голос» від 7 травня 1942 р. інформувала, що на підставі розпорядження гебітскомісара в Луцьку та окрузі припинено навчання польською мовою в усіх початкових школах і курсах. Подальше навчання мало проводитися лише українською мовою [42, с. 5].

Даючи дозвіл на відкриття професійних шкіл і короткотермінових курсів, німецька влада прагнула передусім забезпечити фаховими робітниками господарство, яке стало об’єктом її експлуатації. Із погіршенням ситуації на фронті, економічний визиск матеріальних і трудових ресурсів ставав дедалі сильнішим. Зокрема, 22 жовтня 1942 р. райхскомісар Е. Кох заборонив навчання усім, кому виповнилося більше 15 років. Це означало закриття усіх професійних шкіл і вищих навчальних закладів. Взамін фахових шкіл Е. Кох пропонував створити при заводах дворічні практичні курси [4, с. 149]. Якщо з початку учнів середніх та вищих навчальних закладів на примусові роботи до Німеччини не відправляли, то у жовтні 1942 р. ця ситуація змінилася. У зв’язку з нестачею трудових ресурсів, на роботу почали відправляти студентів і учнів старших класів [3,

с. 700]. У тимчасових директивах, виданих заступником Е. Коха 15 серпня 1942 р. пропонувалося, з метою запобігання безпритульності у великих містах організувати під проводом учителя або його помічника класні загони, які братимуть участь у господарських роботах (збиранні врожаю, вторинних матеріалів, заготівлі лікарських трав тощо) [2, с. 242].

Очевидно, керуючись такою настановою, луцький гебітскомісар 18 березня 1943 р. наказував шкільній молоді сіл та міст від 10 років взяти активнішу участь у сільськогосподарських роботах. Звіти про це потрібно складати першого числа кожного місяця [43, арк. 7]. На захист школи виступила Православна церква. Розуміючи складність ситуації, 26 березня 1943 р. митрополит Полікарп написав лист-звернення до генерального комісара. У ньому він закликав перестати грабувати селян, вивозити їх на роботи до Райху, відновити шкільництво, не робити облави проти «банд» і не руйнувати церковну ієрархію [44, с. 237].

Рішенням окружного комісара від 25 серпня 1943 р. новий навчальний рік розпочинався традиційно 1 вересня. Від інспекторів шкіл вимагалося 15-го числа кожного місяця подавати звіт про кількість учнів та учителів, вказувати їх національність, давати характеристику батькам і тому подібне. Гебітскомісар вимагав стежити за відвідуванням занять, гігієною учнів та їх класів. Кожен учитель зобов’язувався належним чином готуватися до уроків, оскільки минулорічні інспекції виявили у деяких школах незадовільні наслідки навчання і значну кількість учнів, залишених на повторний курс [43, арк. 3]. На завершення цього навчального року вже не вплинуло будь-яке рішення німецької влади, оскільки 5 лютого 1944 р. місто взяла під свій контроль Червона армія [45, с. 135].

Із приходом німецької влади, багато українців сподівалися на покращення життя. Однак на практиці нищилася навіть система освіти у чому нас переконує проаналізований матеріал. В умовах заборон і обмежень, українська допоміжна адміністрація все ж таки організовувала навчання бодай навіть шляхом проведення короткотермінових курсів. Органом найвищої інстанції для міста був гебітскомісар. Як свідчать представлені джерела, саме за його рішенням поновлювалося і закінчувалося навчання у школах, проводилися курси і організовувалися з’їзди. Повноваження посадника і управи в цьому питанні були часто номінальними.

Список використаних джерел

1. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою: монографія / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с. 2. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова / [Переклад з німецької мови]. – К.: Наук. думка, 2008. – 272 с. 3. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 697–732. 4. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.) / Ю. В. Олійник, О. М. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с. 5. Іванов С. Освіта на Волині в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / С. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне: О. Зень, 2014. – С. 154–157. 6. Український голос. – 13 листопада 1941. – С. 4. 7. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 1, спр. 1 а, 65 арк. 8. Держархів Волинської обл., ф. Р.-87, оп. 1, спр. 17, 6 арк. 9. Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 2300. 10. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 1, спр. 16, 198 арк. 11. «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. Т. 1 / [Упоряд. і авт. перед. Л. К. Оляндер]. – Луцьк: «Вежа», 1996. – 444 с. 12. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 2, спр. 4, 47 арк. 13. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 1, спр. 641, 90 арк. 14. Держархів Волинської обл., ф. Р.-87, оп. 1, спр. 19, 9 арк. 15. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 1, спр. 114, 290 арк. 16. Держархів Волинської обл., ф. Наукової бібліотеки, інв. № 14., 36 арк. 17. Музичук С. Луцький вишкільний курінь, 1941–1943 / С. Музичук, І. Марчук // Однострій. – 2004. – № 8. – С. 28–35. 18. Український голос. – 23 жовтня 1941. – С. 2. 19. Український голос. – 13 листопада 1941. – С. 6. 20. Український голос. – 15 січня 1942. – С. 6. 21. Український голос. – 14 травня 1942. – С. 6. 22. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 2, спр. 2, 88 арк. 23. Данилюк В. О. Вірити занадто боляче… Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Художньо-документальна повість / В. О. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с. 24. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 1, спр. 984, 11 арк. 25. Український голос. – 19 лютого 1942. – С. 8. 26. Український голос. – 5 березня 1942. – С. 6. 27. Держархів Волинської обл., ф. Р.-83, оп. 1, спр. 28, 60 арк. 28. Український голос. – 12 лютого 1942. – С. 4. 29. Український голос. – 21 травня 1942. – С. 4. 30. Український голос. – 9 липня 1942. – С. 4. 31. Український голос. – 9 вересня 1943. – С. 4. 32. Український голос. – 4 червня 1942. – С. 4. 33. Український голос. – 23 липня 1942. – С. 4. 34. Український голос. – 27 серпня 1942. – С. 4. 35. Дублянський А. За фаховий вишкіл нашої молоді / А. Дублянський // Український голос. – 3 вересня

1942. – С. 4. 36. Дублянський А. Шляхи життя / А. Дублянський // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича. – Париж: «Українське слово», 1986. – С. 29–30. 37. Кротюк С. У вирі боротьби / С. Кротюк // Париж Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича. – Париж: «Українське слово», 1986. – С. 81–85. 38. Український голос. – 17 вересня 1942. – С. 4. 39. Український голос. – 10 вересня 1942. – С. 4. 40. Український голос. – 24 вересня 1942. – С. 4. 41. Держархів Волинської обл., ф. Р.-1, оп. 1, спр. 117, 134 арк. 42. Український голос. – 7 травня 1942. – С. 5. 43. Держархів Волинської обл., ф. Р.-2, оп. 1, спр. 554, 8 арк. 44. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. К. Патриляк / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с. 45. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. Монографія / [Михайлюк О. Г., Кічий І. В., Півницький М. Д.]. – Львів: «Вища школа», 1988. – 240 с.

Богдан Зек

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ И ОБУЧЕНИЕ В ЛУЦКЕ У 1941–1944 ГГ.

Работа характеризирует положение образовательных учреждений и процесс обучения в Луцке в период нацистской оккупации. Автор обращает внимание на полномочия украинской вспомогательной администрации в этой сфере. На основе многочисленных примеров, сделана попытка показать суть нацистской политики в области образования. Значительное внимание уделяется открытию новых специализированных курсов. Рассмотрен перечень предметов и количество часов их преподавания в учебных заведениях. Сделана попытка показать условия труда учителей и учеников.

Ключевые слова: Луцк, образование, обучение, распоряжения, курсы.

Bohdan Zek

EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND TEACHING IN LUTSK IN 1941–1944

The work describes the situation of educational institutions and learning process in Lutsk during the Nazi occupation. The author draws attention to the powers of the Ukrainian auxiliary administration in this area. Based on numerous examples attempt to show the essence of Nazi policies in education. Much attention is paid to the opening of new specialized courses. Considered a list of items and number of hours of instruction in schools. An attempt to show the working conditions of teachers and students.

Key words: Luck, education, teaching, regulations, courses.

УДК 94(477)

Микола Рискаль

ВИПУСК ТОВАРІВ ШИРОКОГО ВЖИТКУ РАДІОЕЛЕКТРОННОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РР. XX СТ.

У статті аналізуються основні процеси розвитку радіоелектронної галузі УРСР у другій половині 50-х рр. XX ст. Розглянуто особливості тогочасного асортименту побутових приладів. Фіксується становлення центрів радіоелектронної промисловості на території УРСР.

Ключові слова: радіоелектроніка, виробництво, центр радіоелектронної промисловості, конвеєризація, стандартизація.

Період другої половини 50-х рр. XX ст. відзначений для радіоелектронної промисловості тим, що вона у своєму розвитку перебувала у тісному взаємозв’язку з тогочасними соціально-економічними процесами та змінами країни в цілому – освоєнням цілини, подальшими успіхами молодої космічної галузі, бойової сили країни, зміцненням енергетичної бази.

Галузь продовжує розвиватися на основах, закладених у V-й п’ятирічці. Подальша розбудова підприємств, заснованих у попередні роки і які виходять на кінець 50-х рр. XX ст. на повну проектну потужність. На території УРСР окреслюються центри радіоелектронної промисловості.

Потужним центром радіоелектронної промисловості стає Дніпропетровськ. У місті активно працював радіозавод, продукція якого постачалася у різні куточки СРСР. Наприклад, на радіозаводі випускалася радіостанція «Урожай У-1», призначена для радіозв’язку у сільському господарстві. Вона працювала у діапазоні 2000...3000 КГц та випускалася у декількох серіях за частотами. Радіостанція мала дві фіксовані частоти, стабілізовані кварцами, тому при експлуатації не потребувала налаштування. Радіостанція забезпечувала зв’язок на відстані до 30 км. Ця радіостанція відповідала потребам сільського господарства, особливо в умовах освоєння нових цілинних земель. Так, тільки у 1955 р. Дніпропетровським радіозаводом поставлено 500 штук

радіостанцій «Урожай» до Казахської РСР. Завод мав широкі зв’язки з іншими підприємствами галузі. Прикладом можуть слугувати тісні контакти з Омським заводом п/с № 19, який постачав у Дніпропетровськ необхідні деталі для виробництва радіостанції «Урожай» [6, арк. 22].

На кінець 50-х рр. XX ст. розвиток радіоелектронної промисловості відбувався шляхом стандартизації і здешевлення виробів, з одного боку, і розробки нових моделей різної складності і оформлення з різних набором експлуатаційних зручностей, з іншого. Це дозволяло задовольнити усі рівні попиту споживачів на побутові радіоелектронні прилади [1, с. 143].

З 1957 р. Дніпропетровський радіозавод перейшов до випуску радіоприймальних пристроїв на пальчикових радіолампах. З осені 1957 р. розпочато випуск радіоли «Весна», яка характеризувалася високими показниками якості звучання при радіоприйомі та відтворенні грамзаписів. Останні моделі радіол та радіоприймачів («Дніпро-58») містили здешевлений трилампoвий радіоприймач на комбінованих пальчикових лампах [1, с. 193].

У другій половині XX ст. у радіоелектронній промисловості СРСР розпочинається процес уніфікації моделей радіоелектронної апаратури, тобто, при виробництві радіоелектронних приладів використовуються типові технологічні процеси та елементи. Трудові колективи заводів Києва, як ще одного галузевого центру, одними з перших розпочали впроваджувати нові принципи виробництва складної радіоелектронної техніки. Так, у 1955 р. Київським радіозаводом розроблено дві моделі. Перша модель «Україна» містила у собі одношвидкісний магнітофон, двошвидкісний електропрогравач, радіоприймач на базі моделі «Минск-55» та п’ятиканальний телевізор на базі моделі «Темп-2». Прилад демонструвався на різноманітних виставках, але серійним не став. Перевага була надана іншій моделі – «Радіокомбайн». Виріб включав у себе радіоприймач, телевізор, магнітофон, посилювач НЧ та установку для відтворення грамплатівок. Радіоприймач був всехвильовим супергетеродином 2 класу, з 2 напіврозтягненими КВ-діапазонами від 24,8 – до 33,9 м і діапазоном середніх та довгих хвиль від 32,6 – до 76 м. Пристрій мав телевізор «КВН-49-М» з кінескопом типу 23ЛК1Б, на екрані якого відображалося зображення розмірами 180х135 мм. Магнітофон «Днепр-5» або «Днепр-3» радіокомбайну дозволяв проводити запис від мікрофону типу СДМ, який входив у комплект апаратури. Програвач мав асинхронний двигун заводу «Эльфа» та електромагнітний звукознімач. Програвач дозволяв відтворювати запис грамофонних платівок та перезаписувати їх через магнітофон. Радіокомбайн споживав від мережі не більше 300 вт, оснащувався оптичним індикатором, який слугував як для регулювання рівня запису і відтворення, так і для налаштування частот радіоприймача. Як свідчать подані технічні характеристики, описаний виріб поєднував у собі останні інженерно-технічні розробки у сфері радіоелектронних товарів народного вжитку. Випуск такого складного багатофункціонального виробу свідчить про результативність підвищення вимог до якості та уніфікації продукції у радіоелектронній промисловості. У цьому ж році на Київському заводі радіоапаратури розпочато випуск магнітофону «Днепр-5», призначеного для запису і/або програвання однодорікових звукових фонограм. Магнітофон мав прискорене перемотування стрічки у два боки, чутливість не менше 2 мВ при запису від мікрофону, 200 мВ – від звукознімача і 10 В – від входу для радіотрансляційної мережі. У 1956 р. на заводі випускають магнітофон «Днепр-9» – чергову модернізацію магнітофону серії «Днепр». Він призначався для запису і/або відтворення монофонічних дводоріжкових фонограм. Перехід з доріжки на доріжку відбувався перевертанням котушки магнітної стрічки. Модель мала двостороннє прискорене перемотування стрічки, регулювання тембру за низькими та високими частотами, індикатор рівня запису. Роботи з удосконалення продукції продовжувалися, і на кінець 50-х рр. XX ст. у виробництво запускається настільний магнітофон «Днепр-10» із покращеними показниками звуковідтворення [2, с. 47].

Одночасно з дніпропетровськими та київськими заводами вагомий внесок у збільшення випуску радіоелектронної апаратури побутового призначення здійснювали і підприємства м. Харкова. У 1957 р. Харківський завод ім. Т. Г. Шевченка розпочав випуск радіоприймача та радіоли «Харьков». Приймач у своїй конструкції був схожий з радіоприймачем «Маяк» (діапазони частот, що приймалися: ДВ, СВ стандартні, в КВ-1 8,5...12,1 Мгц, КВ-2 3,95...7,65 Мгц, у діапазоні УКВ – ЧМ 64,5...73 Мгц). Радіола, окрім додавання електропрогравального пристрою і комутації, схожа з приймачем. Після модернізації у 1959 р. змінилися параметри приймача і радіоли: піддіапазони КВ-1 3,95...7,5 Мгц і КВ-2 9...12,1 Мгц, збільшено чутливість у діапазонах КВ до 200 мкВ; полоса звукових частот в УКВ і роботі ЕПП стала 80...10000 Гц, в АМ діапазонах – 80...4000 Гц. Комбінована установка «Харьков» (телерадіола) з 1959 р. випускалася Харківським заводом «Комунар». До складу телерадіоли «Харьков» входили телевізор, радіоприймач 2 класу та універсальний ЕПП. Радіоприймач працював в діапазонах ДВ, СВ, КВ 51...24,8 м і УКВ. В акустичній системі працював широкосмуговий гучномовець типу 4 ГД-7, який відтворював якісний звук навіть у великих приміщеннях.

Одним із центрів радіоелектронної промисловості у середині 50-х рр. ХХ ст. стало м. Львів, на підприємствах якого випускалися радіостанції, радіоапаратура та вимірюючі пристрої. Провідним підприємством української радіоелектронної промисловості був Львівський електроламповий завод, що спеціалізувався на випуску електроламп та радіоапаратури. На спеціалізованому заводі організовано виробництво сучасних телевізорів. Висока кваліфікація спеціалістів заводу дозволяла не тільки випускати якісну продукцію, але і розробляти нові зразки радіоелектронних приладів. Зокрема, колективом підприємства розроблено та запущено у серійне виробництво телевізор «Львів» [7, арк. 292]. Чорно-білий телевізор «Львів» випускався з 1958 р., працював на перших 5 каналах і приймав УКВ-ЧМ радіостанцій, оснащувався кінескопом 43ЛК2Б.

Підприємство, продовжуючи вдосконалювати свою роботу, щороку збільшувало асортимент своєї продукції. На 1959 р. впроваджено у виробництво 31 виріб, в тому числі телевізори середнього та вищого класу. Завдяки власним інженерним розробкам запущено у виробництво нову модель телевізора «Львів-2» [7, арк. 292]. Телевізор був здатний приймати телепрограми на будь-якому з 12 каналів, при чутливості 100 мкВ забезпечував надійний прийом у радіусі 80 км від студії. Результатом постійних інженерних пошуків став чорно-білий телевізор «Україна», особливістю якого був кінескоп, що міг повертатися на 90 градусів, дозволяючи глядачу пересувати екран за необхідністю. Модель демонструвалася на всесоюзних та зарубіжних виставках, але у виробництво з різних причин запущена не була.

Упродовж 1956–1959 рр. заводами радіотехнічної промисловості УРСР освоєно цілу низку виробів, які за своїми технічними характеристиками та якісними показниками достатньою мірою відповідали тогочасному рівню техніки і не поступалися зарубіжним аналогам [7, арк. 291]. Про це свідчить той факт, що на міжнародній виставці 1958 р. у Брюсселі радянські розробки у сфері побутової електроніки були схвально прийняті та отримали нагороди. Ще одним підтвердженням високого рівня досягнень радянської радіоелектронної промисловості у 50-і рр. ХХ ст. став запуск першого штучного супутника Землі (4 жовтня 1957 р.), обладнаного радіомаяком, який працював на частотах 20–40 МГЦ, що приймалися радіолюбителями усього світу [4, с. 3].

Отже, розвиток радіоелектронної промисловості УРСР впродовж 1955–1959 рр. проявлявся в розширенні асортименту радіоелектронних товарів для побутового вжитку. Це підтверджують і загальні статистичні дані по УРСР за той період. Так, якщо на 1940 р. радіоприймачів та радіол на території УРСР випускалося 1,7 тис. штук, то у 1959 р. їх випускалося вже 210,4 тис. штук. Магнітофони та телевізори у 1940 р. взагалі не випускалися на території УРСР, а вже на 1959 р. виробництво магнітофонів становило 29 тис. штук, а телевізорів – 41,3 тис. штук. Про багаторазове збільшення випуску товарів широкого вжитку на підприємствах радіоелектронної промисловості УРСР свідчать і дані про випуск електротехнічних побутових приладів: на 1940 р. випуск холодильників становив 0,2 тис. штук, а в 1950 р. – 91,9 тис. штук; електробритв та пилососів у 1940 р. взагалі не вироблялося на підприємствах УРСР, а в 1959 р. їх виробництво становило відповідно 322 тис. штук і 113 тис. штук [5, с. 30].

У другій половині 50-х рр. ХХ ст. на території УРСР оформлюються 4 центри радіоелектронної промисловості: Дніпропетровськ, Київ, Львів та Харків. Там зосереджуються промислові потужності, збираються науково-інженерні та висококваліфіковані робочі кадри, що давало змогу не тільки щороку збільшувати випуск продукції та покращувати її якість, але і ефективно і успішно розробляти нові моделі радіоелектронних приладів. Саме 50-і рр. ХХ ст. стали першим десятиріччям формування нового для вітчизняної радіоелектронної промисловості вектору – задоволення потреб населення у сучасних побутових радіоелектроприладах.

З середини 50-х рр. ХХ ст. у вітчизняній радіоелектронній промисловості розпочався процес уніфікації моделей радіоелектронної апаратури, окремих вузлів та блоків. На підприємствах радіоелектронної галузі вводяться типові технологічні процеси та елементи, завдяки чому зменшується трудомісткість виробництва та собівартість продукції. Таким чином, зменшується ціна на побутову електротехнічну техніку, яка стає більш доступною для широких верств населення. Підприємства випускають необхідну кількість запчастин, завдяки чому вирішується питання вчасного ремонту побутової техніки. Спостерігалася тенденція до спеціалізації окремих підприємств, збільшуються якісні та кількісні показники виробництва. Завдяки процесам уніфікації та спеціалізації стало можливим виробляти складні поліфункціональні прилади типу комбайн, що відповідало вимогам часу. Технологія виробництва змінювалася з введенням нових більш сучасних технічних елементів (наприклад, пальчикових радіоламп). Виробництво приладів, що отримали перевірку часом та мали позитивні відгуки споживачів, щороку зростало.

Список використаних джерел

1. Брусникин В. В. Эволюция схемно-технологических решений вещательных ламповых радиоприемников в СССР (1924–1975 годы): дис. ... кандидата техн.наук / В. В. Брусникин. – СПб.,

2005. – 211 с. 2. Ефимов В. Магнитофон «Днепр-9» / В. Ефимов // Радио. – 1957. – № 9. – С. 46–48. 3. Кириченко И. Радио и телевидение на Украине / И. Кириченко // Радио. – 1957. – № 8. – С. 4. 4. Таранцов А. Наш советский спутник / А. Таранцов // Радио. – 1957. – № 12. – С. 3–5. 5. Українська СРСР в цифрах в 1961 році. Короткий статистичний довідник. – К: Держстатвидав-во України, 1962. – 270 с. 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 9, спр. 680, 107 арк. 7. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 5064, 372 арк.

Николай Рыскаль

ВЫПУСК ТОВАРОВ НАРОДНОГО ПОТРЕБЛЕНИЯ РАДИОЭЛЕКТРОННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТЬЮ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 50-Х ГГ. XX СТ.

В статье анализируются основные процессы развития радиоэлектронной отрасли УССР во второй половине 50-х гг. XX ст. Рассмотрены особенности ассортимента бытовой техники того времени. Фиксируется становление центров радиоэлектронной промышленности на территории УССР.

Ключевые слова: Радиоэлектроника, производство, центр радиоэлектронной промышленности, конвейеризация, стандартизация.

Mykola Ryskal

PRODUCTION OF NATIONAL CONSUMPTION GOODS BY UKRAINIAN RADIO-ELECTRONIC INDUSTRY IN THE SECOND HALF OF THE 50-IES 20TH CENTURY

In this article the main development processes of radio-electronic industry of USSR are identified covering second half of the 50-ies of the 20th century. The peculiarities of the home appliances’ range of that time are outlined. The establishment of radio-electronic manufacturing centres on USSR territory is specified.

Key words. Radio-electronics, production, radio-electronic manufacturing centre, pipelining, standardization.

УДК 94(477.8)

Світлана Давидович

НАУКОВО-ДОСЛІДНІ І ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСЬКІ УСТАНОВИ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

У статті охарактеризовано різноманітні за функціональним призначенням і формами діяльності організації: проектно-конструкторські установи, проектно-технологічні організації, дослідні станції, наукові підрозділи і філії вищих навчальних закладів, які свою роботу спрямовували на розв’язання нагальних економічних проблем краю. Проаналізовано науковий потенціал нафтової, газової, хімічної, лісової промисловості і сільського господарства Івано-Франківської області, виокремлено досягнення і прорахунки.

Ключові слова: Івано-Франківська область, наукові установи, нафтогазова промисловість, лісове господарство, економічний ефект.

Івано-Франківська область України – одна із складових загальнодержавної системи, але вирізняється у західноукраїнському регіоні своїм потужним науково-технічним потенціалом. З розробки низки наукових проблем їй поступалася сусідня Львівська область. За період з кінця 40-х до середини 60-х рр. XX ст. у Івано-Франківській області сформувалася розгалужена мережа наукових установ і організацій, які складали основу науково-технічного потенціалу регіону.

Історичні процеси, що проходили на українських землях і в досліджуваному нами краї, охарактеризовано в окремих дослідженнях – В.Барана [1], Р.Вепріва [2], Ю.Гумена [3], С. Давидович [4], О.Малярчука [5], Р.Чигура [6] та інших. У вказаних працях дослідники аналізують суспільно-політичні й соціально-економічні процеси, що відбувалися у західному регіоні України. Однак, ціла низка питань потребує свого вивчення і узагальнення.

Мета статті – на основі аналізу наукової історичної літератури і архівних джерел охарактеризувати становлення науково-технічного потенціалу Івано-Франківщини в другій половині XX ст.

Об’єкт дослідження – система управління науково-технічним прогресом у країні і створення відповідних структур в окремих областях республіки.

Предмет – науково-дослідні і проектно-конструкторські установи Івано-Франківської області.

У післявоєнні роки в Івано-Франківській області були відкриті філіали і відділи науково-дослідних інститутів. Серед них: Український відділ промислових випробувань Всесоюзного інституту бурової техніки, відділ Всесоюзного науково-дослідного інституту організації, управління і економіки нафтової та газової промисловості, Центральна науково-дослідна лабораторія об’єднання «Укрнафта», філіал Всесоюзного науково-дослідного і проектного інституту галургії (м. Ленінград), Карпатський філіал Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації ім. академіка Г.Висоцького, проектно-конструкторський технологічний інститут міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР, обласна державна сільськогосподарська дослідна станція тощо. Важливою особливістю структури науково-технічного потенціалу Івано-Франківщини було те, що переважна більшість науковців працювала над вирішенням проблем промисловості й зосереджувалася в обласному центрі.

Березневий 1965 р. пленум ЦК КПРС сформулював засади нової господарської політики в СРСР. Реформи не змінювали сутності командно-адміністративної системи, але істотно міняли співвідношення на користь економічних методів управління промисловістю і сільським господарством. Виробничу діяльність підприємств і колгоспів передбачалося оцінювати такими економічними показниками, як рентабельність і прибуток. Важливою складовою цих перетворень виступав науковий потенціал і його інфраструктура. Науково-технічний потенціал включав кадри, матеріально-технічну базу, інформаційну систему та організаційно-управлінську складову. Мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів, а також дослідних підрозділів вищих навчальних закладів виступала головною структурною компонентою, що функціонувала з метою виробництва, розповсюдження і впровадження в практику наукових знань, реалізації науково-технічної політики.

Враховуючи нові проблеми, які необхідно було вирішувати в економіці регіону та країни, на базі філіалу Львівського політехнічного інституту (у відповідності з постановою РМ СРСР № 919 від 2 грудня 1966 р.), був створений інститут нафти і газу, який готував спеціалістів для нафтової і газової промисловості СРСР, а також для геології. Крім цього, на базі інституту щорічно проходили перепідготовку 600 інженерно-технічних працівників. Це єдиний вищий навчальний заклад в Україні, що готував інженерів для нафтової та газової промисловості. На п’яти факультетах інституту у 1971 р. вже навчалося близько 7 тис. студентів, в тому числі – 4 тис. на стаціонарі. З самого початку функціонування навчально-наукового закладу, постійного вирішення вимагали матеріальні й фінансові негаразди. В області, як і в республіці, велося масштабне промислове і житлове будівництво, тому коштів на облаштування інституту систематично не вистачало. Підтвердженням цього може слугувати лист секретаря Івано-Франківського обкому КП України А. Чернова міністру газової промисловості СРСР А. Кортунову від 24 листопада 1971 р. у якому йдеться про те, що «матеріальна база інституту слаба, заняття проводяться у три зміни в пристосованих приміщеннях, які знаходяться у різних частинах міста, що негативно відбивається на організації навчального процесу. На будівництво комплексу навчальних приміщень загальною вартістю 7 млн крб., міністерство виділило 4,7 млн крб. Протягом 1969–1971 рр. побудовано і введено в експлуатацію гуртожиток на 1300 місць, котельня і навчально-лабораторний корпус, продовжувалося будівництво головного корпусу, лабораторного з буровою вишкою. Але для завершення будівництва виділених коштів явно не вистачало» [7, арк. 140].

У постанові бюро Івано-Франківського обкому КП України «Про роботу інституту нафти і газу та об’єднання «Укрзахіднафтагаз» з виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 вересня 1969 р. «Про заходи по підвищенню ефективності роботи наукових організацій та прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки» від 23 січня 1970 р. подається розлога характеристика роботи в масштабах області протягом кількох років. У 1969 р. із застосуванням нової техніки і передової технології було пробурено 60 % свердловин, що дало можливість успішно завершити, вперше на Прикарпатті, проходку свердловини на 5 тис. метрів і розпочати буріння свердловини проектною глибиною на 7 тис. метрів. За рахунок застосування прогресивних штучних методів впливу на продуктивні пласти, додатково одержано з діючих родовищ понад 4 млн т нафти. Об’єм науково-дослідних робіт інституту нафти і газу за останні чотири роки зріс у 2,8 рази, створена необхідна матеріально-технічна база, працювала перша галузева науково-дослідна лабораторія. За цей час інститутом розроблено низку практичних питань, зокрема, нова конструкція наддолотного амортизатора, запропоновано новий спосіб очищення газу, видано рекомендації з підвищення коефіцієнта потужності електрообладнання тощо [8, арк. 47].

За усталеною традицією партійне керівництво мало право «всім вказувати» і поряд з успіхами, критикувати за недоліки у роботі. Так, в постанові обкому партії зазначалося, що «ректорат інституту та керівництво об’єднання не проявляють достатньої уваги по розширенню й зміцненню творчих зв’язків науковців і виробничників, виробленню спільних перспективних планів,

недостатньо координують питання технічного прогресу з іншими науково-дослідними організаціями. Партійний комітет інституту не проявляє необхідної вимогливості до керівників, слабо підвищує особисту відповідальність, провідних фахівців кафедр за технічний рівень і якість розробок, їх впровадження у виробництво. Партком мириться з тим, що науково-технічна рада інституту в цьому напрямку працює неефективно, в її діяльності нерідко відсутня принципова оцінка науково-дослідних розробок». З переданих за останні роки 9 розробок, для підприємств об’єднання, 7 не знайшли промислового застосування [8, арк. 48–49].

Цікавою, на наш погляд, є довідка ректорату Івано-Франківського інституту нафти і газу «Про стан впровадження завершених науково-дослідних робіт з нафтогазової тематики, виконаних для підприємств і організацій Івано-Франківської області». У ній задокументовано, що «для підприємств області з 1967 р. до 1970 р. з нафтогазової тематики виконувалося 24 теми загальною вартістю 352 тис. крб. Промисловим організаціям передані наукові розробки з усіх 24 тем. Очікуваний економічний ефект складає 1649,6 тис. крб. у рік» [8, арк. 67]. Слабкою ланкою науково-технічного прогресу було впровадження наукових досягнень у виробництво, тобто реалізація розробок і рішень. Планове виробництво повільно сприймало, а іноді, виступало головною перешкодою в прискореному розвитку науково-технічного прогресу.

У 1969 р. впроваджено у виробництво області більше 8 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій з річним економічним ефектом 9,2 млн крб. З початку березня до 1 жовтня поточного року на промислових підприємствах, будівельних організаціях, транспорті і зв’язку проводилися численні огляд-конкурси творчих бригад з розробки і впровадження планів наукової організації праці і управління [9, арк. 1]. Головні зусилля науковців області спрямовувалися, насамперед, на прискорений розвиток нафтової і газової промисловості. Серед найбільш важливих заходів виконання планів науково-дослідних робіт і впроваджень досягнень науки і техніки на підприємствах Укрнафтохімпрому у 1969 р. відзначався Надвірнянський нафтопереробний завод за освоєння нової технології виробництва парафіну [10, арк. 284].

Івано-Франківський філіал республіканського інституту «Укрколгосппроект», в якому працювало 119 інженерно-технічних працівників (46 осіб з вищою освітою), проводив значну роботу із забезпечення об’єктів сільського будівництва проектно-кошторисною документацією. Постанова бюро Івано-Франківського обкому КП України та виконкому обласної Ради депутатів трудящих «Про додаткові заходи по зміцненню економіки відстаючих колгоспів і радгоспів області та розвитку в них допоміжних підприємств і промислів» від 21 лютого 1969 р. посилювала увагу до розвитку підсобних підприємств у відстаючих господарствах, що дало можливість одержати вже в 1968 р. біля 2,7 млн крб. грошових надходжень. Інститут був зобов’язаний забезпечувати вчасне виготовлення проектно-кошторисної документації на реконструкцію існуючих та будівництво нових об’єктів, першочергово для відстаючих колгоспів і радгоспів [11, арк. 46–47].

Ціла низка заходів була покликана піднести на вищий рівень творчу ініціативу робітників, техніків, інженерів, службовців підприємств, працівників проектно-конструкторських та науково-дослідних організацій області. З цією метою з 1 квітня 1970 р. по 1 квітня 1971 р. проведено обласний огляд-конкурс «На кращу організацію роботи по підвищенню технічного рівня, якості і надійності промислової продукції». Активізувати роботу мала постанова Івано-Франківського обкому КП України, виконкому обласної Ради депутатів трудящих та президії обласної Ради профспілок «Про проведення обласного огляду резервів економії матеріальних і енергетичних ресурсів та підвищення економічної ефективності в народному господарстві» від 15 травня 1970 р. Згідно офіційної звітності, в огляді прийняло участь 100 тис. передовиків, новаторів виробництва, інженерно-технічних працівників і службовців, профспілкових активістів, народних контролерів, які провели значну роботу з раціонального витрачання палива, електроенергії, фінансових, матеріальних і трудових ресурсів. За час огляду впроваджено у виробництво 9,4 тис. пропозиції з економічною ефективністю більш як на 10 млн крб. [12, арк. 107].

Постанова Івано-Франківського обкому КП України, виконкому обласної Ради депутатів трудящих та президії обласної Ради профспілок «Про проведення обласного огляду за прискорення вводу, максимальне використання існуючих і найшвидше освоєння проектних виробничих потужностей» від 13 квітня 1970 р. виступала однією із ланок цілеспрямованої політики держави. У комісію були представлені матеріали з 50 об’єктів області «по достроковому вводу в експлуатацію окремих підприємств, цехів, дільниць, агрегатів, технічних ліній». У результаті цього в 1970 р. за рахунок «прискореного вводу в експлуатацію» додатково отримана продукція на 4 млн 118 тис. крб. [8, арк. 78].

Рубрики в обласній газеті «Прикарпатська правда»: «Резерви на кожному робочому місці», «На основі наукової організації праці» висвітлювали здобутки кращих трудових колективів. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 535 від 9 липня 1965 р., Державним комітетом Ради Міністрів СРСР по науці і техніці та Комітетом в справах винаходів і відкриттів СРСР

розроблена інструкція про винагородження за промислові зразки, яка передбачала не більше 2 тис. крб. на одну особу і мінімальний розмір – 20 крб. [13, арк. 54].

Секретар Івано-Франківського обкому КП України П. Барчук у зверненні до президії Академії Наук УРСР «Про розробку перспектив розвитку промисловості області» від 21 грудня 1970 р. зазначав: «З метою вирішення питання підняття економічного потенціалу області, обком КПУ звернувся в АН УРСР з проханням надати допомогу в розробці напрямів дальшого розвитку промисловості, правильного і раціонального її використання з врахуванням максимального використання трудових ресурсів» [14, арк. 72].

Постанова секретаріату Івано-Франківського обкому КП України «Про організаторську роботу парткому Коломийського ордена «Знак Пошани» заводу сільгоспмашин по прискоренню технічного прогресу на виробництві і в світлі рішень XXIV з’їзду КПРС» від 28 травня 1971 р., ставила даний колектив підприємства у приклад для наслідування іншим. У 1969 р. 12 інженерно-технічних працівників були нагороджені медалями ВДНГ. За минулу п’ятирічку колективом заводу було розроблено і впроваджено 240 організаційно-технічних заходів з економічним ефектом – 699,7 тис. крб.; проводилася значна робота з механізації важкої ручної праці, рівень механізації в основному виробництві склав – 81 %, допоміжному – 76 %. Низка заходів із впровадження нової техніки здійснювалося за рахунок фондів розвитку виробництва, який було створено за новою системою планування і економічного стимулювання. За рахунок підвищення кваліфікації та впровадження передового досвіду було підвищено середню розрядність працюючих з 1,82 до 2,7. Як результат, випуск продукції зріс у 2,1 рази, продуктивність праці – на 58,7 %, фондовіддача – на 12 %. Разом з тим, секретаріат обкому КП України зазначав, що «в роботі парткому заводу з прискорення технічного прогресу мали місце й істотні недоліки» [15, арк. 18].

Наступна постанова – «Про проведення обласної науково-практичної конференції» від 26 травня 1972 р. підводила підсумок проведеної колективом роботи. Конференція на тему: «Проблеми підвищення технічного рівня і поліпшення якості промислової продукції в світлі рішень XXIV з’їзду КПРС і завдань дев’ятої п’ятирічки» проводилася 15 липня 1972 р. у клубі Коломийського заводу сільськогосподарських машин [15, арк. 84].

На Коломийському заводі сільгоспмашин на базі старих навантажувачів освоювався випуск нового навантажувача ПГ–0,5 Д, який характеризувався кращою експлуатаційною надійністю. Конструкторське бюро заводу розробило нову модель навантажувача-екскаватора ПЄ–0,8, який рекомендувався до серійного виробництва. Колектив Івано-Франківського приладобудівного заводу плідно працював над заходами щодо підвищення загального часу збереження працездатності газових лічильників, дифманометрів, глибинних манометрів, мазутомірів і т. д. [16, арк. 1–2].

П’ятирічним планом розвитку народного господарства на 1971–1975 рр. передбачалися прискорені темпи розвитку економіки західних областей республіки. Зокрема, обсяг промислового виробництва в Івано-Франківській області належало збільшити в 2 рази, капіталовкладень у 1,5 рази, продуктивність праці підвищити на 50–60 %, обсяг сільськогосподарського виробництва на 20–22 %. В умовах інтенсифікації розвитку народного господарства все більше посилювалася роль економічної науки. За клопотанням Івано-Франківського обкому КП України, наказом директора інституту економіки АН УРСР № 75 від 8 грудня 1968 р. у м. Івано-Франківську був створений з 1969 р. комплексний відділ економічних методів управління виробництвом з підпорядкуванням його Львівському відділенню. Основним завданням відділу було проведення комплексних досліджень з проблем удосконалення економічних методів управління і впровадження їх результатів у різних галузях економіки. За час свого існування відділ виконав значний обсяг науково-дослідних робіт та надавав допомогу підприємствам різних галузей промисловості в організації економічного навчання, вишукуванні напрямів з підвищення ефективності виробництва [17, арк. 52].

Відділ вів госпдоговірні роботи на підприємствах у визначеному йому основному напрямку досліджень – «Економічний аналіз ефективності управління виробництвом, розробка рекомендацій по удосконаленню організаційних і економічних методів управління виробничими системами на території Івано-Франківської області». Загальна сума «по договірній тематиці» становила 78 тис. крб. Відділ брав активну участь в пропаганді економічних знань, в організації і проведенні економічних конференцій як загальнообласних, так і на підприємствах. У 1971 р. два працівники відділу захистили кандидатські дисертації. Відділ працював у складних умовах. Замість 30 штатних працівників, передбачених наказом директора інституту економіки АН УРСР, працювало – 8. У такому малому складі відділ не міг охопити великий обсяг наукових досліджень у яких підприємства відчували гостру потребу. В області не було на той час інших науково-дослідних установ, а також учбових закладів, які могли б забезпечити проведення теоретичних і прикладних досліджень з питань економіки. Тому, секретар обкому КП України В. Добрик звертався до віце-президента Академії Наук УРСР академіка І. Білодіда з повторним клопотанням: «Враховуючи велику потребу в наукових дослідженнях на підприємствах області, збільшити штат наукових працівників і фонд

заробітної плати Івано-Франківському відділу Львівського відділення інституту економіки АН УРСР» [17, арк. 53].

Необхідно зазначити, що в науково-дослідній роботі «створювалась масовість» і вона часто зводилася до формальної «широкої підтримки». З цією метою повсюдно запроваджувалися науково-технічні товариства (НТТ) до яких в адміністративному порядку («добровільно-примусово») залучалися інженерно-технічні працівники. У офіційних звітах вказується, що у 1973 р. було проведено 13 галузевих семінарів з керівниками НТТ і громадських об’єднань трудящих. На протязі 1973–1975 рр. проведені конференції на тему: «Основні направлення по вдосконаленню технології буріння глибинних і надглибинних свердловин», «Підвищення ефективності виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу», наради з питань впровадження нової техніки і передової технології на підприємствах та ряд інших. У 1974 р. проведені звітно-виборні збори в 600 організаціях НТТ області, де широко обговорювалися питання їх діяльності. Проведена виставка технічної творчості молоді. Більшість інженерно-технічних працівників працювала «по особистих творчих планах» [18, арк. 126]. На 1 січня 1984 р. нараховувалося 61,9 тис. членів, об’єднаних у 15 обласних галузевих правлінь НТТ [19, арк. 63].

На території міста Івано-Франківська і області на кінець 1970-х років діяло 14 проектних установ, які виконували роботи з складання проектно-кошторисної документації на житлово-цивільне будівництво, капітальний ремонт житлового фонду і об’єктів соціально-культурного призначення для різних організацій і відомств. Це філіали інститутів: «Діпроміст», «Укрремдорпроект», «Укрколгосппроект», «Укркомунремдорпроект», «Укрземпроект», філіал республіканського проектно-технологічного виробничого об’єднання «Укрсільгосптехсистема», проектно-конструкторського технологічного інституту, облвідділ інституту «Укржитлоремпроект», відділ комплексного проектування інституту «Укрсільгосптехпроект», проектно-кошторисна група об’єднання «Івано-Франківськгаз», комплексний відділ проектного інституту «Укрмедремпроект», відділ проектного інституту «Укркооппроект», проектно-кошторисні відділи управлінь громадського харчування і побутового обслуговування населення облвиконкому. Вказані організації складали проектно-кошторисну документацію різним міністерствам і відомствам, а також розробляли кошторисну документацію на будівництво сільськогосподарських об’єктів, житлових будівель в селах і шляхів різного призначення.

Виходячи із проведених перевірок обласним комітетом народного контролю і обласним фінансовим відділом, було поставлено питання про ліквідацію окремих малих проектних організацій та їх структурних підрозділів. Зокрема, проектно-кошторисну групу об’єднання «Івано-Франківськгаз», комплексний відділ проектного інституту «Укрмедремпроект», відділ проектного інституту «Укркооппроект», проектно-кошторисний відділ управлінь громадського харчування облвиконкому, проектно-кошторисний відділ міжрайонного ремонтно-будівельного управління побутового обслуговування населення облвиконкому. У зв’язку з ліквідацією цих організацій і окремих структурних підрозділів обсяги роботи, які виконувалися ними передавалися облвідділу інституту «Укржитлоремпроект» (який раніше їх також виконував). Це дало можливість сконцентрувати складання проектної документації на будівництво і капітальний ремонт державного, кооперативного і приватного житлового фонду, будівель адміністративного та господарського призначення, скоротити апарат управління в кількості 14 одиниць з витратами на їх утримання в сумі 22 тис. крб. При наявності в області двох проектних організацій, які паралельно займалися складанням проектно-кошторисної документації для сільського господарства, філіал інституту «Укрколгосппроект» об’єднувався з відділом комплексного проектування інституту «Укрсільгосптехпроект». Проектно-кошторисну документацію для нового будівництва і капітального ремонту автомобільних шляхів союзного і республіканського значення виконував Івано-Франківський філіал інституту «Укрремдорпроект» на суму 419,3 тис. крб. і місцевого значення – філіал інституту «Укркомунремдорпроект» з обсягом роботи 190 тис. крб. Такий незначний обсяг виконуваних робіт для місцевого підпорядкування викликав доцільність передачі облвідділу інституту «Укржитлоремпроект». Реорганізація дала можливість поліпшити якість робіт, скоротити витрати на їх виготовлення, а також вивільнити адміністративно-управлінський апарат в кількості 60 одиниць і витрати на його утримання в сумі 105 тис. крб. [20, арк. 14–17].

Науково-дослідні роботи в області з пошуку і розвідки нафтогазових родовищ, а також видобутку нафти, газу і газового конденсату вели: інститут геології і геохімії горючих копалин АН УРСР, Державний науково-дослідний і проектний інститут нафтової промисловості Міннафтопрому, Український науково-дослідний інститут природних газів «Укргазпрому». Найбільший науковий потенціал зосередився в Івано-Франківському інституті нафти і газу. У 1980 р. із 422 осіб професорсько-викладацького складу – 180 мали наукові ступені кандидатів наук, вчені звання доцентів, а 11 – докторів наук і професорів. У науково-дослідному секторі працювало 500 штатних працівників. За 4 роки десятої п’ятирічки інститутом виконано науково-дослідних робіт на суму 8,6

млн крб., для підприємств нафтової і газової промисловості – 5 млн крб. [21, арк. 68]. Інститут нафти і газу вів підготовку спеціалістів по 14 спеціальностях нафтогазового профілю. За 15 років інститут підготовив на стаціонарній формі навчання 9519 інженерів. Крім цього, здійснював постійне підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників [22, арк. 6].

Розвиток наукових досліджень гальмували невирішені побутові умови, особливо в галузі сільського господарства. Відсутність квартир не давала можливості запросити на роботу в Івано-Франківську сільськогосподарську дослідну станцію висококваліфікованих працівників із науковими ступенями і спеціалістів з великим практичним стажем роботи. Станом на 25 лютого 1980 р. у дослідній станції являлися вакантними посади завідуючих відділами тваринництва і економіки, завідуючих лабораторіями механізації, ріпаків, розробки та впровадження прогресивних технологій у тваринництві. Два сімейні кандидати наук і троє працівників без наукових ступенів, проживали в гуртожитку. Через відсутність житла, залишалися не укомплектованими посади головного зоотехніка і головного інженера-механіка дослідного господарства. На квартирному обліку по Івано-Франківській державній сільськогосподарській дослідній станції перебувало 47 сімей. В офіційній звітності значилося, що «виділення квартир для працівників дослідної станції неможливе тому, що на даний час заборгованість по житлу перед підприємствами міста і району складала 2,6 тис. квадратних метрів» [23, арк. 90, 93].

За результатами роботи Івано-Франківської сільськогосподарської дослідної станції – посіви озимих зернових (при застосуванні «постійних колій», які забезпечували рівномірне внесення азоту, регулятора росту, гербіцидів, фунгіцидів), становили запрограмовані урожаї в межах 50–70 ц/га. Практичне застосування даного методу в колгоспі «Прапор комунізму» Коломийського району забезпечило середню урожайність у 1982 р. озимої пшениці сортів «Карибо» – 34,3 ц/га, «Киянка» – 45,6 ц/га, «Поліська 80» – 56,8 ц/га [23, арк. 14].

«Бурхливі темпи» розвитку сільського господарства, якісні зміни в економіці виробництва і характері праці ставили підвищені вимоги до навчання кадрів, а також «широких трудящих мас». Восени розпочиналися заняття в школах підвищення професійної майстерності колгоспників у теоретичних гуртках і семінарах, в народних університетах сільськогосподарських знань. У них навчалися (часто доволі формально) тисячі керівників і спеціалістів, колгоспників і робітників радгоспів. Економічне навчання стало важливим засобом поліпшення організаторської і виховної роботи, вдосконалення господарської практики, підвищення творчої активності людей.

У друкованому органі Івано-Франківського обласного і міського комітетів комуністичної партії України, обласної та міської Рад депутатів трудящих у спеціальній рубриці «Економічне навчання на селі» на прикладі передових районів зазначалося: «Навчання в університеті тісно пов’язане з невідкладними завданнями трудових колективів. Враховуючи те, що в районі здійснюється процес поглибленої спеціалізації і концентрації виробництва у тваринництві, слухачі університету в минулому навчальному році приділяли найбільше уваги технології вирощування нових кормових культур та інтенсифікації кормовиробництва. Високої віддачі такого предметного навчання досягнуто уже в цьому році. У господарствах району широко впроваджуються такі високопродуктивні кормові культури, як борщівник Сосновського, чорноголовник, катран серцелистий, нові сорти ріпаку, вдосконалено процес заготівлі високоякісних кормів для громадської худоби» [24].

Наради, семінари, школи передового досвіду, курси підвищення кваліфікації, університети сільськогосподарських знань, тематичні виставки (стаціонарні, пересувні), лекції, виступи по радіо і телебаченню, екскурсії, конкурси, друкована література (методичні рекомендації, плакати, листівки, буклети, брошури, статті в пресі), науково-практичні конференції сприяли пропаганді й загальній освіченості, як спеціалістів, так і працівників масових професій. У зведених звітах про впровадження науково-технічних досягнень та передового досвіду в сільськогосподарське виробництво області, перераховувалися десятки різноманітних заходів. Звичайно, що частина із них проводилася для того, щоби «успішно прозвітуватися».

Таким чином, на Івано-Франківщині було створено науково-технічний потенціал, який вирішував актуальні питання розвитку економіки. Основні його ресурси спрямовувалися на вирішення проблем нафтової, газової, хімічної, енергетичної, верстатобудівної, приладобудівної та інших галузей промисловості. Високими темпами розвивалися традиційні галузі – лісова і деревообробна, легка і харчова. Враховуючи народногосподарське значення підвищення темпів зростання продуктивності праці, на підприємствах і будовах області науковцями, інженерно-технічними працівниками вивчалися пов’язані з цим питання: прискорення впровадження у виробництво і будівництво досягнень науки і техніки, поліпшення організації праці, більш повне використання устаткування і машин за рахунок підвищення змінності роботи на підприємствах, забезпечення співвідношення між зростанням продуктивності праці і середньою заробітною платою, недопущення надмірностей і непродуктивних витрат. Проте, у досліджуваний період

наукові установи займалися переважно впровадженням промислово-технічних розробок із вдосконалення виробничих потужностей індустріальних об’єктів без достатнього прогнозування впливу кінцевих результатів їхньої діяльності на навколишнє середовище.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна : новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – 670 с. 2. Вепрів Р. В. Сільське господарство західних областей України : провідні тенденції та особливості розвитку (1964–1991 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. В. Вепрів. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с. 3. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр. : історичний аспект / Ю. Є. Гумен. – Тернопіль : Вектор, 2008. – 264 с. 4. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Н. Давидович. – Тернопіль, 2012. – 19 с. 5. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 228 с. 6. Чигур Р. Ю. Соціально-екологічні процеси в Західному регіоні України 70–80-х років XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. Ю. Чигур. – Львів, 2003. – 22 с. 7. Держархів Івано-Франківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 3611, арк. 243. 8. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3583, арк. 161. 9. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3581, арк. 169. 10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-2, оп. 13, спр. 4244, арк. 359. 11. Держархів Івано-Франківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 3588, арк. 187. 12. Там само, ф. Р-6, оп. 2, спр. 3565, арк. 35. 13. Там само, ф. Р-295, оп. 5, спр. 2775, арк. 175. 14. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3508, арк. 170. 15. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3677, арк. 122. 16. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 2992, арк. 136. 17. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 3723, арк. 123. 18. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4019, арк. 191. 19. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 5002, арк. 227. 20. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4608, арк. 177. 21. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4617, арк. 195. 22. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4910, арк. 198. 23. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 4618, арк. 220. 24. Економічне навчання на селі // Прикарпатська правда. – 19 листопада 1974.

Светлана Давидович

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ И ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСКИЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ИВАНО-ФРАНКОВЩИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

В статье охарактеризованы различные по функциональному назначению и формам деятельности организации: проектно-конструкторские учреждения, проектно-технологические организации, опытные станции, научные подразделения и филиалы высших учебных заведений, которые свою работу направляли на решение насущных экономических проблем края. Проанализирован научный потенциал нефтяной, газовой, химической, лесной промышленности и сельского хозяйства Ивано-Франковской области, выделены достижения и просчеты.

Ключевые слова: Ивано-Франковская область, научные учреждения, нефтегазовая промышленность, лесное хозяйство, экономический эффект.

Svitlana Davidovich

SCIENTIFIC-AND-RESEARCH AND DESIGN-AND-ENGINEERING ORGANIZATIONS OF IVANO-FRANKIVSK REGION OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The article deals with characterization of different organizations according to their functional purpose and activity form: design-and-engineering organizations, production engineering organizations, research stations, scientific units, and educational establishment branches that directed their work at solving urgent economic problems of the region. The scientific potential of oil, gas, chemical, forest, and agricultural industries of Ivano-Frankivsk region was analyzed and achievements and miscalculations were distinguished.

Key words: Ivano-Frankivsk region, scientific organizations, oil and gas industry, forest industry, economic impact.

УДК 621.3 (09) + 921.3(477)

Олена Тверитникова

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ІНСТИТУТІ ЕЛЕКТРОДИНАМІКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Проведено дослідження наукового доробку вчених Інституту електродинаміки НАН України з історії науки і техніки. З’ясовано, що початкові дослідження в цьому напряму започатковані С. Лебедєвим ще у другій половині 1940-х рр. Власне за його ініціативою історична тематика стала складовою науково-дослідних робот Інституту електродинаміки. Поглиблене вивчення документів Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, серед яких зберігаються чисельні чернетки О.Міляха, Л.Цукерника та ін. дозволило виявити нову інформацію щодо наукового доробку вчених цієї наукової установи в галузі історії науки і техніки, розширити джерелознавчу базу. Особливої уваги заслуговують публікації науковців Інституту електродинаміки, де проведено порівняльний аналіз розвитку основних напрямів електротехніки в Україні із закордонними країнами, зокрема США, Великобританією, Німеччиною тощо. Ці роботи тривалий час залишалися єдиними публікаціями з даної тематики. Важливим є і те, що і на сучасному етапі вчені Інституту електродинаміки також продовжують звертаються у своїх дослідженнях до історичної тематики.

Ключові слова: Інститут електродинаміки Національної академії наук України, наукові дослідження, історія науки і техніки, електротехніка.

Традиційно історія української науки та техніки завжди був важливою складовою наукової діяльності провідних вчених. До цієї тематики зверталися В. Вернадський, В. Данилевський, Ю. Храмов, В. Онопрієнко та ін. Розробка проблем історії зародження та розвитку наукових напрямів, осмислення подій та фактів, що вплинули на подальшу еволюції галузі, її періодизація, дослідження специфіки та спільності історії техніки, популяризація науки стають предметом наукових досліджень представників різних наукових сфер. Тому цілком логічним є звернення до історичних досліджень провідних учених природничих та технічних наук. Здобутки вчених України в галузі фізики, математики, техніки та інших наукових напрямів відбито в біографічних статтях, історичних нарисах до ювілейних дат наукових установ, статтях до ювілеїв учених, спогадах, брошурах. Цінна інформація міститься в історичних довідках і фахових виданнях з природничих та технічних наук Зокрема автори у вступі чи окремому розділі надають деякі відомості з історії розвитку проблеми, що висвітлюється в роботі, наводяться прізвища та доробок видатних учених.

Важливе місце в сучасній українській історії науки та техніки посідають історіографічні студії. Залишається досить актуальним узагальнення історіографічного доробку академічних установ природознавчого та технічного спрямування. У сучасній історіографії фактично відсутні дослідження щодо досягнень учених Інституту електродинаміки Національної академії наук України у галузі історії електротехнічної науки.

Дослідженнями історії розвитку електротехнічної наук і техніки в Україні мають давні традиції. Активну участь в історико-наукових дослідженнях брали провідні вчені академічних установ. Серед наукової тематики Інституту електротехніки (з 1963 р. Інституту електродинаміки) Академії наук України важливе місце займали історичні дослідження. Сучасним історикам електротехнічної науки ці матеріали дозволяють зрозуміти особливості функціонування академічних наукових закладів, оцінити вплив фундаментальних і прикладних досліджень на розвиток господарчого комплексу країни.

Мета статті: на основі опрацювання наукової літератури та залучення матеріалів архіву Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України встановити внесок учених Інститут електродинаміки у розвито досліджень з історії електротехніки в Україні.

Початкові дослідження з історії науки і техніки Інституту електротехніки потрібно віднести до другої половини 1940-х р. У 1946 р. провідними вченими інституту було підготовлено до друку спеціальне видання, що складалося лише з матеріалів, присвячених наукові діяльності фундатора та першого директора інституту академіка В.Хрущова. Збірник статей підготовлених учнями та колегами вченого, науковцями Інституту енергетики та викладачами Харківського електротехнічного інституту. У 1957 р. О.Міляхом спільно з харківськими політехніком А.Вайнером на основі узагальнення матеріалів статей підготовлена монографія, що стала визнанням внеску В.Хрущова в розвиток української електротехнічної науки і освіти. У праці наведено біографію В.Хрущова, розглянуто основні етапи його наукової діяльності, надано повну бібліографію праць вченого. Цінність монографії надають фотографії, що не публікувалися раніше, спогади учнів та колег ученого [1–4].

У 1949 р. за ініціативою директора Інституту електротехніки С. Лебедєва до плану науково-дослідної тематики внесено тему «Історія електротехніки на Україні». У межах даної науково-дослідної роботи К. Хрущовою узагальнено матеріали щодо діяльності відомого винахідника, електротехніка В. Дідріхсона. Він був співробітником О. Лодигіна, займався експериментальними дослідженнями з удосконалення електричних ламп, працював механіком Одеського телеграфу, викладачем Вищих курсів телеграфних механіків Одеси. До 100-річного ювілею В. Дідріхсона опубліковано статтю, де висвітлювалися життя та науковий доробок вченого [5, арк. 18].

Опрацювання матеріалів німецьких патентів дозволило Л. Цукернику провести ґрунтовне дослідження наукової спадщини видатного електротехніка М.Доліво-Добровольського. Він вперше підкреслити вагому роль вченого у створенні схем компаундування синхронних машин. М. Доліво-Добровольський одним із перших у 1902 р. запропонував вдалу для практичного використання модель автоматичного регулятора напруги. Конструкція цього пристрою компаундування дозволяла компенсувати зниження напруги, що було викликане збільшенням навантаження [6].

Крім популяризації досягнень української електротехнічної науки в Інституті електротехніки проводилася наукова робота з історії техніки. У 1950 р. під керівництвом відомого історика техніки, голови комісії з питань історії науки і техніки при Президії АН УРСР В.Данілевського було захищено дисертаційну кандидатську роботу з історії техніки науковим співробітником Інституту електротехніки П. Гнипою [7, арк. 5].

Серед запланованої на 1953 р. науково-дослідної тематики також пропонувалися для розробки теми і з історії техніки, зокрема «Історія розвитку обчислювальної техніки» та «Значення праць П. Копняєва для розвитку вітчизняної електротехніки». Керівником тем був призначений директор Інституту електротехніки А. Нестеренко, виконавцем науковий співробітник інституту В. Камєнєва. Наукова тема з дослідження доробку П. Копняєва проводилася спільно з науковцями кафедри «Електричні машини» Харківського політехнічного інституту, де раніше працював професор П. Копняєв. Ретельне дослідження біографії та наукової спадщини вченого базувалося на матеріалах Державного архіву Харківської області, Державного історичного архіву Ленінградської області, Центрального Державного історичного архіву СРСР. При складанні бібліографії наукових праць П. Копняєв оприлюднено раніше невідому роботу вченого «Векторная диаграмма альтернатора» 1917 р. Розроблено біографію науковця, виявлено нові факти організаційної діяльності вченого, зокрема з’ясовано, що він очолював роботи з проектування Української Головної палати мір та ваги в Харкові. Якраз професор П. Копняєв став організатором електровимірювальної лабораторії для повірки приладів постійного і змінного струму, працював там консультантом протягом п’яти років. У результаті проведення копіткої науково-дослідної роботи підготовлено окремий збірник праць ІЕ АН УРСР, присвячений науковому доробку вченого та опубліковано монографію [8, арк. 19–24, 45; 9; 10].

Автором низки статей з історії розвитку різних наукових електротехнічних напрямів в України став О. Мілях, упродовж 1959–1973 рр. директор Інституту електродинаміки. Деякі з цих матеріалів так і не були опубліковані і зберігаються в архіві Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Серед цих матеріалів потрібно виділити спробу О. Міляха провести порівняльний аналіз розвитку електротехнічної галузі, форм і методів організації науки в Україні із закордонними країнами, зокрема США, Великобританією, Німеччиною. Автором виокремлено провідні електротехнічні напрями та зазначено доробок українських вчених. Зокрема, при дослідженні розвитку турбогенераторобудування України підкреслено доробок наукової школи І. Постнікова, Інституту електродинаміки; розробки науковців Київського політехнічного інституту, під керівництвом І. Чиженка та доробок наукової школи імпульсних генераторів професора Харківського політехнічного інституту І. Рогачова. Однак, О. Міляхом справедливо зазначав, що в розвитку як теорії, так і практики турбогенераторобудування в Україні відбувалося відставання від закордонних країн. Між тим, досягнення українських учених за таким напрямом, як автоматизація електромеханічних систем та релейний захист, завдяки розробкам Інституту електродинаміки. Київського, Харківського та Одеського політехнічних інститутів, навпаки, були навіть вищими, ніж у тодішніх США та Німеччині. Підкреслено пріоритетність доробку колективу науковців Інституту електродинаміки, зокрема С. Лебедєва та Л. Цукерника щодо моделювання складних електроенергосистем. Визначено місце унікальної наукової школи електронного моделювання академіка Г. Пухова. Ця стаття, підготовлена О. Міляхом у 1964 р. була першим і на сьогодні залишається єдиним дослідженням, де найбільш повно розкрито напрями розвитку електротехнічної галузі України другої половини ХХ ст. Хоча вона не завершена автором є цінним джерелом для сучасної української історичної науки [13–16].

Особливої уваги заслуговує публікація О. Міляха і С. Кирпатовського щодо розвитку теоретичних основ електротехніки в Україні. Це було перше і тривалий час, понад 40 років, єдине дослідження подібного спрямування. У статті виокремлено наукові центри України з розвитку

теоретичної електротехніки, підкреслено внесок наукових колективів вищої електротехнічної школи, зокрема у формуванні електротехнічної галузі України другої половини ХХ ст. Окреслено науковий доробок вчених вищих технічних навчальних закладів таких як професор О. Брон, доцент О. Сукачов. Зазначено, що важливе значення для становлення теоретичних основ електротехніки, як самостійної науково-технічної дисципліни мав перший підручник виданий українською мовою у 1935 р. «Теорія змінних струмів» за авторством О. Сукачова [17].

Наступна праця, яка має важливе значення, є публікація Л. Цукерника щодо розвитку досліджень в галузі аналізу режимів електроенергетичних систем в Україні. У цій праці проведено узагальнення наукового доробку українських науковців академічних інститутів та вищих технічних навчальних закладів, зокрема В. Хрущова, О. Міляха, Г. Денисенко, В. Холмського, С. Лебедєва, В. Іносова, Н. Качанової, Л. Цукерника, І. Сіроти, Ю. Щербини у розвитку методів і програмних засобів розрахунків на електронних обчислювальних машинах та моделювання нормальних та аварійних режимів складних енергосистем. Підкреслено пріоритетність внеску академіка М. Боголюбова в розвиток теорії стійкості енергосистем, що було його першим дослідженням з нелінійної механіки [18].

Науковим колективом Інституту електродинаміки НАН України на сучасному етапі підтримуються традиції, започатковані це у середині минулого століття. Серед досліджень чільне місце займають студії з історії електротехніки в Україні. На сторінках наукового видання Інституту «Технічна електродинаміка», окрім наукових статей технічного спрямування, постійно публікуються матеріали присвячені ювілеям провідних учених інституту, видатних електротехніків, ювілейних дат установ НАН України та напрямів розвитку електротехнічної галузі [19–28].

Помітне місце у вивченні наукового доробку вчених Інституту електродинаміки належить монографії, присвяченій історії розвитку та формуванню провідних напрямів наукових досліджень інституту. І хоча праця містить багатий фактологічний матеріал, заснований напевно на наукових звітах інституту, але у роботі, відсутні посилання та джерела, використані при підготовці цієї фундаментальної праці [29].

Отже, проведений аналіз наукового доробку з історії електротехніки вчених Інституту електродинаміки НАН України дозволяє стверджувати, що українська історіографія поповнилася унікальними дослідженнями. Варто зазначити, що значна частина наукових праць історичного спрямування, написаними провідними науковцями інституту у другій половині ХХ ст., не втратили своєї наукової цінності і до нині. Цілком можливо перевидати найбільш значущі та інформаційно наповнені праці тієї доби. Серед найбільш значних досягнень українських науковців другої половини ХХ ст. чільне місце посідає електротехнічна галузь. Тому варто продовжити дослідження історії розвитку електротехнічної науки України, залучивши до цього репрезентативну джерельну базу, насамперед архівні матеріали, щодо діяльності науковців як академічних установ, так і вищих технічних навчальних закладів.

Список використаних джерел

1. Сборник памяти академика В. М. Хрущева // Сборник научно-технических статей Харьковского электротехнического института. – К.: Изд-во АН УССР. – 1946. – № 1. – 182 с. 2. Академик Василий Михайлович Хрущев // Сборник научно-технических статей ХЭТИ. – М.-Л. : Госэнергоиздат, 1948. – Вып. 7. – С. 7–13. 3. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІА НБУВ НАН України), ф. 124, оп. 1, спр. 6, 13 арк. 4. Вайнер А.Л. Василь Михайлович Хрущов / А.Л. Вайнер, О.М. Мілях. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 24 с. 5. ІА НБУВ НАН України, ф. 263, оп. 1, спр. 26, 48 арк. 6. Цукерник Л.В. Роль М.О. Доливо-Добровольского в создании схем компаундирования синхронных машин / Л. В.Цукерник // Электричество. – 1952. – №11. – С. 70–71. 7. ІА НБУВ НАН України, ф. 263, оп. 1, спр. 43, 37 арк. 8. Там само, спр. 111, 57 арк. 9. Каменева В. А. Русский электротехник / В. А. Каменева. – М. : Колос, 1972. – 80 с. 10. Каменева В. А. Павел Петрович Копняев / В. А. Каменева. – М. – Л.: Госэнергоиздат, 1959. – 96 с. 11. ІА НБУВ НАН України, ф. 124, оп. 1, спр. 15, 22 арк. 12. Там само, спр. 17, 27 арк. 13. Там само, спр. 18, 34 арк. 14. Там само, спр. 23, 14 арк. 15. Там само, спр. 33, 11 арк. 16. Там само, спр. 25, 4 арк. 17. Милях А. Н. Из истории становления и развития теоретических основ электротехники на Украине / А. Н. Милях, С. И. Кирпатовский // Теоретическая электротехника: сб. науч. тр. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1967. – Вып. 3. – С. 3–15. 18. Цукерник Л. В. Развитие на Украине исследований в области анализа режимов электроэнергетических систем / Л. В. Цукерник // Труды Института электродинамики АН УССР. – Киев : Наукова думка, 1968. – С. 9–14. 19. Липківський К. До 50-річчя реорганізації Інституту електротехніки АН УРСР / К. Липківський // Технічна електродинаміка. – К.:ІЕД. – № 6. – 2013. – С. 7–8. 20. Шидловський А.К. Інститут електродинаміки НАН України – Історія, здобутки, перспективи / А.К. Шидловський // Технічна електродинаміка. – 1997. – № 1. – С. 3–11. 21. Шидловський А. К. Розвиток в Інституті електродинаміки НАН України досліджень по

перетворенню та стабілізації параметрів електромагнітної енергії / А. К. Шидловський, К. О. Липківський // Технічна електродинаміка. – К.: Інститут електродинаміки НАН України. – 2007. – № 3. – С.11–26. 22. Авраменко В. Н. Памяти профессора Л. В. Цукерника (1907–1988 гг.). Развитие методов и программных средств моделирования сложных ЭЭС для задач АСДУ энергосистем / В. Н. Авраменко, В. А. Крылов // Енергетика та електрифікація. – К. – 2008. – № 7. – С. 54–69. 23. Стогній Б. С. Відділення фізико-технічних проблем енергетики Національної академії наук України / Б. С. Стогній // Вісник НАН України. – К. : Академперіодіка. – 2013. – № 11. – С. 49–56. 24. Стогній Б. С. На шляхах автоматизації електричних систем / Б.С. Стогній // Технічна електродинаміка. – 2007. – № 3. – С. 41–50. 25. Кириленко О. В. Інформатизація та інтелектуалізація систем керування в електроенергетиці: деякі підсумки за останні роки / О. В. Кириленко, О. Ф. Буткевич и др. // Технічна електродинаміка. – 2007. – № 3. – С. 51–58. 26. Гриневич Ф. Б. Розвиток досліджень в науковому напрямку «Інформаційно-вимірювальні системи та метрологічне забезпечення в електроенергетиці» / Ф. Б. Гриневич, С. Г. Таранов // Технічна електродинаміка. – 2007. – № 4. 27. Шидловська Н. А. Дослідження з теоретичної електротехніки у відділах Інституту електродинаміки НАН України / Н. А. Шидловська // Технічна електродинаміка. – 2007. – № 4. 28. Антонов А. Е. Проблемы прикладной технической науки в Украине / А. Е. Антонов // Технічна електродинаміка. – 2008. – № 2. 29. Інститут електродинаміки НАН України. Історія. – Режим доступу: http://ied.org.ua/files/history-ied.pdf.

Елена Тверитникова

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ НАУКИ И ТЕХНИКИ В ИНСТИТУТЕ ЭЛЕКТРОДИНАМИКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ

Проведено исследование научного наследия ученых Института электродинамики НАН Украины по истории науки и техники. Выяснено, что первые разработки в этом направлении начаты С. Лебедевым еще во второй половине 1940-х гг. Именно по его инициативе историческая тематика стала составной научно-исследовательских работ Института электродинамики. Углубленное изучение документов Института архивоведения Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского НАН Украины, среди которых хранятся многочисленные черновики А. Миляха, Л.Цукерника и др. позволило выявить новую информацию о научных достижениях ученых этого учреждения в области истории науки и техники, расширить источниковедческую базу. Особого внимания заслуживают те публикации ученых Института электродинамики, где проведен сравнительный анализ развития основных направлений электротехники в Украине с зарубежными странами, в частности США, Великобританией, Германией и др. Эти работы длительное время оставались единственными публикациями по данной тематике. Важно и то, что и на современном этапе ученые Института электродинамики также продолжают, обращаются в своих исследованиях к исторической тематике.

Ключевые слова: Институт электродинамики НАН Украины, научные исследования, история науки и техники, электротехника.

Olena Tveritnikova

THE RESARCH ON THE HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY IN THE INSTITUTE OF ELECTRODYNAMICS OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

The article studies the scientific heritage of scientists of the Institute of Electrodynamics of National Academy of Sciences of Ukraine in the history of science and technology. It was found that it was S. Lebedev who first initiated the early development in this direction in the second half of the 1940s. The historical theme became an integral part of scientific research of the Institute of Electrodynamics on his initiative. New information about the scientific achievements of scientists of this institution in the history of science and technology was identified and the source base was expanded with the help of in-depth study of the Archival Institute of V. Vernadsky National Library of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine where the numerous drafts of A. Milach, L. Zukernik et al. were stored. The papers of scientists of the Institute of Electrodynamics in which the comparative analysis of the development of the main directions of electrical engineering in Ukraine whit the other foreign countries, in particular The United States, United Kingdom, Germany and others, are presented where considered more carefully. These papers were the only publications on this topic for long time. It is also very important that the scientists of the Institute of Electrodynamics continue the historical theme in their studies at the present.

Key words: Institute of Electrodynamics of National Academy of Sciences of Ukraine, scientific research, history of science and technology, electrical engineering.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балухтіна Олена – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету.

Буравський Олександр – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Воробєй Юлія – аспірант інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

Ворон Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Гавриш Іванна – аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Горан Тетяна – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Гордієнко Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії культури і методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Давидович Світлана Ничипорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування.

Захарченко Марина – кандидат історичних наук, доцент архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Захарчин Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

Зек Богдан – аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кароєва Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Качковська Леся – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ковалевич Тарас – аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кравчук Леонід – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет імені Івана Горбачевського МОЗ України».

Лахманюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лукашенко Аліса – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету.

Маєвський Олександр – аспірант відділу історії України періоду Другої світової війни НАН України.

Мельник Віра – кандидат історичних наук, викладач кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Ірина – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мельник Роман – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та етнокомунікацій національного університету «Львівська політехніка».

Мовна Уляна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України.

Мусієнко Оксана – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Оліцький В’ячеслав – аспірант кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Островська Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін ВП. НУБІП України «Бережанський агротехнічний інститут».

Пацай Тамара – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України.

Пилипів Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних та фундаментальних дисциплін Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

Погуляєв Олександр – аспірант кафедри історії України історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Потій Наталія - кандидат історичних наук, старший викладач Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Костянтина Ушинського.

Предка Софія – здобувач історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Рискаль Микола – аспірант кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету.

Салтан Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Скакальська Ірина – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.

Стоцький Ярослав – доктор історичних наук, професор Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Сурмач Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка.

Тверитникова Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри «Інформаційно-вимірювальні технології і системи», Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Темченко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Хомич Марина – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.

Шауренко Анна – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Шемета Юлія – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шпак Денис – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв.

Юрченко Оксана – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН 3

Аліса Лукашенко
РЕЛІГІЙНІ ВЧЕННЯ ТА НАРОДНИЙ ПРОТЕСТ ЯК СПРОБА ПОВЕРНЕННЯ ДО ВИТОКІВ ХРИСТИЯНСТВА: ВАЛЬДЕНСИ, КАТАРИ, ЛОЛАРДИ 3

Оксана Мусієнко
ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИЦЬКОГО МИТРОПОЛИТА С. БОГУШ-СЕСТРЕНЦЕВИЧА ТА ВПЛИВ НА НЬОГО ІДЕЙ ПРОТЕСТАНТИЗМУ 7

Олександр Буравський
РИМО-КАТОЛИЦЬКІ ТОВАРИСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІьТА БІЛОРУСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 9

Олена Балухтіна
ГОСПОДАРСТВО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1905 – ЛЮТИЙ 1917 РР.) 13

В’ячеслав Оліцький
РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА СУМЩИНІ У 1920-І РР. 19

Тетяна Горан, Ігор Пилипів
УЧАСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В НАВЧАННІ РЕЛІГІЇ ШКІЛЬНОЇ МОЛОДІ (1919–1939 РР.) 24

Наталія Захарчин
ПОЛІТИЧНІ СИМПАТІЇ ДУХОВЕНСТВА ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ КІНЦЯ 20-Х РР. XX СТ. 28

Софія Предка
ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ 1930-Х РР.: ІНДИВІДУАЛЬНІ ДОСВІДИ 31

Іванна Гавриш
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ РЕЛІГІЙНЕ ПІДПІЛЛЯ СТАНИСЛАВІВЩИНИ (СЕРЕДИНА 40-Х – 50-ТІ РР. XX СТ.) 37

Тарас Ковалевич
ПОВОЄННА ПРОПАГАНДА ПРОТИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УРСР ТА РОЛЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ 41

Денис Шпак
ГОНІННЯ НА «СВІДКІВ ЄГОВИ» У РАМКАХ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПІВДНІ УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1970-Х РР.) 48

Ярослав Стоцький
ДІАХРОНІЯ ВІДРОДЖЕННЯ ПАРАФІЙ УГКЦ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1989–1991 РР.) (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ) 52

Олена Ворон
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БОГОСЛОВСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 73

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОГРАФІЯ 78

Андрій Темченко
ОПОЗИЦІЯ «УСТА/РОТ» В МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ СЛОВ’ЯН (НА МАТЕРІАЛІ ЗАМОВЛЯНЬ) 78

Галина Гордієнко
СМІХОВА СТИХІЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ ДАВНЬОЇ РУСІ 83

Уляна Мовна
МЕД ЯК ЕРОТИКО-СЕКСУАЛЬНИЙ МАРКЕР УКРАЇНСЬКОГО ВЕСІЛЛЯ 87

Оксана Юрченко
ЧИСЛОВА МАТРИЦЯ ДУМ РАННЬОГО НЕВІЛЬНИЦЬКОГО ЦИКЛУ 95

Віра Мельник
ДЕРЕВ’ЯНІ ДЗВІНИЦІ СКОЛІВЩИНИ 101

Юлія Шемета
КУХОННЕ І СТОЛОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ ІНСТИТУТУ КАЗЕННОКОШТНИХ СТУДЕНТІВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА 105
(1834–1858 рр.) 105
Катерина Валявська
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ПАНСЬКИХ МАЄТКІВ БУКОВИНИ (1848–1914 рр.) 112
Тетяна Кароєва
ПОШИРЕННЯ ЕЛІТОЮ КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ У СОЦІАЛЬНІ НИЗИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ) 118
Леся Качковська
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ’ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА 122
Олександр Погуляєв
СТАНОВИЩЕ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В УМОВАХ ЗМІНИ УРЯДІВ В УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 1917–1919 РР. 128
Марина Захарченко
СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГУРТКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (20-ТІ РР. XX СТ.) ... 135
Тамара Пацай
НАУКОВІ ЗВ’ЯЗКИ ЧЛЕНІВ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ НТШ З РАДЯНСЬКИМИ НАУКОВИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ: ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК, РОЗРИВ 141
Роман Мельник
ТЕОРЕТИКО-МОДЕЛЮЮЧІ ОСНОВИ В. ПЕТРІВА ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ПРАЗІ 146
Ольга Воробєй
РОЛЬ КРАВЕЦТВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ПОВСЯКДЕННИМ ТА СВЯТКОВИМ ОДЯГОМ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ) 149
Ірина Мельник
ЄВРЕЇ В ЕТНОСОЦІАЛЬНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. 153
Наталія Салтан
ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ 20-Х РР. XX СТ. 157
Ірина Скакальська
МИСТЕЦЬКА ЕЛІТА В ПРОЦЕСАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ВОЛИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ XX СТ. 160
Надія Островська
РАДЯНІЗАЦІЯ СФЕРИ КУЛЬТУРИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 165
Олександр Маєвський
НІМЕЦЬКА ТА АНТИБІЛЬШОВИЦЬКА ГРАФІЧНА ПРОПАГАНДА В УМОВАХ ОКУПАЦІЙНОГО ПОВСЯКДЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 РР.) 168
Анна Шауренко
ДІЯЛЬНІСТЬ ОБЛАСНИХ ЦЕНТРІВ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА КУЛЬТУРУ СЕЛА 178
Оксана Сурмач
ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ МУЗЕЮ 182
Марина Хомич
ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ПЕРЕМИШЛЯ ЯК ОСЕРЕДКИ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ МІСТЯН: ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ. 188
Тетяна Лахманюк
УКРАЇНА ТА ЯПОНІЯ: КУЛЬТУРНЕ І СПОРТИВНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО 193
ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ ТА ТЕХНІКИ 197
Леонід Кравчук
ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ НОВОСТВОРЕНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ХОДІ РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПЕРІОД 1939–1941 РР. 197
Наталія Потій
ШКІЛЬНА ОСВІТА В МІСТІ ЧЕРНІГОВІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.) 202

Богдан Зек
ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ І НАВЧАННЯ В ЛУЦЬКУ У 1941–1944 рр. 209
Микола Рискаль
ВИПУСК ТОВАРІВ ШИРОКОГО ВЖИТКУ РАДІОЕЛЕКТРОННОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РР. ХХ СТ. 214
Світлана Давидович
НАУКОВО-ДОСЛІДНІ І ПРОЕКТНО-КОНСТРУКТОРСЬКІ УСТАНОВИ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. 217
Олена Тверитникова
ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ В ІНСТИТУТІ ЕЛЕКТРОДИНАМІКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ 224
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 228

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – 234 с.

Комп’ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 1.06.2015 р. Підписано до друку 9.06.2015 р. Формат $60 \times 84/18$.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 25.
Замовлення 193. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення» вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп’ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім’я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім’я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»